KÁRPÁT-MEDENCE

TELEPÜLÉSEK, TÁJAK, RÉGIÓK, TÉRSTRUKTÚRÁK

KÁRPÁT-MEDENCE: TELEPÜLÉSEK, TÁJAK, RÉGIÓK, TÉRSTRUKTÚRÁK

SZERKESZTETTE
GYŐRI RÓBERT,
HAJDÚ ZOLTÁN

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
REGIONÁLIS KUTATÁSOK KÖZPONTJA
•
DIALÓG CAMPUS KIADÓ
•
PÉCS–BUDAPEST, 2006

E könyv Beluszky Pál 70. születésnapja alkalmából jelent meg.

ISBN-10: 963-9052-70-1
ISBN-13: 978-963-9052-70-3

Felelős kiadó: Horváth Gyula főigazgató,
MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs
Borító: Pinczehelyi Sándor
Anyanyelvi szerkesztő: Gábor Emma
Ábraszerkesztő: Fonyódi Valéria
Műszaki szerkesztő: Frick Dorottya
Nyomdai kivitelezés: G&G Kft. Pécs
Felelős vezető: Dr. Gárván János ügyvezető igazgató

TARTALOM

Enyedi György: Beluszky, 70 7

TELEPÜLÉSEK

Bácskai Vera: Néhány gondolat a városhierarchia dualizmuskori átalakulásáról 11
Barta Györgyi – Czirfusz Márton – Kukely György: A város és gazdasága 25
Tímár Lajos: Az alföldi és dunántúli városok szociális arculata a két világháború között 42
Orosz István: Gazdálkodás Debrecenben a szabad királyi várossá válás után
Gyáni Gábor: Városinak lenni vidéken 56
Benedek József: A romániai urbanizáció jellegzetességei az utolsó évszázad során 66
Kövér György: Tiszaeszlár messzire van... (Adalékok a falusi tér történetiségéhez) 102
Csatári Bálint: Települési és társadalmi változások a Duna–Tisza közi tanyákon 123

TÁJAK

Berényi István: Az alföldi kultúrtájak értékelésének szükségessége és lehetősége 141
Frisnyák Sándor: Antropogén tájformálás az Alföldön 156

RÉGIÓK

Horváth Gyula: Régióközpontok Európában 171
Nemes Nagy József: A regionális fejlettségi tagoltság keresztmetszetei összehasonlítása 192
Filep, Béla – Doris Wastl-Walter: (Re)constructing the difference: Hungarian and Romanian identity in Transylvania 214

TÉRSTRUKTÚRÁK

Erdősi Ferenc: A Kárpát-medence közlekedése 239
Granasztói György: A dunai térség történeti sajátosságai 268
Győri Róbert: A határ két oldalán. (Városi vonzáskörzetek és a trianoni határmegvonás a Nyugat-Dunántúlon 279
Kocsis Károly: A vallási térszerkezet és az állam–egyház kapcsolatok változása Magyarországon a 11. századtól napjainkig 293
Kovács Zoltán: Budapest térszerkezetének átalakulása a rendszerváltozás után 312

Lelkes Gábor: A szlovákiai nemzeti és etnikai kisebbségek településszerkezete a 21. század elején 331
Sikos T. Tamás – Hoffmann Istvánné: A bevásárlóközpontok hatása a hazai kiskereskedelemre 348

FÖLDRAJZ – TUDOMÁNY

Becsei József: Megjegyzések a földrajz tárgyáról és tagolódásáról 367
Rácz Lajos: Környezeti változások a kora újkori Magyarországon (Környezettörténeti vázlat) 381
Hajdú Zoltán: A Kárpát-medence és a magyar államterület közötti kapcsolatok elemzése a magyar földrajztudományban 1863–1947 között 390
Keményfi Róbert: Egységes magyar államtér alatt egységes kőzetalap: A Tisia-masszívum mítosza 418
Probáld Ferenc: A magyar földrajz – doktoriskolai tükörben 439

BELUSZKY, 70

Enyedi György

1961 őszén Miklós Gyula, a Magyar Földrajzi Társaság titkára – egyben a Földrajzi Közlemények szerkesztője – megkért egy pályázati dolgozat elbírálására. (Az MFT földrajztanárok részére kiírt tudományos pályázatán sok értékes kutatási eredmény született az 1960-as, 70-es években.) Rögvest hozzátette: a fiatal berettyóújfalui tanár dolgozata ritka érett, színvonalas munka. Megérdemelten nyerte el a pályázat első díját. (Meg is jelent később a Földrajzi Közleményekben, mely a hazai geográfiának akkor jelentős tudományos fóruma volt.) Beluszky írását így előbb ismertem meg, mint személyét, vagy 45 évvel ezelőtt. Kollegiális munkakapcsolatunk azóta folyamatos, kölcsönös rokonszenven s megbecsülésen alapul. Nagyon hasonlítunk egymásra s nagyon különbözőek vagyunk. Hasonló a kutatói kíváncsiságunk – roppant mulatság egy tudományos kérdés megválaszolása, az ehhez vezető rengeteg munka nem fáraszt (pontosabban: szeretünk fáradtak lenni...). Közös gyakorlatunk, hogy az érdekes problémákat több diszciplína tudáskészletét használva próbáljuk megoldani, mert csak így lehetséges a kielégítő válasz. Eltér habitusunk, módszertani felfogásunk, kutatási irányzatunk – de hát az igazsághoz többféle út vezethet. Így is dolgoztunk közös terepen – a falukutatásban, Alföld-kutatásban, közös publikációnk is van.

Három év középiskolai tanárkodás után kutatói pályára lépett, aspirantúra, majd az MTA Földrajztudományi Kutatóintézete következett, azután 5 év az Államigazgatási Szervezési Intézetben, s szinte megalapítása óta, 23 éve az MTA Regionális Kutatások Központjában tevékenykedik.

Két nagy téma foglalkoztatta mindvégig: Magyarország települései és egyes nagytájai (főleg az Alföld). E kötet belső szerkezete is tükrözi vizsgálati témaköreit. Első tudományos publikációi városi vonzásterület-vizsgálatok eredményei voltak; majd a település- és tájföldrajzi kutatások különböző aspektusai is vissza-visszatértek: a témaválasztásban nincs kronologikus sorrend. A vonzásterület-vizsgálatokból talán a „Nyíregyháza vonzáskörzete" c. könyve (1979) a legjelentősebb. Sokat foglalkozott a falusi településekkel is (pl. Falusi településeink osztályozása, *Földrajzi Értesítő*, 1965): a legérdekesebb a Sikos T. Tamással közösen írt könyve, „Magyarország falu-típusai" (1982). Ez utóbbi vizsgálat matematikai-statisztikai tipológiai módszertana is figyelemreméltó. Érde-

kelte az Alföld „mássága", e nagytáj társadalmának sajátos, Közép-Európán belül is különös fejlődési pályája. („Az Alföld-szindróma eredete", 1988 és „A Nagyalföld történeti földrajza", 2003. Ez utóbbi 2006-ban németül, egy német kiadónál is megjelent). S végül a nagy szintézisek: „Magyarország településföldrajza" (1999), „Magyarország történeti földrajza" I–II. (2005–2006).

Beluszky sokat publikál s igen jól ír. Ez nemcsak szorgalom és stílus kérdése. Sokat publikál, mert sok az ötlete, vizsgálati eredménye s mondanivalója. Jól ír, mert világosak a gondolatai, s magas színvonalú az anyanyelvi műveltsége. Sokat tett hozzá a magyar földrajztudományhoz: új kutatási eredményekben is (néhány példáját említettem), főleg pedig a történeti földrajzi s hagyományos tájföldrajzi irányzatok életben tartásában, a modern társadalomföldrajzba illesztésében. A kutató nem pillanatfelvételt vagy leltárt készít, hanem *folyamatokat* vizsgál, s keresi a folyamatokat működtető – gyakran rejtett – mechanizmusokat, megfogalmazza a mechanizmusok modelljét, működését. A településhálózat átalakulása, egyes települések funkcióváltása (s főleg annak a térhasználati tükröződése), régiók emelkedése s süllyedése – hosszú távú folyamat. Ezért a történelmi földrajznak Beluszky által a hazai földrajzban újrahonosított irányzata nemcsak a múltról szól. Modernizált tájföldrajza pedig helyi fejlesztéseket alapozhat meg.

Szokás az idős – s sikeres – kutatókat kötettel felköszönteni. Magam már három ilyen kötet „birtokosa" vagyok (a 60., 70. És 75. születésnapomra), s remélem még néhány kézhezvételét. Számos ünneplő kötetbe küldtem dolgozatot itthon s a világ különböző részein. Az ünnepelt szinte minden esetben nemcsak ismert tudós, hanem valamely műhely, intézmény vezetője is volt. A köszöntés részben a tanszékvezetőnek, rektornak, igazgatónak – azaz munkahelyi vezetőnek is szólt. Beluszkyt nem hálás beosztottak köszöntik. A tiszteletadás kizárólag a személyének szól: tudásának és – érdemes aláhúzni – példás kutatói tisztességének.

Isten éltessen, Pali. Várom következő könyvedet.

Enyedi György

NÉHÁNY GONDOLAT A VÁROSHIERARCHIA DUALIZMUSKORI ÁTALAKULÁSÁRÓL

Bácskai Vera

Bevezetés

Beluszky Pál munkássága jelentős mértékben befolyásolta a 19. század eleji magyar városok vizsgálatával kapcsolatos nézőpontomat. Tanulmányai is inspiráltak abban, hogy a funkcionális városfogalmat, a központi helyi szerepkör értelmezését alkalmazni tudjam a történeti városok vizsgálatánál. Minden tiszteletem és nagyrabecsülésem mellett néhány évvel ezelőtt vitába szálltam néhány, a dualizmuskori városfejlődést értékelő megállapításával (*Bácskai* 2000, 128–130). Az 1828. és 1900. évi városállományban, elsősorban a magasabb hierarchikus szinteken tapasztalható jelentős egyezés kimutatásával tettem kérdésessé azon következtetéseit, miszerint „(...) a magyar városhálózat *dualizmuskori kiépülése-átformálódása jelentős mértékben külső tényezők, államhatalmi beavatkozás eredménye*. Ennek legfontosabb eszköze a közigazgatási, államigazgatási funkcióknak a letelepítése volt, de hasonló szerepet játszott az állam által befolyásolt *vasútépítés,* az állami ipartelepítés, de még a hadsereg állomáshelyeinek megválasztása is" (*Beluszky* 1990, 15).

Az 1910. évi magyarországi városhierarchiáról Győri Róberttel írott könyvének megállapításával, miszerint a dualizmus évtizedei alatt a magyarországi városállomány kicserélődéséről nem beszélhetünk, a városállomány meglehetősen stabilnak bizonyult, inkább a hierarchikus ranghely változása tükrözi az egyes települések igazgatási, forgalmi helyzetében, gazdasági fejlődésében bekövetkezett változásokat, egyetértek (*Beluszky–Győri* 2005, 131). Azzal azonban továbbra sem, hogy „(...) a feudális kori városok inkább csak települési (műszaki?) kereteket kínáltak a modern városfejlődésnek, nem saját «szerves» fejlődésük eredménye volt a váltás (nem a «megtartva haladás» folyamata zajlott). «Kívülről» érkeztek a polgári kor intézményei, a tőke, a polgárság jó része." (*Beluszky–Győri* 2005, 132) Eltekintve attól, hogy a „szerves" fejlődés fogalma elég homályos, a polgári korszak intézményei más országokban is „kívülről" érkeztek, mint ahogy – néhány iparvárost leszámítva – a tőke és a modern polgárság képviselői is. A funkcionális és társadalmi váltás másutt is hosz-

szú folyamat eredménye volt, a külső impulzusok a legtöbb városnál csak hozzájárultak a fellendüléshez, de – kevés kivételtől eltekintve – nem voltak a fejlődés egyedüli tényezői. Ezt az álláspontomat szeretném a következőkben bizonyítani.

Elöljáróban azonban bizonyos ponton revideálni kívánom a 19. századi városhálózatról Nagy Lajossal kialakított álláspontunkat. A század eleji és a századfordulós városállománynak a korábbinál alaposabb összehasonlítása során merült fel bennem a kétely: nem húztuk-e meg Nagy Lajossal közösen írott könyvünkben túl szigorúan a határt a városnak, illetve csak piacközpontnak tekinthető települések között? (*Bácskai–Nagy* 1984, 291) Vizsgálatunk célja ugyanis annak tisztázása volt, hogy a piacközponti szerepkört, azaz egy bizonyos gazdasági központi szerepkört betöltő települések közül kiválasszuk azokat, amelyek, közjogi helyzetüktől függetlenül, valóságos és *jelentős* városi szerepkört töltöttek be, azaz városoknak tekinthetők. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy ezeket a településeket nem tekintettük *feudális* városnak, hanem a rendi társadalom bomlásával összefüggésben a fejlődés átmeneti stádiumában levő városoknak.) Mivel vizsgálatunk központ és vidék kapcsolatára, a központok vonzásterületének nagyságára és minőségére irányult, kézenfekvő volt, hogy a piacközpontok rangsorolásában a vonzásterület (és ezen belül is különös hangsúllyal az általuk egyedül uralt körzet) nagysága játszott elsődleges szerepet. Az e szempont alapján kialakított hierarchia csupán az alapkérdés vizsgálatának hozadéka volt. Azokat a piacközpontok első és második rangcsoportjába sorolt településeket tekintettük városoknak, amelyek vonzása (vagy szolgáltatásai) legalább ötvenezer főnyi népességre terjedtek ki, ezen belül legalább húszezer lakosra (a régión túlnyúló szerepkörűek esetében tízezerre) kiterjedő tiszta, egyedül uralt vonzásterületük volt. A városi szerepkör előfeltételének tekintettük, hogy a piacközponti funkción kívül legalább még egy központi helyi funkciót betöltsenek.

E kritériumoknak 57 település tett eleget, ezeket, megint csak a vonzásterület nagysága és megoszlása alapján két csoportra, első- és másodrendű városokra osztottuk. Ezek túlnyomó többsége, mint látni fogjuk, a századfordulóra is megőrizte jelentős városi szerepkörét.

A piacközpontok 19. századi sorsának nyomon követése során merült fel bennem önmagunkkal szemben a „szűkkeblűség" vádja: nem kellett volna-e a harmadrendű, általunk a falu és város között átmenetet alkotó településekként meghatározott húsz piacközpontot is a városok közé sorolni? Hiszen vonzásterületük, ha el is maradt valamelyest a városokétól, átlagosan negyvenezer főre terjedt ki, ezen belül tiszta körzetük népességének átlagértéke 24 ezer fő volt. Túlnyomó többségük egyéb, igaz, többnyire alacsonyabb rendű funkciót is betöltött. Szerzőtársammal együtt éreztük, hogy kiemelkednek a többi piacközpont közül, az általunk – részben matematikai módszerrel – számított városi küszöb-

értéktől való elmaradásuk miatt minősítettük ezeket átmeneti pozíciót elfoglaló településeknek. Többségük városiasságát az 1910. évi városhierarchiában elfoglalt helyük is igazolja. Ma kisvárosoknak minősíteném őket. Ezt a terminust vizsgálatunkban kerülni igyekeztünk, mert akkoriban ez a várostörténetben a kisnépességű városok megjelölésére szolgált. Mi pedig – úgy vélem, joggal – nem tekintettük a település lélekszámát alapvető kritériumnak.

Ez az újragondolás vezetett arra, hogy ne csak az általunk városnak minősített településekre korlátozzam a két korszak városállományának és hierarchiájának összehasonlítását, hanem bevonjam a vizsgálatba az összes piacközpontot, valamint alközpontot (azaz tiszta vonzásterülettel nem rendelkező településeket is), és figyelembe vegyem azokat is, amelyek piacközponti szerepet ugyan nem töltöttek be, de valamilyen egyéb városi funkcióval rendelkeztek. Az eredményeket az *1. táblázatban* foglaltam össze. (Mivel Nagy Lajossal végzett vizsgálatunk csak a szűkebb Magyarország területére terjedt ki, a *Beluszky–Győri* szerzőpáros által meghatározott rangcsoportokba sorolt városok számánál is csak ezt a területet vettem figyelembe.)

1. táblázat

Az 1910. évi városhierarchiában szereplő központok

Piacközpontok 1828	Regionális központok 1910		Megye-központok 1910		Közép-városok 1910		Kisvárosok 1910		Központ összesen	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
Elsőrendű	9	100	7	17	1	2			17	6
Másodrendű			21	52	11	21	6	3	38	13
Harmadrendű			2	5	8	15	7	4	17	6
Negyedrendű			1	2	4	7	10	5	15	5
Ötödrendű			1	2	4	7	15	8	20	7
Alközpont			4	10	13	24	31	17	48	17
Vonzás nélkül központi funkciót betöltők			1	2	4	7	17	9	22	8
Összesen	9	100	37	90	45	83	86	46	177	62
Új városok			4	10	9	17	96	54	109	38
Összesen	9	100	41	100	54	99	182	100	286	100

Forrás: Saját számítás.

2. táblázat

A piacközpontok eloszlása a különböző hierarchiaszinteken, %

Piacközpontok 1828	Regionális központok 1910		Megye-központok 1910		Közép-városok 1910		Kis-városok 1910		Összesen 1910		Kiesett központok	
Elsőrendű	53		7	41	1	6			17	100		
Másodrendű			21	54	11	28	6	15	38	97	1	3
Harmadrendű			2	10	8	40	7	35	17	85	3	15
Negyedrendű			1	5	4	18	10	45	15	68	7	32
Ötödrendű			1	3	4	10	15	38	20	51	15	49
Alközpont			4	3	13	12	31	27	48	42	65	58
Vonzás nélkül központi funkciót betöltők			1	2	4	6	17	25	22	33	45	66
Összesen	9	3	37	12	45	14	86	27	177	56	141	44

Forrás: Saját számítás.

Az *1. táblázatból* kitűnik, hogy az 1910-ben a szűkebb Magyarország területén városi szerepkört betöltő 286 településnek csaknem kétharmada a már 1828-ban központi funkciókat betöltő települések közül került ki. A kontinuitás elsősorban a magasabb hierarchikus szinteken szembeötlő: a regionális központok mindegyike, a megyei központok 90, a középvárosok 83%-a töltött be már a 19. század elején is központi helyi funkciót. Szerves fejlődésüknek szerintem nem mond ellent, hogy a dualizmuskori továbblendülést „külső" tényezők is egyengették: nyilvánvaló, hogy szerepet játszott ebben az igazgatási funkcióknak a korábbinál jóval nagyobb súlya, a közigazgatási intézményrendszer kiterebélyesedése, hivatalszervezetének differenciálódása. Hiszen ezek telephelyének kiválasztásánál nemcsak a műszaki keretek (megyeházák?), hanem korábbi igazgatási szerepkörük, a városok társadalmi összetétele és a vidékre gyakorolt tradicionális erős vonzásuk is szerepet játszott.

Regionális központok

A regionális központok csoportját alkotó kilenc város közül hét már a század elején is megyeközpont, hat egyúttal egyház-igazgatási központ, többségük kerületi hatáskörű intézmények székhelye volt, mint például Debrecen is, amely ekkor még nem volt megyeszékhely. Egyedül Szegeden nem székelt magasabb hierarchikus szintű hivatal. Emellett mindegyikük jelentős oktatási, kisebb-na-

gyobb jelentőségű forgalmi, katonai és egyéb központi funkciókat is ellátott. Egyéb, nem gazdasági funkcióik pontértékének átlaga 35 volt, amely messze meghaladta a többi rangcsoport 15-5 pontos átlagát. Népes, tízezer feletti lakost számláló városok voltak, társadalmuk foglalkozási és vagyoni tekintetben differenciált. A tisztviselők és értelmiségiek jelenléte is számottevő volt. Én ezeket, noha a század elején többségük a nemesség sorából került ki, nem tartom a polgárságtól idegennek, sőt képzettségüket és politikai nézeteiket tekintve, legalábbis egy részükben, a modernizáció híveit, a polgárosodás gondolatának fontos közvetítőit vélem felfedezni. A kereskedők száma, és főleg a nagyobb tőkével rendelkező, jelentősebb volumenű kereskedést folytatóké messze meghaladta a többi központét. Az ellátott népesség száma mindegyiküknél meghaladta a százezer főt, többségüknél a kétszázezret is. Úgy vélem, a századforduló idején regionális szerepkört betöltő egykori elsőrendű központok/városok esetében joggal beszélhetünk szerves fejlődésről, amit a dualizmuskori körülmények – az igazgatás jelentőségének növekedése, a vasúti közlekedés kiépülése – csak erősített és gyorsított, és valamelyest átformált.

Megyeközpontok

A megyeközpontok, amelyeket a szerzők funkcióikat, eredetüket, urbánus vonásaikat tekintve a regionális központoknál sokkal heterogénebb csoportnak tekintettek, a század eleji gyökereik szempontjából is heterogén csoportot alkottak. Bár több mint kétharmaduk az általunk városoknak ítélt települések közül került ki, az alacsonyabb rangú piacközpontok, sőt az alközpontok is képviselve vannak, és körükben megjelent négy, a század elején semmiféle központi szerepkört be nem töltő település is. A megyeközpontok és a középvárosok összetételének vizsgálata óhatatlanul szükségessé teszi a hierarchia módosulásának elemzését, annak megállapítását, hogy a rangemelkedések, illetve süllyedések menynyiben tulajdoníthatók a tőkés átalakulásnak, illetve hogy milyen mértékben voltak „kódolva" egyes települések 19. század eleji körülményeiben.

Már az *1. táblázatból* is leolvasható, hogy a hierarchikus ranghely változásai korántsem voltak olyan drámaiak, mint azt az 1910. évi és a Gyimesi Sándor által 1828-ra meghatározott rangsor összevetése sugallja (*Beluszky–Győri* 2005, 131). Gyimesi ugyanis az általa meghatározott városiassági érték alapján rangsorolta a településeket, amelyben nagy súllyal szerepelt a városban élő népesség, illetve kézművesek száma, éppen azoké a kézműveseké, akiket a szerzőpáros – joggal – a modernizáció kerékkötőinek tart. A kutatások már régen bebizonyították, hogy a kézművesek feltűnően magas aránya éppen a stagnáló, vagy hanyatló városokat jellemzi. A 19. század eleji városfejlődés fő hajtóereje, a

kereskedelem csak halványan, a kiszolgált népesség száma pedig egyáltalán nem szerepelt a városiassági érték számításánál. Ennek tulajdonítható az 1828-ban piacközponti szerepkört be nem töltő Modor előkelő helyezése a „legjobb ötvenben", míg Arad csak a 28. helyre szorult, nem is beszélve Máramarossziget, Nagykanizsa és Sátoraljaújhely városoknak a rangsor hátulsó negyedébe szorulásáról.

Mivel Nagy Lajossal végzett vizsgálatunkban hasonló rangsort nem állítottunk fel, a hierarchia módosulását a különböző rangcsoportok közötti összehasonlítással próbálom megközelíteni. Hangsúlyozom, hogy a vonzásterület nagysága és összetétele alapján elsőrendű piacközpontoknak/városoknak minősített településeknek az 1910. évi megyeközpontok közötti megjelenését nem tekintem süllyedésnek, hiszen az 1828. évi összeírás adatai a regionális és megyeközpontok közötti finom megkülönböztetést nem teszik lehetővé. Legfeljebb az állapítható meg, hogy egész vonzásterületük nagysága valamelyest elmaradt a regionális központoké mögött, ugyanakkor tiszta vonzáskörzeteiké általában meghaladta amazokét. Hatósugaruk tehát valamelyest csekélyebb lehetett. A másodrendű központok/városok megyeközpontok közé kerülését pedig század eleji pozíciójuk megőrzésének vélem. Az alábbiakban csupán arra törekszem, hogy magyarázatot találjak a század elején azonos rangcsoportba tartozó települések ilyetén szóródására.

Az elsőrendű központok/városok közül három – Sopron, Miskolc és Szatmárnémeti – szerepel az 1910-ben teljes körű funkciókkal rendelkező megyeközpontok között. Az első kettő már a század elején is megyeszékhely, Szatmárnémeti viszont ekkor csak püspöki székhely volt. Népességszámuk – bár mindhárom tízezernél több lakost számlált – valamint vonzásterületük egésze (Miskolc kivételével) valamivel csekélyebb volt, mint a regionális központok közé került társaiké, ugyanakkor egyedül vonzott körzetük jelentős mértékben meghaladta amazokét. Egyéb városi funkcióik pontértéke is alacsonyabb volt, és jóval kevesebb kereskedő működött bennük. Mindhárom város ellátott népességének száma nagyobb volt 1828-ban, egyedül Szatmárnémetinél egyezett meg az 1910-es adat a század eleji tiszta körzet népességével. A jelentős kereskedelmi központ, Sopron vonzásának további kiterjesztését már a század elején is gátolta a jobb közlekedési adottságokkal rendelkező Győr, valamint a nála jelentéktelenebb, de dinamikusabban fejlődő Szombathely befolyásának növekedése, és a határszéli települések esetében versenytársat jelentettek a Lajtán túli központok is. Némi hanyatlást sejtet, hogy népességszáma a 18–19. század fordulóján stagnált, a megváltozott körülmények azonban kedvezően befolyásolták további sorsát, legalábbis erre következtethetünk abból, hogy a század második felében népessége a csoportátlagot meghaladó mértékben növekedett. Miskolc élénk közvetítő kereskedelmi központ volt, jelentőségét a vasúti forgalom is fokozta, úgy tűnik azonban, hogy egyéb városi funkcióinak gazdagodása és tár-

sadalmi átalakulásának folyamata a regionális központokhoz képest később indult meg. Szatmárnémeti feltehetően elsősorban igazgatási szerepkörének bővülése révén került a megyeközpontok élvonalába, a század elején gazdasági vonzása ugyan igen nagy, de viszonylag szegény népességre terjedt ki, és nem is tartozott a kortársak által kiemelkedő jelentőségűnek ítélt kereskedelmi központok közé. Megyeközponttá a század második felében emelkedett, és valószínűleg az igazgatási szerepkör felértékelődésének köszönhette, hogy népessége a század második felében csaknem megduplázódott. Karrierjét kétségtelenül az állam centrumigénye alapozta meg.

A hiányos funkciójú megyeközpontok közé két, általunk elsőrendű városnak minősített település került: Veszprém és Nagykanizsa. A kilencezres lélekszámú Veszprém megye- és püspöki székhely volt, és egyéb központi funkciókat is ellátott, a hatezer lakosú Kanizsa kiterjedt kereskedelme mellett csupán gimnáziuma, só- és postahivatala révén töltött be központi helyi szerepkört. Mindkét város igen jelentős termény- és állatforgalmat bonyolított le,[1] kereskedőiknek számából és összetételéből ítélve a vásárokon nagy tételben kínált termények és állatok forgalmazásában feltehetően más városok kereskedőinek és a nagyszámú zsidóságnak lehetett vezető szerepe. Vonzásterületük nagyságát is elsősorban forgalmas vásáraiknak köszönhették: Kanizsa egész vonzáskörzete 160, ezen belül tiszta körzete 122 ezer lakosra terjedt ki, Veszprémé 182, illetve 86 ezerre, azaz többre, mint 1910-ben. Veszprém ranghelyének alakulásában valószínűleg tradicionális társadalmi megoszlásának is szerepe lehetett, fejlődésének megtorpanása már a 19. század elején észlelhető, amennyiben népességnövekedésének aránya messze a csoportátlag alatt maradt, és a növekedés a század második felében is jelentéktelen volt. A Dél-Dunántúl egyedüli jelentős kereskedelmi központjának, Kanizsának a népessége viszont a 18. század vége óta töretlenül emelkedett: 1787 és 1828 között lakóinak száma 70%-kal nőtt, 1828 és 1870 között csaknem megháromszorozódott, és 1870 között újra 70%-kal emelkedett. Megyeszékhellyé nem vált, fejlődésének továbbra is a gazdasági központi funkció volt fő ösztönzője.

Két elsőrendű város került a részleges funkciójú megyeközpontok közé: Ungvár és Baja. A hatezer főt számláló Ungvár mint megyeszékhely már a század elején is magasrendű igazgatási funkciót látott el, emellett oktatási és forgalmi intézmények is települtek a városba. Mint a megye egyedüli jelentős városa hatalmas, Zemplén és Bereg megye egy részére is kiterjedő vonzáskörzetébe 120 ezer lakos tartozott. (1910-ben az ellátott lakosság ennek csak mintegy harmadát tette ki.) E kevéssé városias település vidéke igen szegény volt, szerény igényeiket a lélekszámhoz képest feltűnően nagyszámú kereskedő és a

[1] A vásári forgalomra vonatkozó adatokat itt és a továbbiakban Fényes Elek munkájából (*Fényes* 1836–1840) merítettem.

helyi és vidéki zsidó vándorkereskedők elégítették ki. A szerény kereslet nem stimulálta a település növekedését és városiasodását, és úgy tűnik, az állam sem tartotta alkalmasnak nagyobb számú hivatal letelepítésére. Az 1828-ban 14 ezer, 1910-ben 21 ezer lakosú Baja sem a század elején, sem 1910-ben nem töltött be magas szintű igazgatási szerepkört, csupán járási székhely volt. A 19. század elején az ország egyik legjelentősebb gabonakereskedő helye, vásárainak forgalmát részben a helyi kereskedők, különösképpen a nagyszámú jelentősebb tőkével rendelkező nagykereskedők bonyolították le. (Az itt működő jelentősebb tőkével rendelkező kereskedők számát az elsőrendű központok csoportjában csupán Pozsony múlta felül.) Vonzása 160 ezer vidéki lakosra terjedt ki, 1910-ben az ellátott lakosság ennek csak egynegyedét tette ki, nyilván a magasabb szintű igazgatási és egyéb hivatal hiánya miatt. Baja sorsát kétségtelenül a dualizmuskori változások pecsételték meg. A vasúti közlekedés térhódítása csökkentette a dunai forgalom jelentőségét, és bár a város társadalmában kialakult a modernizációra fogékony kereskedő csoport, városi funkcióinak alacsony szintje nem tette a központ centrumigényének célpontjává. Ennek ellenére, nyilván kereskedelmi csomópontként, megőrizte viszonylag előkelő pozícióját a századforduló városhálózatában.

A harmadrendű központok közül két régi megyeszékhely, Trencsén és Zalaegerszeg, az ötödrendűek közül a szintén megyeszékhely Lőcse került igazgatási szerepköre révén a hiányos funkciójú megyeközpontok közé. Az ellátott lakosság száma mindkét időmetszetben jelentéktelen volt, és nem is növekedett jelentős mértékben. Lőcse népessége – mint sok más felvidéki városé – lényegében változatlan maradt, Trencsén és Zalaegerszeg lakóinak száma a század második felében csaknem megkétszereződött. Ennek ellenére a hierarchiában elfoglalt pozíciójuk, mivel a megyeközpontok alacsonyabb rangcsoportjába kerültek, lényegében változatlannak tekinthető. Nem tekinthető emelkedésnek a tiszta körzet jelentéktelensége miatt általunk a negyedrendű központok közé sorolt Nagybecskerek helye a teljes körű funkciókkal rendelkező megyeszékhelyek között. A város már a 19. század elején is megyeszékhely volt, és a kiemelkedő gabona- és állatforgalmat lebonyolító vásároshelyek közé tartozott. Kizárólagos vonzása mindössze egy falura korlátozódott, főleg Törökbecsével megosztott körzetében 60 ezer főnyi népesség élt. Nagybecskerek a táji/távolsági kereskedelemben játszott kiemelkedő szerepet, közvetlen körzetére nem gyakorolt jelentős befolyást. Azok közé a speciális funkciójú városok (csak távolsági kereskedést folytató vagy kikötővárosok, mint pl. Mohács) közé tartozott, amelyekre (mint erre munkánkban utaltunk is) a tiszta körzetre koncentráló vizsgálatunkban kevés figyelmet fordítottunk.

Négy, 1828-ban önálló vonzásterülettel nem rendelkező alközpont is a megyeközpontok közé került, közülük három – Beregszász, Szekszárd és Kaposvár – már a század elején is megyeszékhely volt, Szolnok viszont a dualizmuskor-

ban emelkedett azzá. Szolnok jelentőségét az igazgatási szerepkör elnyerése mellett forgalmi központ – vasúti csomópont – funkciója növelte, lakossága a század második felében megkétszereződött. Gazdasági életében nem annyira a regionális piaci kapcsolatok, mint inkább a távolsági kereskedelem játszott szerepet, ennek tulajdonítható, hogy vonzáskörzetének méretei változatlanok maradtak. A kedvezőtlen útviszonyai miatt vonzáskörzetet a 19. század elején kialakítani nem képes Kaposvár fellendülését a vasúthálózatba való bekapcsolása alapozta meg: az ellátott lakosság száma a század folyamán kilencszeresére, a város népessége három és félszeresére növekedett. E két, a 19. század elején még jelentéktelen város fellendülését valóban az igazgatási szerepkör felértékelődése és a vasúti forgalom alapozta meg.

Beregszász és Munkács különböző rangcsoportokba sorolása a történelmi előzmények ismeretében megkérdőjelezhető. 1828-ban a két település együttesen gyakorolta egy nagy kiterjedésű, kedvezőtlen termelési adottságú, szegény vidék központjának szerepét. Egymással és még néhány alközponttal megosztott vonzáskörzetükbe százezer lakos tartozott. Mindkét igen kevéssé városias, a század elején csak háromezer lelket számláló kisváros 1910-re megkétszerezte lakóinak számát, az ellátott népesség mindkettőnél azonos értéket mutatott, de a század elejinek csak mintegy egyharmadát tette ki. Úgy vélem, mindkettőnek azonos rangcsoportban lett volna a helye.

A megyeközpontok közül Szabadka volt az egyetlen, amelynek városi szerepköre a dualizmus korában teljesedett ki. Az 1828-ban 34 ezer lakost számláló, tehát igen nagy népességű szabad királyi várost csak saját lakossága vallotta egyedüli piachelyének, amiben szerepet játszhattak nem túl kedvező útviszonyai csakúgy, mint a szomszédos központok – pl. Szeged, Zombor – nagyobb vonzereje is. Állatvásárai híresek voltak, az állatforgalom azonban nem volt ekkor már hajtóereje a városi fejlődésnek. Nem volt megyeszékhely (és 1910-ben sem vált azzá), és jogállásához és nagy népességéhez képest feltűnően alacsonyrendű intézmények székhelye volt. Népessége 1910-re csaknem százezerre duzzadt, és a vasúthálózatba való bekapcsolása mellett feltehetően e nagy népességkoncentráció is szerepet játszhatott abban, hogy ilyen előnyös pozíciót foglalt el a városhierarchiában.

A megyeközpontok közé sorolt 37, a 19. század elején is kisebb-nagyobb hatósugarú központi funkciót betöltő település közül úgy vélem, mindössze négy település – Kaposvár, Szabadka, Szekszárd és Szolnok – emelkedett igazgatási szerepköre, illetve a vasúti forgalom révén magasabb hierarchikus szintre, jelentősebb süllyedés viszont egyetlen esetben sem tapasztalható.

A már a 19. század elején is jelentős központi – és nemcsak piac-, hanem igazgatási, oktatási központi stb. – funkciót betöltő városok domináns jelenléte az 1910-ben a városhierarchia élén álló regionális és megyeközpontok között azt bizonyítja, hogy mind az állam, mind a gazdasági szféra magasabb szintű hi-

vatalainak kiválasztásakor azokat a településeket preferálta, amelyek infrastruktúrája, társadalmi összetétele, valamint vonzásterületének nagysága és minősége erre a legalkalmasabbnak bizonyult. Az alacsonyabb szintűek telepítésénél pedig figyelembe vette a területi sajátosságokat – a vonzáskörzet népességének igényeit, a jelentősebb városok hiányát vagy távoli fekvését. Ezzel magyarázható az élvonal és a kisvárosi csoport között köztes helyet elfoglaló *középvárosok* csoportjának megjelenése.

Középvárosok

Nehezen ítélhető meg a középvárosok közé került korábbi központok pályájának fel- vagy lefelé ívelése, e csoportnál ütközik a legélesebben a kétféle rangsorolás domináns szempontjának különbsége. A piacközpontok rangsorolásánál a vonzásterület és főleg a tiszta körzet nagysága játszott döntő szerepet, míg az 1910. évi városhierarchia meghatározásánál az igazgatási funkció, még ha ez más kritériumokkal párosult is. A középvárosi hierarchiaszintbe sorolt települések heterogenitását a szerzőpáros is hangsúlyozta, másrészt arra is rámutattak, hogy „(...) nem volt *szükségszerű helyük* a századelő magyarországi településstruktúrájában (...)" és helyük és feladatkörük a városhierarchia-rendszerben esetleges (*Beluszky–Győri* 2005, 201). Megállapításukkal messzemenően egyetértve csak annyit fűznék hosszá, hogy „ingatag" helyzetüket 19. század eleji gyökereik heterogenitása is alátámasztja. Igaz, hogy a középvárosoknak a 83%-a is betöltött bizonyos központi funkciót, e településeknek csaknem a fele alacsonyrendűeket, és csaknem egyharmaduk önálló vonzásterülettel nem is rendelkezett (*1. táblázat*).

A középvárosok közé került hét, már a század elején is e szerepkört betöltő megyeszékhely: az 1828-as kritériumok alapján a harmadrangú piacközpontokhoz sorolt Ipolyság, Makó és Magyaróvár (ezek pozíciója változatlannak tekinthető), a negyedikbe tartozó Alsókubin és Liptószentmiklós, valamint az alközpontok közül Aranyosmarót, Nagyszőlős és Túrócszentmárton. Közülük egyedül Makó rendezett tanácsú város, a többi község.

Népességszámuk – Makó kivételével – igen csekély volt, városi intézményeik mindkét periódusban hiányosak, forgalmi helyzetük még a 20. század elején is rossz, vonzáskörzetük népessége szegény volt. A középvárosokhoz sorolásukat nyilván magas szintű, de kis hatékonyságú igazgatási szerepkörüknek köszönhették. Véleményem szerint viszonylag kedvező pozíciójuk a városhierarchiában nem tekinthető előrelépésnek a század elejéhez képest: városi szerepkörük továbbra is jelentéktelen maradt. A 19. század eleji állapotukat tekintve alacsony rangcsoportba sorolt, 1910-ben a középvárosok között szereplő népes

alföldi városoknál a nagy népesség, kisebb települések esetében a jelentősebb szerepkörű városok hiánya, vagy jelentős távolsága vezetett a kisvárosi funkciók felhalmozódásához (*Beluszky–Győri* 2005, 202). Szerepük felértékelődéséhez nemcsak az igazgatási szerepkör jelentőségének növekedése, hanem az általuk ellátott lakosság keresletének és igényeinek emelkedése is hozzájárult.

A középvárosok csoportjába került néhány, korábban megyei vagy regionális méretű kereskedelmi forgalmat lebonyolító város is, mely az ellátott népesség számát tekintve nem maradt el megyeközpontok közé sorolt társaitól, amelyek – mint erre a szerzőpáros is utalt – lényegében velük együtt töltöttek be megyeközponti szerepkört. Beregszász és Munkács ilyen párhuzamos központi szerepkörére már utaltam, de vonatkozik ez Balassagyarmat és Losonc esetére is. A két város 1910-es mutatói – eltekintve attól, hogy az utóbbi népessége több mint másfélszerese volt az elsőnek – szinte megegyeznek. Losonc vonzásterülete mindkét időmetszetben valamelyest meghaladta Balassagyarmatét. A népességnövekedés aránya a 18–19. század fordulóján Balassagyarmaton volt gyorsabb ütemű, 1828 és 1870 között szinte azonossá (74, illetve 72%) vált, majd a dualizmus időszakában, annak ellenére, hogy igazgatási szerepköre szerény maradt, Losonc lakossága több mint másfélszeresére nőtt,[2] míg Gyarmaté mindössze 28%-kal gyarapodott. Természetesen az igazgatási szerepkörből kiindulva a csak járási szintű funkciókat betöltő Losonc hierarchikus rangja alacsonyabb kellett, hogy legyen, de a városi szerepkör egészét figyelembe véve aligha volt alacsonyabb rangú Balassagyarmatnál.

Losonc mellett tíz másodrendű piacközpont/város került a középvárosok csoportjába. Keszthely, Zsolna, Galgóc, Késmárk, Homonna, Érsekújvár népességszáma a csoportátlag (9 ezer) alatt maradt, és Érsekújvár kivételével 1910-re sem emelkedett jelentős mértékben. Vásáraikon jelentős terményforgalom zajlott, de e városok – kereskedőik számából ítélve, és abból, hogy lakóik többnyire más városokat is megjelöltek piachelyeikként – inkább csak színhelyei, illetve közvetítői voltak e forgalomnak. Ráadásul jó részüket a vidéki lakosok nem terményeik eladása, hanem inkább beszerzés céljából látogatták. Úgy vélem, hogy ezek pozíciója nagyjából azonos maradt.

Két, a század elején már tízezer főt meghaladó népességű város, Vác és Nagyszentmiklós valamelyest ugyan vesztett korábbi jelentőségéből, de középvárosi rangjuk nem jelez komolyabb pozícióvesztést. Vác piackörzete 1828-ban igen kiterjedt volt, vásárai – amelyek elsősorban állatforgalmukról voltak nevezetesek – a népességnek csupán egyik, alárendelt szerepű, alkalmi eladóhelyei lehettek. A Duna-parti város kedvező forgalmi adottságait nem annyira az aktív kereskedelemben, mint inkább a szállításban kamatoztatta, a vasúti közlekedés a folyami szállítást kedvezőtlenül befolyásolta. Nagyszentmiklós bő gabonatermő

[2] E népességnövekedés csak részben magyarázható Losonctugárnak a városhoz csatolásával.

vidéke lakosságának csak egyik eladóhelyéül szolgált a nála magasabb rangú Szeged és az erősebb vonzású Törökbecse mellett. A város lakói is Szegedet vallották piachelyüknek. A két város versenyével nem tudott megbirkózni, jelzi ezt népességének folyamatos csökkenése is a század folyamán.

Voltak a dualizmuskori átalakulásnak a fentieknél komolyabb vesztesei is, amelyeknek a középvárosokba sorolódása kétségtelenül a hierarchiában elfoglalt pozíciójuk süllyedését tükrözi. Egyértelműen közéjük sorolható Gyöngyös.

A 19. század elején Gyöngyös és Eger mutatói (az egyéb funkciók pontértékétől eltekintve) csaknem azonosak voltak, Gyöngyös vonzáskörzete csekély mértékben, kereskedőinek száma jelentős mértékben meghaladta Egerét. A két város lakói ekkor egymás vásárait is rendszeresen látogatták. 1828-ig Gyöngyös lakossága jóval gyorsabban nőtt, mint Egeré, 1828 és 1870 között a növekedés egyformán csekély mértékű volt, a század végétől utóbbi növekedése messze felülmúlta Gyöngyösét, feltehetően nemcsak megyeigazgatási szerepköre, hanem egyéb, főleg oktatási funkcióinak erősödése révén is. Középvárosi szintre, vagy legalábbis Egernél alacsonyabb szintre süllyedése feltehetően a kereskedelmi forgalom és a közlekedés változásainak tulajdonítható, mivel azonban gazdasági szerepköre továbbra is jelentős volt, joggal sorolható a „megyei másodközpontok" közé (*Beluszky–Győri* 2005, 202).

Nagyszombat középvárosok közé sorolását a század eleji fejlemények igazolni látszanak. A város Fényes Elek megítélése szerint (*Fényes* 1836–1840) nagy gabonaforgalmat bonyolított le, és a gyapjú, valamint a Morvaországból behozott posztó egyik fő elosztóhelye, borkereskedelme is jelentős volt. A város ennek ellenére már 1828-ban romló megélhetési viszonyaira panaszkodott, amelynek okát abban látta, hogy a korábbi virágzó posztó- és gyapjúkereskedelem szinte teljesen Pestre koncentrálódott, és a helyi fogyasztóréteg is megcsappant, amióta az egyetemet Pestre, az akadémiát Pozsonyba helyezték. Hogy panaszuk nem volt alaptalan, bizonyítja, a 18–19. század fordulóján a népesség növekedése megtorpant. A hanyatlás azonban nem bizonyult tartósnak: a század második felében Nagyszombat lélekszámának emelkedése messze meghaladta a másodrendű piacközpontok csoportátlagát. Az elsőrendű piacközpontok közül is került egy, Rozsnyó, a középvárosok közé. Aligha tekinthetjük ezt valóságos süllyedésnek, inkább a század eleji hibás besorolásnak tulajdonítható. A piacközpontok rangsorolásánál ugyanis csak a vonzásterület nagysága volt a fő kritérium, és ekkor még nem vettük kellően figyelembe a vonzásterület minőségét: sem adottságait a mezőgazdasági termelés szempontjából, sem a körzet kézműipari fejlettségét, lakóinak vásárlóképességét. Ezt később, a városok tipizálásánál igyekeztem korrigálni (*Bácskai* 1998). Rozsnyó vonzáskörzetének lélekszáma ugyan meghaladta a városoknak kijelölt küszöbértéket, de jóval kisebb volt a csoport átlagánál, mint ahogy a tiszta körzet nagysága, egyéb funkcióinak pontértéke, a városban élő értelmiségiek és kereskedők száma is. Ez utóbbi mu-

tatók alapján inkább a másodrendű központok között lett volna a helye. Rozsnyó gabona- és sertésvásárain a század elején nagy forgalmat bonyolított le, de nem körzete feleslegének felvásárlóhelye, hanem ellenkezőleg, hegyvidéki, élelemben szűkölködő vidéke gabona-beszerzőhelye volt. Ez időben országos méretű kereskedelmet folytattak viasszal, mézzel, gyertyával és vassal. A hatezer lakosú város ugyan egyház-igazgatási központi szerepköre mellett némi oktatási és forgalmi funkciókat is ellátott, de hanyatlását már a század elején is markánsan tükrözte népességének a többi központénál lassabb növekedése, amely a század második felében csökkenésbe csapott át. Lélekszáma 1828-ban és 1910-ben szinte azonos volt. Rozsnyó hanyatlása tehát – csakúgy, mint Nagyszombaté – már század eleji mutatói alapján is „kódolva" volt.

Kisvárosok

A városállomány kicserélődése a legalsó hierarchikus szinten, a kisvárosok körében volt jelentősebb mértékű, ami érthető, hiszen az egy-egy szűk körzet alacsonyrendű igazgatási és gazdasági centrum szerepkörét betöltő, többnyire mind 1828-ban, mind 1910-ben a városiasság kritériumainak alig megfelelő kis központok voltak a legsérülékenyebbek, a leginkább sebezhetők a közlekedési és forgalmi változások, vagy a közeli, dinamikusabban fejlődő központok versenye által. Fejlődésüket gátolta a vásári kereskedelem csökkenő jelentősége is. Másrészt a csaknem egy évszázad folyamán a kommercializálódás folyamata is előrehaladt, ami a korábban „várostalan" vidékeken is szükségessé tette a kisebb központok megjelenését. Nem meglepő tehát, hogy a kisvárosok állományának csak valamivel kevesebb, mint a fele került ki a régi piacközpontok közül, ezeknek is 85%-a a városi szerepkört be nem töltőkből (*1. táblázat*). Figyelmen kívül hagyva a harmadrendű központokat, amelyek zöme 1828-ban is csak kisvárosi funkciót tölthetett be, a másodrendű központok/városok közül hat, Bártfa, Csákova, Dunaföldvár, Huszt, Körmend és Vágújhely került a kisvárosok közé. A régi, jeles városi múltra visszatekintő Bártfa külkereskedelmi jelentőségének elvesztése miatt már a 19. század elején is hanyatlóban volt. A többi központ is, elsősorban népes vásárai révén, inkább közvetítő szerepet töltött be a kereskedelmi forgalomban. Dunaföldvár osztozott a többi Duna menti város sorsában, Csákova korábban is gyenge vonzását a két, dinamikusan fejlődő szomszédos város, Temesvár és Versec tovább korlátozta. Lélekszámuk csekély, népességnövekedésük a száz év alatt is jelentéktelen volt. Ez alól egyedül az 1828-ban még nem egészen háromezer lelket számláló Huszt volt a kivétel, melynek népessége 1870-re meghaladta a hatezret, 1910-ben a tízezret.

Összegzés

Áttekintve a *2. táblázat* adatait megállapítható, hogy az 1828. évi piacközpontoknak valamivel több, mint a fele rendelkezett valamilyen városi szerepkörrel 1910-ben. Az elsőrendű központoknak mindegyike megőrizte városi szerepkörét, a másodrendűek közül egyedül az amúgy is csekély vonzású uradalmi központ Sassin esett ki, amelynek központi szerepének kialakulását a század elején textilgyárának munkaerő-szükséglete alapozta meg. A harmadrendű városok közül is mindössze három, Alsó-Mecenzéf, Garamszentbenedek és Pankota nem szerepel 1910-ben a városok között. Azaz a „kiesett" városok aránya a piacközpontok alacsonyabb kategóriáiban volt jelentős, és szintenként egyre nagyobb hányadot tett ki.

A két időmetszet városállományának és hierarchikus ranghelyeinek összehasonlítása alapján úgy vélem, hogy a „szerves városfejlődés" jelentősebb volt, mint azt Beluszky és Győri feltételezték. A ranghely változása a legtöbb esetben valóban a dualizmuskori változások hatását tükrözi, sok esetben azonban egy jóval korábban indult folyamat folytatása is volt. Mindkét időmetszet egy adott időpont hierarchikus rangsorát rögzíti, az eltérő forrásadottságok (és az eltérő vizsgálati cél) miatt az összehasonlítás kissé féloldalasra sikerült. A legtöbb esetben a ranghelyváltozás a népességszám stagnálásával párosult, de néhány esetben az alacsonyabb hierarchikus szintre süllyedés ellenére jelentős népességnövekedés tapasztalható, ami jelzi, hogy az 1910. évi ranghely esetenként egy hosszabb, megtorpanásokkal, fellendülésekkel tarkított folyamat eredménye lehetett. E folyamatok nyomon követése, legalábbis a magasabb hierarchikus szintekhez tartózó városoknál, ezek dualizmuskori történetének tüzetesebb, egyedi vizsgálatát igényelné, amelynek eredményességét nagyban növelné a várostörténet és a városföldrajz kutatóinak szorosabb kooperációja.

Irodalom

Bácskai V. 1998: *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Bácskai V. 2000: Városfejlődés és városhálózat Magyarországon a 19. században. In Angi J. – Barta J. (szerk.): *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára.* Debrecen, Multiplex Media-DUP, 125–132. o.

Bácskai V. – Nagy L. 1984: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Beluszky P. 1990: A polgárosodás törékeny váza. – *Tér és Társadalom,* 3–4. 13–56. o.

Beluszky P. – Győri R. 2005: *Magyar városhálózat a 20. század elején.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

Fényes E. 1836–1840: *Magyar Országnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben,* 1–6. Pest.

A VÁROS ÉS GAZDASÁGA

Barta Györgyi – Czirfusz Márton – Kukely György

Bevezető

Beluszky Pál hosszú évtizedeken keresztül foglalkozott és foglalkozik ma is városkutatással, a városhierarchia vizsgálatával. Kutatásai nemcsak a mindenkori aktuális helyzetet vizsgálják, hiszen mint a történeti földrajz egyik eminens képviselője, jelentős kutatásokat végzett a dualizmuskori Magyarország városhálózatát vizsgálva, melyről több cikkben, illetve a közelmúltban megjelent monográfiában is beszámolt (*Beluszky* 1990, *Beluszky–Győri* 2005). Ezekkel az elemzésekkel párhuzamosan mind a 20. század eleji, mind a 20. század végi városállományra vonatkozóan meghatározta a városok funkcionális és komplex típusait is (*Beluszky* 1990, 1999). Városkutatásainak időhorizontja átfogja az egész 20. századot. A városok településhierarchiában elfoglalt pozíciójának dinamikus vizsgálatát pályája során többször elvégezte (*Beluszky* 1973a, *Beluszky–Győri* 2004).

Tanulmányunkkal a városmeghatározás körül kialakult régi vitát elevenítjük fel. A régóta tartó és a mai napig le nem záródó polémia egy eleméről szólunk e rövid tanulmány keretében: *vajon a* város *meghatározásnak része-e a gazdaság, illetve még konkrétabban, a városhálózatban elfoglalt hely, a településhierarchiában betöltött szerep függ-e a város gazdaságától?*

Városhierarchia-kutatások elméleti megközelítései

Beluszky Pál a hatvanas évek második felétől foglalkozott magyarországi városhierarchia-kutatásokkal. Álláspontjának főbb ismérveit a következőkben foglalhatjuk össze:

A települések funkcióinak hármas tagolása terjedt el a tudományban. Megkülönböztetünk helyi (lokális) funkciókat, városi alapfunkciókat (általános városi funkciókat), valamint speciális (régión túlnyúló) funkciókat. Ezek közül a szerepkörök közül a városi alapfunkciók, melyek alapján a települések bekapcsolódnak a munkamegosztásba, okozzák a hierarchikus differenciálódást. A

speciális funkciók révén a hierarchikus fokozatok különböző szintjén álló települések kerülnek egymással kapcsolatba (*Beluszky* 1966a).

A városok hierarchikus fokozata

- független attól, hogy a városi alapfunkciók nyújtotta szolgáltatások hogyan oszlanak meg központ és vonzáskörzet között,
- a speciális funkciók (ipar, idegenforgalom, stb.) nem közvetlen városképzők, hanem csak várostípusokat különítenek el,
- a városi alapfunkciók mennyiségi és minőségi megjelenése két különböző szempontú vizsgálatot eredményez (*Beluszky* 1966b).

Első megállapításával szembehelyezkedik egyrészt a Walter Christaller óta (*Christaller* 1933) a vonzáskörzet- és településhierarchia-kutatásokban jelen levő azon megközelítéssel, amely a hierarchiaszinteket a központi települések jelentőségtöbblete alapján különíti el. Másrészt vitatja az egy mutató alapján készült hierarchiavizsgálatok létjogosultságát. Éppen emiatt Beluszky Pál településhierarchia-kutatásai során minden esetben az úgynevezett leltározó módszert alkalmazza, amely az állami és piaci alapokon szerveződő intézmények széles körének segítségével sorolja be a településeket az egyes szintekhez.

Második megállapítása arra a tudományban régóta vita tárgyát adó problémára vonatkozik, hogy vajon a különböző gazdasági funkciók városképző szerepűek-e, létrejöhetnek-e városi alapfunkciók ipari-termelési alap nélkül (ld. *Beluszky* 1966a). Beluszky szerint a gazdasági szerepkör, például a település ipari jellege kizárólag *közvetett* szerepet játszik a városok hierarchikus rendszerének kialakításában. Jelen tanulmányunkban ehhez a megállapításhoz kívánunk néhány gondolatot fűzni.

Az egy időpontra vonatkozó vizsgálatok mellett Beluszky Pál dinamikus, a 20. század egészét átfogó településhierarchia-vizsgálatokat is végzett (*Beluszky* 1973a, *Beluszky–Győri* 2005). Módszertanilag a statikus kutatásokkal megegyező módon járt el, amely során tekintetbe vette a városképző tényezők idővel változó körét, valamint a 20. század során változó társadalmi-gazdasági-politikai rendszerek szerepét.

A központosultság mértéke, foka elméletileg két eltérő módon határozható meg. A központosultság

- egyrészt relatív fogalom: a központi funkciók jelentőségtöbblete,
- másrészt abszolút fogalom: a központi funkciók mennyisége függetlenül a vidék ellátására fordított hányadtól. (*Beluszky* 1966a)

Ez alapján tehát a „centralitás mértéke – a város hierarchikus fokozata – (...) a városi alapfunkciók mennyiségével és minőségi kombinációjával egyenlő. (...) A termelőerők bizonyos mennyisége és bizonyos számú népesség (...) szükségszerűen létrehozza a városi alapfunkciók bizonyos mennyiségét és kombinációját." (*Beluszky* 1966a, 241. o.)

Az 1970-es évek elején Beluszky Pál azt a városmeghatározást fogadta el, amely szerint „...csak azok a települések tekinthetők városnak, amelyekben a városi alapfunkciók bizonyos mennyisége koncentrálódott (...) A városi alapfunkciók közé a „szolgáltató" funkciók hierarchiájának felsőbb fokán álló intézményeket soroljuk (...), amelyek a lakosság közvetlen ellátást, irányítását, szervezését biztosítják. A (...) városi alapfunkciókon kívül eső ágazatok a településhálózat szempontjából speciális szerepkört töltenek be, a településhálózati egységekben nem szükségszerű a gazdaság egyes ágazatainak jelenléte." (*Beluszky* 1973b, 457–459. o.)

A következő három évtizedben valamelyest finomodott Beluszky Pál megközelítése (*Beluszky–Győri* 2005), de alapjaiban nem változott. Tehát szerinte

- a településhierarchiában betöltött szerep a központi funkciójú intézmények figyelembe vételével állapítható meg;
- a városi funkciók súlya a helyi lakosság ellátása miatt is kialakulhat, ebben nem szükségszerű a városkörnyék ellátása;
- e funkciók a szolgáltatások bizonyos körére vonatkoznak;
- a foglalkoztatás (munkahelyek) is a város létének feltétele;
- az ingázás lehetővé teszi a lakóhely és a munkahely jelentős szétválását.

Közvetve itt már megjelenik a munkahelyek említésével a gazdaság szerepe. Ugyanakkor az elemzés során alkalmazott mutatók köreit a területi hierarchikus szintek szerint választották, ebbe az állam által meghatározott állam- és közigazgatás, igazságszolgáltatás, valamint a piaci alapon szerveződő oktatás, pénzügyi szektor, gazdasági érdekképviselet, a szállítás és hírközlés (csak a MÁV és a Posta) különböző területi szintű intézményei kerültek, valamint a pénzintézeti betétállomány, amely a tőkekoncentráció egyik mutatója. A mutatók megválasztása gyakorlatilag megfelel itt is annak az 1973-ban megfogalmazott elvnek, hogy a városok helyzetét a településhálózat hierarchikus rendszerében bizonyos speciális szolgáltatások szintje, központi funkciója határozza meg. *A gazdaság és főleg annak termelőágazatai: az ipar és az építőipar, valamint a mezőgazdaság és néhány szolgáltató ágazat mint városfejlesztő elem nem lett figyelembe véve.*

Vita Beluszky Pállal a gazdaság városképző szerepéről

Számos ponton vitatkozunk Beluszky Pállal – kifejezetten a gazdaság városfejlesztő szerepe szempontjából.

- Azt elfogadjuk, hogy a városban nem szükségszerű a gazdaság *egyes* ágazatainak jelenléte (az 1970-es években az ipar városképző szerepe körül zajlott a vita), de azt tartjuk, hogy *a városnak meghatározó eleme a*

gazdasága. Gazdaság nélkül nem beszélhetünk városról sem. Kétségtelen, hogy az ingázás lehetővé teszi a lakóhely és a munkahely szétválását, de ennek mértéke korlátozott. Vagyis egy kis településen, vagy a város egy részében meghatározó lehet az ingázás, de a lélekszám bizonyos küszöbértékéhez kötődő városban már nem. Azáltal, hogy a város ellátja a saját lakosságát szolgáltatásokkal és a lakosság részére végzett termelő tevékenységgel, már eleve jelentős gazdaságot tudhat magáénak. *Feltételezzük tehát a gazdaság agglomerálódását, amely (nem lineáris) kapcsolatot mutat a város nagyságával.* A gazdasági koncentrálódás a városnövekedés egyik fő oka. Hangsúlyozzuk, hogy a gazdaság nem egyenlő a munkahelyek (esetleg a kifizetett bérek) összességével. A gazdaság működése során, a *vállalkozásaiban* munkahelyeket hoz létre, értéket termel, szerveződése összefonódik a városi szervezetekkel – tehát a gazdaság *városképző* tényező.

Néhány kivételtől eltekintve (pl. egyes iparvárosok – Tiszaújváros, Százhalombatta, a fővárosi agglomeráció városai stb.) elmondható, hogy minél nagyobb gazdasági potenciállal rendelkezik egy város, a városhierarchiában is annál magasabb fokon áll. A városnövekedés egyik fontos forrása a dinamikusan növekvő gazdaság, ahol új és új tevékenységek telepednek meg, új munkalehetőségeket hoznak létre. A vállalkozások és a munkahelyek a városokban koncentrálódnak: a nagyvárosok, a regionális és megyeközpontok népességarányuknál jóval nagyobb mértékben részesednek a munkahelyek, illetve a vállalkozások számából, mint a kis- és középvárosok.

A városok elsősorban saját lakosságuk számára biztosítanak munkahelyet, kevés olyan város van ma Magyarországon, ahol a munkahelyek többségét ingázók töltik be. Ezek a városok – zömében – a városhierarchia alsóbb szintjein találhatók. A budapesti agglomeráció városai (Gödöllő, Budaörs, Törökbálint stb.) mellett néhány, egy-egy gazdasági ágazatra specializálódott város említhető (egyes iparvárosok – Mór, Dorog; fürdővárosok – Hévíz, Harkány; vagy a vasutasváros Záhony).

Az egyes hierarchiaszinteken belül a városok relatív pozíciója a gazdasági mutatók figyelembevételével változhat. Győr gazdasága tőkeértékét tekintve három-négyszer nagyobb, mint a többi regionális centrumé. A dinamikusan fejlődő gazdaság más területekre is hatással van, így Győr más (pl. felsőoktatási, tudományos, szolgáltató) funkciói is erősödnek. A városi fejlődés lehetőségei bővülnek, a funkciók köre szélesedik.

– A városi gazdaság nem állhat csak önellátó tevékenységből. *A város fennmaradásához és fejlődéséhez „exportálnia" is kell.* Az export itt azt

jelenti, hogy a városi lakosság igényeit meghaladó termelést kell folytatnia, már csak azért is, hogy a város számára szükséges forrásokat, eszközöket, javakat „importálni" tudja. A város és gazdasága nem zárt rendszerek, mind a gazdaság, mind a város nagyrendszerek, hálózatok, hierarchiák részei. A helyi gazdaság helyzete a nemzeti, nemzetközi gazdasági rendszerben, és a város rangja a településhálózatban alapvetően befolyásolja a városi fejlődés lehetőségeit. Éppen ezek a nyitott szervezetek teszik lehetővé, hogy a saját rendszerük csatornáin bonyolódjék az említett csere, az export és import.

- A gazdaság bizonyos elemeinek, *egyes* ágazatainak jelenléte ugyan nem szükségszerű, *e gazdaság komplex jellege viszont a város meghatározó sajátossága.* Hipotézisünk szerint a városhierarchia magasabb szintjén álló települések komplexebb gazdasági szerkezetűek. Ez egyébként analóg Beluszky Pál intézményrendszerre vonatkozó megfigyeléseivel. A városi gazdaság termelő és szolgáltató tevékenységből áll. A termelő és a szolgáltató tevékenységek egyrészt a lakosság, másrészt a gazdaság igényeit, keresletét elégítik ki. Beluszky Pál városmeghatározásában (elsősorban az 1970-es évek eleji megközelítésben) úgy tetszik, mintha a gazdaságot a termelő tevékenységgel azonosítaná, és a szolgáltatásokat nem tekintené a gazdaság részének. A későbbi megközelítésekben a termelő és szolgáltató ágazatok közötti határ már kevésbé hangsúlyozott. Azzal mi is egyetértünk, hogy a két szektor *aránya* nem specifikuma a városnak, bár a városfejlődés jellegzetessége, hogy a termelő tevékenység (mezőgazdaság, ipar, építőipar) aránya csökken, a szolgáltató részarány növekszik, dominánssá válik. Ennek másik vetülete, hogy az egyes funkciók – a Beluszky által is tapasztalt módon – lefelé „vándorolnak" a városhierarchiában (*Beluszky* 1973a).

  A városi gazdaság komplexitását nem könnyű mérni, hiszen nincsenek túl részletes statisztikák annak vizsgálatára. A működő vállalkozások számát nemzetgazdasági áganként vizsgálva azonban megállapítható, hogy az egyes hierarchiaszintek jól elkülönülnek. A fővárosban az egyes nemzetgazdasági ágakban (ipar, kereskedelem, idegenforgalom, gazdasági szolgáltatások, szállítás, posta, távközlés) – néhány kivételtől eltekintve – tízezres nagyságrendben találhatók a vállalatok, míg a regionális centrumokban ezres (néhány esetben 500–1000 között), a „középvárosokban" százas, a „kisvárosokban" pedig tízes nagyságrendben. A településhierarchia magasabb fokán álló városok gazdasága sokkal komplexebb. Struktúrájukat tekintve a nagyobb városokban a szolgáltató ágazatok nagyobb szerepet játszanak a termelő tevékenységeknél, különösen a kereskedelmi cégek súlya markánsabb.

– A településhierarchia különböző szintjein a városok gazdasági funkciói eltérőek. Elsősorban nem a gazdasági ágazatok egyikét-másikát emeljük ki (egyetértve Beluszky Pállal, aki az 1970-es években elutasította az ipar, illetve a termelő ágazatok városfejlesztő primátusát), bár jól láthatjuk korunkban az általánosnak tekinthető folyamatot, hogyan tűnt el a városokból a mezőgazdaság, hogyan húzódott ki a tradicionális ipar a nagyvárosokból, és hogyan vált dominánssá a tercier ágazat, annak is bizonyos struktúrái. Az ágazati megközelítés helyett a gazdasági struktúrára vonatkozóan három elemet nevezünk meg, amelyek – véleményünk szerint – különböző városi szintekhez köthetők:
  - a modernizációt, műszaki fejlődést alapvetően befolyásoló *húzóágazatok* megjelenése (high-tech iparok, kutatás-fejlesztés, stb.);
  - a gazdaság *irányító és ellenőrző funkciói* (a részben Beluszky által is figyelembe vett ágazati irányítás: minisztériumok, kamarák, gazdasági alapítványok stb., másrészt viszont a vállalati irányítás intézményei: vállalati székhelyek). Ezek tulajdonképpen a gazdaság központi funkciói;
  - a város, illetve gazdaságának méreteivel összefüggésbe hozható *húzóágazatainak és az irányító-ellenőrző funkcióinak halmozódása.*

A mindenkori húzóágazatok tömegesen a leginnovatívabb településeken jelennek meg. A dinamikus nagyvárosok gazdaságában a húzóágazatok között nagyobb szerepet játszanak a modern, high-tech ágazatok, mivel itt állnak rendelkezésre azok a feltételek (képzett munkaerő, kutatás-fejlesztési bázis, ipari tradíciók, kooperációs lehetőségek stb.), melyek ezen ágazatok megjelenését segítik. A távközlésben a 20 legnagyobb vállalat közül 19 székhelye a budapesti agglomerációban van (a médiában 18, az információtechnológiai szektorban és a gyógyszeriparban pedig 17).

A tercier szektorban a húzóágazatok közé tartoznak az üzleti szolgáltatások. Jellemzőjük, hogy a magasabb hierarchiaszinteken koncentrálódnak, legdinamikusabb tevékenységeik elsősorban a fővárosban és a nagyvárosokban – koncentráltan – vannak jelen (*Raffay* 2005).

Az infokommunikációs intézmények és infrastruktúra meglétét vizsgálva Rechnitzer János és munkatársai megállapították, hogy a városhálózat differenciáltsága erősebb, az egyes hierarchiaszintek közötti s az azokon belüli különbségek jóval nagyobbak, mint amit más (gazdasági, intézményi, demográfiai) fejlettségi vizsgálatok eredményei mutatnak (*Rechnitzer–Grosz–Csizmadia* 2003).

A gazdaság irányító és ellenőrző funkciói a legnagyobb városokban koncentrálódnak, az alsóbb hierarchiaszinteken az ágazati irányító szervezetek, intézmények jelenléte nem számottevő. A vállalati székhelyek megoszlásában is hasonló tendencia figyelhető meg. A 100 legnagyobb vállalat kétharmadának a

székhelye a regionális centrumokban található (igaz, több mint fele a fővárosban). Ugyanakkor a nagyobb, jelentősebb gazdasági potenciállal rendelkező városokban a húzóágazatok, illetve ezen ágazatok vállalatai tömegesebben fordulnak elő (pl. Győr vagy Székesfehérvár gazdaságában több dinamikus ágazatba tartozó cég is vezető szerepet játszik – járműgyártás, elektronika, híradástechnika stb.).

- *A termelő és szolgáltató tevékenységek között kapcsolatok alakulnak ki.* E kapcsolatok egy része a városon belül, vagy legalábbis meghatározó földrajzi közelségben szerveződik. A vállalatokon belül bonyolult, több telephelyes struktúrák alakulhatnak ki, a vállalatok között kooperáció, beszállítás-alvállalkozás, illetve hálózatosodás megy végbe. A gazdaságban klaszterek formálódnak: a vállalatok versenyeznek egymással és kooperálnak, felhasználják a (városi) környezet nyújtotta termelési feltételeket (a képzett munkaerőt, a korszerű infrastruktúrát stb.), és termelnek a helyi és exportigényekre. (*Porter* 1990; *Lengyel* 2000). A város és a gazdaság mérete, a gazdaság komplexitása és a gazdasági kapcsolatok jellege és bonyolultsága között összefüggés mutatható ki.
- *A városnak a településhierarchiában változó helyzete az említett gazdasági jellemzők változásától, dinamizmusától is függ.* Dinamikus az a gazdaság, ahol növekszik a koncentráció, a gazdasági szerkezet egyre komplexebbé válik (húzóágazatok és az irányító-ellenőrző funkciók halmozódnak), és a gazdasági szereplők közötti kapcsolati rendszerek egyre erősödnek és bonyolultabbá válnak. A városi fejlődés alapvető kritériumai közé tartozik gazdaságának dinamizmusa.

Elméleti-módszertani kérdés, hogy dinamikus mutatók felhasználhatóak-e egy, a városhierarchia pillanatnyi állapotát rögzítő vizsgálatban. A kérdés valószínűleg nem is dönthető el egyértelműen. Ehhez szorosan kapcsolódó problémakör – melyet most nem fejtünk ki részletesen –, hogy módszertanilag egyaránt helyes-e, ha a városhierarchia változását több időpontban azonos módszerekkel végzett statikus állapotok összehasonlításával rekonstruáljuk vagy dinamikus mutatók segítségével közvetlenül a változást mérjük. Hiszen, amint Beluszky is írja, „a városok lényegi jegyei az idők során jó néhányszor változtak", de a város mindig a „jó dolgok" gyűjtőhelye maradt – amit már az i. e. III. évezredben is megfogalmaztak (egy sumér királyi lajstrom szerint, id. *Beluszky–Győri*, 2005, 9).

Azokban a városokban, ahol a húzóágazatok halmozódnak, újabb vállalatok megtelepülése is valószínűbb. Növekszik a gazdaságon belül e tevékenységek szerepe, koncentrációja. A dinamikában nagy szerepe lehet, hogy e cégek közötti kapcsolatok erősödnek, szélesednek, elmélyülnek, közöttük hálózatok, klaszterek jönnek létre. Például Győr gazdaságában egyre nagyobb szerepet ját-

szik a közúti járműgyártás, egyre több vállalat jelenik meg a városban, növelve az agglomerálódást, kihasználva a közelségből eredő előnyöket. A dinamikus gazdaság más tevékenységek fejlődését is indukálja – Győr esetében például a járműiparhoz kapcsolódó szolgáltatások szerepe is folyamatosan nő, skálája szélesedik, s ezáltal a város gazdaságának komplexitása is nő. A dinamikus gazdaság az életszínvonal növekedésére is hatást gyakorol, mely bővülő keresletet teremt bizonyos speciális szolgáltatások iránt (pl. luxusüzletek, egzotikus utakat kínáló utazási irodák, pénzügyi, befektetési tanácsadás stb.), tovább növelve a helyi gazdaság komplexitását.

A dinamikus, modern gazdaságú városokban a húzóágazatok szerepe gyorsan nő. Míg például Budapesten az 1990-es évek közepén az üzleti szolgáltatások a fővárosi GDP ötödét produkálták, mára már közel negyedét termelik meg.

Székesfehérvár, a legkisebb régióközpont, kétségkívül annak is köszönheti ilyetén hierarchikus felértékelődését, hogy az elmúlt évtizedekben dinamikus gazdasági növekedést produkált, mely más területeken is erősítette a város pozícióit.

Összefoglalva a leírtakat, 7 tényezőt javaslunk a gazdaság városképző jellegének meghatározására:

- gazdasági koncentráció;
- a gazdaság komplexitása;
- húzóágazatok jelentősége a városi gazdaságban;
- gazdasági irányító és ellenőrző funkciók;
- a húzóágazatok és az irányító/ellenőrző funkciók halmozódása;
- a gazdaság szereplői közötti kapcsolatok;
- gazdasági dinamizmus.

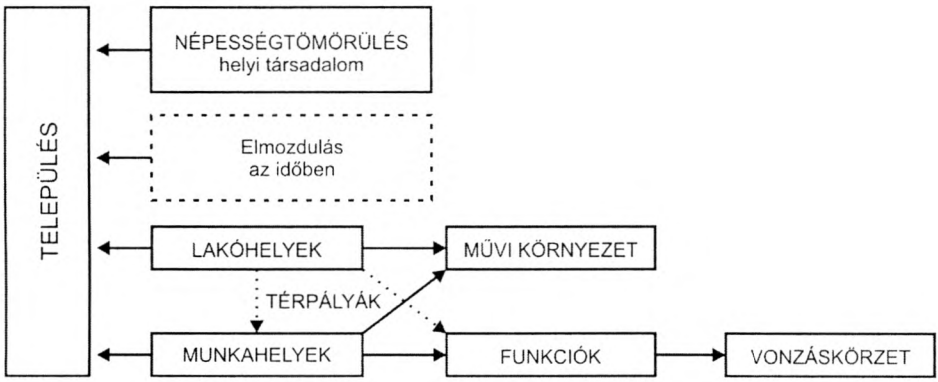
Ezen hét tényezőhöz megfelelően kiválasztott és a statisztikai forrásokban fellelhető indikátorok alapján feltételezésünk szerint a Beluszky Pál vizsgálataihoz hasonló módszertannal (az egyes hierarchiaszintekhez tapasztalati úton való minimumértékek megállapításával) kidolgozható egy, a gazdasági jellemzőket hangsúlyozottan figyelembe vevő településhierarchia-beosztás.

Ezen összefüggések a város és a gazdasága között természetesen nem zárják ki azt a tényt, hogy *a város és a gazdaság különálló, jellegzetes struktúrájú rendszerek, amelyeket eltérő mechanizmusok (a gazdaságot a piaci mechanizmusok, a városi rendszert főként bürokratikus, kisebb részben piaci mechanizmusok) koordinálnak.* E két rendszer azonban kölcsönösen feltételezi egymást. A gazdaság többnyire a városokban keresi és találja meg a működéséhez szükséges környezetet és maga is hozzájárul a városi vonzerő növekedéséhez.

A települések alkotóelemeit Beluszky Pál és Győri Róbert foglalta össze monográfiájában (*1. ábra*).

1. ábra

A települések alkotóelemei

Forrás: Beluszky–Győri, 2005, 19., egyszerűsítve.

Az ábra a következő megállapításokat tartalmazza:

- A város lakóhely, munkahely, infrastruktúra és városi funkciók együttese, amelyek kapcsolata térpályákhoz van kötve.
- A várost a településhálózatban helyezi el: a város vonzáskörzettel rendelkezik.
- A város mint népességtömörülés szempont alapján: a városméret egyszerre ok és okozat.
- Az *1. ábra* szintén tartalmazza a dinamikát, amely különböző tényezőkhöz kötődik.

Kritikánk a következőkben foglalható össze:

- A városi gazdaság a modellben csak a munkahelyeken keresztül jelenik meg. Ebben az összefüggésben nem tűnik elő a vállalat, a vállalkozás, amelynek célja az érték, sőt, a profit termelése. A vállalat a termelése során várható haszon elérése érdekében alkalmazza a munkaerőt, hoz létre munkahelyeket. A vállalat mint önszerveződő, értéket termelő szervezet tehát nem azonosítható a benne létrehozott munkahelyek számával.
- A gazdasági funkcióknak csak egy része szerepel a funkciók kategóriában (ezt Beluszky részletes vizsgálataiból ismerjük).
- A város nemcsak vonzáskörzete révén kapcsolódik a településhálózathoz.

- A városi tényezők közötti (belső) kapcsolatok és a más városokhoz fűződő (külső) kapcsolatok hiányoznak a sémából.
- Nem derül ki egyértelműen, mitől változik a város helyzete a modellben. A séma nem tartalmazza a városfejlesztő, dinamizáló tényezőket, csak a folyamatok leírására megfelelő tudományterületek felsorolását.

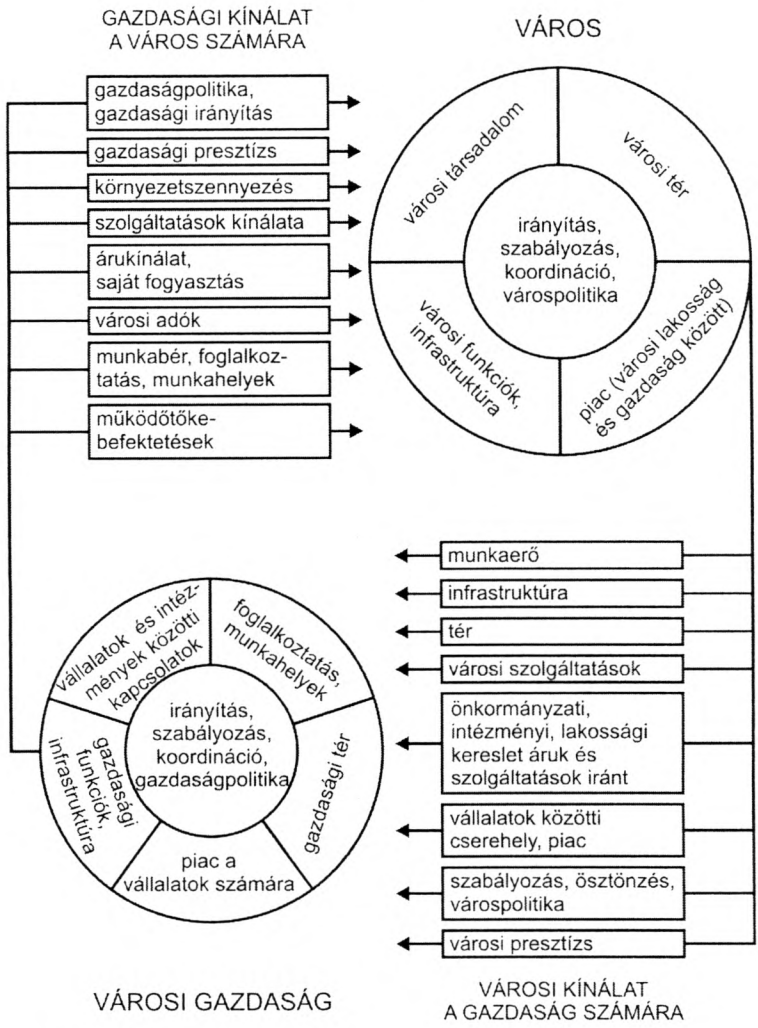
A város gazdasága és a város fejlődése közötti összefüggés nyilvánvaló és igen szoros. Ezt a kapcsolatrendszert próbáltuk meg egy modellben összefoglalni (*2. ábra*). A városi közeg, a város adottságai és ezeknek kedvező kombinációi teremtenek vonzó környezetet a letelepedő, működő, bővülő gazdaságnak. A városi lakosság adja gazdaságának munkaerejét, a városi szolgáltatások színvonala (oktatás, egészségügy, sport, kultúra stb.) alapvetően kihat a munkaerő képzettségére, egészségi állapotára. A város nyújtja a gazdasági tevékenységhez szükséges infrastruktúrát és szolgáltatásokat (víz, csatorna, energiaellátás, úthálózat, közlekedés, szállítás, távközlés stb.). Az intézményi, városi-önkormányzati, de főleg a városi-lakossági kereslet az áruk és szolgáltatások iránt élteti (részben) a helyi gazdaságot. A város és gazdasága osztozik a város területén. A város ösztönzi a gazdaság letelepedését, modernizálódását és bővülését, hiszen a gazdaságból ered a városi fejlődés legfőbb forrása. De védekezik is a város a gazdaság káros, a lakosság életkörülményeit rontó, a környezetet szennyező kihatásaival szemben. A város központi szerepköre, mérete, kialakult tradíciói, kultúrája, gazdagsága és egyéb kedvező és kedvezőtlen adottságai (földrajzi helyzete, klímája, a terjeszkedés lehetőségei, a településhálózatban elfoglalt helyzete stb.) révén – amit összefoglalóan *városi presztízsnek* neveztünk – befolyásolja gazdaságának fejlődését is.

A gazdasági fejlődés közvetlenül, vagy közvetve visszahat a város lakosságának életére, a település infrastrukturális fejlődésére, a városi tér felhasználására. A gazdaság a kifizetett munkabér révén növeli a városi lakosság fogyasztását, amelynek nagy hányadát teszik ki a városi szolgáltatások. A vállalatok helyi adót fizetnek a városnak, a lakossági adók egy része is közvetlenül a városi önkormányzat forrásait bővíti. A helyi gazdaság környezetszennyezésének problémáira is jórészt a városnak kell megoldásokat találnia. A gazdaság központi szerepkörei, a nagyvállalati jelenlét, a modern, dinamikus gazdasági szerkezet – melyet együttesen *gazdasági presztízsnek* nevezhetünk – a városnak biztonságot nyújt és bővülő gazdagságot teremt.

Amennyiben azt is elfogadjuk, hogy a városi hierarchia szintjei összefüggnek a városok és a gazdaság méretével, komplexitásával, fejlettségével, központi szerepkörével, kapcsolati rendszereinek bonyolultságával és a gazdaság változásával, fejlődésével, akkor azt is állítjuk, hogy a gazdaság jellemzői befolyásolják a városok településhálózati helyét, rangját.

2. ábra

A város és gazdasága kapcsolata

Forrás: Barta Györgyi szerkesztése.

Gazdasági jellemzők magyarországi városhierarchia-kutatásokban

A gazdaság városképző erejének feltételezése természetesen a hazai szakirodalomban sem új felvetés, ám a városhierarchia-vizsgálatokban ennek elméleti vonatkozásairól (például a gazdasági mutatórendszer kiválasztásáról) sok esetben nem esik szó kellő mélységben. A következőkben néhány magyarországi városhierarchia-kutatást hasonlítunk össze abból a szempontból, hogy hol, milyen módon és milyen mértékben alkalmaztak gazdasági jellegű indikátorokat a városhierarchia megállapításakor.

Érdemes ebben az esetben is a két, megközelítésmódjában alapvetően különböző eljárás szerint csoportosítani a vizsgálatokat.

Az egyik elmélet alapján egy megfelelően kiválasztott indikátor segítségével (többnyire) a városi szolgáltatások vidékre jutó hányada (azaz a központi helyek jelentőségtöbblete) alapján történik a besorolás. Ugyan az eljárás korlátozottságát Beluszky Pál több évtizede konzekvensen hangoztatja (bár olykor maga is használja), mégis mind a jelenlegi, mind a történelmi városhálózat vizsgálatában a mai napig alkalmazott metódusról van szó. A legtöbb esetben a kiválasztott indikátor a gazdaság szolgáltató szektorához kötődik, és ez nemcsak a tercier szektor napjainkban tapasztalható aránynövekedésének köszönhető. Felvethető akár az is, hogy az a tény, hogy a különböző vizsgálatokban szolgáltatásjellegű mutatók töltik be az indikátor szerepét (azaz e mutatók alkalmazási gyakoriságukat tekintve gazdasági értelemben ágazatspecifikusak), bizonyos értelemben a gazdaság (illetve bizonyos szektorai) városképző erejét sejteti. Ilyen szolgáltatás-jellegű jelzőszámot alkalmazott Major Jenő (kiskereskedelmi adatok), vagy Gál Zoltán (pénzintézeti betétállomány mint banki jelentőségtöbblet a 20. század első évtizedében) (*Beluszky* 1999; *Gál* 1996). A vizsgálatok közül például Gál Zoltáné kapcsolatot teremt a másik eljárás felé, hiszen a betétállomány révén tulajdonképp egy intézmény (pénzintézet) létét, illetve tevékenysége „volumenét" méri. Egy város gazdasága és intézményrendszere nem független egymástól: jelen példa esetében egyrészt egy pénzintézet megjelenése már valamilyen gazdasági és településállományon belüli súlyt feltételez; emellett egy pénzintézet alapítása a városban egy húzóágazat megjelenését is jelentette, amely gazdasági irányító funkciókat és a városi gazdaság komplexebbé válását eredményezte. Ez természetesen visszahathatott az állami és piaci szegmensek esetében az intézményrendszer további bővülésére.

A másik – Beluszky Pál által is alkalmazott – eljárás az úgynevezett leltározó módszer, mely több mutatót vesz figyelembe, és a városhierarchiát a központi funkciók létével és azok volumenével méri. Több magyarországi városhierarchia-kutatás a központi funkciókba bizonyos gazdasági funkciókat is beleértett, vagy gazdasági jellegű mutatószámokat is felhasznált a beosztás elkészítésében.

A vizsgált központi szerepköröket, funkciókat különböző szerzők különbözőképpen csoportosítják.

Kiss István tanulmánya (*Kiss* 1961) gazdasági, egészségügyi, kulturális és igazgatási funkciókat vizsgált. Meghatározta, hogy mely szerepkörök kistájiak, melyek középtájiak és melyek nagytájiak, majd ezek alapján osztotta be a településeket. Kistájközpontokra jellemzőek például a gépállomások, a sütőipari vállalatok, a baromfikeltetők vagy az OTP-fiókok; középtájközpontokra a megyei ipari, közlekedési és kereskedelmi vállalatok jelenléte. A nagytájközpontoknál a gazdasági szerepköröket tovább bontotta ipari (például bányaműszaki felügyelet), mezőgazdasági (például mezőgazdasági főiskola), kereskedelmi (például borforgalmi vállalat), közlekedési és egyéb funkciókra. Tény, hogy ez a megközelítési mód alapvetően az intézményleltározós eljárással egyezik meg, a különbség abból adódik, hogy Beluszky Pálhoz képest több gazdasági intézmény létét vizsgálja.

Beluszky Pál 1967-es vizsgálata (*Beluszky* 1967) Kiss Istvánnal szinte megegyezően igazgatási-szervezési, kulturális, egészségügyi, kereskedelmi, valamint szolgáltatási funkciócsoportokat különböztetett meg. Süli-Zakar István több mint két évtizeddel később ehhez nagy vonalakban hasonló osztályozást alkalmazott: gazdasági-kereskedelmi, oktatási-kulturális, egészségügyi és hatósági (igazgatási) szerepköröket elemzett (*Süli-Zakar* 1990, idézi *Csapó* 2002, 236). A jelentős eltérés a Beluszky-féle kereskedelmi és szolgáltatási kategória összevonása és gazdasági szerepkörré való kibővítése (azaz mintegy visszatérés Kiss István kategóriáihoz).

Csapó Tamás a magyar megyei jogú városok regionális funkcióit vizsgálta. Regionális funkcióknak nevezte Rechnitzer János nyomán azokat a megyei határokon átlépő államigazgatási-hatósági, szervezet-igazgatási, kereskedelmi-szolgáltatási és kutatás-fejlesztési szerepköröket, melyek a termelőerők magas és kombinatív koncentrációját jelentik, és egyben információs és kommunikációs rendszerek is (*Rechnitzer* 1987, idézi *Csapó* 2002, 233).

Csapó Tamás lényegében a Süli-Zakar-féle beosztás alapján dolgozott, és 80 regionális szerepkört vizsgált, melyből 16 vonatkozott a gazdaságra és az infrastruktúrára. Ezek közül némelyek részben vagy egészében az állami szektorhoz köthetők (regionális televíziók, postaigazgatóságok, áramszolgáltató vállalatok stb.), de némelyek tisztán piaci alapon szerveződnek (biztosítók, bevásárlóközpont vagy hipermarket jelenléte). Azt, hogy a gazdasági funkciók megfelelő indikátorai a városok hierarchiaszintjének, illetve hogy a városok gazdasága közvetlen hatással van a hierarchián belül elfoglalt helyzetükre, jól alátámasztja a gazdasági szerepkörök és az összesített rangsor közötti viszonylagos egyezés: az első öt város (sorrendben Pécs, Debrecen, Szeged, Miskolc és Győr) sorrendje mindkét esetben ugyanaz, igaz, az utánuk következő helyeken már vannak eltérések.

Nemes Nagy József 1995-ös, a városok gazdasági karakterét, dinamikáját feltáró vizsgálata ugyan nem városhierarchia-kutatás, ám megállapításai mindenképpen segíthetik egy gazdasági alapon meghatározott városrangsor és szintbeosztás elméleti megalapozását. A kilencvenes évek közepén a városok gazdasági átmenetben mutatott típusát három faktor: a munkavállalói tér, a vállalkozói tér és a külföldi tőke tere határozta meg (*Nemes Nagy* 1995). Felvethető a kérdés, hogy vajon ezen három tényező az egyes hierarchiaszinteken mutat-e valamilyen, a többi szinttől markánsan elkülöníthető kombinációt, hiszen ebben az esetben a Nemes Nagy-féle megközelítés alkalmas lehet például az általunk javasolt gazdasági dinamizmus mutatórendszerrel való megragadására.

Ha a különböző álláspontokat a gazdaság városképző, illetve városhierarchiát meghatározó szerepéről képzeletben sorba rendezzük, az egyik végponton minden bizonnyal Beluszky Pál álláspontja állna, amely szerint a gazdasági funkciók csak közvetett hatótényezők (ennél extrémebb, ám könnyen cáfolható vélemény lehetne, hogy a gazdaság még közvetve sem gyakorol semmilyen hatást a városfejlődésre). A másik képzeletbeli végponton Rechnitzer János helyezkedne el, aki szerint a városrendszert a gazdasági funkciók tagolják. Véleménye szerint a rendszerváltás utáni első években a városhálózat alakulásában a közigazgatási szerepkörből következő intézményi ellátottság, valamint a tradicionális gazdasági funkciók jelenléte volt meghatározó. Az 1990-es évtized végétől viszont már a gazdasági és üzleti szolgáltatások a jelentősek, előtérbe kerültek a fogyasztást megjelenítő intézmények, tevékenységek, valamint felértékelődött a tudást, az ismeretet nyújtó szervezetek és szereplők jelenléte (*Rechnitzer* 2004). A városhálózat tudásalapú megújulási képességének vizsgálatakor azonban nemcsak gazdasági jellegű mutatókat használtak fel munkatársaival, hanem társadalmi típusú jelzőszámokat is (*Rechnitzer–Grosz–Csizmadia* 2003). Vegyes volt a kép abból a szempontból is, hogy egyaránt vizsgálták intézmények meglétét, illetve intézmények létével nem, vagy csak lazán összefüggő indikátorokat (például vezető, értelmiségi foglalkozásúak aránya, választási részvételi hajlandóság). A mutatók köréből adódóan várostípusokat és hierarchiaszinteket egyaránt lehatároltak, és a városhálózat tudásalapú tagozódásában a méret jelentős szerepét is kimutatták.

Az érem két (?) oldala: a két hierarchia összehasonlítása

A fentiekben javaslatot tettünk egy alternatív településhierarchizálás elkészítésére. Véleményünk szerint egy ilyen vagy ehhez hasonló vizsgálat újabb szempontokkal egészíthetné ki Beluszky Pál négy évtizedes munkásságának eredményeit.

A két vizsgálat összevetésével elméletileg a következő eredmények alakulhatnak ki:

1. Az intézményleltározó, központi funkciókat figyelembe vevő városhierarchia és az általunk javasolt gazdasági funkciókon alapuló városhierarchia *egymással megegyezik.*

Egy ilyen eredmény:

- Egyrészt alátámasztaná mindkét módon meghatározott településhierarchia létjogosultságát.
- Másrészt igazolná a gazdasági típusú jelzőszámoknak a városhierarchia meghatározásában betöltött indikátorjellegét.
- Harmadrészt viszont – bár ez nem is célja – nem vinne közelebb annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy vajon a gazdaság önálló városképző erő-e, vagy csak a központi funkciók révén, közvetve fejt ki hatást.

2. Előfordulhat, hogy a két empirikus vizsgálat merőben *más eredményeket* hozna. Ez esetben ismét bizonyítékot nyerne, hogy nem létezik egyetemleges érvényű városhierarchia-beosztás. Természetesen ezzel kapcsolatban feltételeznünk kell, hogy az általunk javasolt megközelítés elméletileg és módszertanilag alapjában véve helytálló (ugyanis valljuk meg, nem nehéz dolog egy módszertanilag rossz vizsgálattal látszólagosan cáfolni egy teljes körűen megalapozott kutatás helyességét).

A két empirikus kutatás alapján kialakított várospiramis a következő ismérvek alapján hasonlítható össze:

- hierarchiaszintek száma,
- a piramis egyes szintjeihez tartozó települések számának aránya (a piramis „lapultsága"),
- valamint az egyes települések helyzete a két viszonyrendszerben.

Ezen szempontok közül az első kettő mértéke a Lorenz-görbe segítségével számszerűsíthető is, méghozzá a következő módon. A Lorenz-görbe vízszintes tengelyén az egyes hierarchiaszinteket ábrázoljuk, a függőleges tengelyen az egyes hierarchiaszintekhez tartozó települések számarányát kumulált módon. Ezek alapján minden településhierarchiához egy görbe határozható meg. Két tetszőleges hierarchiavizsgálat görbéje közötti terület nagysága megadja a két rendszer eltérését. Természetesen ez az ábrázolási mód nem alkalmazható bármely esetben: a települések körének az összehasonlíthatóság érdekében érdemes megegyeznie. A vízszintes tengely beosztásának helyes megválasztásával összehangolhatóak különböző szintszámú vizsgálatok is, valamint a várospiramisok összevethetőek elméleti rendszerekkel (például a christalleri sémával, ahol az egyes szintekhez tartozó települések száma 1-2-6-18-stb. rendben követi egymást). A harmadik szempont esetében érthető módon a „leíró" megközelítésmód a célravezetőbb, melyben az egyes városokra vonatkozó háttértudás az eltérések okainak feltárásához is közelebb vinne.

Irodalom

Beluszky P. – Győri R. 2004: Fel is út, le is út... (Városaink településhierarchiában elfoglalt pozícióinak változásai a 20. században). – *Tér és Társadalom,* 1. 1–41. o.

Beluszky P. – Győri R. 2005: *Magyar városhálózat a 20. század elején.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

Beluszky P. 1966a: Magyarország kiskereskedelmi központjai. – *Földrajzi Értesítő,* 2. 237–260. o.

Beluszky P. 1966b: Az alföldi városias jellegű települések központi szerepköre. – *Földrajzi Értesítő,* 3. 329–346. o.

Beluszky P. 1967: A magyar városok központi szerepköre. – Beluszky P. 2002: *Vég kiárusítás II. (Társadalomföldrajzi tanulmányok).* Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. 203–228. o.

Beluszky P. 1973a: Adalékok a magyar településhierarchia változásaihoz 1900–1970. – *Földrajzi Értesítő,* 1. 121–142. o.

Beluszky P. 1973b: A településosztályozás néhány elvi-módszertani szempontja (Adalékok Magyarország településhálózati térképének magyarázójához). – *Földrajzi Értesítő,* 4. 453–466. o.

Beluszky P. 1990: A polgárosodás törékeny váza – Városhálózatunk a századfordulón. – Beluszky P. 2002: *Vég kiárusítás II. (Társadalomföldrajzi tanulmányok).* Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. 159–202. o.

Beluszky P. 1999: *Magyarország településföldrajza. Általános rész.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

Christaller, W. 1933: *Die zentralen Orte in Süddeutschland.* Jena.

Csapó T. 2002: A magyar megyei jogú városok regionális funkciói. – *Területi Statisztika,* 3. 228–252. o.

Gál Z. 1996: Városfejlődés és banki infrastruktúra: városhierarchia vizsgálatok a pénzintézeti innovációk elterjedése alapján a XX. századi Magyarországon. – *Tér és Társadalom,* 2–3. 211–224. o.

Kiss I. 1961: A városok igazgatási szerepe. In Borsos J. (szerk.): *Vidéki városaink.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.

Lengyel I. 2003: *Verseny és területi fejlődés: Térségek versenyképessége Magyarországon.* Szeged, JATE Press.

Nemes Nagy J. 1995: Soprontól Nyíradonyig (Városok a piacgazdasági átmenetben). – *Comitatus,* 8–9. 15–22. o.

Porter, M. E. 1990: *The Competitive Advantage of Nations.* New York, The Free Press.

Raffay, Z. 2005: The Role of Business Services in the Development of Peripherial Regions. In Barta, Gy. – G. Fekete, É. – Szörényiné Kukorelli, I. – Timár, J. (szerk.): *Hungarian Speces and Places: Patterns of Transition.* Pécs, Centre for Regional Studies. 182–196. o.

Rechnitzer J. 1987: Győr városi funkcióinak néhány nagytérségi hatása. In Rechnitzer J. – Sas B. (szerk.): *Térszerkezeti vizsgálatok az Észak-Dunántúlon.* Kutatási eredmények 6. Győr, MTA Regionális Kutatások Központja. 16–57. o.

Rechnitzer J. – Grosz A. – Csizmadia Z. 2003: A magyar városhálózat tagozódása az infokommunikációs infrastruktúra alapján az ezredfordulón. – *Tér és Társadalom,* 3. 145–163. o.

Rechnitzer J. 2004: A városhálózat és a régiók formálódása. – *Magyar Tudomány,* 9. 978–990. o.

Süli-Zakar I. 1990: Debrecen. In Rechnitzer J. – Tóth J. (szerk.): *A nagyvárosok helye az önkormányzati rendszerben.* Kutatási zárójelentés. Pécs–Győr, MTA Regionális Kutatások Központja. 49–59. o.

AZ ALFÖLDI ÉS DUNÁNTÚLI VÁROSOK SZOCIÁLIS ARCULATA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Tímár Lajos

Beluszky Pál több tanulmányában és kötetében elemezte az alföldi városokat.[3] Vizsgálatának fő célja az volt, hogy bemutassa: ezen városok többsége egészen sajátos utat járt be a magyar városfejlődésen belül. A különbözőség felmutatása mellett a magyar városhálózaton belül is elhelyezte őket (*Beluszky–Győri* 2005).

Vizsgálatának fő érdeme, hogy a városi funkciók mögött meghúzódó társadalmi szerkezetet is elemezte. Az alföldi városok vizsgálatában a legtöbb geográfus, így Beluszky is Erdei Ferencet tekinti iránymutatónak. Mivel az utóbbi időben Erdei Ferenc alföldi mezőváros modelljét már a szociológusok is megkérdőjelezték, célszerű felelevenítenünk az 1945 előtti időszak legszínvonalasabb vitáját e témáról: az Erdei-Mendöl vitát (*Bognár* 2005).

Erdei Ferenc az alföldi mezővárosokat tekintette „a magyar városfajtának", éppen a tanyavilágukkal kialakult – általa idealizált – kapcsolatuk, egybeszerveződésük miatt. Ehhez az álláspontjához még az 1941-ben írt, *Magyar város* című kéziratában is ragaszkodik: *„Ha tehát magyar városokról beszélünk, két lényegesen, szinte tökéletesen eltérő várostípusra kell gondolnunk: a nyugati szabású, dunántúli, peremvidéki, felvidéki és erdélyi városokra és az Alföldnek egészen sajátos városaira."* (*Erdei* é. n., 232) Felvetődik azonban az a kérdés, hogy a korábbi történeti fejlődésmenet eltérése ellenére a két világháború között az Alföld városai valóban annyira „lényegbevágóan eltérő" várostípust képviseltek-e, miként azt Erdei állítja.

Az alföldi tanyás városoktól közismert, hogy a „belterület" és a „külterület" népességének foglalkozási összetétele gyökeresen eltért egymástól. Az alföldi nagyobb városokban a városközpontban a mezőgazdasági keresők aránya 10-30% körül volt 1930-ban, ezzel szemben a tanyavilágban a 90%-ot is elérte az agrárnépesség aránya (*Mendöl* 1942). *Épp ezért alapvető kérdés, hogy hol van az alföldi városok határa.* Erre a kérdésre a Magyar város című könyvében Erdei elméletileg helyes választ ad: „Egyedül a város társadalmi szerkezetének a viszonyai mondhatják meg helytállóan, hogy hol van egy város határa." (*Erdei*

[3] E témával kapcsolatos több évtizedes kutatásainak összefoglalása: *Beluszky* (2001).

é. n., 40–41) Mivel azonban Erdeinél – bármennyire is paradoxonnak tűnik – a tanyás települések egyoldalú földrajzi szemlélete a meghatározó (a város és tanyai vonzáskörzete közötti kapcsolatoknak a túlhangsúlyozása), ezért a szándéka, „a földrajzi és társadalmi szemlélet összeillesztése" nem sikerülhet. A fentebb idézett mondata után fél oldallal lejjebb már ezt olvashatjuk: „a városok határát legjobban megközelítik a történelmi fejlődés során kialakult közigazgatási határok..."(*Erdei* é. n., 41).

Erdei Ferenc geográfus vitapartnere, Mendöl Tibor az Erdei által alapvetőnek tartott térbeli kapcsolatok helyett sajátos módon éppen a foglalkozási-társadalmi szerkezet különbségeit tartotta meghatározónak. Erdeihez írt levelében ezt olvashatjuk: „Azokat a sajátos kapcsolatokat, amelyek a mi tanyáink és a belsőség között fennállnak, földrajzi szempontból is érdekesnek, de csupán másodrangúnak tartjuk." *Mendöl felismeri,* amitől Erdei gyakran eltekint, *hogy a tanya kapcsolatai a várossal társadalmiréteg-specifikusak.* Válaszra váró kérdéseknek a következőket tartotta: területenként pontosan felmérni az állandóan lakott tanyákat, ezek közül külön csoportosítani azokat, „a) amelyekben a tulajdonosuk vagy bérlőjük állandóan ott lakik, b) amelyekben a birtokosnak csak a családtagja lakik cselédekkel, vagy anélkül, c) amelyekben a birtokosnak csak a cselédje lakik"; illetve „a belsőség területén lakó *különböző* foglalkozáscsoportok keresői és eltartottjai közül hánynak van tulajdonában állandóan lakott tanya".

Mendöl azonban nem csupán az alföldi városok településmorfológiai elemzésével foglalkozott, hanem egy német nyelven írt kéziratában – mely a település-földrajzosok többsége előtt ismeretlen – az egész magyar városhálózat tipizálására is kísérletet tett.

Mendöl kiinduló tétele: *„a foglalkozási struktúra a kizárólagosan alkalmas mérce a különböző tájak városainak esetleges összehasonlításában."* A városok tipizálásában alapvetőnek tehát a foglalkozási szerkezetet tekinti. A várost a területi munkamegosztás tipikus településformájának tartja, melyet a környezetétől az ott gyérebben képviselt foglalkozási csoportok viszonylag sűrű felhalmozódása különböztet meg. „A város a falutól nemcsak az emberi tevékenység bizonyos formáira (ipar, kereskedelem, közigazgatás, szellemi élet) specializált és ezeket a környező falvaktól is átvevő életközösségként különbözik, hanem úgy is, mint térbeli jelenség."

Mendöl a tanyás településeket Erdeitől gyökeresen eltérően úgy értékelte: „Magyarországon és különösen az Alföldön (...) a közigazgatási egységek csak ritkán jelentenek földrajzi településegységet is." (*Mendöl* 1938, 191) Mendöl megjegyzéséhez hozzátehetnénk, hogy a társadalomtörténet szemszögéből sem tekinthető egy egységnek egy olyan nagy határú város, ahol a városban teljesen más társadalmi rétegződés és mobilitási tendenciák figyelhetők meg, mint a távol fekvő tanyavilágban. Egy nagyobb alföldi város közvetlen közelében lakó

középparaszt gyermekeinek mobilitási esélyei kétségtelenül nagyobbak voltak, mint egy dunántúli várostól távoli apró faluban lakó középparaszt gyermekeinek. Ugyanakkor a Szeged, Debrecen, Kecskemét központjától 40-50 km-re élő gazdag paraszti rétegnél szegényebbek gyermekeinek viszont csak 5-10 km-re lévő tanyai osztatlan elemi iskolát „biztosított" a város. Joggal hangsúlyozza Gunst Péter: „mezőváros-falu-tanya: lényegében ez a hierarchikus sorrend döntötte el a paraszti lakosság életmódját, s talán jóval meghatározóbban, mint a vagyoni különbségek" (*Gunst* kézirat, 140). Vagyis Mendöl megállapítása: „A tanyavilágnak a zárt helységtől való szétválasztása tehát semmiképpen sem jelenti egy szerves egésznek a szétdarabolását" (*Mendöl* 1938, 193) – a szűkebb vonzáskörzet szintjén a településföldrajz szemszögéből vitatható, azonban a társadalomtörténeti vizsgálódások szempontjából helyesnek tekinthető.

A városok közigazgatási, illetve a tényleges városterületre jutó népességszáma között jellegzetes különbségeket figyelhetünk meg. Az alföldi városok egy részénél a tényleges városi népesség száma lényegesen kisebb, mint a közigazgatási városterületen. A nagyobb városokban közel 40%-kal kisebb a tényleges népességszám, ha a külterületet leszámítjuk. Ugyanakkor pl. Békéscsaba és Szolnok népességszáma egyaránt csak 12%-kal csökken. Kecskemét népessége a tényleges városterületen nem nagyobb, mint Székesfehérváré, s a foglalkozási főcsoportok szerinti megoszlás is teljesen hasonló a dunántúli városéhoz. A Dunántúlon is több város népessége csökken a külterület leszámításával, így pl. Szekszárdé és Mohácsé. A tényleges városterületet figyelembe véve Szekszárd foglalkozási főcsoportok szerinti megoszlása teljesen hasonló Hódmezővásárhelyéhez, míg Mohácsé Kiskunfélegyházáéhoz. Néhány dunántúli város tehát az alföldi városokhoz hasonlít, viszont máshol, Komárom, Sopron és Baranya megyék egyes településeinél a „külterület" a várossal szorosan összekapcsolódott, nem agrárjellegű népességet jelent, amely a földrajzi városterülethez sorolható. A városhierarchia felsőbb szintjén, azaz a regionális centrumokban, sőt a megyeszékhely szintű centrumok esetében is a „tercier szektorhoz" kapcsolódó népesség aránya a külterület nélküli tényleges városterületen szűk sávban, 30-40% között húzódik. Ugyanakkor a mezőgazdasági népesség, illetve az ipar-forgalmi népesség arányában is sokkal kisebb az eltérés az egyes települések között. Csak a magasabb szintű szolgáltató funkciókkal való ellátottság alapján megyeszékhely szintű Kecskemét és Eger tűnik ki e kategórián belül a magasabb mezőgazdasági népesség arányával.

Természetesen az Alföldnek a településhierarchia alsóbb szintjén elhelyezkedő városai kitűnnek a magasabb mezőgazdasági népességarányukkal, a „nyugati típusú" városok pedig a magasabb ipar-forgalmi és tercier szektor arányával. Az előbbiekre Hajdúszoboszlót, Hajdúböszörményt, Törökszentmiklóst, Kisújszállást és Békést említhetnénk (külterület nélkül is), 50% fölötti mezőgazdasági népességaránnyal. Az utóbbiakra pedig a kisvárosok közül Kőszeg,

Keszthely, Vác, illetve a megyeszékhely szintű centrumok közül Zalaegerszeg és Veszprém lehet példa. Ugyanakkor a településhierarchia alsóbb szintjein az alföldi települések szemmel láthatóan nem képeznek olyan elkülönült csoportot, mint a külterületet is figyelembe vevő közigazgatási városterület esetében. Az alföldi óriásfalvak népességszáma a külterület népességét leszámítva nemritkán 10 ezerrel is csökken. Pl. Kiskundorozsmáé 19 ezerről 8 ezerre, Endrődé 14 ezerről 6 ezerre. A 6-10 ezer lakosú falvak közül jó néhánynak csupán 2-3 ezer a belterületi lakossága.

Ugyanakkor a dunántúli nagyfalvak között is vannak települések – ha nem is olyan arányban, mint az Alföldön –, ahol a népességszám a külterület leszámításával jelentősen csökken, pl. Mór, Sárbogárd, Dunapentele, Enying, Adony, Decs stb. A fentebbi korrekciós számítások alapján a Dunántúl és az Alföld településhálózatának különbségei valamelyest mérséklődnek. Az alföldi városok s különösen az óriásfalvak „zsugorodnak", míg a dunántúli városok nagy részénél a tényleges városterület általában megegyezik a közigazgatási területtel. Így a népességszámban a területi korrekció általában csak csekély változást jelent. Sőt mivel tényleges agglomerálódási folyamat Budapesten és néhány északi városon, pl. Miskolcon kívül jórészt csak a valóban „nyugatias" jellegű városokban indult meg, ezek esetében a tényleges városi népességszám nagyobb a közigazgatási terület népességénél, pl. Pécs, Szombathely, Sopron és Kőszeg esetében (*Mendöl* 1938, 208–209).

A foglalkozási főcsoportok szerinti összehasonlítás viszont világosan jelzi, hogy a Duna vonala egyáltalán nem jelentett ilyen éles határvonalat a két nagy táj településhálózatában, mint ahogy ezt a – csak a közigazgatási terület adatait alapul vevő – vizsgálatok állítják. A településhálózat alsóbb szintjein a dunántúli városok között is találunk – legalábbis a mezőgazdaságban foglalkoztatottak magas aránya alapján – az alföldiekhez hasonló településeket. Így pl. Tapolcán, Mohácson, Csurgón, Siklóson, Zircen és Nagyatádon 30% körüli volt a mezőgazdasági népesség aránya. Sőt Kapuvár 54%-os mezőgazdasági népességarányával kimondottan az alföldi mezővárosokra emlékeztet. Ugyanakkor a „törpevárosok" csoportjában is megtalálható a valóban „nyugatias" típus, Szentgotthárd. Itt csak 7% volt a mezőgazdaságban dolgozók aránya.

Vagyis a városok népességszámát és foglalkozási főcsoportok szerinti megoszlását 1930-ban a külterülettel együtt vizsgáló elemzés nem a városhálózat tényleges jellemzőit tükrözi, hanem inkább a történeti-statisztikai adatok kritikai elemzését mellőző geográfusok megkövesedett koncepcióját. Úgy véljük, a tényleges városi terület adatai alapján készült adatok azok, amelyből kiindulva el lehet majd végezni az egész településhálózat árnyaltabb ábrázolását.

A mi célunk végső soron az, hogy a településhálózaton belüli társadalmi rétegződési és mobilitási tendenciákat elemezzük – mely ilyen értelemben természetesen más elemzési szint -, mégis első lépésben a népesség foglalkozási cso-

portok szerinti megoszlásában mutatkozó sajátosságok részletesebb feltárásából kell kiindulnunk. Hiszen a foglalkozás szerinti megoszlás az a bázis, amelyre a társadalom vertikális tagolódása ráépül. A külterület nélküli, földrajzi városterületen belül külön elemeznünk kell azokat a foglalkozási csoportokat, amelyek szorosabban kapcsolódnak a városi alapfunkciók ellátásához. A városi alap-, más néven központi funkciókhoz a magasabb hierarchikus szintű szolgáltatásokat soroljuk (Pl. közigazgatási központ szolgáltatásai, magasabb oktatási szintű oktatási és egészségügyi szolgáltatások [pl. középiskola, kórház] stb.). Ilyen foglalkozási csoportok a korabeli statisztikai kategória alapján a kereskedelem és a hitel, a közszolgálat, illetve részben a közlekedés területein dolgozók, a szabadfoglalkozásúak. Az egyoldalú foglalkozási szerkezetű települések szemléletesen illusztrálják a fentebb említett foglakozási csoportok sajátos szerepét a tényleges városiasság megteremtésében.

Jellemző, hogy Salgótarjánban 1930-ban a kereskedelem, illetve a közszolgálat és szabadfoglalkozásúak csoportjába besoroltak aránya együttesen csak 11% volt. Ugyanez az arány Felsőgallánál csak 4,4%, Ózd esetében pedig 6,2%. E két foglalkozási csoport aránya olyan települések esetében is hasonló volt, amelyek még a szűkebb „földrajzi" városterületet figyelembe véve is teljesen agrárjellegűek. Így pl. Mezőkövesd 71,6, Hajdúböszörmény 66,0, Törökszentmiklós 51,6%-os mezőgazdasági népességaránya ellenére a fentebb említett két foglalkozási ág együttes aránya 8,8%, 8,9 %, illetve 9,9% volt.[4]

A városhierarchia felsőbb szintjein elhelyezkedő települések esetében nincs túl szoros összefüggés a városi alapfunkciók szintje és azon foglalkozási ágak között, melyek ezekhez a funkciókhoz kapcsolódnak. Ez azonban természetesnek tekinthető, hiszen a két foglalkozási csoport lokális funkciókhoz is kapcsolódik (pl. a kereskedelemnek a lakosság mindennapi szükségleteit ellátó része vagy az alapfokú oktatás), illetve a vonzáskörzet számára biztosított szolgáltatások realizálásában alapvető szerepe van a közlekedési szférának. Ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy két foglalkozási csoportban dolgozók arányát az adott település kereskedelmi, közigazgatási és oktatási vonzáskörzetének nagysága is befolyásolta.

Kétségtelen, hogy az Erdei által tipikus városfajtának tekintett mezőváros az Alföld jellegzetes települése. Bár nem az Alföld egészére jellemző, viszont a Dunántúlon is megtalálható. *A városhálózat területi különbségei között a legszembetűnőbb a sokoldalú ipari-szolgáltató funkcióval rendelkező kisvárosok teljes hiánya az Alföldön. Ugyanakkor a foglalkozási szerkezetet és a városhierarchiában elfoglalt helyet, illetve a népességszámot összevetve a Dunántúlon és az Alföld és Észak városai között „átmeneti", egymáshoz hasonlító városok egész sora létezik. Nemcsak a szűkebb városterület foglalkozási szerkezete, ha-*

[4] Az 1930. évi népszámlálás köteteiből saját számítás.

nem a városi alapfunkciók szintje alapján is. A Duna vonala nem jelent éles határt a magyar településhálózatban, hiszen pl. a Mezőföldön vagy a Dél-Dunántúl egyes részein is léteztek a „tanyás mezővárosok".

Mégis *hipotetikusan megfogalmazható a „nyugati várostípus" (ez azonban csak néhány várost jelent!), melynek jellemzője a mezőgazdasági népesség csekély aránya, a városi jellegű foglalkozási ágak kiegyensúlyozott szerkezete, differenciáltabb értelmiségi funkciók a város életében és a népességszámhoz viszonyítva viszonylag magasabb szintű városi alapfunkciók jelenléte (Sopron, Kőszeg).*

Megfogalmazhatjuk az *„alföldi város" ideáltípusát is, mely még a földrajzi városterületen belül is erősen agrárjellegű, a népességszámhoz viszonyítva alacsonyabb szintű városi alapfunkciók vannak csak jelen. Jellemző ezekre a differenciálatlan értelmiségi szerkezet – jórészt csak a közigazgatáshoz és az oktatáshoz kapcsolódó értelmiségi rétegek jelenléte.* Ezen a típuson belül a szélső pólust az óriás, falusiasan felhígult, csupán kisvárosi funkciókat ellátó sajátos települések jelentik. Ezeknek a foglalkozási szerkezete még a szűkebb földrajzi városterületen belül is abszolút agrárjellegű (Karcag, Hajdúböszörmény, Berettyóújfalu, Mezőkövesd).

Kissé leegyszerűsítve: a Dunántúlon vannak (népességszámuk alapján) egészen kicsi, de mégis városias települések, pl. Kőszeg; míg az Alföldön már a közép-nagyvárosok is egészüket tekintve erősen falusias jellegűek. A Dunántúlon a kisebb népességszámú települések felé haladva általában nem csökken olyan mértékben a városi alapfunkciók szintje, mint az Alföldön. *Joggal hangsúlyozhatjuk tehát, hogy a Dunántúlon inkább a városi méret, az Alföldön pedig a városi jelleg fokozatai szerint állapíthatók meg az alapvető különbségek a városok között.*

A fentebbi szempontok azonban csak kezdeti lépéseket jelentenek az alföldi és dunántúli városok társadalmi szerkezetének vizsgálatában.

Érdekes kiindulópontot nyújt a további elemzéshez Erdei Ferenc „kettős struktúra" elmélete, annak ellenére, hogy Gyáni Gábor a közelmúltban arra a következtetésre jutott, hogy ezt valóságos tudományos hipotézisként nem fogadhatjuk el (*Gyáni* 2001). Gyánitól eltérően mi Erdei elméletét egyfajta nem koherens mozaik-elméletnek tekintjük, s arra keressük a választ, hogy melyek azok a részletek az elméletben, amelyek legalább részben helytállónak bizonyulnak. S nem tekintjük ezt az elméletet olyannak sem, mely csak országos szinten igazolható. Ezért az alföldi és dunántúli városok ilyen jellegű vizsgálatával kezdtük az elmélet tesztelését.

Az ezer fős minta Pécs esetében már nem csak a felső-, hanem a „közép"-középosztály jelentős részét is magába foglalta. Az első száz adófizető között a zsidók 50%-hoz közelítő aránya nem meglepő, mint ahogy az sem, hogy az első ezer adófizető között a zsidóság aránya mintegy ötszöröse a város népességén

belüli arányának. A foglalkozási összetételt illetően a korabeli közvélekedés által feltételezett kép jelenik meg, azonban meglepően magas a felső és középosztályon belül a zsidó kereskedők aránya.

1. táblázat

Az orvosok és ügyvédek együttes aránya Pécsett, 1939-ben

	Zsidók (%)	Nem zsidók (%)
1–100	25,0	3,8
101–200	24,2	16,4
201–300	20,7	8,4
301–400	12,0	8,0
401–500	8,7	3,9
501–600	4,5	2,5
601–700	14,3	5,1
701–800	4,5	2,5
801–900	5,5	–
901–1000	6,2	–

Bár az ügyvédek és orvosok esetében az adóösszeírás csak mintegy 60%-uk esetében azonosítja, hogy a piaci, vagy állami szektorban tevékenykedtek, mégis ezek a részleges adatok is valószínűsítik, hogy a zsidó orvosok és ügyvédek döntő többsége – szemben a keresztényekkel – magánpraxisból élt.

A keresztény orvosok és ügyvédek az első százas csoport 5 főjével, a második százas csoportban összesen 11 fővel képviseltették magukat, míg a zsidók 8 fővel. Ebben az adósávba a vezető beosztású (keresztény) orvosok, egyetemi professzorok és bírák kerültek be.

A keresztény kereskedők a jövedelmük, de főleg vagyonuk (ház- és szőlőbirtok) után fizetett adó alapján az első száz adófizető között még meglepően nagy arányban képviseltetik magukat, viszont a többi százas csoportban gyakran ötödét sem teszik ki a zsidó kereskedőknek.

Szabadfoglalkozású értelmiségiként, illetve a kereskedelemben dolgozott Pécsett a zsidó felső- és középosztálynak igen tekintélyes része. Az első száz és a második száz adófizető között található zsidók több mint 66%-át tették ki. Vagyis ezek az adatok a „polgári" középosztály egyenlő zsidó középosztály tézist látszanak bizonyítani. Viszont az ellentétpár másik oldalán már korántsem ilyen egyszerű a kép. A keresztény köztisztviselők (az úri középosztály) sokkal kevésbé egyértelmű – a tág értelemben vett „köztisztviselőket", vagyis a „gazdatiszteket", a vasút, a posta tisztviselőit és az erőszakszervezetek tisztikarát is

ideszámítva. Ez a csoport egyik százas csoporton belül sem haladta meg a nem zsidók 30–35%-át. Ezzel szemben a ház-, föld- vagy szőlőbirtokosok a 700–1000 közötti mezőnyben hasonló arányt képviseltek.

2. táblázat

A kereskedők aránya Pécsett, 1939-ben

	Zsidók (%)	Nem zsidók (%)
1–100	37,5	23,0
101–200	39,4	5,9
201–300	27,6	7,0
301–400	32,0	1,3
401–500	34,8	3,9
501–600	40,9	–
601–700	14,3	6,3
701–800	33,3	2,5
801–900	50,0	8,6
901–1000	25,0	3,6

Ráadásul Pécsről nem állíthatjuk, hogy ebből a szempontból tipikus dunántúli város lenne. Hiszen például Sopronban 1934-ben az első 100 adófizető között csupán 8 izraelitát találunk.[5]

Bár csak egy alföldi városról, Kecskemétről van olyan több száz fős olyan listánk ahol a zsidó származásúak száma és foglalkozása meghatározható, mégis célszerű elvégeznünk az összehasonlítást Péccsel.

Ha Kecskeméten (Mendölt követve) a városhoz tartozó tanyavilágot leszámítjuk a város népességéből, akkor a zsidóság aránya nem kevesebb, mint Pécs esetében. Így mindenképpen szembetűnő különbség állapítható meg Pécs és Kecskemét között a zsidóság arányában az adófizetők között. Úgy is fogalmazhatunk, e város esetében az ipar és kereskedelem elitje azonosítható a zsidósággal, a polgári középosztály egésze már sokkal kevésbé. Ugyanakkor megjegyeznénk, hogy egy sor alföldi város esetében az első 100 adófizető között hasonló (15–20% körüli) volt a zsidók aránya, mint Kecskemét esetében (lásd *Timár* 1992, 67; *Kónya* 1998; *Maczkó* 1998; *Papp* 1999).

[5] Sopron szab. kir. thj. város. legtöbb adófizetőinek névjegyzéke az 1934-es évről (nyomtatvány). Magántulajdonban.

3. táblázat

A zsidók aránya az első négyszáz adófizető között Pécsett és Kecskeméten 1939-ben*

	Pécs	Kecskemét
1–100	48	17
101–200	33	9
201–300	29	5
301–400	25	4

* Kecskemét esetében az 1934. évi adófizetői listából és az 1939-ben zsidókról készült kimutatás alapján készítettük az összesítést.

4. táblázat

A zsidók aránya néhány foglalkozási csoporton belül az első négyszáz adófizető között Pécsett és Kecskeméten.

	Orvos		Ügyvéd		Kereskedő	
	Pécs	Kecskemét	Pécs	Kecskemét	Pécs	Kecskemét
1–100	6	2	6	5	18	7
101–200	4	1	4	1	13	4
201–300	3	1	3	–	8	1
301–400	1	–	2	1	8	1

Tehát a foglalkozásszerkezeti aspektusból az empirikus adatok nem igazolják egyértelműen Erdei hipotézisét.

Úgy véljük azonban, hogy még egy aspektust meg kell vizsgálnunk, mielőtt véglegesen elvetnénk az Erdei-féle koncepciót. Nevezetesen: kimutatható-e markáns különbség abban, ahogyan az „úri" és a „polgári" középosztály használta a középfokú oktatási rendszer különböző típusait?

Annak ellenére, hogy az Erdei által „többes" struktúrának nevezett „egymás melletti" társadalmaknak a belső tagoltságát, az össznépességen belüli arányát nem tudjuk pontosan meghatározni, s így az egyes rétegek eltérő továbbtanulási esélyeit sem, mégis érdemes áttekinteni ezt a „kettős" struktúrát ebből a szempontból. Így az 1936/37-es tanév országos adatai a középfokú oktatási intézmények hierarchiájában az egyes társadalmi makrocsoportok teljesen eltérő iskolaválasztási stratégiáját tükrözi. Tekintetbe véve, hogy az 1930-as népszámlálás adatai szerint a tág értelemben vett „úri" középosztály aránya a népességen be-

lül kétszerese volt a magántisztviselőknek és a szabadfoglalkozású értelmiségnek, azaz a középosztály két alapvető csoportjának, mobilitási esélyben a gimnázium esetében nem látunk érdemleges különbséget.

5. táblázat

A „történeti nemzeti" és a polgári társadalomhoz tartozó társadalmi makrocsoportok gyermekeinek továbbtanulási aránya a különböző középfokú oktatási intézményekben Magyarországon az 1936/37-es tanévben

	Középiskola	Felsőkereskedelmi	Tanítóképző
„Történeti nemzeti" társadalom			
Nagy- és középbirtokos (1)	1,66	0,83	1,14
Úri középosztály és függeléke (II+III/a+IV)	34,68	19,40	40,55
Nemzeti kispolgárság (altiszt)	9,54	19,99	11,63
ÖSSZESEN	**45,88**	**40,22**	**53,32**
„Polgári" társadalom			
Polgári arisztokrácia (IX)	2,84	2,45	0,42
Polgári középosztály (III/b+XI)	20,24	14,14	11,41
Kisiparos, kiskereskedő és közl. kisvállalkozás (X)	16,94	23,51	16,30
Munkás (XII)	2,59	10,15	4,69
ÖSSZESEN	**42,61**	**49,89**	**32,82**
A paraszti társadalom			
Kisbirtokosok + agrárproletárok (VII/a + VII/b + VIII/a + VIII/b)	6,08	4,52	9,89

Forrás: BFL IV. 1405 g. 1–10. doboz adataiból, illetve az iskolai évkönyvek adataiból saját számítás.

Viszont a felsőkereskedelmi iskolákban, melyek elsősorban a magántisztviselői pályára készítettek fel, de a felsőfokú tanulmányok lehetőségét is biztosították, a polgári társadalom felső és középső szegmense sokkal erőteljesebben képviseltette magát, mint a történeti nemzeti társadalom párhuzamos csoportjai. A legszembetűnőbb különbséget a tanítóképző esetében fedezhetjük fel. A harmincas évek közepén a polgári felső- és középosztály 10%-ot alig meghaladó aránnyal képviseltette magát, viszont a tág értelemben vett úri középosztály több mint 40%-kal. A polgári blokk kispolgári csoportja a gimnáziumban ugyan közel kétszer akkora arányban volt jelen, mint a nemzeti kispolgárság, viszont a felsőkereskedelmiben az altisztek aránya a 20-as évekhez képest drámai növe-

kedést mutatott, s a majdnem 20%-os arányukkal szinte beérték a „polgári" kispolgárságot annak ellenére, hogy az össznépességen belül az arányuk kevesebb, mint fele volt az előbbieknek.

Természetesen a fentebbi, egyetlen időmetszetből téves lenne messzemenő következtetéseket levonni, hiszen a főváros és a vidék társadalmi összetétele között alapvető különbség volt. Ezt tükrözi a középiskolai tanulók összetétele is. A vidéki ipar és kereskedelem fejletlenebb volta, a vidéki polgári társadalom csekélyebb száma és gazdasági ereje a középiskolai beiskolázásban is tükröződik. Ezzel szemben az úri közép- és alsóközéposztály vidéken is a budapestihez hasonló arányt képviselte, azaz a gimnáziumi tanulók 1/3-át adta.

A fentebbi iskolastatisztika azonban arra is módot ad, hogy az Erdei-féle „kettős társadalom" eltérő mobilitási tendenciáját vizsgálni tudjuk. Az Erdei által „polgári arisztokráciának" nevezett csoportot, vagyis a nagyburzsoáziát az országos adatok összemossák a vidékivel, mely a fővárosihoz képest inkább csak középburzsoázia. Tehát a polgári blokkban szereplő következő társadalmi makrocsoport, a „polgári" középosztály nem választható el egyértelműen a fölötte állótól. Ugyan el kell ismernünk, hogy lefelé a közép- és kisburzsoázia (kisiparosok és kiskereskedők) közötti választóvonal is viszonylagos. Viszont a „polgári" középosztály két jellegadó foglalkozási csoportja, a szabadfoglalkozású értelmiség és a magántisztviselők gyermekeit egyértelműen elkülönítik ezek a statisztikák. Így a két foglalkozási csoport gyermekeinek középfokú iskoláztatási stratégiáit össze lehet hasonlítani a köztisztviselőkkel, az „úri" középosztály legmarkánsabb csoportjával.

A történeti nemzeti társadalom belső tagoltságát szintén csak közelítőleg tudjuk az Erdei-féle modell alapján tagolni. A lényeg az, hogy e tömb két meghatározó csoportját, az úri középosztályt és az Erdei által nemzeti kispolgárságnak nevezett csoportot (altisztek) viszonylag pontosan elkülönítik a statisztikák. Az „úri" középosztályt a következő foglalkozási csoportok jelentik: II/a a korabeli statisztika alapján „gazdasági tisztviselőnek" nevezettek, akik az uradalmak igazgatási-irányítási feladatait végezték. II/b, mivel a közlekedési tisztviselők többsége a MÁV-nál dolgozott, e foglalkozási csoport is a tág értelemben vett köztisztviselők közé sorolható. II/c, a korabeli szóhasználatban köztisztviselőnek nevezett réteg. S végül II/d, a katona-, csendőr- és rendőrtisztek.

A tanítókat a kortársak nem tekintették az úri középosztály részének. Az általunk használt statisztikák a tanárokkal és a papokkal egy csoportba sorolják őket, így mi is kényszerűségből egy csoportba sorolva tárgyaljuk őket (III/a). A nyugdíjas köztisztviselők és pedagógusok elkülönítésére nincs mód. E két nyugdíjas csoportot (IV) szintén az úri középosztályhoz soroljuk. A nemzeti kispolgárságnak nevezett réteget úgy értelmezzük, mint azt Erdei tette. Ugyanis a közhivatalban alkalmazott altiszteket, a katonai, rendőr- és csendőraltiszteket, illetve a nyugdíjas és a vasúti altiszteket soroltuk ide.

Az országos adatok szerint az úri és a polgári középosztály eltérő módon élt a középfokú oktatási intézmények nyújtotta mobilitási lehetőségekkel. Ez arra figyelmezet, hogy a kettős struktúra elméletet korai lenne még a haszontalan elméletek lomtárába tenni.

A fentebb vizsgált szempontok alapján azonban jelenleg nincs mód arra, hogy az Erdei-féle koncepció érvényességét az alföldi és dunántúli városok szintjén is elemezzük. Hiszen ehhez nemcsak az egyes városok oktatási vonzáskörzetét, hanem annak szociális összetételét is pontosan ismernünk kellene. (Viszont egy-egy város szintjén – ha óriási munkaráfordítással is – erre van lehetőség.)

Marad tehát a kérdés: milyen társadalomtörténeti szempontokkal egészíthetjük ki a geográfusokét a magyar városhierarchia vizsgálatában? A saját kutatásunk alapján a következő szempontokat látjuk célszerűnek.

- Milyen a gazdasági tőke funkcionális alakjaihoz kapcsolódó rétegek belső szerkezete, illetve az általuk működtetett tőke térbeli keretei (helyi piac, nemzeti vagy nemzetközi)? A gazdasági tőke milyen hatalmi munkamegosztást alakít ki a földbirtokos osztállyal? A gazdasági monopolszervezetek a városhierarchia mely szintjeit választják központjukként? A tőkés rétegek közötti erőviszonyokat a piaci viszonyok mellett mennyiben befolyásolják az állami beavatkozás különböző formái, illetve a „helyi" társadalom saját normái?
- A kulturális tőke újratermelését biztosító réteg mennyiben kapcsolódik be a tőkés termelés szervezetébe, illetve hogyan tagozódik be a tőkés társadalom osztályszerkezetébe? E társadalmi réteg a munkamegosztási viszonyok mellett milyen más dimenziók mentén tagolódik? Milyen mértékű a belső tagoltsága, és vannak-e település-specifikus vonásai ennek a tagoltságnak? A tőkés termelés szervezetébe való bekapcsolódás jellege és mértéke, illetve tevékenységük jellege alapján a következő csoportok elkülönítését tartjuk szükségesnek a városhierarchia egyes szintjein:
  a) A termelés technikai eszközeinek átalakítását és fejlesztését végző csoport
  b) A munkafolyamatok felügyeletét és szervezését ellátó csoport
  c) Az információ, az innováció és a tudomány termelését és közvetítését végzők csoportja. Lényeges kérdés, hogy az információáramlás és az innovációterjedés belső rendszerét mennyiben határozzák meg a gazdasági tőke, az állam vagy a helyi közösségek igényei.
  d) A tőkés társadalmi viszonyok újratermeléséhez, a felépítményhez és ezen belül az államhoz kapcsolódó csoportok
  e) A hagyományos értelmiség – a tudás közvetítői és átadói. Az oktatási rendszer alsó és középső szintjén tevékenykedők csoportja

Az értelmiség ezen csoportjai között nem húzható merev határvonal, csak hozzávetőleges statisztikai elkülönítés lehetséges. Ettől függetlenül e csoportok a kulturális tőke újratermelésében funkcionálisan olyan eltérő szerepet játszanak, amely indokolttá teszi ilyenfajta elkülönítésüket.

- A „történelem járadékosai" (föld- és házbirtokosok) milyen mértékben kapcsolódnak be a gazdasági, társadalmi és politikai életbe? Milyen mértékben sikerül a gazdasági, kulturális és szimbolikus tőkéjüket megőrizni, esetleg bővíteni?
- A városhierarchia különböző szintjein a települések központi funkciói milyen mozgásteret biztosítanak a kisipar, a kiskereskedelem és szolgáltatások számára? A gyáripar, a nagykereskedelem milyen munkamegosztást alakít ki a kisiparral, a kiskereskedelemmel és a szolgáltatások kisvállalkozóival? Milyen eltérések vannak ebben a vonatkozásban a városhierarchia különböző szintjein? A kispolgári rétegeknél a gazdasági tőke megőrzése milyen színvonalú és szerkezetű kulturális tőkét igényel? A kispolgári rétegek attitűdjei mennyiben épülnek a felülről „leszivárgó" mintákra, és mennyiben saját „értékteremtésük" eredményei?
- A munkásság – ezen belül a nagyipari munkások – aránya és belső tagoltsága hogyan változik a városhierarchia különböző szintjein? A munkásság gazdasági érdekvédelmi, politikai és kulturális szervezeteit mennyire tudja befolyásolni az állam és a tőkésosztály?
- S végül, de nem utolsó sorban: az egyes társadalmi rétegek és csoportok között országos szinten milyen mértékű a társadalmi mobilitás, s milyen település-specifikus vonásai vannak ennek a folyamatnak? A társadalmi helyzet változtatásában milyen szerepe van a gazdasági tőke felhalmozásának, illetve a kulturális és szimbolikus tőkének? A társadalmi mobilitási folyamatok milyen mértékben kapcsolódnak össze a földrajzi mobilitással?

Irodalom

Beluszky P. 2001: *A Nagyalföld történeti földrajza*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

Beluszky P. – Győri R. 2005: *A Kárpát-medence városhálózata a XX. század elején*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

Bognár B. 2005: A harmadik út és a mezővárosi társadalomfejlődés. Erdei Ferenc városszociológiai összegzéséről. – *Szociológiai Szemle*, 2. 40–56 o.

Erdei F. (é. n.): *Magyar város*. Budapest, Atheneum.

Gunst P. (kézirat): A paraszttársadalom a két világháború között.

Gyáni G. 2001: Érvek a kettős struktúra elmélete ellen. – *Korall*, Tavasz-nyár, 2–4. 221–231. o.

Kónya A. 1998: Nyíregyháza társadalma két világháború között. Szakdolgozat (kézirat). Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet.

Maczkó B. 1998: *Kisvárda társadalma a két világháború közötti időszakban*. Szakdolgozat (kézirat). Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet.

Mendöl T. 1942: A a városföldrajz népességtudományi vonatkozásai. – *Magyar Statisztikai Szemle*, 5–6. 346–351. o.

Mendöl T. 1938: *Berufliche Structur und Stadtbild als Merkmals des stadtischen Characters in Ungarn*. Ungarishe Jahrbücher 1938 Bd.

Papp H. 1999: *Antiszemitizmus, zsidótörvények és a hajdúszoboszlói zsidóság*. Szakdolgozat (kézirat). Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet.

Tímár L. 1992: *Vidéki városlakók. Debrecen társadalma 1920–1944*. Budapest, Magvető Kiadó.

GAZDÁLKODÁS DEBRECENBEN A SZABAD KIRÁLYI VÁROSSÁ VÁLÁS UTÁN

Orosz István

Amikor 1692 júliusában három debreceni delegátus: Dobozy István, Komáromi Csipkés György és Pósalaky János elindult Bécsbe, a királyi udvarba, hogy néhány korábbi kiváltság megerősítése mellett kieszközöljék a szabad királyi városi privilégiumot, maguk sem voltak meggyőződve arról, hogy küldetésük eredménnyel járhat. Tizenegy hónapi szívós munkával mégis elérték, hogy I. Lipót 20 000 forint letétele mellett aláírta a kiváltságlevelet, amit a Rákóczi-szabadságharc alatt a marosvásárhelyi erdélyi országgyűlés, majd a szabadságharc bukása után 1715-ben a pozsonyi országgyűlés törvényerőre emelt[1] (*Szabó* 1993, 19–32; *Balogh* 1981a, 139–142).

Debrecen 1619, az Enyingi Török család kihalása után a gyakorlatban a magánföldesúri hatalomtól független kamarai mezőváros, az 1692-ben benyújtott kérelem szerint „oppidum privilegiatum" volt. A Partium részeként az erdélyi fejedelmek közvetlen fennhatósága alá tartozott, ami nem gátolta meg abban, hogy „keresztyén respublika" legyen, ahogy Barta Boldizsár, a város első történetírója a 16–17. század fordulóján nevezte (*Balogh* 1981a, 91).

Gazdasági helyzetét az határozta meg, hogy három „ország" találkozásánál feküdt s kereskedelmi kapcsolatai igen élénkek voltak nemcsak Erdéllyel és a Királyi Magyarországgal, de a Török Birodalommal is. Kereskedői Konstantinápolytól Boroszlóig és Krakkóig, a Fekete-tengertől Nürnbergig járták Európa útjait, s megalapozták a város legendás gazdagságát. Caraffa császári tábornok 1685-ben éppen azzal indokolta a hihetetlen mértékű, havi 80 000 forint hadisarcot, amit kivetett a városra, hogy „Debrecennél népesebb és gazdagabb város Magyarországon nincs, a lakóit a háború még gazdagabbakká tette, mert Erdéllyel, a törökkel és a királyi területtel egyaránt kereskedtek" (*Balogh* 1981a, 95). A felszabadító háborúk és a kuruc küzdelmek azonban a végromlás szélére sodorták Debrecen városát. A Caraffa sarcolását megelőző években pl. a gyatrább épületek mellett 2247 jó állapotban lévő épületet írtak össze a városban, míg 1686-ban csak 935 polgár-, 460 zsellérházat, 64 jóravaló épületet, 604 közép-

[1] A Debrecent szabad királyi városi rangra emelő törvény: 1715. 108. tc.

szerű házat, 336 földalatti „gunyhót" és 361 teljesen elpusztult épületet regisztráltak. A város élni akarását az is mutatta, hogy 1692-ben már ismét 2240 házat írtak össze[2] (*Sápi* 1981, 70). Az elszegényedésére jellemző volt, hogy azok a császári hivatalnokok, akik nem támogatták a privilégium megadását, arra hivatkoztak, hogy a végszükségre jutott debreceniek nem tudnak majd jelentős összeget fizetni a szabad királyi városi jogért (*Szabó* 1993, 25). Ez egyébként igaz is volt, a viszonylag csekély summát, a 20 000 forintot is csak kölcsönből tudta a város befizetni a kincstárnak, s belőle 11.000 forinttal még 1702-ben is tartozott a hitelezőnek (*Balogh* 1981a, 99).

Debrecen már mezőváros korában is széles körű autonómiával rendelkezett, s ez magába foglalta az önálló városgazdálkodást is. A városi földbirtokokból (szántóföldekből, kaszálókból, erdőkből, állatokból), a kisebb királyi haszonvételekből (korcsmákból, vásártartásból, vámjövedelmekből), adókból és bérleti díjakból, valamint olyan különleges jövedelmekből, mint a polgárjogi taxa, patikatartás, nyomdabevétel stb. Debrecennek 1737 és 1769 között 40 099 forintról 91 717 forintra emelkedett bevételei voltak, de hasonló mértékben a kiadásai is 40 221 forintról 102 217 forintra nőttek (*Rácz* 1981, 244–257). Ez a tanulmány azonban nem a városnak mint közösségnek, hanem a lakosságnak a gazdálkodásával kíván foglalkozni a szabad királyi városi jog megszerzésétől a 18. század utolsó harmadáig terjedő évtizedekben.

Debrecen népessége a 17. század végén bekövetkezett törés után a 18. században a béke éveiben egyenletesen növekedett, s gyorsan kiheverte az 1739–40. évi irtózatos pestis hatását is, amelyben a halálozási anyakönyvek tanúsága szerint 8231-en haltak meg (*Kováts* 1981, 35). A magas természetes szaporodás és a bevándorlók nagy száma miatt a II. József uralkodása alatt lezajlott népszámlálás idején 1784–87-ben Debrecenben 3799 házban 28 551 lakos élt. Ezzel a lakosságszámmal Debrecen az ország legnépesebb települése volt (*Danyi–Dávid* 1960, 368). A 18. század éveiben a házak száma csaknem 41%-kal, a népesség több mint 1/3-dal nőtt. Az adatokból úgy tűnik, hogy Debrecen a 18. században a magyarországi városfejlődés egyik élenjáró települése volt, s a béke éveiben a 17. századi megpróbáltatások után gyorsan fejlődött. A kérdés azonban az, hogy a gazdaság és a társadalom szerkezetének vizsgálata megerősíti-e ezt a feltételezést?

Ha funkciójuk alapján városnak azokat a településeket nevezzük, amelyekben a központi szerepkör mellett a társadalmi munkamegosztást a környezetüknél lényegesen magasabb specializálódás jellemzi, a nagy népességtömörülés és a kulturális kiemelkedés mellett a kereskedelemben és iparban élők magasabb aránya lehetőséget teremt szélesebb körű piaci igények kielégítésére, akkor

[2] Az 1692. évi összeírás: Magyar Országos Levéltár /MOL/ E 197 Kamarai Levéltár Urbária et Conscriptiones /U et C/ Fasc:5 Nro. 17.

Debrecen a 18. század elején jelentős centrum, amely ráadásul a szabad királyi városi jog megszerzése után megfelelt azoknak a kritériumoknak is, amelyeket a feudális magyar jog az országrendiség kritériumai alapján a városokkal, civitásokkal szemben támasztott (*Mumford* 1985, 382; *Gyimesi* 1975, 30–31; *Bácskai–Nagy* 1984, 28; *Pál* 2003, 15).

A Debrecennel kapcsolatos történeti irodalom szerint 1714-ben a város lakói közül kereskedelemmel foglalkozott 18%, iparral 49%, mezőgazdasággal 33%. Ezek az arányok 1771-re 11-41-48%-ra, majd 1809-re 7-46-47%-ra módosultak (*Balogh* 1973, 78). Hasonló kép bontakozik ki a piacközpontokat és a magyar városfejlődést összefoglalóan vizsgáló munkákban is. Gyimesi Sándor szerint 1715-ben a városiasság szerinti értékrangsorban Debrecen vezeti a magyar városokat, 1828-ban azonban már Pozsony és Pest is megelőzi (*Gyimesi* 1975, 262, 264).[3] A piackörzetek 1828. évi vizsgálatában Bácskai Vera és Nagy Lajos azt állapították meg, hogy Debrecen a hazai városhierarchiában még mindig az elsőrendű központok közé tartozik, de vonzásterületének népessége, a megosztott vonzáskörzetében lévő központok és alközpontok, valamint a piacot látogató központok és alközpontok száma tekintetében már csak egyike a jelentős magyar városoknak. A vonzáskörzetek népessége tekintetében pl. nemcsak Pest-Buda, hanem Pécs és Miskolc is megelőzi, felzárkózik mellé Nagyvárad és Szatmárnémeti, de a másodrendű központnak tekinthető Nyíregyháza is. A városi funkciók összesített pontértéke alapján a szerzők szerint Debrecen Pest-Buda, Pozsony, Temesvár, Kassa, Nagyvárad és Győr után csak a hetedik (*Bácskai–Nagy* 1984, 350, 368).

Bácskai Vera és Nagy Lajos szerint ennek a helyzetnek a kialakulásában szerepet játszott, hogy Debrecen „tiszta" vonzáskörzete alig 30 000 emberre terjedt ki. (Tiszta vonzáskörzetnek tekintették a szerzők azt a területet, amelyen más piaci centrumok hatása nem érvényesül, vegyesnek azt, ahol több centrum együttes vonzása is jelen volt.) Hiába terjed ki Debrecen másodlagos vonzáskörzete 330 000 emberre (s ezzel Pest után a második helyen állt), összességében piacközponti szerepe csökkent. Bácskai Vera és Nagy Lajos is konstatálják, hogy Debrecen helyzete 1715 és 1828 között előnytelenül változott, mert a városnak saját lakosságán kívül alig volt piaca, a regionális hatást viszont meg kellett osztania az erősödő Nagyvárad, Nyíregyháza, Nagykároly vonzásával (*Bácskai–Nagy* 1984, 85, 139).

Debrecen hagyományos urbanizációs mutatói sem javultak a 18. században. Az 1784–87. évi népszámlálási adatok szerint a városban 6119 család 3799 házban élt, ami egy házra 1,61 család átlagot mutat, kifejezvén a többlakásos (emeletes) házak csekély számát. Budán ez a mutató 1,96, Pesten 2,40, Po-

[3] Hasonló eredményre jutott Beluszky Pál is, aki azt a következtetést vonta le Debrecen első helyéből, hogy a mezővárosok is elérhették a „városiasság" magas fokát (*Beluszky* 2001, 176).

zsonyban 4,15 volt. Hiányoztak a városban a szilárd burkolatú utak, hacsak nem tekintjük annak a Szent András templomot a Kistemplommal összekötő fahidat. Csak az 1820-as években kezdődött meg a fedett vízelvezető csatorna építése. Ugyancsak ekkor indult meg az utcai közvilágítás, miután Csanak József kereskedő a piac és a Kádas (ma Arany János) utca sarkán lévő házán éjszakára az eligazodást segítő olajmécsest akasztott ki (*Danyi–Dávid* 1960, 368; *Sápi* 1981, 79–80).

Ha a kézművesipar fejlettségét az iparűzők összlakossághoz viszonyított száma mellett lehet mérni a mesterek és a segédek, valamint az inasok egymáshoz viszonyított arányával is, akkor Debrecen helyzete nem mutatkozik előnyösnek. 1763-ban 1289 mester csak 347 segédet és 390 inast foglalkoztatott, azaz egy mesterre csak 0,57 tanuló és munkás jutott. Ez a helyzet a következő évtizedben sem javult. 1775-ben az arány 0,58, 1782-ben 0,63, 1790-ben 0,37, 1800-ban 0,72, de még 1947-ben is csak 0,43 volt (*Varga* 1981, 349). A Debrecennél gyorsabban fejlődő városokban ezek az arányok 1828-ban lényegesen magasabbak voltak. Pest-Budán 1,46, Székesfehérváron 1,12, Nagyszombatban 0,98, Temesváron 0,87, Győrben 0,82, Sopronban 0,75 (*Bácskai–Nagy* 1984, 327). Beszédes számokat kapunk, ha a legtöbb iparost foglalkoztató céhek létszámát vizsgáljuk meg 1800 körül. A csizmadiák 542-en, a tímárok 196-an, a gubacsapók 173-an, a mészárosok a hentesekkel együtt 172-en, a vargák 170-en voltak. A többi iparos közül csak a fazekasok létszáma haladta meg a 100-at (*Varga* 1981, 345). Aligha véletlen, hogy ezek az iparágak döntő mértékben az állattenyésztésre épültek.

Az ipar mellett a kereskedelem helyzetének vizsgálata hasonló tanulságokkal szolgálhat. A legfontosabb az, hogy a lakosság számának növekedése ellenére a 18. században nem nőtt, hanem csökkent a kereskedők száma 1715 és 1800 között, az eredeti létszám 42,2%-ára (*Gyimesi* 1981, 382–383).[4] A kereskedelem 18. századi hanyatlását a kortársak is érzékelték. Ennek egyik okát a görög kereskedők versenyében látták, ami a városon belüli kereskedelemben nem volt valós érv, mert a görög kereskedők 1690-ben olyan privilégiumot szereztek ugyan I. Lipót császártól, hogy telkeket, házakat, boltokat és egyéb javakat is vásárolhatnak Debrecenben, kiváltságlevelük azonban nem léphetett érvénybe, hiszen három évvel később a város szabad királyi városi jogot nyert, ezekből a városokból pedig ki voltak tiltva a görögök (*Bársony* 1984, 390). Fontosabb tényező volt, hogy a város szerteágazó külföldi kapcsolatai a török háborúk befejezésével megszakadtak, amit csak betetőzött Mária Terézia 1754. évi vámrendelete az örökös tartományokon kívüli termékek magas vámtételeivel. Jól

[4] A kereskedők létszáma az adott időintervallumban 192-ről 81-re csökkent. A csökkenéssel bizonyára koncentráció is végbement, mert a kereskedők által fizetett adó összege 1758 és 1800 között nem csökkent, hanem 845 forintról 867 forintra nőtt.

mutatja ezt a helyzetet, hogy az 1781. évi téli és tavaszi kirakó vásárra csak bécsi, nikolsburgi, libersdorfi és morvaországi kereskedők váltottak sátorhelyet (*Gyimesi* 1981, 363, 366; *Balogh* 1973, 78; *Gyimesi* 1982, 8).

Mindezek a tények nem hagynak kétséget afelől, hogy Debrecen a 18. század végén már nem játszott élenjáró szerepet a magyar városfejlődésben, vagy óvatosabban fogalmazva: más hazai városok mellett kezdte elveszíteni korábban élvezett előnyét.

Ha a gazdasági, társadalmi szerkezet megmerevedésének okait keressük, mindenekelőtt a belső piac beszűkülésére kell utalnunk. A török hódítás előtt az alföldi mezővárosok még rendszerint szűk határúak, mezőgazdaságilag nem önellátóak, s a környékükön lévő falvak piaci, ipari központjai. Az árucserét biztosító környéket azonban a török uralom, vagy talán már a korábbi évtizedek társadalmi átalakulásai elsöpörték. Debrecen a 15–16. században több tucat apró település határának bekebelezésével alakította ki óriás határát, amely időnként megközelítette a 200.000 holdat. Nem véletlenül tapasztalták a kutatók, hogy Debrecennek 1828-ban is csak minimális tiszta vonzáskörzete volt, hiszen azok a falvak, amelyeknek Debrecen egyedüli piacuk lehetett volna, már a 15–16. században elpusztultak, népességük Debrecenbe költözött, határuk a város határának részévé lett (*Orosz* 1971, 54; *Beluszky* 2001, 181).

Debrecen esetében a szomszédos falvak eltűnésének következményeit a 18. századig ellensúlyozták a külső piacon az Isztambultól Lipcséig, Nürnbergig és Velencéig terjedő kereskedelmi kapcsolatok. A város a török időszakban kereskedelmi központ. Óriási határa jórészt legelő és kaszáló, amelyen tőzsérek marhái élnek,[5] s amelynek ipara is az állati termékek feldolgozására épül. Erre utaltunk a fentebbiekben is.

A 18. században azonban olyan változások történtek, amelyek új helyzetet teremtettek a török uralom korszakához képest. Ennek megvizsgálásához azonban nagyvonalakban át kell tekintenünk a határhasználat rendszerét.

Palugyai Imre még 1853-ban született statisztikai munkájában is „roppant" kiterjedésűnek nevezi Debrecen határát, amelyben „mindennemű mívelési ágakhoz megkívánható földminőségűek találtatnak", fekete föld, termékeny és terméketlen homok, szikes legelők és mocsaras „fenekek" (*Palugyai* 1853, 394–395).

E roppant határnak a 16–17. században még elenyészően kis részét használták szántóföldként. Ismereteink szerint a határbeli földekkel kapcsolatos legkorábbi városi határozat 1571-ből származik, amelyben úgy döntenek, hogy a városlakók között (inter oppidanos) földet kell osztani minden évben Szűz Mária születésnapján (szeptember 8-án), mégpedig úgy, hogy az egy forint dikát fi-

[5] A 16. században volt olyan debreceni tőzsér, Tar István, aki 11 000 ökörre szóló harmincadvám-cédulát váltott a tokaji réven (*Bársony* 1984, 363).

zetőknek egyenlő nagyságú földet, az annál kevesebbet fizetőknek kevesebbet[6] kell adni. Úgy tűnik, az osztott földek mellett ekkor is voltak szabad foglalásúak is.[7] Az osztott földek kihasítása az utcák rendjében történt, az utcák pedig két járásba (alsó és felső) voltak besorolva.[8] „Az földet adaja után kell osztani s háza után" – mondja ki egy döntés a 17. század második felében.[9] Ezeket az osztott földeket a 17. század végén, 1697-ben nevezik először ház utáni földeknek, vagy forgó földeknek. A háztelek és az osztott föld egyre szorosabban kapcsolódott össze, s a 17. század végén a házak értékesítésekor a földeket is a ház tartozékának tekintették.[10] 1714-ben értesültünk először arról, hogy a ház utáni földeket hétévente osztják újra, s csak a „gazdáknak" adják, és a házzal nem rendelkezőknek (a korábbiaktól eltérően) nem.[11] Nincsenek pontos ismereteink arról, hogy az évenkénti osztás mikor alakult át hétévenkéntivé s a 18. századi adatokból úgy tűnik, a városi tanács nem is mindig pontosan ragaszkodott a hét évhez, de az újraosztások rendszere beilleszkedett a parlagolós műveléstechnika kereteibe. A felosztott földeket addig művelték, amíg egyáltalán érdemes volt, utána újabb helyen osztottak szántható területet.[12]

A ház után osztott földek a város saját határán (Ondód, Cuca) voltak, 1770-ben 4186 nyilas, azaz 12.558 hold terjedelemben. Ez alig haladta meg a teljes határ 7,5%-át (*Balogh* 1981b, 285).[13]

Debrecen azonban mások tulajdonában lévő pusztákat is bérelt állandó jelleggel.[14] Ezek egy része a várostól keletre (Nagycsere, Pac, Haláp, Fancsika, Bánk, Gút), másik fele nyugatra (Zelemér, Macs, Ebes, Szepes, Hegyes, Szent-

---

[6] Hajdú-Bihar megye levéltára, Debrecen levéltára IV. A 1011/a Protcollum 3. k.1571/113. Vö. *Rácz* (1989, 63–64).

[7] 1588-ban arról határoz a tanács, hogy „az ki szántani akar eleoszeor teobet egy holdnál ne foghasson" és csak azután barázdolhasson fel másik földet, ha egynek a felszántását már elvégezte. HBm lt. Debrecen, IV.A 10ll1/a Prot. 4. k. 1588/145.

[8] Uo. Prot. 12. k. 1649/605.

[9] Uo. Prot. 17. k. 1669/611 A rendelkezés jóváírásokat is tartalmaz. Akinek kávás kút van a földjén, az egy nyilas földdel többre jogosult, akinek másféle kút, az fél nyilassal. Ekkor rendelkeznek pontosan arról is, hogy összegszerűen hogyan függ az osztott föld nagysága az adó mértékétől. A legtöbb adót fizetők 4 nyilast kapnak, a kétszáz és másfélszáz forint után fizetők 3-at, 100 forint után 2-t, de még 75 dénár után is 1-et. A földosztás azonban nemcsak a házbirtokkal volt összekapcsolva, mert adtak földet „a lakóknak is adajok szerint".

[10] Uo. Prot. 19. k. 1676/124, Prot. 19. 1677/456, Prot. 24. k. 1967/34.

[11] Uo. Prot. 28. k. 1714/310.

[12] Uo. Prot. 30. k. 1721/305 1714 után 1721-ben valóban hét év múlva volt földosztás, később azonban nem tűnik ilyen rendszeresnek az osztás. Prot. 33. k. 1732/490, 35. k. 1740/399.

[13] Rácz István szerint a ház utáni földek területe valamivel nagyobb: 13 359 kat. hold volt (*Rácz* 1989, 68).

[14] MOL U et C Fasc. 5. Nro. 18. 1744-ben a kamara becslést készített a Debrecen használatában lévő fiskális tulajdonú prédiumok bevételeiről.

györgy, Elep, Köselyszeg) helyezkedett el, a hortobágyi puszták (Ohat, Zám, Máta stb.) határa nyugat felé egészen a Tiszáig terjedt.

A 18. században kezdett kialakulni a határ övszerű tagozódása. A város belterületét a szőlős és zöldséges kertek övezete fogta körül, ezután következett az ún. belső legelő, majd a saját földön és bérelt pusztákon nyugat felé a szántóföldek, keleten az erdők és kaszálók. A szántóföld övezetét nyugat felől is kaszálók szegélyezték (Elep, Köselyszeg), majd a hortobágyi külső legelők következtek.

A szántóföldnek osztott házutáni földek mellett a cenzusos, vagy béres földeket is lehetett szántani, ezek után, mint nevük is mutatja, bért kellett fizetni, hogy a város a puszták tulajdonosainak a bérleti díjat megfizethesse.[15] Az „érdem" szerint osztott béres földeknél is az adófizetés nagysága volt az alap, de ez nem volt hozzákötve a házbirtokhoz.[16] A 18. században ugyanolyan rendszerességgel osztották a cenzusos földeket is, mint a ház utániakat, bár a fizetések elmaradása miatt többször kellett a tanácsnak radikális lépésekhez nyúlni. 1761-ben a nem fizetők földjeinek konfiskálásáról döntöttek, mert „igen reá szoktak az emberek (hogy) a fizetést húzzák, halasszák."[17] Arról nincsenek pontos ismereteink, hogy a béres földeket ugyanazon években osztották-e, mint a ház utániakat. Terjedelmük 1770-ben 7469 nyilas, 22 056 hold volt.

Felszántható földeket a város lakosai a 18. században még az ún. kis nyilasok révén szerezhettek. Ezeket tengeri, dinnye, köles, kender stb. termelésére lehetett igényelni a ház utáni földekhez hasonlóan a 18. században még térítés nélkül. A kis nyilasokat a belső legelőből osztották, terjedelmük még 1823-ban sem volt több 1456 holdnál (*Rácz* 1989, 81; *Orosz* 1992, 1992, 75–85). Mindezeken kívül időszakosan hozzájárult a város vezetősége, hogy a kaszálónak használt földek egy részét is – elsősorban a szegényebbek – feltörhessék. A 17. században ez még szabad foglalással, a 18.-ban már osztással történt.[18]

---

[15] A béres földek osztásáról 1629-től szólnak a feljegyzések. Ekkor a város jegyzőkönyvében „Az Zepesi czikkel föld"-ről olvashatunk, amit nem a kívül valóknak, hanem a városiaknak kell adni. HBm lt. Debrecen ltára IV. A. 1011/a 9. k. 1629/ 288. 1657-ben a szentgyörgyi nyilasokat 40 dénárért, a macsiakat 80 dénárért osztották. U. o. 1011/a 14. k. 1657/ 188. 1669-ben a hegyesi és a macsi prédiumot annak osztották, aki kétesztendei adóját lefizette. Ugyanígy az ebesi és a szepesi földet is csak az használhatta, aki letette bérét. Uo. 1011/a 17. k. 1669/ 620, 638. A bérfizetés határnapja Gergely pápa ünnepe (március 12.) volt, s aki nem fizetett, attól elvették. Uo. 1011/a 19. k. 1676/19, 22. k. 1689/465.

[16] Uo. 1011/a 23. k. 1696/373.

[17] Uo. 1011/a 55. k. 1761/ jan. 12.

[18] Elepen 1672-ben „Az ki (...) Parlagot fel fog vagy gyepet fel töret, míg élni akarja élheti, ha el áll mellőle, az foghattya fel az ki eléb éri" HBm lt. Debrecen ltára, IV. A 1011/a Prot. 18. k. 1672/382. „Az Kösélyszegben (...) a szegénységnek az lágy földben még ez edgy idén ősz életet vetni megengedtetik." Uo. 1011/a 1719/726.

Mindent összefoglalva azt állapíthatjuk meg, hogy a 18. század végén, az időszakosan szántónak is osztott kaszálók kivételével 36 070 hold volt szántóként művelhető föld, az egész határ alig több, mint 1/5-e (21,7%-a). Ez egyébként a lehetséges szántóföldek felső határa, mert a béres földeket nem feltétlenül kellett szántani, birtokosa más formában is hasznosíthatta, igen gyakran kaszálónak hagyta (*Balogh* 1973, 200).

A kortársi vélemények is azt erősítik, hogy a 18. és a megelőző századokban Debrecenben az állattenyésztés sokkal fontosabb volt, mint a földművelés. Gabonafélékből a város még az önellátásig sem jutott s külső helyekről is vásároltak, elsősorban kenyérnek valót (*Balogh* 1981b, 285).

Az állattartás jelentőségét nemcsak azt mutatta, hogy a városi ipar legfontosabb ágai az állati termékekre épültek, hanem az is, hogy az állatok téli tartására korán kialakultak a szállások. Első említésükkel már 1594-ben találkozunk.[19] A 18. században nemcsak a ház utáni és béres földeken épült állateleltető téli szállásokról szólnak a források,[20] hanem a keleti határrész kaszálóin létesítettekről is.[21] A 18. század végétől formálódik ki az a rendszer, amelyben a „heverő" állatok nyáron a Hortobágyot járták, a tél egyik részében a ház utáni és béres földeken felhalmozott takarmányon, később az erdős puszták szénáján éltek, s csak tavasz végén hajtották őket ismét a Hortobágyra (*Orosz* 2004, 346).

A 18. századi szállások azonban igen primitív építmények voltak, valójában csak szárnyékok, föld alatti és gazból készült ólak, garádgyák a teleltető pásztor számára épített hegyes kunyhókkal (*Orosz* 2004, 345–346).

Debrecen mezőgazdaságában azonban nem maradt meg az állattartásra épülő rendszer. Az állatlétszám a 18. század során egyre csökkent, 1756 és 1770 között pl. csaknem 20%-kal (*Rácz* 1989, 147). Ugyanakkor két királyi biztos, Vécsey József és Forgács Miklós működésének eredményeként 1774–75-ben véglegesen kiosztották a ház utáni földeket, és elválaszthatatlanul hozzá is kapcsolták a házbirtokhoz, mert a belső telek minden négyszögöle után 300 négyszögölet mértek ki a külső határból. Házat csak a külsőséggel együtt lehetett elidegeníteni. A rendezés során megnövelték a kiosztott béres földek területét is (3921 nyilasról 5006 nyilasra, mintegy 27%-kal), de itt az újraosztás rendszere csak 1818-ban szűnt meg. Szabályozták az erdei kaszálók használatát is (*Balogh* 1981b, 289–291).

Mit jelentett ez a város társadalmi szerkezete szempontjából? Azt, hogy a háztulajdonosok, bármi mással foglalkoztak is korábban, kénytelen-kelletlen

[19] HBm lt. Debrecen ltára IV. A 1011/a prot. 5. k. 1594/17.

[20] Uo. 1011/a 30. k. 1720/135, 34. k. 1733/24, 41. k. 1746/98, stb.

[21] 1772-ben arról referáltak a tanácsnak a deputátusok, hogy „a Gúton, Halápon és a Nemes Városnak egyéb cseréin sok lappangó emberek szállásokat csinálván sok károkat tétetnek (...)" Uo. 1011/a 66. k. 1772/310.

érdekeltté váltak a mezőgazdálkodásban, azon belül is a szántóföldi művelésben (*Balogh* 1981b, 290). Jól mutatja ezt az iparosok és kereskedők földállományának vizsgálata, amelyet a felosztás szentesített. A 4186 nyilas terjedelmű ház utáni földből 2067 nyilas került a teljes lakosság 52%-át alkotó iparosok és kereskedők tulajdonába, az összes föld 49,38%-a, azaz csaknem annyi szántófölddel rendelkeztek, mint a mezőgazdasággal foglalkozók. A szőlők 45,9%-a is e két csoport tulajdonában volt, csak a béres földekből váltottak kevesebbet (1277 nyilast a kiosztás előtti 3921-ből, azaz 32,6%-ot), mint a mezőgazdaságból élők, s szállásuk volt kevesebb (99 az 560-ból, 17,7%) (*Varga* 1981, 35–52; *Gyimesi* 1981, 384). Így válik érthetővé Telegdi Kovách Lászlónak az 1830-as évek végéről származó megállapítása: „ezen város inkább szántóvetők lakhelye, mint mesterembereké, művészeké. Minden lakos (...) egyszersmind földmívelő – elannyira, hogy szoros értelemben vett hivatásuk csak mellékes. S így egészen meg van a dolog fordítva, (mint) a külországi városokban, hol a mesteremberekre semmi ösmeretük nincs a földművelésről" (*Orosz* 1997, 80).

Ez a 18. században megkezdődő, a 19. század első felében folytatódó visszaagrárosodási folyamat – véleményünk szerint – magyarázata lehet annak, miért lassult le Debrecen fejlődése a szabad királyi városi cím elnyerése után, miért várt egyre jelentéktelenebbé a város hajdan különböző európai tájakat összekapcsoló kereskedő rétege, miért zsugorodott össze a város közvetlen piaci körzete, miért voltak urbanizációs mutatói alacsonyabbak más magyarországi városokénál és saját korábbi mutatóinál is, miért rekedt meg ipara a munkamegosztás alacsony szintjén, miért jellemezték olyan, segédet sem tartó mesterek, akik csak időszakosan dolgoztak s alig különböztek a falusi kontároktól, miután megélhetésüket jórészt a földbirtokból szerezték, miért alakult ki a Kazinczy által debreceniségnek nevezett mentalitás, amelyet a külvilágtól való elzárkózás jellemzett, miért őrizte ez az autark gazdasági közösség a rendi hagyományokat a polgári forradalom után is, miért kellett e hagyományos bilincseket kívülről széttörni a tőkés rendszernek. Ady Endre diagnózisa pontosabb volt minden történeti elemzésnél: Debrecen valóban a maradandóság városa volt.

Irodalom

Bácskai V. – Nagy L. 1984: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban.* Budapest.

Balogh I. 1973: *A civisek világa.* Budapest.

Balogh I. 1981a: A rendi állam várospolitikája. In Rácz I. (szerk.): *Debrecen története 1693–1849.* 2. Debrecen.

Balogh I. 1981b: Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom. In Rácz I. (szerk.): *Debrecen története 1693–1849.* 2. Debrecen.

Bársony I. 1984: A város kereskedelme 1693-ig. In Szendrey István (szerk.) *Debrecen története 1693-ig*. 1. Debrecen.
Beluszky P. 2001: *A Nagyalföld történeti földrajza*. Budapest–Pécs.
Danyi D. – Dávid Z. (szerk.) 1960: *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Budapest.
Gyimesi S. 1975: *Városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átment időszakában*. Budapest.
Gyimesi S. 1981: Kereskedelem, közlekedés, hitelszervezet és társadalmi problémái. In Rácz I. (szerk.): *Debrecen története 1693–1849*. 2. Debrecen.
Gyimesi S. 1982: Vásárok és kereskedők Debrecenben a feudális kor végén. – *A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve 1982*.
Kováts Z. 1981: A népesedési viszonyok. In Rácz I. (szerk.): *Debrecen története 1693–1849*. 2. Debrecen.
Mumford, L. 1985: *A város a történelemben. Létrejötte, változásai és jövőjének kilátása*. Budapest.
Orosz I. 1971: Debrecen és a magyar városfejlődés. – *Alföld*. 12.
Orosz I. 1992: A belső legelő használata Debrecenben a XVIII–XIX. században. – *Hajdú Bihar megyei Levéltár Évkönyve XIX*.
Orosz I. 1997: A hagyományos elemek továbbélése Debrecen gazdaságában és társadalmában a 19. század második felében. – *Kőfallal sárpalánkkal... Várostörténeti tanulmányok (Rendi társadalom-polgári társadalom 7.)*. Debrecen.
Orosz I. 2004: A Hortobágy szerepe Debrecen állattartásában. In Novák L. F. (szerk.): *Az Alföld gazdálkodása, állattenyésztés*. Nagykőrös.
Pál J. 2003: Városfejlődés a székelyföldön 1750–1914. Csíkszereda.
ifj. Palugyai I. 1853: Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása. – *Szabad királyi városok leírása* I. rész. Pest.
Rácz I. 1981: A városgazdálkodás. In Rácz István (szerk.): *Debrecen története 1693–1849*. 2. Debrecen.
Rácz I. 1989: *A debreceni cívisvagyon*. Budapest.
Sápi L. 1981: A település fejlődése. In Rácz I. (szerk.): *Debrecen története 1693–1839*. 2. Debrecen.
Szabó I. 1993: Debrecen szabad és királyi városi rangra emelése 1693. – *Debreceni Szemle. Válogatás az 1927–1944. évfolyamok anyagából*. Debrecen.
Varga Gy. 1981: Ipari termelés, a társadalom iparos rétegei. In Rácz I. (szerk.): *Debrecen története 1693–1849*. Debrecen.

VÁROSINAK LENNI VIDÉKEN

Gyáni Gábor

Bevezetés

„A pályaudvar nagy és modern" – jegyzi meg Nagy Lajos, mint első adandó benyomást a két háború közt negyvenezer lelket számláló Szolnok kapcsán. Később így folytatja a város szemléjét: „Utak, tér igen tiszták. Bár egy kis rosszmájúsággal azt is mondhatná az ember: könnyű ott az utaknak, ahol nincs mitől piszkolódniok, mert az utak piszkához forgalom kell, papír kell, amit a rendetlenek eldobálnak, gyümölcs kell, amit csak úgy eszegetnének." (*Nagy* 1973, 668). A kisváros nyugalma és sivársága, rendezettsége és unalma gyakran témája a 20. századi magyar íróknak, akik közül nagyon sokan ilyen kisvárosokból származtak, hogy idővel, mint befutott fővárosi írók örökítsék meg műveikben a vidéki városi miliőt. Babits Mihály és Kosztolányi Dezső, Márai Sándor és a felnőtt éveiben vidéken is élő Németh László fontos művek sorát alkotta erről a világról. A *Halálfiai*, a *Pacsirta* és *Aranysárkány*, az *Egy polgár vallomásai* vagy az *Égető Eszter* egytől egyig fikcióba oltott szociográfia és szociológia is egyúttal. De a napjainkban újra megfilmesített Móricz-regény, a *Rokonok* is „jellegzetes" vidéki kisvárosi környezetbe helyezett történetként beszéli el az elit üzelmeit és belterjesen fülledt világát. Olykor pedig még a „zsidókérdés" megjelenítéséhez is a vidéki város adja a társadalmi hátteret, mint Komor András *Fischmann S. utódai* című regényében.

A kisvárosi lét, egyáltalán a vidékiség irodalmi imázsa mondhatni szinte teljesen egyöntetű: a családiasság hangulatát ellenpontozó kisszerűség mellett a vidéki városban folyó élet fő jegye a melankólia, a perspektívátlanság, az unalom és az olykor különcködésbe torkolló heroikus önmegvalósítás. Az utóbbira Németh László külön fogalmat is alkotott magának: csomorkányizmus. Egyik esszéjében (Hódmezővásárhely) így vallott róla. „Vásárhely tanított meg rá, hogy irodalmunk, amennyiben adott, milyen felületes, mondhatnám importált képet adott a magyar vidéki városok, legalábbis egy részük életéről. Nos, nemigen hiszem, hogy az ország bármely más pontján, még az értelmiséget magába szívó Budapesten is, ezer lélekre több művelt fő esett volna, mint Vásárhelyen, amikor én odakerültem. A másik a provincializmus, a vakondszemszög: az em-

berek csak a városukat látják abban is, ami túlesik rajt. Ennek is épp a fordítottja volt igaz." Később pedig így folytatja. „A baj Vásárhelyt nem a műveletlenség volt, hanem hogy a meglevő műveltséggel sem lehetett mit kezdeni. A jólét, ha nem tudják nemes igényekkel ellensúlyozni, elrohasztja az embert, a műveltség, a szellemi kiválóság, ha a társadalom nem foglalkoztatja kellően, önmaga ellen fordul, különcséggé válik. Vásárhelyen az első baj nem fenyegette az értelmiséget; a második annál inkább" (*Németh* 1961, 371, 372–373.).

Feltéve, hogy helytálló az író Vásárhelyt illető diagnózisa, akkor sem lehetünk biztosak benne, hogy ez a kép fogad majd bennünket akkor is, ha mondjuk valamelyik dunántúli kereskedő- vagy iparvárost képzeljük magunk elé. Nagy Lajos is úgy látta, hogy a Dunántúlon még a város is alapvetően más, mint az Alföldön. „A vidéki magyar városokról azt szokták mondani: nem falu, nem város, érdektelen. Győrre ez a közhely nem alkalmazható. Egyáltalában nem falu, de igenis város, a városiasság minden jelével (...)" Igaz, teszi hozzá: „ellenben jóval érdektelenebb bármely kis falunál". Miért is? Azért, mert hiába „abszolút város" Győr, „amelynek ötvenkétezer lakosa van, hivatalnokok, kereskedők, szabad foglalkozású entellektüelek és munkások (...) [de] nincs színháza" (*Nagy* 1973, 702); és mindaz hiányzik belőle, ami a Németh László által (és persze a Nagy Lajos által is) „megírt" Hódmezővásárhelyt (*Nagy* 1973, 683–702) az értelmiségi különcök menedékévé avatta. Szakasztott hasonló véleményen van a szociográfus Szabó Zoltán is, midőn az úgyszintén iparváros Miskolc városiasságáról elmélkedik, aminek látszólag mindene megvan, „ott vannak a legnagyobb hivatalai, ott a legfényesebb boltjai, amott a legnagyobb gyárai (...)" (*Szabó* é. n., 263.), vagyis „igazi város, éppen a szónak legmodernebb értelmében" (*Szabó* é. n., 270.). De: „Hol a lelke?" Ezt fürkészve azonban „a város csak sokféle képpel válaszolt (...) [mivel a] város darabokra esik szét és uccák tartják össze, nem pedig szellem." Nem túlzás kijelenteni, Miskolc ugyancsak „laza város. Házai fölött nem lebegnek a kultúra múzsái és a századok árnyai, de uccáin a civilizáció buzgó ügynökei sürögnek" (*Szabó* é. n., 264.).

A városiasság ismérvei

Mitől valódi urbanitás a népes (néhány tízezer fős) és a jogállása szerint törvényhatóságként számon tartott magyarországi település a 20. század első felében? A város olyan népes lakott hely, amely pusztán már a lélekszámával is felülemelkedik a falvak világán. A századelőn két városunk népességszáma haladta meg a százezret: Budapesté és Szegedé (az utóbbié persze csak 18 ezerrel volt több százezernél). 13 olyan város következett utánuk a népesség szerinti rangsorban, melyek lélekszáma túlszárnyalta az 50 ezret: Szabadka (94,6 ezer), Debrecen (92,7 ezer), Pozsony (78 ezer), Temesvár (72,5 ezer), Kecskemét

(66,8 ezer), Nagyvárad (64,2 ezer), Arad (63,2 ezer), Hódmezővásárhely (62,4 ezer), Kolozsvár (60,8 ezer), Újpest (55,2 ezer), Miskolc (51,5 ezer), valamint Fiume és Pécs (50-50 ezer). Első ránézésre is látszik, hogy az ország nyugati része, a Dunántúl jóval kisebb városoknak adott otthont (*Gyáni* 1998, 87–101).

A városiasság nélkülözhetetlen kellékének számít továbbá a kereskedelem, a szolgáltatás és idővel az ipar (sőt a nagyipar) meghatározó súlya a városlakók megélhetési forrásai között. E téren (különösen a trianoni Magyarország körülményei közt) a Dunántúl tudhatta magáénak az igazibbnak tetsző városokat. Jóllehet a történeti értelemben vett Magyarországon, 1920 előtt tehát a Felvidék, és kivált a Partium, Erdély, valamint a Délvidék is fejlett városi központokkal dicsekedhetett. A századelőn a tizenöt legnépesebb városból tíz kifejezetten ipari jellegű volt, ahol az iparforgalmi népesség a keresők több mint a felét, a szorosabban ipari foglalkozásúak pedig az aktív népesség több mint a harmadát alkották. Mindez arra utal, hogy az iparosodottság és a városiasság nem szükségképpen járt szorosan együtt: az 50 ezernél népesebb magyar városok (Budapestet nem számítva) lakosságának valamivel több mint a fele ugyanis nem ipari jellegű településeken élt ebben az időben. Ráadásul a legnépesebb vidéki városok (Szeged, Szabadka, Debrecen) egyike sem tűnt különösebben iparosodottnak (*Gyáni* 1997, 16). A demográfiai jegyekhez kötött, valamint a jogi státusban is megnyilvánuló városiasság ilyenformán a városhálózat öröklött adottságait juttatta kifejezésre. Aminek a messzeható következménye talán a korábbiaknál is egyértelműbbé vált az 1920-at követő időszakban. (S természetesen megint más felel meg a városhálózat funkcionális vizsgálatából leszűrt képnek, melynek során a városok intézményi ellátottsága játssza a döntő kritérium szerepét – *Beluszky* 1990, 14–53.)

A vázolt hazai adottságok szülték az olyan elképzeléseket, melyek a mezővárosban vélték fellelni az „igazi" magyar várost. Erdei szerint: „Vannak olyan városaink is, mint amilyenek nyugaton honosak, de van egy különleges magyar települési rendszer, amely országunknak csaknem a felén olyan városokat hozott létre, amik egyedül állanak az európai települések között. Nem állítjuk, hogy a magyar tanyás város olyan kulturált és vonzó városképet nyujtana, mint a nyugati városoké, azonban tudjuk azt, hogy lehet belőle olyan rangú város, csak előbb magunk is ismerjük el városi minőségét és rendkívüli értékét." (*Erdei* 1974, 11.). Az alföldi agrárvárosok előnyének tudja be Erdei, hogy úgymond urbanizálják a „vidéküket", mivel a tanyarendszerük révén városias társadalmi keretek között integrálják a várost és annak szűkebb (olykor nem is olyan szűk) környezetét. A felfogása azonban inkább kivételnek, mint általánosan elfogadottnak mondható a tudományban.

A két háború közt a 40 ezres népességi küszöb szintjére leszállított mérce tükrében még feltűnőbb, hogy milyen kevéssé szabta meg az ipar a vidéki városi életet. Ebben az időben valamivel többen éltek ugyan városokban, mint az

1920 előtti Magyarországon, Budapest és elővárosai kivételével azonban viszonylag ritka az iparváros. Feltűnő ugyanakkor az Alföld magas urbanizáltsága; a legnépesebb vidéki városok szinte kivétel nélkül mind ide koncentrálódtak. A bennük élők zömmel parasztok és nem pedig kereskedők, iparosok, ipari munkások vagy értelmiségiek (az utóbbit tekintve nem igazolható tehát Németh korábbi megállapítása a budapestivel vetekedően sok vásárhelyi értelmiségiről). Ha szerephez jutott egyáltalán Budapesten és közvetlen agglomerációs környékén túl a (modern) ipar, mint városképző erő, akkor is főként csak a közepes méretű, a 30–50 ezres népességi sávba tartozó, s kivált az ennél is csekélyebb népességű településekben került rá sor. A 10–20 ezres lakosságú kisvárosokban a népesség közel fele (!) iparból élt, az egy fokkal népesebb városokban pedig egyharmad körül alakult a megfelelő arány (*Gyáni* 1997, 18).

Ezen körülmények között a mezőgazdaság szintén közvetlenül hozzájárulhatott az urbanizáció folyamatához. Jó példa rá Szeged és Temesvár 19. századi párhuzamos története. A vasút közel ugyanabban az időben érte el Szegedet (1854-ben) és Temesvárt (1857-ben), ami ezúttal is forradalmasítóan hatott a települések sorsára. A korábban a gabonakereskedelem által biztosított kedvező gazdasági lehetőségektől a vasút megjelenésével Szeged nyomban elesett; a veszteséget agrárgazdaságának a kiterjesztése útján próbálta és tudta ellensúlyozni, így volt képes a felszínen maradni. A kertkultúra meghonosítása végül elkerülhetővé tette számára a gyáriparosodást. Az agrárfejlődésnek ez az útjamódja, ha dinamikus népességfejlődést nem is, szerény gyarapodást azért mégis csak lehetővé Szeged számára (*Blazovich* 2005, 160–174).

Másként reagált az utóbb „magyar Manchester"-nek is nevezett Temesvár a vasút drámai kihívására. A korábban is már jelentős kereskedelmi és manufaktúraipari központnak számító délvidéki város – szabad termőföldek hiányában – nem „hátra", hanem előre menekült Budapest mind nyomasztóbb kereskedelmi monopolhatalma elől. Számottevő ipari, sőt nagyipari beruházás vette kezdetét a városban, amely főként élelmiszer-, vegy- gép- és textilipari üzemek gründolásában jelentkezett (*Szász* 1992, 15). A két város eltérő irányba tartó fejlődése hamar nyilvánvaló ténnyé lett: Temesvárott már 1891-ben kétszer annyian éltek kereskedelemből és iparból, mint a közeli Szegeden, ahol 27 százalék körül mozgott a megfelelő arány. Szeged városiasságának további, nem lényegtelen fokmérője, a fizikai külleme és infrastrukturális fejlettsége ugyanakkor jottányival sem maradt alatta Temesvárénak, sőt némely tekintetben talán felül is múlta az utóbbiét.

A városkép jelentősége

Az utóbbiban ugyanakkor a szerencsétlenségből fakadó különleges szerencsének is volt némi szerepe: az 1879-es nagy szegedi árvíz után országos összefogással és nemzetközi pénzügyi segítséggel úgy építették újjá Szegedet, hogy modern nagyvárosi külsőt (utca- és térszerkezetet, architektúrát) kapott (*Blazovich* 2005, 128–134). Budapest után Szegeden jött létre vidéken először körútrendszer, amihez jelentős számban emeletes városi bérházak is járultak, és nem hiányzott innen az ivóvíz- és csatornahálózat sem, legalábbis nem a város belső térségeit illetően. Azt, hogy az utóbbinak milyen nagy a korabeli jelentősége az urbanizációs fejlettség szempontjából, szemléletesen példázza a népességszám szerint Szegednél alig kisebb méretű Debrecen példája.

A város elitjét hosszú időn át meghatározó cívis polgárság nem arról volt híres, hogy különösebben pártolta volna a „kálvinista Róma" fizikai modernizálódását (*Irinyi* 2002, 138). Ez azután végül elvezetett oda, hogy Debrecen számottevően lemaradt e tekintetben a többi vidéki városhoz képest. Jellemző, hogy igen későn, a 20. század elején indultak meg Debrecenben a modern városi építkezések és infrastrukturális beruházások, vagyis Szegedhez, de nem egy kisebb dunántúli városhoz képest is több évtizedes késéssel vették kezdetüket e munkálatok. Az állapotokat jól jellemzi, hogy amikor 1909–1912 között felépítették a város első nagyvárosias bérházát, a Nagytemplom tőszomszédságában álló Püspöki palotát, egy 40 méteres toronnyal „díszítették" az épületet, ami víztoronyként funkcionált. E nélkül nem tudták volna ugyanis a középosztályi lakók által bérbe vett 2-3-4 szobás lakások folyóvízszükségletét biztosítani a városi hálózat korszerűtlensége és hiányossága folytán (*Mazsu* 1992, 161).

A lélekszámukat tekintve kisebb, Debrecennél azonban jóval dinamikusabban fejlődő és túlnyomórészt a modern kereskedő és ipari polgárság által dominált vidéki városokban szintén a századforduló és kivált a századelő hozta magával a nagyarányú infrastrukturális fejlődést. Szombathely volt talán a legkézenfekvőbb példa. Nem Éhen Gyula polgármester találta ki (*Katona* 2004, 15), de mégis ő vitte keresztül a „modern város" irányába mutató fejlesztések többségét (*Tokaji* 1995, 217–227). A döntően (külföldi) hitelekből finanszírozott projekt, egyebek mellett, döntő módon megváltoztatta az utcaszerkezetet; így és ezért létesülhetett a városban egy, a budapesti Andrássy útra emlékeztető sugárút, benne egy mini Oktogonnal, amely a vasútállomást a belvárossal köti össze. Még markánsabb változások történtek a belvárosi épületállományban. A barokk kori Szombathelyt az egyemeletes vagy földszintes polgárházak, a közülük sűrűn kiemelkedő templomok (püspöki város) és középületek határozták meg korábban. A 19. század végére viszont látványosan megszaporodtak a két- és háromemeletes lakóházak, igaz, a beépítés mértéke nem igazán nagyvárosi jel-

legű. Nem, mivel körülépített udvaros bérházak itt nem igen épültek (*Brenner* 1959; *Szilágyi* 2002, 347–359). Debrecentől eltérően Szombathelyen nem okozott komolyabb gondot az ivóvíz- és csatornarendszer fejletlensége, mivel azok gyors kiépítésében az Éhen által vezetett Szombathely haladt vidéki viszonylatban az élen.

„A tájék igazi alföld. Róna. Nemcsak a föld színén állva, de akár a városháza tornyának negyvenhárom méter magas erkélyéről is ha széttekintünk..." – kezdi Nagy Lajos Hódmezővásárhelyről írt szociográfiai esszéjét (*Nagy* 1973, 683). A városházát azonban nemcsak itt, máshol is a városi jelleg hangsúlyos szimbólumának szánták. Ezért rendszerint sokat is költöttek a századforduló évtizedeiben az egyes városok egy ilyen monumentális épület felépítésére. A rendszerint nyilvános pályázatok útján megterveztetett városházák funkcionális (a közigazgatás térigényének a kielégítésére), valamint reprezentációs célokat egyszerre szolgáltak. A századfordulóig rendszerint neobarokk, azt követően többnyire szecessziós stílusban emelt vidéki városházákra, az általuk uralt városközpontra (a főtérre) hárult a feladat, hogy kézzelfoghatóan bizonyítsák, a vidék képes lépést tartani korával. Ez esztétikai téren is támasztott követelményeket, aminek azonban már nem mindig és nem egyforma mértékben feleltek meg a különböző városok és az őket irányító elitek. Legalábbis erről tanúskodik Pécs és Kecskemét városházáinak eltérő esete.

A pécsi városháza bővítésére 1887-ben kiírt tervpályázatra Lechner Ödön és Pártos Gyula is beküldte „A polgárságnak" címzett munkáját. Az építészpáros több vidéki (így az aradi, a szegedi) városháza tervezésével a háta mögött egy magyaros stílusú középületet képzelt az immár patinás Széchenyi térre. A nagyvárosi rangra vágyó, anyagi erejében és kivált építészeti kultúrájában módfelett szerény városvezetés azonban nem ismerte fel a terv kivételes esztétikai jelentőségét; ezért helyette Lang Adolf terve alapján épült fel végül a 20. század elején egy, a Lechnerékéhez képest építészetileg jelentéktelenebb városháza Pécsett (*Pilkhoffer*, 2004, 177–215).

Nem így történt Kecskeméten, ahol a polgármesteri posztot 1897-ig betöltő, közismerten művészetpártoló Dr. Kada Elek jóvoltából az 1890-es évek első felében Lechner építhetett városházát. Bár a kecskeméti épülethez, vidéken szinte egyedülálló módon, nem járult torony, az épület mégis a vidéki városépítészet egyik legjelentősebb remeke lett a századforduló Magyarországán (*Sármán-Parsons*, 1994, 59–61). Égetően nagy szüksége is volt a jómódú alföldi agrárvárosnak – lokálpatriotizmusát emelendő – a „cifra" középületre a város közepén, hiszen túlnyomórészt falusias kinézetével nem lehetett túlzottan biztos benne, hogy valódi város képzetét tudja kelteni az odalátogatókban.

A vidéki „úri társaság"

A közberuházással megvalósított városi építkezések és infrastrukturális fejlesztések ügyében a helyi elit mondta ki a döntő szót, amely a helyhatósági politika formálójaként, vállalkozóként, telektulajdonosként, és a fejlesztések által legelőbb érintett belvárosi térségek lakójaként egyaránt fő haszonélvezője volt a vidéki urbanizációnak. Velük kapcsolatban joggal emlegették akkor tájt is a „rokoni szolidaritás" metaforáját. „Csupa rokon, csupa rokon az egész világ. Mindenfelé csak rokonok" – adja Zsarátnok polgármesterének szájába Móricz már említett regényében, aki később így folytatta monológját: „Szíve van az embernek. Kivált itt nálunk Magyarországon, hiszen nálunk az egész élet a nemzetségi szövetkezeteken áll és nyugszik." (*Móricz* 2003, 271, 272). Jóllehet, fejezi be gondolatmenetét a városatya, amikor a saját rokonaival zsarolja meg a helyét a helyi elitben nehezen találó Kopjáss István főügyészt: „azért a nem rokonoknak is meg kell élni... Utóvégre olyanok is élnek a városban, akik nem rokonok... Sőt ezek vannak többen. Mert ugyebár, ebben a városban nyolcvanhatezer ember van. Mind a nyolcvanhatezer mégse rokon, s nem lehet elvenni attól sem a jogot, hogy megéljen, aki senkinek se rokona." (*Móricz* 2003, 273).

A városi előkelők intézményes bázisát 1870-től a törvényhatósági bizottság biztosította, melynek a húszas évek végéig a felét, azt követően is a kétötödét a legnagyobb adózók, a virilisek képezték. A bizottság választott és virilis tagjai, a város legtehetősebb, legképzettebb (az értelmiség adóját ugyanis kétszeresen számították) és legnagyobb presztízzsel bíró famíliáinak szűk, olykor rokoni kötelékekkel is összekapcsolt képviselői voltak. Igaz, társadalmi összetételüket tekintve észrevehető különbségeket mutattak helységről helységre haladva.

Említsük meg Győr és Debrecen egymástól elütő példáit. A 19. század derekán élénk kereskedelméről ismert középméretű város, Győr a századfordulón – nem kis részben a helyi tőkére is alapozva – már nehézipari központ, és ezt a modern polgári szerkezetet örökítette tovább az utódokra. Az elit összetételében is megnyilvánult a város modernsége, hiszen felénél is nagyobb hányadát kereskedők, iparosok és vállalkozók alkották, de jelentős volt az értelmiség súlya is (*Szakál* 2002, 91–113). Vele szemben a cívisváros vagyoni és közéleti (virilis) elitjére a századfordulóig elsősorban a nagygazda réteg nyomta rá a bélyegét, de a két háború közt is olyan nagy még a súlya a viriliseken belül, mint amilyen Győrben ez idő tájt a kereskedőké lehetett (*Baranyi* 1972, 4–69). Debrecenhez kísértetiesen hasonló a helyzet a többi alföldi tanyás mezővárosban is azzal a különbséggel, hogy a népességi rangsorban lefelé haladva egyre inkább a módos parasztok domináltak.

A kisebb léptékű városokban mindig is nagyobb a vérségi kapcsolatok és a „társasági", tehát az informális érintkezés kötelékei által teremtett és állandósí-

tott szolidaritás társadalomszervező befolyása, mint a náluknál nagyobb településeken. A „rokonság" elitszervező szerepe már az intézményes pozíciók elosztásában is gyakran észrevehető volt. „A hivatalokat tisztára családi politika alapján töltik be" – jegyzi meg Féja a harmincas évekbeli Szentesről (*Féja* é. n., 228). A virilisták banki kapcsolatait, a Móricz regényéből már ismert legendás helyi „Nagytakarék" által szőtt kapcsolati hálót (Hódmezővásárhelyen) megvizsgálva a napnál is világosabb, hogy a legbefolyásosabb, a leggazdagabb helyi családok mindegyikének komoly érdekeltségei voltak a helyi bankéletben. A kereskedő, az iparos és a középvállalkozó, valamint a vezető értelmiség ilyen irányú kapcsolati tőkéje mellett a birtokos parasztok közül főként a legmódosabbak éltek az e tőke által kínált érvényesülési lehetőségekkel (például *Gyáni* 1977, 636–640).

Az elit körén belüli szoros és „intézményes" összefonódottság további fontos eszköze a házasodási stratégia volt. A „csak" paraszti származású helyi előkelőségek a ki- és a beházasodás útján voltak képesek arra, hogy kilépjenek parasztiként számon tartott, némileg tehát lenézett eredeti társadalmi miliőjükből. S sok esetben az anyagi tekintetben bizonytalan úri középosztályi családok szintén a módos parasztokkal vagy a gazdag zsidó polgárokkal való rokoni kötelékek útján tudták stabilizálni helyüket a világban. Gyakori volt például, hogy tisztviselő és értelmiségi férfiak módos parasztlányt vettek nőül a cél érdekében.

A kisvárosi elit társaságok szerveződését, ahogy Hajdúböszörmény példája is mutatja, a családi, a rokonsági elv mellett, a „szocializációs vagy hivatásbeli közösség" biztosította. Miközben a bizonyos fokú vagyon és jövedelem elengedhetetlen feltétele volt a társaságba való bekerülésnek, önmagában mégis kevésnek bizonyult. A városok *első társaságát* tekintve, amely a legfontosabb helyi hivatali pozíciókat betöltő férfiak családjaiból és a gazdaságilag legbefolyásosabb családok szűk csoportjából állt, kétségtelenül előnynek számított, ha nem is volt nélkülözhetetlen, a családi-rokoni összefonódottság. A „méltóságosok" előkelő köre mellett, vagy inkább az alatt helyezkedtek el a középosztálybelieket tömörítő körök, a városi tisztviselők, a tanárok, a vitézek vagy a gazdák külön-külön vett társaságai. Ezúttal is fontos szerepet töltött be valamely „szakmaspecifikus" társadalmi egyesület (tanáregyesület, gazdakör), mivel a hivatás volt az egyik legfőbb identitásteremtő erő (*Kövér* 1995, 217–223). Babits Mihály, a kezdő bajai tanár szűkebb környezetét idézi a következő beszámoló. „Szuperék [Babits szállásadói] háza olyan volt, hogy ott mindennap voltak vendégek, s különösen Dombi Márk, a ciszterci tanár járt gyakran oda. (...) A vendégek, többnyire tanárok, elbeszélgettek, kinek mennyi ideje volt, addig, aztán ment ki-ki a dolga után. Hegedűs polgármesterné, Bernhard doktorné, Kollár Imréné, ezek jártak oda sűrűn, s míg a tanárok beszélgettek, ők sokszor leültek a másik szobában kártyázni" (*Belia* 1983, 217).

Ezen utóbb említett társaságok tagjai meg-megfordultak az úri kaszinóban is, amely a helyi intelligencia exkluzív klubjaként teremtett éles és látható különbséget a fent és a lent világa között. Egyúttal az elitet belülről integráló legfontosabb tényező is volt, hiszen a falai közt nemcsak a kormánypártiak és az ellenzékiek (mint Móricz regényében), de a keresztény úri középosztály és a polgári középosztály képviselői szintén teljes otthonossággal mozogtak. A kaszinó az „úriság" jegyében egyesítette tehát az „úri modor" kívánalmainak megfelelni képes férfiak kiváltságos kasztját.

A város szegényei

A szegénység nem egy szigorúan helyhez kötött társadalmi jelenség, noha a *látható szegénység* kifejezetten a városok sajátja. Az ipari városokat a korai iparosodás idején tömeges és riasztó pauperizáció szokta jellemezni. S nincs ez másként Magyarországon sem és nem is csupán a korai iparosodás idején, a 19. és 20. század fordulóján találni rá példákat.

Győrött, ahol a századelőn a népesség 45 százaléka, 1941-ben pedig kereken a fele iparból (ráadásul zömmel gyáriparból) húzott jövedelmet, a húszas–harmincas években nagyobb tömegek éltek a létminimum szintje alatt. Ez részben az első világháború utáni ipari dekonjunktúra, az azzal összefüggő nagymérvű ipari munkanélküliség következménye volt (*Gecsényi* 1985, 71). A város szociálpolitikai hivatalnoka 1938 őszén így számolt be a helybéli szegényekről. „Győr szabad királyi város kis- és szükséglakás viszonyai a lehető legrosszabbak... Általánosságban megállapítható, hogy a városnak külső részein (...) feltűnően sok a szükséglakásszerű, romladozó és düledező vizes, kislakásos épület (...), amelyek lebontására azonban gondolni sem lehet, mert az ott lakó – rendszerint sokgyermekes – családok máshova elhelyezkedni lakás hiányában nem tudnak. (...) Ezek az épületek alápincézve rendszerint nincsenek, talajvizesek, a lakások porosak, egészségtelenek és túlzsúfoltak, tulajdonosaik, akik maguk is kisemberek, legnagyobbrészt nem maguk lakják, hanem bérbe adják ezeket a kislakásokat" (MOL K 150. IX/4. 1944). A szoba-konyhás, átlag havi 20–30 pengőért bérbe adott nyomorlakások lakóiról pedig ezt olvashatjuk a jelentésben: „igen sok családban van négy vagy ennél több gyerek, akik a legnagyobb nélkülözések közt élnek (...) A gyerekek közül ruhája és cipője csak az iskolába és a napközi otthonba járóknak van. A családok általában nagyon tisztátalanok és hanyagok, tele vannak féreggel (...)" (MOL K 150. IX/4. 1944).

Győr népességének hét százaléka lakott ilyen és ehhez fogható körülmények között. Kísértetiesen hasonló állapotokat talált a hatóság ugyanekkor Miskolcon is, ahol a hét szükséglakótelepen 3600-an laktak a harmincas évek végén. A

többnyire munkanélküli családfők, eltartottjaikkal együtt, a segélyezett szegények csoportját képviselték, akiket ínségesként tartott számon a korabeli hivatal. Rendszeres segélyben pedig hatezernél is többen részesültek a városban, akik nagy hányada nyomortelepeken élt. Az idézett példák tanúsága szerint is a vidéki slumok jellegzetes és állandó velejárói az iparvárosok korabeli világának.

Persze a láthatatlan városi szegénység sem egészen elhanyagolható, különösen nem az a harmincas évek Magyarországán. Ezt a szomorú tényt a falukutató népi szociográfia bőven dokumentálta, amikor egyebek közt a Viharsarok mezővárosi nyomorát tárta a korabeli közvélemény elé. „Népjóléti célokra, jegyzi meg Féja Géza, a város [Hódmezővásárhely] összesen 200 000 pengőt költ, ebből 8–10 000 [!] ínségest segélyeznek, egyre tehát átlag 20–25 pengő esik [évente]. (...) Az elaggott s munkaképtelen szegényeket a város havi 3 pengővel segélyezi (...)" (*Féja* é. n. 237). Miközben a város teljes népessége 60 ezer körül jár ez idő tájt.

S mit ért vajon az ínségesnek járó juttatás? „Az egy családtaggal bíró ínségesnek 7 fillér volt a segélye, a legtöbb (13!) családtaggal bíró ínséges maga s fantasztikus számu családja részére napi 10 és néhány század fillért kapott, kevesebb fillért, mint ahány családtagja volt..." – jegyzi meg keserűen a szerző (*Féja* é. n. 113).

Végszó

Miközben ez a vidéki városi (kisvárosi) világ élte a maga öntörvényű életét a kiegyezést követő háromnegyed évszázad során, egymástól ugyancsak eltérő életformákat foglalt magába. Tekintélyes távolság választotta el egymástól a falusias mezővárost, az iparvárost, a dzsentrifészeknek számító megyeszékhelyet és a polgárvárosi mivoltot a hagyomány jogán magának vindikáló kereskedővárost. Mindez tehát szögesen ellentmond a főváros–vidék szembenállására egyszerűsített szokványos történeti képnek.

Irodalom

Baranyi B. 1972: Gondolatok az uralkodó elitről, valamint egy helyi elit történetéről, a debreceni virilizmus kapcsán (1870–1930). *Magyar Történeti Tanulmányok V.* Debrecen, KLTE. 4–69. o.

Belia M. 1983: *Babits Mihály tanulóévei.* Budapest.

Beluszky P. 1990: A polgárosodás törékeny váza – Városhálózatunk a századfordulón I. – *Tér és Társadalom*, 3–4. 13–57. o.

Blazovich L. 2005: *Szeged rövid története.* Szeged.

Brenner J. 1959: *Szombathely városépítéstörténete a XIX. század második felétől az első világháborúig.* Budapest.

Erdei F. 1974: *Magyar város*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Féja G. (é. n.): *Viharsarok. Az Alsó Tiszavidék földje és népe*. Budapest, Athenaum.
Gecsényi L. 1985: A gyáripar és a nagyüzemi munkásság Győrött (1896–1945) In Sipos L. (szerk.): *Munkásosztályunk fejlődése 1945-ig*. Győr, Magyar Történelmi Társulat.
Gyáni G. 1998: Az urbanizáció Magyarországon a 19–20. században. – *Limes*, 2–3. 87–101. o.
Gyáni G. 1977: Hódmezővásárhely legnagyobb adófizetői (1888–1941). – *Történelmi Szemle*, 3–4. 626–641. o.
Gyáni G. 1997: Iparosodás és urbanizáció Magyarországon. In Németh Zs. – Sasfi Cs. (szerk.): *Kőfallal, sárpalánkkal... Várostörténeti tanulmányok*. Debrecen, Csokonai Kiadó. 15–25. o.
Irinyi K. 2002: *A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867–1918*. Debrecen, DE Történelmi Intézet.
Katona A. 2004: Töredékes pályakép Éhen Gyuláról. In Dr. Köbölkuti K. (szerk.): *„Alkotni, teremteni kell!" Éhen Gyula emlékezete*. Szombathely, Berzsenyi Dániel Könyvtár.
Kövér Gy. 1995: Kisvárosi elit társaságok. Hajdúböszörmény a két világháború között. In Mikó Zs. (szerk.): *Mezőváros – kisváros*. Debrecen, Csokonai Kiadó. 217–223. o.
Mazsu J. 1992: Egy debreceni bérpalota és lakói a századelőn. In Hanák P. (összeáll.): *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet. 141–179. o.
Móricz Zs. 2003: *Rokonok*. Budapest.
Nagy L. 1973: Magyar város 1932-ben. Szolnok. In Nagy L. *Válogatott művei*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 664–682. o.
Nagy L. 1973: Alföldi város. Hódmezővásárhely. In Nagy L. *Válogatott művei*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 682– 702. o.
Nagy L. 1973: Dunántúli város 1933-ban. In Nagy L. *Válogatott művei*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 702–716. o.
Németh L. 1961: Hódmezővásárhely. In Németh L.: *Sajkódi esték*. Budapest, 369–396. o.
Pilkhoffer M. 2004: *Pécs építészete a századfordulón (1888–1907)*. Pécs.
Sármány-Parsons I. 1994: Magyarországi városházépületek a századfordulón. – *Történeti Tanulmányok III*. Debrecen, KLTE. 53–71. o.
Szabó Z. (é. n.): *Cifra nyomorúság. A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe*. Budapest, Cserépfalvi.
Szakál Gy. 2002: *Vállalkozó győri polgárok 1870–1940. Sikeres történeti modellváltás*. Budapest, L'Harmattan.
Szász Z. 1992: „A magyar Manchester". A modern Temesvár kiépítése. – *História*, 1. 15. o.
Szilágyi I. 2002: Szombathely városépítés-története a dualizmus korában. In Tóth G. P. (szerk.): *Struktúra és városkép. A polgári társadalom a Dunántúlon a dualizmus korában*. Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum. 347–359. o.
Tokaji N. E. 1995: Szombathely urbanizációiója a századfordulón. Éhen Gyula polgármester szerepe a város modernizációjában. In V. Fodor Zs. (szerk): *Vállalkozó polgárok a Dunántúlon a dualizmus korában*. Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum. 212–236. o.

A ROMÁNIAI URBANIZÁCIÓ JELLEGZETESSÉGEI AZ UTOLSÓ ÉVSZÁZAD SORÁN

Benedek József

Bevezetés

Az alábbi tanulmány alapvető célja feltárni a romániai urbanizáció főbb jellegzetességeit. Módszertanilag a tanulmány a már meglévő publikációk eredményeinek szintézisén és a hivatalos statisztikai adatok kiértékelésén alapszik. A probléma megközelítése egyrészt hálózati jellegű, azaz a vizsgálódás középpontjában a városhálózat különböző szintjeinek kialakulása, a települések hálózaton belüli mozgási irányai állnak. Másrészt az elemzés kiegészül a területi megközelítéssel, amelynek lényege az urbanizáció területi különbségeinek felvázolása történeti régiók és elsőszintű közigazgatási egységek (megyék) szintjén.

Románia városfejlődését döntő módon három tényezőcsoport határozta meg: a történelmi háttér, a politikai és a gazdasági helyzet. Tanulmányomban ezen hármas tényezőcsoport elemzését kapcsolom az urbanizáció menetéhez. Figyelembe véve a nagy történelmi választóvonalakat (Trianon) és a politikai rendszerváltozásokat (1948, 1989) a romániai modern urbanizáció fejlődésében három szakaszt határolhatunk le: 1920–1945 (kapitalista), 1948–1989 (szocialista), és az 1989 utáni (átmeneti) szakasz. A további elemzés ezen intervallumok keretében bontakozik ki.

Az urbanizáció jellegzetességei a korai kapitalizmusban (1920–1945)

A két világháború közötti időszakban Románia urbanizációs szintje alacsony, 21,4%-os volt (az 1930-as népszámláláskor) (*1. táblázat*), messze elmaradva Nyugat-Európától (Anglia 75%, Hollandia 70%, Németország 49%, *Diederiks et co.* 1995). A fenti helyzet okait a gazdasági, politikai és társadalmi fejlődés jellegzetességeiben kell keresni: alacsony szintű iparosodás és polgárosodás, az

erős feudális intézmények és kötelékek túlélése a 19. század második feléig (céhrendszer, jobbágyság, különös jogállású területek stb.), a mezőgazdaságban alkalmazott technológia alacsony szintje, a szállítási infrastruktúra gyenge fejlettsége, instabil politikai rendszerek. Egy további fontos jellegzetesség a városhálózat regionális különbségeihez kapcsolódik. A modern Románia 1920-ban két egymástól eltérő iparosodási és urbanizációs hagyományokkal és szerkezettel rendelkező makrorégióból jött létre: a Kárpátoktól délre és keletre elterülő Ó-Románia (Munténia, Olténia, Dobrudzsa, Moldva és Besszarábia történeti régiók) és az első világháborút követően Romániához került új területek: a történeti Erdély, Partium („Részek"), Bánát és Bukovina. Tehát ezen makrorégiók településhálózata is eltérő jegyekkel rendelkezett: Ó-Romániában a főváros, Bukarest a településhálózat élén domináns pozíciót foglalt el, míg a többi város messze elmaradt minden tekintetben; Erdély és a többi új terület városhálózata kiegyensúlyozottabb volt, több regionális centrum jelenléte és erősebben polgárosodott etnikai csoportok dominanciája (németek, magyarok, zsidók) jellemezte. Az új államalakulat területén tulajdonképpen két eltérő jellegű urbanizációs modell került közvetlen kapcsolatba: a közép-európai és a balkáni. Ez megmutatkozik a városi aktív lakosság gazdasági szerkezetében is: Moldvában (27,%), Olténiában (40,3%), Besszarábiában (31,9%) országos átlagon felüli az agrárszektorban dolgozók száma, míg Munténiában (12,2%, Bukarest jelenlétének köszönhetően), Erdélyben (14,3%) és a Bánátban (9,9%) jóval az országos átlag alatt van (20,5%) (*Nicolae* 2002). A fent vázolt modellek gyökerei a középkorig nyúlnak vissza, mikor Erdély a közép-európai urbanizáció része volt, elsősorban a német kolonizáció és városfejlődés következményeként, míg a két román fejedelemség, Moldva és Havasalföld ebből a fejlődésből kimaradt. Az utóbbiakban a településhálózat jellegzetes elemei voltak a nagy számban megjelenő kis vásárok, amelyek nem termelő-, hanem kereskedelmi helyekként jelentek meg, nagy hűbéri (bojári) birtokokon, amelyeken a bojárok monopóliumhelyzetben voltak egészen 1864-ig (*Ungureanu* 1980). További sajátosságként megjegyezzük a fejedelmi székhelyek gyakori változását (sorban Szeret, Szucsáva, Jászvásár Moldvában, amihez még hozzáadódnak a nagyszámú fejedelmi udvarok: Roman, Vaslui stb., illetve Câmpulung, Târgovişte és Bukarest Havasalföldön). Pontosan a politikai és hatalomgyakorlási funkció nagy területi dinamikája az egyik fontos tényezője egy elsőrangú városi központ viszonylag kései kialakulásának Ó-Romániában, ahol tulajdonképpen az urbanizáció csak a török kereskedelmi monopólium megszűnte után gyorsul fel, a Kuciuk-Kainargi-i (1774) és az Adrianopol-i (1829) szerződéseket követően.

Az adott társadalmi és gazdasági-fejlettségi helyzetet tükröző alacsony urbanizációs szint egy romániai jogi és területi sajátosságot eredményezett, egy sor olyan települési kategória megfogalmazásával, amely közigazgatásilag városnak számított (mesterségesen növelve az urbanizációs szint értékét), de gyakorlati-

lag a falvakhoz tartozott. Egy ilyen köztes települési kategória a szuburbán községek (*comune suburbane*) csoportja, amelyeknek lehatárolási kritériumait 1925-ben szabályozzák. Ezeket városi tanácsok és a megye prefektusának ajánlására, egy dokumentáció alapján határozták meg. Az utóbbi olyan ismérveket tartalmaz, mint a népesség száma, az aktív lakosság szerkezete, az infrastruktúra fejlettségi szintje, a szomszédos várostól mért távolság, a területhasznosítási típusok stb. Az 1930-as népszámlálásban 105 szuburbán község szerepel (ebből 97 Románia jelenlegi területén), háromnegyedük Ó-Romániában. Az 1941-es népszámlálásban számuk 69-re csökken. Gyakorlatilag a szuburbán községek ebben a periódusban kis települések, kis városok közelében elhelyezkedő települések. Olyan ritka eset is előfordult, hogy a szuburbán községek lakossága nagyobb, mint a polarizáló városoké (Urziceni, Panciu). A későbbi fejlődési szakaszban egy részüket elnyelték a nagyvárosok (Bukarest 10-et a 12-ből, csupán Pantelimon és Popeşti-Leordeni maradtak meg), másokat „városhoz tartozó településnek" (*localităţi componente*) nyilvánítottak, illetve egy harmadik részük 1989 után községként szerepel, e köztes kategória megszűnése következtében.

Szintén romániai sajátosságként, a román településjogban megjelenik az első világháború után a szuburbiák kategóriája, amely egy periférikus, jogi személyiséggel nem rendelkező városnegyedet jelöl. Lakosságát a város összlakosságába számítják be, és a népszámlálásokban csupán 1941-ben jelenik meg (236 szuburbia). A szocialista urbanizáció szakaszában az ipari szuburbiák hatalmas méretű lakótelepekké alakultak át, és ma már a városok szerves részeit alkotják. Szintén az 1941-es népszámlálásban jelenik meg egy újabb térkategória: a munkástelepek (*colonii muncitoreşti*). Ezek később a szocialista urbanizáció első bázisegységeit alkották, ugyanis a munkástelepekkel rendelkező települések közül került ki az ötvenes években az első szocialista városhullám: Zernyest, Anina, Boksánbánya stb.

A fent jelzett próbálkozások ellenére a korai kapitalista fejlődési szakasz végén Románia egy alacsonyan urbanizált agrárország maradt (a foglalkoztatottak 75%-a dolgozott az agrárszektorban). A városok növekedése esetenként jelentős (Bukarest), de összességében még mindig elmarad a vidéki népesség növekedése mögött, az urbanizáció bizonyos fejlettebb régiók területére koncentrálódik. A köztes státusú települések lehatárolása (szuburbán községek, szuburbiák, munkástelepek) statisztikailag megemelte ugyan az urbanizációs szintet, gyakorlatilag viszont a városiasodás alacsony szinten maradt.

Szocialista urbanizáció (1948–1989)

Egy rövid koalíciós periódust követően (1944–1947), az 1948-as kommunista hatalomátvétellel vette kezdetét egy új politikai és gazdasági rendszer, amely meghatározta az urbanizáció sajátos jellegét 1989-ig. A modern urbanizáció legintenzívebb szakasza a szocializmus periódusára esik, és nagyon fontos része volt a társadalom felülről irányított, centralizált modernizációs törekvéseinek. 1948 és 1989 között a városlakók aránya az össznépességen belül 23,4%-ról 53%-ra emelkedett (*1. táblázat*). Az időszak legfontosabb folyamatai: az 1948-as államosítás; a mezőgazdaság kollektivizálása, amely rendkívül vontatottan, hosszú idő alatt (1949–1962) és csak a földművelésre alkalmas területeken ment végbe (a hegyvidék kimaradt); az iparfejlesztési politika, kitüntetett szerephez juttatva a nehézipart és ennek keretében a gépipart. Ezzel *az állam vált a településhálózat legfontosabb szereplőjévé.* Kiemelkedő szerepét fokozta a lakás- és telekállomány államosítása, megszüntetve gyakorlatilag a piac városszerkezet-formáló szerepét.

1. táblázat

Az urbanizációs ráta történeti régiónként

Történeti régió	1930	1948	1977	1992	2002
Olténia	13,1	13,3	33,7	43,8	43,8
Munténia	16,6	15,6	35,4	43,1	39,6
Dobrudzsa	24,1	29,1	57,8	66,8	64,3
Moldva	24,9	19,5	37,5	45,7	42,5
Bánát	17,8	21,4	51,9	49,9	56
Erdély	16,1	19,5	52,4	61,4	60,3
Részek	19,8	18,3	44,7	58,4	47,3
Bukarest	100,0	97,7	100,0	100,0	100,0
Románia	21,4	23,4	47,5	54,5	52,7

Forrás: Trebici–Hristache (1986) és népszámlálási adatok (1992, 2002) alapján saját számítások.

Az első fázis (1950–1953)

Mivel Románia társadalma Nyugat-Európához viszonyított lemaradását elsősorban az iparosítás eszközével igyekezett behozni, az urbanizáció Románia történetében legnagyobb ütemét érte el, tekintettel arra, hogy a szocialista iparosítás elsősorban a már meglévő ipari központok fejlesztésére koncentrálódott. Ez különösen érvényes a szocialista fejlődés első fázisában (1950–1953), ami-

kor a gyors ipari növekedés a nagyvárosokban koncentrálódott (*Hunya és társai* 1990), amelyek súlya megnőtt a városrendszerben. Az 1950-ben szovjet mintára létrehozott háromszintes közigazgatási rendszer – régiók (28, ezek száma 1952-ben 18-ra, majd 1956-ban 16-ra csökken, lásd *Molnár* 2004), rajonok, községek – a régióközpontokat juttatta előnyhöz, amelyek a legfejlettebb nagyvárosok voltak (Kolozsvár, Temesvár, Brassó stb.). Ennek eredményeként nagyméretű koncentráció figyelhető meg a nagyvárosokban: népességük részaránya 1948 és 1956 között 34,3%-ról 42,9%-ra emelkedett (*2. táblázat*). Ugyanakkor a szocialista fejlődés e rövid fázisában jegyezzük az urbanizáció legmagasabb ütemét (2,71%) (*Sandu* 1984). A városok száma enyhén növekedett, 148-ról 171-re. Ebben az időszakban elsősorban ipari és bányászati funkciókkal rendelkező településeket nyilvánítanak várossá: Aranyosgyéres, Marosújvár, Feketehalom, Zernyest, Piski, Kudzsir, Zsimbólia, Lupény, Újmoldova, Felsővisó stb. Ehhez adódnak a turisztikai funkcióval rendelkező települések: Borszék, Kovászna, Szováta, Herkulesfürdő stb., illetve egy sor olyan község, amely kiterjedt városhiányos terület legnépesebb központja: Maroshévíz, Székelykeresztúr, Kőhalom.

2. táblázat

A városok népességének megoszlása nagyságcsoportok szerint

Népességszámcsoportok	Népesség aránya (%)				
	1930	1956	1969	1977	1992
< 10 000	15,2	9,3	8,1	5,7	3,7
10 000 – 19 999	18,5	18,5	14,6	10,0	9,6
20 000 – 49 999	14,1	15,5	20	17,6	15,6
50 000 – 99 999	25,2	13,8	10,6	12,5	13,9
100 000 – 299 999	7,1	18,1	26,8	34,3	41,0
> 300 000	19,9	24,8	22,0	19,9	16,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Recensământul populației și locuințelor din 7 ianuarie 1992. Vol. 1. București.
Recensământul populației și locuințelor din 15 martie 1966. Vol. 1. București.

A második fázis (1954–1962)

Az 1950–1953 közötti rövid iparosítási fázis elegendő volt a vidéki emigráció aktiválására is (9,6‰) (*Sandu* 1984). Ezt követően az iparosítás ritmusa visszaesik, és a szocialista fejlődés második fázisában a mezőgazdaság kooperativizálása válik elsőrangú célkitűzéssé. Ez elkezdődött már 1949-ben, de csak 1954-gyel kezdődően haladta meg az agrárszektorban létrehozott beruházások növekedése az iparban megvalósított beruházásokét (*Sandu* 1984). Ennek megfelelően csökken a falusi emigráció rátája is, amely eléri a szocialista korszak minimális értékeit (5‰-es átlag). Mélypontra jut az urbanizáció ritmusa is (1,24%).

A harmadik fázis (1963–1970)

1963 és 1970 között egy átmeneti időszak jelentkezik, amikor átszervezik a közigazgatási rendszert és a gazdaság irányítási vezérelveit. 1966-ig a városok száma enyhén emelkedik, elérve a 184-et. Ehhez adódik 238 szuburbán község, ami az urbanizáció rátáját 38,2%-ra emeli. 1966–68 között városi rangra emelnek egy sor kisvárost (Motru, Margitta, Borosjenő stb.). A városi népesség növekedéséhez hozzájárult a falu–város migráció is (6,7‰-es vidéki emigráció, uo.). Ennek ellenére nem sikerült a városi lakosság közepes-nagyvárosi koncentrációját megállítani (*2. táblázat*). A legerőteljesebb változásokat az *1968-as közigazgatási átszervezés* jelentette, amikor visszatértek a megyerendszerre. A közigazgatási beosztás fontos funkció-disztribúciós szereppel rendelkezett, mintegy kiemelve azokat a településeket, amelyek az állami elosztás meghatározó célpontjaivá váltak. Ezzel különösen a megyeszékhely szerepű közepes városok fejlődése lendült fel.

A negyedik fázis (1971–1980)

Az urbanizáció ritmusa lassan emelkedik (1,5% 1963–1970 között), majd jelentősen megugrik (2,28%) a szocializmus következő, intenzív fejlődési szakaszában (1971–1980) (*Sandu* 1984). Ebben a fázisban a városfejlődés területileg kiegyenlítettebbé válik a termelési egységek egyenlőbb telepítése révén. Tulajdonképpen új, ezúttal hosszabb és erőteljesebb, gyors ipari növekedés 1965–1978 között következett be. Ezt követte a vidéki emigráció ritmusának növekedése is (11‰, *Sandu* 1984). Az 1968-as intézkedéseket követően ugrásszerűen megnőtt a városlakó népesség részaránya. Egy közigazgatási intézkedés eredményeként 49 települést nyilvánítottak városnak: minden bánya- és jelentős idegenforgalmi funkcióval rendelkező települést (Barót, Balánbánya, Szentkeresztbánya, illetve Tusnádfürdő), de egy egész sor agrártelepülést is, a városhálózat

alsó szintjeinek erősítése céljával. Az 1968 utáni urbanizáció kis- és közepes városi koncentrációja eredményeként csökkent a nagyvárosok súlya a városhálózaton belül: 50,5%-ról 1966-ban, 41%-a 1989-ben. Visszaesett Bukarest primátusának a súlya is, 24,8%-ról 19,9%-ra (1956–1977 között) (*2. táblázat*). Ebben a periódusban zajlott le a népesség nagyarányú betelepülése faluról városra. A belső migráció legfontosabb formája 1950 után a falu–város migráció, a háború előtti falu–falu migráció helyett (*Sandu* 1984). Ezzel a falu–város migráció elsőszámú tényezőjévé vált a városi lakosság növekedésének (73% 1948–1977 között, a városnyilvánításokkal együtt). Hozzájárulása váltakozik, de mindig elsődleges: 81%-os 1948–1956 között, 78%-os 1956–1966 között, 64%-os 1966–1977 között (*Sandu* 1984).

A vidék iparosítása csekély mértékű maradt, hisz 1968-at követően a megyeszékhelyek és a közepes nagyságú városok részesültek kitüntetett figyelemben. Különösen az *új megyeközpontok fejlődtek,* amelyek lakossága 1966–1990 között négyszeresére (Slatina, Zilah, Slobozia, Vaslui) vagy háromszorosára (Beszterce, Csíkszereda, Alexandria, Botoşani, Râmnicu Vâlcea, Târgovişte) nőtt, sokszorosan meghaladva a magyarországi új megyeszékhelyek növekedési ritmusát (maximális érték Veszprém: 43,3%-os növekedéssel 1970 és 1980 között) (*Beluszky* 1999). Az újonnan létrehozott ipari vállalatok a vidék munkaerőelszívásával jöhettek létre. A népesség erőteljes bevándorlásával és az ipari munkahelyek létrehozásának ritmusával a szolgáltatási infrastruktúra és a lakásépítés nem tudott lépést tartani, különösen a nagyvárosokban.

A hetvenes évek új *területfejlesztési koncepciója* megerősítette az urbanizációs folyamatot, elsősorban ideológiai alapokon: a városi településkategóriát és életformát magasabb rendűnek nyilvánította mint a falusit és az előbbi erőteljes fejlesztését irányozta elő. A terület- és településfejlesztés vezérelveit és stratégiáját az 1974-ben megjelent 58. számú törvényben fektették le (*Cucu* 1977). 1990–2000-ig 300–400 új város létrehozását indítványozták (*Cucu* 1977). Kidolgozzák az agrár-ipari „átmeneti" központok elvét és ezek kialakításával kívánják erősíteni a városhálózat alsó szintjét. Ezek 5000 lakossal, 15–20 km-es vonzáskörzettel rendelkeznek, amelyben 4-5 közeli községet látnak el szolgáltatásokkal. 1971–75 között 340 települést választottak ki, amelyek várossá fejlesztését a feldolgozó iparágak telepítésével, szövetkezeti egységek, valamint társadalmi, kulturális és kereskedelmi intézmények telepítésével szándékoztak elérni (*Cucu* 1977).

Az ötödik fázis (1980–1989)

A nyolcvanas évek már a stagnálás és a krízis évei, amit az urbanizáció lassulása is tükröz. 1989-ig csupán egy települést nyilvánítanak várossá: Rovinarit (1983), egy olténiai bányaipari központot. A vidéki települések felének (kb. hat-

ezer település) megsemmisítésére kidolgozott tervet (szisztematizálás) sem ültették át a gyakorlatba, mert hiányoztak az erre szükséges erőforrások, tekintettel a Ceausescu-rezsim akkori priorításaira: a külföldi adóságok törlesztése és nagy beruházási tervek megvalósítása (Duna–Fekete-tenger-csatorna, Csernavoda atomerőmű, a bukaresti „Népház" stb.) (*Turnock* 1991). Ugyanakkor a hangsúly a kisvárosokra tevődik, illetve a városhálózat alsó szintjeire. Ezt kívánják erősíteni és kiegyensúlyozottabbá tenni 1989-ben, mikor 23 új város jelenik meg.

Köztes státusú települési kategóriák

Az előző urbanizációs szakaszban jelentkező sajátosság tovább él a szocializmusban is: a városokhoz gyakran különböző státusú falvakat is besorolnak, az urbanizációs mutatók javítása, illetve az urbanizáció térbeli diffúziójának gyorsítása céljával. Ezen települések összefogó neve „városi jellegű települések" (*localități de tip urban*). Ezeknek három csoportját ismerjük:

- munkásközpontok (*centre muncitoreşti*) min. 1000 lakossal és 50% nem agrárfoglalkoztatottal,
- ipari központokkal szomszédos községek (*comune limitrofe*), max. 10 km-es körzeten belül és min. 35%-os nem agrárfoglalkoztatottal,
- gyógyfürdő- és üdülőhelyek (*staţiuni balneo-climaterice*).

A „városi jellegű települések" jogilag falvak, de lakosságukat a városokhoz számítják. Az 1956-os népszámlálásban 183 városi jellegű település jelenik meg, amelyek népessége a városi össznépesség 13,3%-a. A hatvanas évek elején ebből a kategóriából kerültek ki az új városok: Kudzsir, Marosludas, Kalán, Kiskapus stb. (*Nicolae* 2002). Később is jelennek meg városok, míg az üdülőtelepek egy része 1968-ban kap városi rangot (Tusnádfürdő, Vízakna). Az 1956-os listáról a szocialista urbanizáció utolsó hullámában, 1989-ban is jelennek meg városok: Tövis, Talmács stb. Más részük iparosodott és urbanizálódott, anélkül, hogy városi státust kapott volna: Vidombák (Brassó, aeronautika), Fehéregyháza (Segesvár, textilipar), Săvineşti (Piatra Neamţ, vegyipar), Chişcani (Brăila, vegyipar) stb.

Az 1966-os népszámlálásban más elnevezés alatt jelennek meg, míg 1956-hoz képest számuk jelentősen megnő: 238 „városhoz tartozó község" (*comune incluse/asmiliate urbanului*). Az 1968-as közigazgatási beosztás változásakor hozzák létre a „városhoz tartozó falvak" (*sate aparţinătoare*) kategóriáját (232 falu). Ezzel a kis- és közepes városok demográfiai súlyát kívánták növelni. Ezek különálló települések, de közigazgatásilag a városokhoz tartoznak. Mellette megtaláljuk újból a szuburbán község kategóriáját (*comune suburbane*), összesen 145 településsel. 1981-ben a szuburbán községek lakossága elérte a 700 000-

et, azaz a városlakó népesség 6%-át (*Ianoş, Tălângă* 1994), majd 1989-et követően ez a kategória megszűnik. Jelenleg csak a „városhoz tartozó települések" kategóriája maradt fenn (*localităţi componente*), összesen 363 településsel.

A városhálózat 1989-et követően

Az átmenet általános jegyei

A szocializmus összeomlása jelölte ki a városhálózat fejlődésének egy újabb szakaszát. Az 1989-es rendszerváltást követően Romániában, akárcsak Kelet-Közép-Európában, alapvetően megváltoztak a városfejlődés feltételei (*Kovács* 2002). Nagyon rövid idő alatt radikális társadalmi-gazdasági változások mentek végbe. A kilencvenes években a területi átrendeződés és a városfejlődés irányát és intenzitását olyan folyamatok határozták meg mint a politikai demokratizálódás, a gazdaság erőteljesebb globalizációja, a vállalatok és az ingatlanpiac privatizációja, európai integráció, dezindusztrializáció, az ipar szerkezeti átalakulása, a foglalkoztatás szintjének drasztikus csökkenése. A társadalmi átalakulás követte a gazdaságban végbement módosulásokat: munkanélküliség növekedése, bizonyos rétegek elszegényedése (nyugdíjasok, romák), egy új középréteg és felsőréteg kialakulása. Ezen jelentős folyamatok együttese nagyon rövid idő alatt a településhálózat átalakulását és a városok térszerkezetének lényeges változását váltotta ki.

A *városok számának növekedése* az átmeneti szakaszban mérsékelt, az 1990-es 260-ról 266-ra emelkedett 2002-ben. A hat új város: Facsád (Temes megye), Tövis (Fehér), Aranyosbánya (Fehér), Otopeni (Ilfov), Algyógy (Hunyad) és Bălceşti (Vâlcea) gazdaságilag fejlett, magas urbanizációs szinttel rendelkező megyékben fekszenek és valamennyi számottevő tercier funkciókkal is rendelkezik: Otopeni Románia legnagyobb nemzetközi repülőterének telephelye, Tövis jelentős vasúti csomópont, míg Algyógy turisztikai telephely. Ennek ellenére, és az általános dezurbanizációs trend eredményeként, a városi lakosság aránya csökkent: az urbanizációs szint 2002-ben csupán 52,7%-ot ért el. A csökkenéshez nem csupán a dezurbanizációs folyamat, hanem a szuburbanizáció is hozzájárult, de regionálisan eltérő mértékben és csak másodlagosan. Alapvetően Romániában a városi lakosság csökkenése a posztszocialista időszakban elsődlegesen a városból faluba irányuló visszavándorlással, másodsorban egy sor egyéb folyamattal (szuburbanizáció, csökkenő és negatívvá váló természetes szaporulat, nemzetközi vándorlás) magyarázható.

A városok eltérő módon reagáltak az új helyzetre, adottságaik, versenyképességük és intézményes hálózatuk fejlettségének függvényében. Az országot a külföldi tőkebefektetések erős területi koncentrációja jellemzi. Megnőtt a föld-

rajzi fekvés szerepe, a külföldi működőtőke Bukarestben, a nyugati határmenti megyékben (Temes, Arad, Bihar, Szatmár), és egy sor innovatív és vonzó gazdasági vállalkozást tömörítő megyében (Kolozs, Szeben, Galac, Prahova, Argeş és Konstanca), illetve ezek nagyvárosi központjaiban koncentrálódott. Ennek hatására beindult a települési hierarchia erős differenciálódása, elsősorban Bukarest és a nagyvárosok erőteljes fejlődése következtében. Tulajdonképpen az átmeneti szakaszban a fejlődés, a beruházások megtapadtak a hierarchia felső szintjén levő településeken. Ebben a folyamatban jelentős szerepet játszott a nonprofit szféra (magas rangú közszolgáltatások: közigazgatás, oktatás, egészségügy) intézményeinek koncentrálódása a nagyobb városokban.

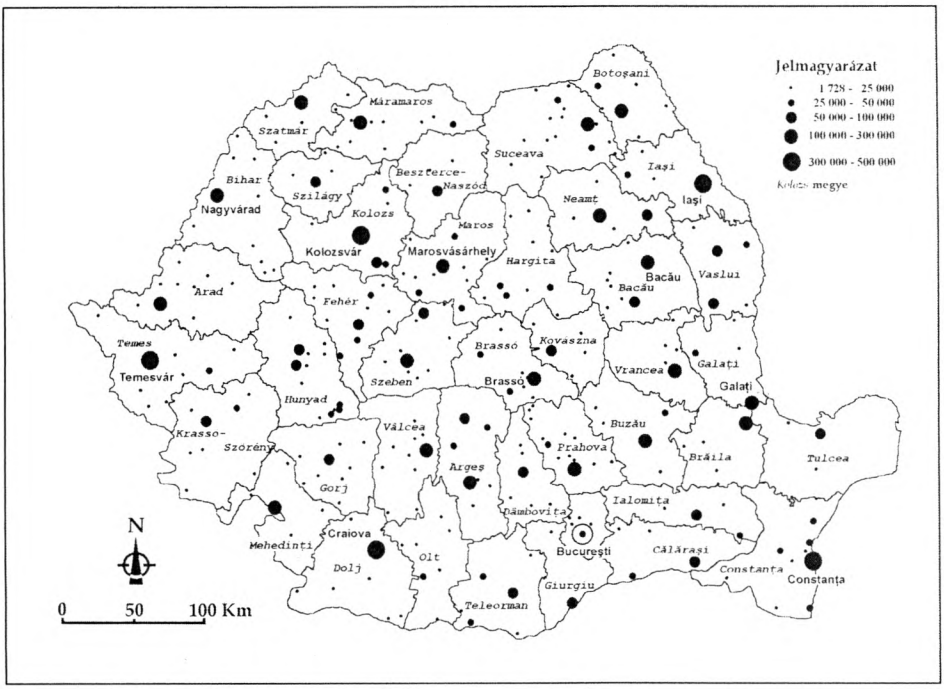
Előnyösebb helyzetben vannak és az átmenet nyerteseihez soroljuk a fejlődő szolgáltatásokkal rendelkező nagyvárosokat (Bukarest elsősorban, de Temesvár, Kolozsvár, Ploieşti, Bákó is), azon városokat, ahol a magas hozzáadott értéket termelő ágazatok túlsúlyban vannak (Piteşti, Nagyszeben, Marosvásárhely, Gyulafehérvár stb.), a tengerparti városi agglomerációt (Konstanca–Năvodari–Mangalia) és a nyugati határ menti városrégiókat (Szatmárnémeti, Nagyvárad, Arad). Viszont hátrányos helyzetbe kerültek a kis- és közepes városok, a hanyatló ipari központok (Vajdahunyad, Resica, Kiskapus), a bányászvárosok (Zsil-völgyi városok, Motru, Barót, Balánbánya stb.) és a helyi erőforrásoktól idegen, erőltetetten felduzzasztott megyeszékhelyek (Alexandria, Déva, Vaslui stb.). Ezt tükrözi a városok népességének változása is 1992 és 2002 között, amikor a válság sújtotta városok lakossága erősen csökkent, a kényszervándorlás közvetítésével. Ebben az időszakban a legnagyobb visszaesés (kb. –20%) a közepes és kisméretű, egyetlen nehézipari ágazatra vagy bányászatra szakosodott városokat jellemezte: Fogaras (vegyipar), Kudzsir (hadiipar), Orsova (gépipar), Sinaia (gépipar), Predeal, Vaskohsziklás, Stájerlakanina, Újmoldva, Hobicaurikány és Balánbánya (az utóbbi öt bányaváros).

Demográfiai viszonyok

Hozzá kell tennünk azt is, hogy a rendszerváltást követően a városhálózat kedvezőtlen demográfiai viszonyok között alakult (Magyarországon a kedvezőtlen demográfiai folyamatok már 1981-től éreztették hatásukat, lásd *Beluszky*, 1999): a természetes szaporulat csökkent, sőt 1995-től enyhén negatívvá vált (–0,2‰ – 0,6%), elsősorban a natalitás (9‰-nél kisebb) és fertilitás csökkenése miatt. Ehhez viszont a halandóság enyhe növekedése is hozzájárult, amely 1995-től 9‰ feletti értékeket regisztrált. A szocialista zárt városrendszer működése 1990-ben egy szokatlan statisztikai és demográfiai jelenséget eredményezett: a városok lakossága hirtelen megugrott, egész pontosan 139 000 fővel. Tulajdonképpen az

1. ábra

Románia városainak népességszám szerinti megoszlása 2002-ben

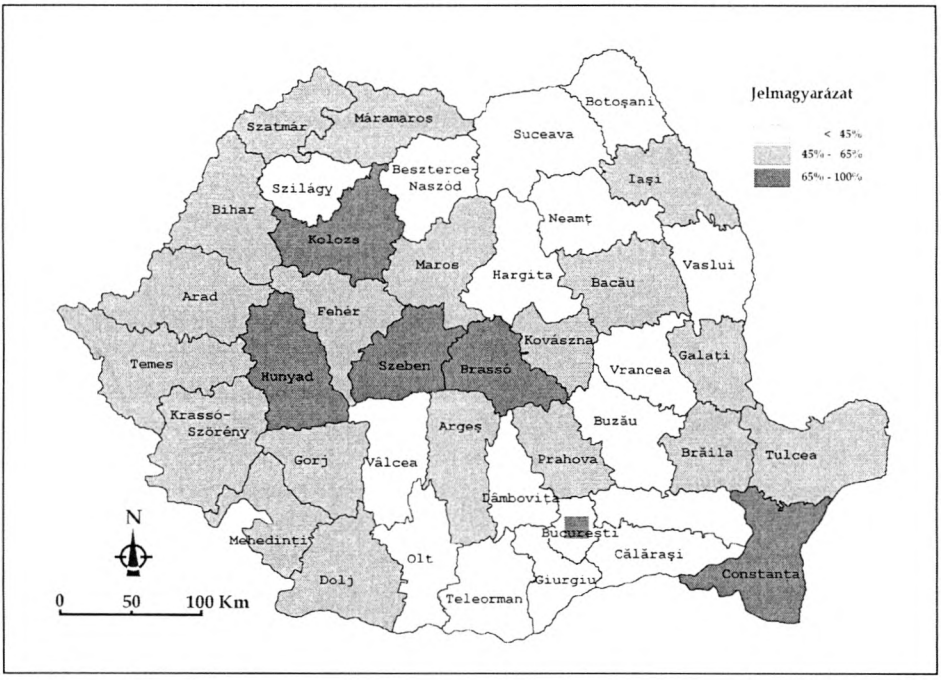
Forrás: Saját számítások a 2002-es népszámlálás adatai alapján.

ideiglenes lakhellyel rendelkezők váltották végleges lakhelyre városi státusukat. A belső migráció domináns formája 1997-től a város–falu migráció, Románia modern történetében még példátlan helyzet. Ennek következtében a városok túlnyomó része 1992 és 2002 között elveszítette népességállományának egy részét. A statisztikából csupán kevés kivételt emelhetünk ki: csak Focşani (0,5%) a közepes méretű városok közül, két közepes-kisváros (25–50 000 lakos): Mioveni (5,6%) a Dacia-Renault telephelye (Argeş megye) és Năvodari (2%) a legnagyobb kapacitású kőolajfinomító telephelye (Konstanca megye), illetve 16 kisváros (25 000 lakos alatt). Ezek egy része olyan területeken helyezkedik el, ahol a városok továbbra is pozitív természetes szaporulattal rendelkeznek (Vrancea, Argeş, Botoşani, Máramaros és Vaslui megyék városai 1‰ feletti értékekkel rendelkeztek 2001-ben), illetve másik része Bukarest és Konstanca agglomerációjában a szuburbanizáció előnyeit élvezi. A maradék 246 város népessége csökkent, eltérő intenzitással. A nagyvárosok 1992 és 2002 között népességük 6,9%-át veszítették el. Legerőteljesebben három nagyváros népessége csökkent:

Brassó (–12,1%), Konstanca (–11,4%) és Galac (–8,4%), így Brassó és Galac népessége 300.000 alá csökkent. Esetükben a dezindusztrializáció váltotta ki a nagyméretű csökkenést, míg Konstanca esetében az agglomeráció népességének növekedése egy egyértelmű, erős szuburbanizációra enged következtetni. A többi nagyváros népessége az átlagnál kisebb mértékben csökkent, csak Craiova helyzete értékelhető aránylag stabilnak –0,4%-os veszteséggel, ami pozitív természetes szaporulatának, és regionális polarizációs szerepkörének tulajdonítható. A közepes méretű városok (100–200.000 lakos) népességének csökkenése intenzívebb, mint az előző kategória esetében (–8,6%). Kiemelkednek erősen negatív értékekkel Piatra Neamț (–14,9%), Bákó (–14,4%) és Szatmárnémeti (–12,7%). Az utóbbi esetben a dezindusztrializáció mellett a magyarok és németek kivándorlása is fontos népességcsökkentő tényező volt. A kisvárosok ugyanolyan mértékben csökkentek, mint a közepes városok (–8,6%). Egyrészt innen került ki a legtöbb növekvő lakossággal rendelkező település, másrészt ebben a városkategóriában találjuk meg a legintenzívebben csökkenő településeket, azaz ez a kategória rendelkezik a legalacsonyabb alkalmazkodóképességgel. A legnagyobb csökkenés (–15%-nál nagyobb) az erdélyi nehézipari és bányászati központokat érintette: Balánbánya (–27,8%, Hargita), Hobicaurikány (–20,3%, Hunyad), Fogaras (–19,6%, Brassó), Stájerlakanina (–19,1%), Orsova (–19%), Újmoldova (–17,5%, mindhárom Krassó–Szörény), Kudzsir (–18,5%, Fehér). Ehhez adódnak a Prahova-völgyi kisvárosok – Predeal (–23,1%), Sinaia (–19%) és Buşteni (–16%) –, valamint egy sor periférikus és monostrukturált település: Turnu Măgurele (–18,6%), Roşiori de Vede (–15,4%, mindkettő Teleorman), Găeşti (–16%, Dâmboviţa), Târgu Ocna (–15,5%, Bákó) és Szulina (–16,1%, Tulcea). A nonprofit szféra intézményeinek koncentrációja ezen a szinten is érzékelteti hatását, ugyanis az 50–100 000 lakossal rendelkező városok csoportjában a megyeközpontok (Gyulafehérvár, Beszterce, Sepsiszentgyörgy, Zilah, Slobozia, Slatina, Tulcea, Giurgiu, Târgovişte, Călăraşi) kisebb mértékben csökkentek (–10% alatt) mint a többi város. Szintén általános jelenségként jegyezhető az is, hogy a városok népességállománya növekvő stabilitást mutat a városhierarchia felső és alsó szintjeitől a középszintek irányában. Ez azt jelenti, hogy a legstabilabb helyzetet a két alsó szinten – 10–25 000 lakos, de különösen a 10 000 lakosnál kisebb városok esetében (–4,8%), számos, növekvést mutató példával is –, illetve a felső szinten találjuk, míg a legnagyobb méretű csökkenés a középszinteket, különösen az 50–100 000 lakossal rendelkező szintet jellemzi (–9,6%). Az alsó szintek relatív stabilitása azzal magyarázható, hogy aktív népességük jelentős része agrárfoglalkoztatottságú, számukra a szubzisztenciális agrárszektor pillanatnyi visszavonulási és megélhetési hátteret biztosít. A felső szint relatív stabilitását ezzel szemben más tényezővel magyarázzuk, éspedig a működő tőke nagymértékű területi koncentrációjával, amely elsősorban a piac méretéhez és a munkaerőhöz kapcsolódó agglomerációs előnyöket használja ki.

2. ábra

Románia megyéinek urbanizációs szintje 2002-ben

Forrás: Saját számítások a 2002-es népszámlálás adatai alapján.

Habár egyes szerzők (*Kovács* 2002) különbséget tesznek a jóléti szuburbanizáció és a kényszervándorlás között, és ezeket bizonyos térségi modellekhez csatolják (az első Közép-Kelet-Európa északi államaiban, az utóbbi a déli államokban), Románia esetében mindkettő jelenlétéről beszélhetünk, az ország földrajzi helyzete miatt. Míg a fejlettebb régiókban a jóléti szuburbanizáció jellegzetes, az ipari és bányászati központok, valamint a kis- és közepes városok esetében a dezindusztrializáció által kiváltott város–falu kényszermigráció a domináns területi mobilitási forma. Egyébként az 1997-ben beinduló nagyobb intenzitású gazdasági racionalizálási és privatizációs programok eredményeként a város–falu migráció vált a belső migráció domináns formájává, illetve először haladta meg a városból kiköltözők száma a városba beköltözőkét (*3. táblázat*). Ez a jelenség 1996 után minden évben megismétlődik, ezért egy valóságos trendről beszélhetünk.

3. táblázat

A falusi és városi belső vándorlás szerkezete lakhelyváltás alapján (ezrelékben)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Összeg	11,3	12,9	10,6	11,7	12,8	13	13,4	12,3	12,3	10,9	12,7	14,7
Faluból városba	10,7	9,4	6,9	6,6	5,9	5,9	5,6	4,9	4,7	3,9	5,7	6,2
Városból faluba	2,5	3,8	3,4	4,7	5,8	6,7	7,9	7,7	8,3	8,1	7,8	9,5
Városból városba	4,3	5,8	5	5,6	6,1	6,5	6,1	5,9	6	4,7	6,4	7,2
Faluból faluba	4,7	6,3	5,7	6,5	7,8	7	7,6	6,4	5,9	5,5	5,6	6,8

Forrás: Anuarul Statistic al României, 2000, 2002, 2003, Bukarest.

Az eredeti lakhelyre irányuló visszavándorlás szelektív jellegű, azaz szemiperiférikus, alapfunkciójuk ellátására képes, városközeli falvak körére koncentrálódik. A helyzet közvetlenül kapcsolódik az ipari munkahelyek megszűnéséhez, amely elsősorban a közepes és kisvárosokban volt nagymértékű. A nagyvárosok érdekes módon továbbra is vonzóak maradtak és vándorlási mérlegük is jobb. Mindez azt jelenti, hogy a magasabb lakóköltségek nagyvároson nem jelentettek különösebb problémát, elsősorban azoknak nem, akik olcsón megvásárolhatták azokat a lakásokat, amelyekben 1989-ben laktak, tehát állandó lakhellyel rendelkeznek. Ehhez adódnak a munkaerőpiac szegmentálódása következtében keletkezett új munkavállalási lehetőségek. A kényszermigráció tulajdonképpen kétirányú: egy része nemzetközi migráció formájában, másik része város–falu migrációban jelentkezik. Utóbbi esetében a háztáji szubzisztenciális gazdálkodás és az agrárszektorban dolgozók részarányának növekedése mérvadó, ami egyedülálló román sajátosság, de nem rendkívüli folyamat, hanem egy racionális döntés a súlyos gazdasági válság feltételei között.

Szuburbanizáció

A posztkommunista térszerkezetváltozás egyik fontos eleme a *szuburbanizáció,* amelyről még nincs szisztematikus és átfogó helyzetfelmérés. A szuburbanizáció regionálisan eltérő módon érvényesült, és itt csupán a népszámlálási statisztikára és empirikus megfigyelésekre alapozok, hisz ennek a jelenségnek szisztematikus vizsgálata és magyarázata egyelőre hiányzik. 1992–2002 között a 280 városi központ közvetlen vonzáskörzetében fekvő községek lakossága 6,6%-kal nőtt (2 060 125 lakos). A szuburbanizáció legerőteljesebben Románia legna-

gyobb városi agglomerációjában, Bukarest szuburbán övezetében jelentkezett, ahol a végbement változások metropolisz jellegű tendenciákat eredményeztek (*Nicolae* 2002). 1992 és 2002 között a főváros népessége 6,7%-kal csökkent. A nagyobb távolságra fekvő községek és az agglomeráció városainak népessége szintén csökkent, míg a Bukarest közeli községeké növekedett, statisztikailag alátámasztva a szuburbanizáció jelenlétét. Az ipari funkció visszaesésével csökkent az ingázás, de teret nyert a lakófunkció és a kereskedelmi funkció. Románia többi régiójában a szuburbanizáció eltérő mértékben és formában jelentkezett. Meg kell jegyezzük, hogy ezt a folyamatot nemcsak a kialakult kulturális-urbanizációs modellek, hanem a gazdasági tényezők is nagymértékben befolyásolták. Például a piteşti (Argeş megye) agglomeráció népessége átlag felett, 7,1%-kal nőtt, ami nem csupán a szuburbanizáció, hanem a Dacia-Renault beruházás és egyéb gazdasági fejlesztések eredménye is. Szintén átlagon felüli a következő agglomerációk növekedése: Konstanca, Szeben, Kolozsvár és Temesvár. Az átlagnál kisebb értékek figyelhetőek meg Arad, Nagyvárad, Ploieşti, Szatmárnémeti, Brăila, Buzău, Craiova, Nagybánya, Marosvásárhely és Focşani közvetlen vonzáskörzetében. Egyes erdélyi városokban valószínűleg a roma lakosság magas természetes szaporulata is hozzájárult a népességnövekedéshez, mint pl. Brassó esetében (5,3%). Ugyanakkor erdélyi sajátosságnak számít egy sor közepes város agglomerációjának növekedése: Dés, Torda, Medgyes, Beszterce, Gyulafehérvár, amit már kulturális tényezők hatásával magyarázhatunk. Megfigyelhető viszont a szuburbanizáció hiánya az olténiai városok esetében (kivétel talán a regionális központ, Craiova), valamint Moldvában, ahol egy esetleges szuburbanizáció magas természetes szaporulattal társul.

A városok területi megoszlása

Egy további észrevételem a városok kiegyensúlyozatlan területi megoszlására vonatkozik: egyrészt sűrű városhálózattal rendelkező térségek alakultak ki vagy erősödtek meg (Bukarest–Prahova–Brassó tengely, a tengerparti sáv, a Szeret-völgy, a dél-erdélyi várostengely, a nyugat-erdélyi tengely), másrészt kiterjedt városhiányos térségek maradtak fenn (a Mezőség, Kelet-Moldova, a Nyugati-dombvidék, a Géta-fennsík stb.), eltérően a magyarországi helyzettől (*Beluszky* 1999) (*1. ábra*). A fenti helyzetet a városok megyék szerinti megoszlása, illetve a megyék urbanizációs szintje is tükrözi. 2002-ben Beszterce-Naszód, Szilágy, Szatmár, Botoşani, Vaslui, Iaşi, Neamţ, Ialomiţa, Galac, Buzău és Brăila egyenként négy várossal rendelkeztek, ezek nagy része pedig a nyolcvanas évek kisváros-fejlesztési stratégiájának eredménye. A legurbanizáltabb megyék (>60% városi népesség) régi városi hagyományokkal (Hunyad) vagy magas gazdasági fejlődési szinttel rendelkeznek (Temes, Brassó, Szeben, Kolozs, Konstanca, stb.) (*2. ábra*).

A történeti régiók szintjén 2002-ben három régió urbanizációs szintje haladta meg az országos átlagot: Dobrudzsa, Erdély és Bánát (*1. táblázat*). Nyilván a gazdasági fejlettségi szinten az urbanizáció szorosan összefügg, és ez az összefüggés határozza meg a mai képet. Azt is hozzá kell fűznünk, hogy a közigazgatási beavatkozásokkal (várossá nyilvánítás) az állam továbbra is jelentős eszközzel rendelkezik az urbanizáció szintjének területi irányításában, de ez már a rendszerváltást követően kizárólag az alsó szintekre korlátozódik. 1930-hoz képest az urbanizáció területi különbségei jelentős változásokon mentek át, elsősorban Dobrudzsa urbanizációs szintje növekedett látványosan (szinte háromszorosan), ami a regionális központ, Konstanca fejlődésével magyarázható. Az is feltűnik, hogy Erdély és Bánát urbanizációs szintje 1948 és 1977 között nőtt jelentősebben, ami azzal magyarázható, hogy a szocialista iparosodás és urbanizáció első szakaszai a fejlettebb régiók erőforrásainak és infrastruktúrájának felhasználásával mentek végbe (*Hunya* 1990; *Varga* 1998), ami területileg erősen koncentrált iparosodást és urbanizációt eredményezett. Szintén figyelemre méltó Moldva és a Részek urbanizációs szintjének csökkenése a második világháborút követően. E két régió városi képének és népességének volt meghatározó eleme a zsidó lakosság, melynek pusztulása a városok hosszú távú stagnálását eredményezte, amit a szocialista urbanizáció csak esetenként tudott demográfiailag kompenzálni.

A városok hierarchiája

Mindez kelet-európai viszonylatban egy aránylag kiegyensúlyozott *városhierarchiát* eredményezett, amennyiben a városok számának népességszám-kategóriák szerinti megoszlását vesszük figyelembe (*4. táblázat*). Bukarestet követően a második (öt város) és harmadik városszint (19 város) között (népesség alapján) egy négyes szorzó érvényesül, amely megfigyelhető a középvárosok következő, összevont szintjein is (20 000–100 000 lakos, összesen 80 város). Tehát a hierarchiának ezen a szintjén is egy kiegyensúlyozottabb helyzet körvonalazódik, mint Magyarországon. Problémát jelent ezen szint városainak gazdasági helyzete. Mint már említettük, ezen a városszinten tapasztalható a legalacsonyabb alkalmazkodóképesség az új gazdasági környezethez, ami nagyrészt annak tulajdonítható, hogy ez a városszint különösen az 1968 utáni erőltetett iparosítás eredményeként fejlődött, gazdasági szerkezete pedig gyakran egyoldalú (bányavárosok, fémfeldolgozó központok). Az alsó szinteken (kevesebb, mint 20 000 lakos) 161 kisváros helyezkedik el, azaz a középszint városszámának kétszerese. Amennyiben a kiegyensúlyozott megoszlás elve mellett maradunk, itt is egy négyszeres szorzó kellene érvényesüljön, más szóval az alsó szinten kb. kétszer több városunk kellene legyen. A meglévő kisvárosok nagy része agrárjellegű, vidéki jegyekkel rendelkező város.

4. táblázat

A városok népességszám szerinti megoszlása 2002-ben

Népességszám	Városok		Népesség	
	száma	aránya (%)	száma	aránya (%)
< 10 000	78	29,3	534 130	4,7
10 000 – 19 999	83	31,2	1 127 090	9,7
20 000 – 49 999	59	22,2	1 808 819	15,6
50 000 – 99 999	21	7,9	1 512 034	13,0
100 000 – 299 999	19	7,1	3 087 884	26,7
> 300 000	6	2,3	3 495 907	30,3
Összesen	266	100,0	11 565 864	100,0

Forrás: Románia Statisztikai Évkönyve, 2003, Bukarest, 2002-es népszámlálási eredmények.

Amennyiben a népességszám-kategóriák városi össznépességből számított súlyát vesszük figyelembe, a hierarchia egyenlőtlenségei a felső szinten jelentkeznek: Bukarest súlya a hálózatban ugyan fokozatosan csökkent (22%-ról 16,2%-ra 1996 és 2002 között), de anélkül, hogy csúcspozícióját elveszítette volna. Fennmaradt a főváros és a regionális központok közötti aránytalanság is. A városhierarchia csúcsa (Bukarest) és a második szint (regionális központok) közötti különbség nagy, de nem annyira, mint például a magyar városrendszerben. Az arány a két szint között 2002-ben 6:1, ami továbbra is a primátvárosjelenség továbbélésére utal, de ez elmarad a magyarországi 10:1 mögött. Együtt, a felső két szint városaiban (több mint 100 000 lakos) él Románia városi népességének 57%-a, ami továbbra is egy nagymértékű városi népességkoncentrációra, illetve a felső, közép- és alsó szintek közötti aránytalan népességmegoszlásra utal.

Szintén lényeges megemlíteni, hogy *a népességszám alapján összeállított városhierarchia* nem változott lényegesen 1930 és 2002 között (*5. táblázat*). Csupán két új város jelenik meg (Piteşti és Nagybánya), illetve eltűnik Focşani és Giurgiu ebből a besorolásból. Ugyanez érvényes akkor is, ha összehasonlítási alapul 1910/12-öt vesszük, azzal a különbséggel, hogy 1930-ban megjelenik a rangsorolásban Konstanca, illetve a hierarchia alsó pozícióin egy pár várost találunk Bákó és Giurgiu előtt (Bârlad, Huşi, Piatra-Neamţ, Roman, Tulcea és Turnu Severin). Feltűnik a nyugati, alföldi városok süllyedése (Arad, Nagyvárad, Szatmárnémeti) valamint Bákó felemelkedése. Az első három pozíció viszont rendkívül stabilnak látszik. Temesvár is konstansan az elsők közé tartozik, 1966-ban harmadik is volt (Bukarest és Kolozsvár mögött). Brassó foglalt el előkelőbb helyet is (5. 1966-ban), mostani pozíciója (8.) az átmeneti helyzethez

kapcsolódó gazdasági szerkezetváltási problémáival magyarázható. Ha 1966-hoz viszonyítjuk a jelenlegi helyzetet, feltűnik két város látványos visszaesése: Resicáé és Vajdahunyadé. Mindkettő a nehézfémkohászat központja; a hetvenes évek intenzív iparosítási hullámaiban sem szerepeltek prioritásként, 1989 után pedig nehezen alkalmazkodtak az új gazdasági környezethez.

5. táblázat

Városok rangja, népességük száma alapján 1930-ban és 2002-ben

Rang	1930*		2002	
	Város	Népesség	Város	Népesség
1.	Bukarest	639 040	Bukarest	1 926 334
2.	Jászvásár	102 872	Jászvásár	320 888
3.	Kolozsvár	100 844	Kolozsvár	317 953
4.	Galac	100 611	Temesvár	317 660
5.	Temesvár	91 580	Konstanca	310 471
6.	Nagyvárad	82 687	Craiova	302 601
7.	Ploieşti	79 149	Galac	298 861
8.	Arad	77 181	Brassó	284 596
9.	Brăila	68 347	Ploieşti	232 527
10.	Craiova	63 215	Brăila	216 292
11.	Brassó	59 232	Nagyvárad	206 614
12.	Konstanca	59 164	Bákó	175 500
13.	Szatmárnémeti	51 495	Arad	172 827
14.	Nagyszeben	49 345	Piteşti	168 458
15.	Marosvásárhely	38 517	Nagyszeben	154 892
16.	Buzău	35 687	Marosvásárhely	150 041
17.	Focşani	32 481	Nagybánya	137 921
18.	Botoşani	32 355	Buzău	134 227
19.	Bákó	31 138	Szatmárnémeti	115 142
20.	Giurgiu	31 016	Botoşani	115 070

* 1930-ban a rangsorban Bukarest után két olyan város következik, amely ma nem Románia része: Kisinyov 114 896 lakossal és Csernovic 112 427 lakossal.

Forrás: 1930-as és 2002-es népszámlálási adatok.

Ha a leghosszabb időszakot elemezzük (1910–2002 az erdélyi, 1912–2002 az ó-romániai városokra) szembeötlő egy pár város népességének csökkenése és immár szinte évszázados stagnálása: Szulina, a Duna-deltai kikötőváros (–37%) és Ocnele Mari, a Râmnicu Vâlcea közvetlen vonzáskörzetéhez tartozó sóbányászati központ (–30%), illetve egy nagyon enyhe növekedést (1,3%) felmutató volt sóbányászati központ, Vízakna (Szeben megye). A többi, 1910-ben, illetve 1912-ben már városi státussal rendelkező település növekedett, de eltérő mértékben. A legnagyobb növekedést az 1968-ban létrehozott új megyeközpontok (Csíkszereda, 1035%-os csúcsértékkel), a nehézipari központok (Mangalia, 1980%-os maximális értékkel, Vajdahunyad, 1476%-kal, Konstanca 1041%-kal) érték el. Csupán ezek után következik Bukarest (464%), ami arra is utal, hogy az agglomerációs folyamatban túl van már a csúcsponton, aminek következtében népességnövekedési ritmusai az utolsó évtizedekben lelassultak, 1992 után pedig átcsaptak egy szuburbanizációs trendbe. Aránylag alacsony növekedési ritmussal (kisebb, mint 100%) rendelkeznek a nyugati, északi és keleti határ mentén fekvő kisvárosok: Nagyszalonta, Nagykároly, Máramarossziget, Szeret (Siret), Rădăuți (Szucsáva), Isaccea és Huşi (Vaslui). Esetükben az első világháború után meghúzott határok funkcionális vonzáskörzeteket bontottak meg. A fenti városok vonzáskörzeteinek jelentős része a szomszédos országokban maradt (Magyarország, Csehszlovákia), városi vonzásközpontok hiányában periférikus, hátrányos helyzetbe kerültek (*Beluszky* 1999). A Romániához került határövezetben viszont elsősorban a kis- és közepes városok kerültek rosszabb helyzetbe. Amint láthattuk feljebb, a nagyvárosok kategóriájában a legalacsonyabb növekedési ritmusokat szintén a határ menti települések regisztrálták (elsősorban Arad és Nagyvárad, de Szatmárnémeti is), mintegy egyértelműen bizonyítva a sajátos periférikus, határ menti fekvésükből eredő hátrányok időbeli halmozását. Továbbá egy sor agrár- és bányafunkcióval rendelkező kisváros népessége növekedett alacsony ritmusban, pl. Erzsébetvárosé (Szeben megye). 1930 és 1948 között a városok több mint egyharmada (37%) népességveszteséget könyvelt el, nagy részük Moldvában, míg 1910 (1912) és 1930 között ugyanez az arány alig érte el a 20%-ot. Annak ellenére, hogy a viszonyítási évek mások, a helyzet pozitívabban alakult, mint Magyarországon, ahol *Beluszky Pál* szerint a városok többségében (kb. kétharmadában) a népesség stagnált (*Beluszky* 1999). Romániában a második világháború hatásai a városok népességállományának csökkenésében jelentősebbek voltak a zsidó lakosság deportálása következtében.

A városok etnikai homogenizációja

A megvizsgált periódusban a romániai urbanizáció egyik legjelentősebb hatása a városok etnikai szerkezetének megváltozása, konkrétabban a városok elrománosodása (*Varga* 1998, *Pop–Bodocan* 2000). A folyamat azokat a régiókat érintette, ahol az első világháború előtt a városi népesség jelentős részét a kisebbségi népcsoportok adták (magyarok, németek és zsidók elsősorban). Ez elsősorban Erdélyre érvényes, ahol 1910-ben a városi népesség 55,6%-a magyar, 17,6%-a román, 14,2%-a német és 9,6%-a zsidó nemzetiségű volt. Ó-Romániában a zsidók letelepedése falvakban 1844-től nem volt lehetséges (*Livezeanu* 1998), ezért nagymértékben városokban koncentrálódtak. 1899-ben Jászvásár (Moldva első városi központja) népességének 50,5%-a volt zsidó, továbbá a 12 moldvai megyeközpont lakosságának 34,5%-a és a közepes és kisvárosok 39,4%-a (*Livezeanu* 1998). Ebben a helyzetben a két világháború között a városok elrománosítása az egységes nemzetépítés jegyében alapvető állami prioritásként fogalmazódott meg, és a városok, a városi elit és a kulturális intézmények románosításának fokozott támogatásában valósult meg (*Varga* 1998, *Livezeanu* 1998). Az 1930-as népszámlálás adatai tükrözik a folyamat hatásait: Erdély városaiban még mindig a magyarok vannak túlsúlyban, de ez már nem abszolút, hanem egy relatív többség (37,9%). A románok részaránya megkétszereződik (35%), a németek és zsidók súlya lényegesen nem változik (13,%, illetve 10,4%). A második világháborút követően a zsidók részaránya az erdélyi városok népességében drámaian visszaesik (2% 1948-ban), a németek később, 1970–1990 között tűnnek el a számszerűen is jelentős városi népcsoportok kategóriájából (1,6% 1992-ben), míg a magyarok részaránya 1992-ben 20,2%-ra csökken. Ekkor már a magyarok csak a Székelyföldön (Maroshévíz, Balánbánya és Bodzaforduló kivételével), Marosvásárhelyen és egy pár partiumi kisvárosban (Szilágycseh, Nagykároly, Érmihályfalva és Nagyszalonta) vannak abszolút többségben. A domináns demográfiai folyamatok következtében (kivándorlás, negatív természetes szaporulat) 2002-ig már Marosvásárhelyen is 50% alá szorult a magyarok részaránya.

Az új településhálózat-fejlesztési stratégia (2001)

A rendszerváltás további hozadéka egy új településhálózat-fejlesztési stratégia kidolgozása 2001-ben, az Országos Területfejlesztési Terv részeként, pontosabban annak negyedik szekciójaként (351. számú törvény, 2001). Ebben a településeket hat szintbe (rang) sorolják be, öt kritérium alapján (földrajzi helyzet, népesség, hozzáférhetőség, gazdasági funkciók és intézményi hálózat és infrastruktúra fejlettségi szintje):

- 0. rang: Bukarest;
- I. rang: 11 országos és európai fontosságú municípium: Nagyvárad, Temesvár, Kolozsvár, Brassó, Craiova, Ploieşti, Brăila, Galac, Bákó és Jászvásár;
- II. rang: 81 regionális és megyei fontosságú municípium (Nagybánya, Marosvásárhely, Gyulafehérvár, Csíkszereda, Szucsáva stb.). Ehhez adódik egy sor kisváros, vidékies kistérségek vonzásközpontjai (Nagyenyed, Kézdivásárhely stb.);
- III. rang: 172 kistérségi vonzáskörzettel rendelkező város;
- IV. rang: 2686 községközpont;
- V. rang: 10.408 községeket, városokat és municípiumokat alkotó falvak.

A fenti rangsorolás szerint megszabják a helyi adók és illetékek mértékét, amely a felső rangú településeken a legmagasabb, és arányosan csökken az alacsonyabb rangok irányában. Az urbanizáció kérdésköre szempontjából fontos, hogy a törvényben újrafogalmazzák a várossá nyilvánítás feltételeit, illetve a municípiumi státusz megszerzésének feltételeit (*6. táblázat*).

Ez az első törvényszöveg 1945 után, amelyben a várossá nyilvánítást bizonyos, jól meghatározott mennyiségi feltételek teljesítéséhez kapcsolják. Ezek elemzése alapján megfogalmazhatunk egy pár megjegyzést:

- a „lakosságszám" kritérium a dél-európai országok (Spanyolország, Olaszország) vagy Hollandia gyakorlatához képest alacsony értékeket állapít meg, míg az észak-európai gyakorlathoz viszonyítva ezek az értékek magasak. Mégis elmondhatjuk, hogy ennek a feltételnek aránylag sok vidéki település felel meg Romániában és az igazi nehézségek majd a további feltételek teljesítésében mutatkoznak;
- az előbbi feltételt relativizálják a gazdasági, szociális és infrastrukturális kritériumok, amelyek teljesítése jelenti majd a legfontosabb nehézséget a városi státus megszerzésében;
- a *6. táblázatban* megfogalmazott feltételek alapvetően arra céloznak, hogy az új városi központok vonzáskörzeteiknek aránylag széles skálájú szolgáltatásokat biztosító központjaivá váljanak, csökkentve ezáltal a közszolgáltatások területi szórását és az ehhez kapcsolódó működési költségeket;
- a környezetminőség védelmét célzó feltételek bevezetése a várossá válásnak egy ökológiai dimenziót is nyújtott.

6. táblázat

Falvak várossá nyilvánításának feltételei

Mutató	Municípium	Város
Lakosság száma	25 000	5 000
Nem agrár jellegű tevékenységekben foglalkoztatottak részaránya	85	75
Lakások ellátottsága vízellátási berendezésekkel (% a lakások összegéből)	80	70
Lakások ellátottsága belső fürdőszobával és WC-vel (% a lakások összegéből)	75	55
Kórházi ágyak száma 1000 lakosra	10	7
Orvosok száma 1000 lakosra	2,3	1,8
Oktatási intézmények	Felsőoktatás	Líceum vagy egyéb középiskolai oktatási forma
Kulturális- és sportintézmények	Színház, zeneintézmények, közkönyvtárak, stadion, sporttermek	Közkönyvtárak, sporttevékenységekre alkalmas helységek
Hotelszobás helyek száma	100	50
Modernizált utcák részaránya	60	50
Gázellátással rendelkező utcák részaránya	70	60
Csatornával rendelkező utcák részaránya	60	50
Szennyvíztisztítás	Mechanikai és biológiai technológiával rendelkező tisztító állomás	Mechanikai technológiával rendelkező tisztító állomás
Külső tűzcsappal rendelkező utcák részaránya	70	60
Zöldterületek (parkok, közkertek, sétányok) m²/lakos	15	10
Szabályozott szeméttelep, biztosított hozzáférhetőséggel	igen	igen

Forrás: Hivatalos Közlöny 408 sz. (2001), módosításokkal.

Összegzés

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a romániai urbanizáció alapjegyeit a társadalmi berendezkedés típusa határozta meg. A megvizsgált időszakban jelentős mértékben megváltozott a falusi és a városi népesség aránya, ennek ellenére a jelenlegi urbanizációs szint elmarad a nyugat-európai értékektől. A modern városfejlődés minden szakaszát végigkísérte az a próbálkozás, hogy különböző köztes települési kategóriák létrehozásával mesterségesen növeljék a városi népesség arányát. A hetvenes években elindított településfejlesztési politika a középszintű városok robbanásszerű fejlődéséhez vezetett, a nyolcvanas években viszont már az alsószintű kisvárosok száma növekedett. A városi népesség arányának növekedését alapvetően két folyamat mozgatta: a falu–város migráció és a falusi települések várossá nyilvánítása. Az utóbbi 1910/1912–1992 között a városi népességállomány növekedésének mintegy egynegyedét biztosította (*Varga* 1998).

A gazdaságilag fejlettebb régiókban beindult a nyugati értelemben vett szuburbanizáció, míg másutt, különösen Moldvában és Olténiában, a kényszerű város–falu vándorlás és a falvak magas természetes szaporulata játszottak fontosabb szerepet. Nem elhanyagolható az a tény sem, hogy a romániai közigazgatási jog, a köztes települési kategóriák bevezetésével, a szuburbanizációs folyamat egy részét a városok közigazgatási határai mögé szorította (*Varga* 1998).

Az utóbbi három év fejleményei a kisvárosok szintjének erősítésére utalnak, ugyanis ebben a rövid időszakban 46 település szerezte meg a városi jogállást (*3. ábra*), ami ugyanakkor a romániai városok számának legintenzívebb növekedését jelenti, meghaladva az előző szakaszok bármelyikét. A városi jogállást szerzett települések 2004-ben jelentek meg, kisebb részük 2003-ban és 2002-ben. Az új városok összlakossága 387 915, megnövelve az ország urbanizációs szintjét kb. két százalékponttal (54,53%), ezzel pedig újból az 1992-es szinten helyezkedik el, semlegesítve a város–falu migráció hatásait. Népességük alapján általánosan nagy népességgel rendelkező falvak kapták meg a városi jogállást, csak három új város rendelkezik 5000-nél kisebb népességgel, egypáran viszont meghaladják a már létező kisvárosok népességét (a legnépesebb a Bukarest agglomerációjában fekvő Voluntari, 30 000 lakossal). Az új városok nagy része nem teljesíti azokat az igényeket, amelyeket a 2001-es településfejlesztési törvényben fektettek le. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy az új városi jogállású települések jelentős része nem tartozik a 351/2001-es törvényben megjelölt városhiányos térségekhez, hanem már meglévő urbanizációs magterületeken helyezkedik el, mintegy megerősítve a meglévő regionális különbségeket. A leglátványosabb változás egyes megyék urbanizációs szintjében következett be. Egész pontosan Szucsáva megye urbanizációs szintje 10 százalékponttal emelkedett,

az Ilfové pedig 15 százalékponttal. Míg Ilfov még mindig a legalacsonyabb urbanizációs szinttel rendelkezik (25%), addig Szucsáva (43%) elhagyta az alacsony urbanizációs szinttel rendelkező megyék csoportját, akárcsak Botoşani, Vaslui, Ialomiţa és Neamţ megyék. Ezzel, ha a fenti mutatót vesszük alapul, tulajdonképpen újrarajzolódik Románia urbanizációs térképe. Funkcionálisan a helyzet másképpen alakul. Az új városokban, kevés kivétellel, továbbra is domináns az agrárszektor és kevés kilátás van a helyi gazdasági szerkezet diverzifikációjára. A városhiányos térségekben létrehozott újvárosok ráadásul jelentős infrastrukturális hiányokkal rendelkeznek. A fent vázolt tendenciák megerősítik a politikai voluntarizmus városfejlesztési tényezőként való fellépését. A politikai elit az átmeneti időszakban a 2000–2004-es kormányzási ciklusban használta fel első alkalommal a várossá nyilvánítás kérdéskörét politikai hatalomszerzési (vagy megtartási) eszközként. A következő években kiderül, hogy ez egyszeri kísérletnek bizonyul-e, avagy immár a politikai hatalom gyakorlásának bevett eszközévé válik.

3. ábra

1989 után várossá nyilvánított települések

Forrás: Hivatalos Közlöny 310/2004.

Irodalom

Beluszky P. 1999: *Magyarország településföldrajza. Általános rész.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

Diederiks, H. A. – Lindblad, J. Th. – Noordam, D. J. – Quispel, G. C. – de Vries, B. M. A. – Vries, P. H. H. 1995: *Nyugat-Európai gazdaság- és társadalomtörténet.* Budapest, Osiris Kiadó.

Cucu, V. 1977: *Sistematizarea teritoriului şi localităţilor din România.* Bucureşti. Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică.

Hunya G. – Réti T. – R. Süle A. – Tóth L. 1990: *Románia 1944–1990. Gazdaság- és politikatörténet.* Budapest, Atlantisz Kiadó.

Ianoş, I. – Tălângă, C. 1994: *Oraşul şi sistemul urban românesc în condiţiile economiei de piaţă.* Bucureşti.

Kovács, Z. 2002: Az urbanizáció jellemzői Kelet-Közép-Európában a postszocialista átmenet idején. – *Földrajzi Közlemények.* 1–4. 57–78. o.

Livezeanu, I. 1998: *Cultură şi naţionalism în România Mare, 1918–1930.* Editura Humanitas, Bucureşti.

Nicolae, I. 2002: *Suburbanismul ca fenomen geografic în România.* Meronia, Bucureşti.

Molnár J. 2004: *Táj és társadalom.* Székelyudvarhely, AGORA-UKE.

Monitorul Oficial nr. 408 din 24 iulie 2001 (2001) *Legea nr. 351 din 14 mai 2001 privind aprobarea Planului de amenajare a teritoriului naţional – Secţiunea a IV-a – Reţeaua de localităţi.* Bucureşti.

Monitorul Oficial nr. 310 din 7 aprilie 2004 (2004) *Lege pentru declararea ca oraşe a unor comune.* Bucureşti.

Pop, Gr. – Bodocan, V. 2000: Transylvanian Towns in the Last Century and a Half (1850–1996). In Ianos, I. – Pumain, D. – Racine, J-B. (szerk.): *Integrated Urban Systems and Sustainability of Urban Life.* Bucuresti, Ed. Tehnică. 199–218. o.

Recensământul populaţiei şi locuinţelor din 15 martie 1966. Direcţia Centrală de Statistică, vol. 1, Bucureşti, 1969.

Recensământul general al populaţiei României 1930. Institutul Central de Statistică, vol. IX, Bucureşti, 1940.

Recensământul populaţiei şi locuinţelor din 7 ianuarie 1992. Comisia Naţională pentru Statistică, vol. 1, Bucureşti, 1994.

Sandu, D. 1984: *Fluxurile de migraţie în România.* Ed. Academiei, Bucureşti.

Trebici, V. – Hristache, I. 1986: *Demografia teritorială a României.* Ed. Academiei, Bucureşti.

Turnock, D. 1991: The planning of rural settlement in Romania. – *The Geographical Journal.* 157, part 3.

Ungureanu, Al. 1980: *Oraşele din Moldova. Studiu de geografie economică.* Ed. Academiei, Bucureşti.

Varga E. Á. 1998: *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből.* Budapest, Püski.

TISZAESZLÁR MESSZIRE VAN...
(ADALÉKOK A FALUSI TÉR TÖRTÉNETISÉGÉHEZ)

Kövér György

Bevezetés

Bárkit kérdeztem meg kutatásaim során, Tiszaeszlár mindenkitől messzire esett. S nemcsak a Dunántúlról vagy Pestről nézve tűnt távolinak (és sötétnek) az egész Szabolcs, de még Nyíregyházáról is öntudatos büszkeséggel mutogattak a kies (és elmaradott) tiszamelléki Nyírperem felé. De vajon mindig és mindentől ilyen messze volt Tiszaeszlár?

Kezdjük a mai helyzettel. Bármily furcsának tűnhet is: Tiszaeszlár ma nem ott terül el, mint kétszáz évvel ezelőtt.

Térerek és térerők

A II. József alatti első katonai térképfelvételeken a falu még a Tisza-kanyart átvágó újabb meder hajlatában feküdt. (*Az első katonai...*) Zegzugos utcácskáival jellegzetes halmazfalu volt. Délkeleti irányban egy major és egy téglaégető, illetve jóval távolabb a határban a középkori eredetű praedium, Bashalom (*Németh* 1997, 34), illetve néhány csárda (Kuczorgó, Zoltán, Hamari) hívta fel magára a figyelmet. A tokaji átkelő után elágazó Rakamaz–Nyíregyháza, illetve Rakamaz–Hajdúnánás szilárd alapú utak a falu közelében haladtak ugyan el, de a belső települést közvetlenül nem érintették. Hasonló volt a helyzet a Tiszalököt Keresztúttal összekötő úttal is.[1] A Sexty András-féle megyei mappán jól látható, hogy a falu határában álló csárdák jelentőségét épp az adta, hogy útkereszteződésekben épültek: Zoltán például a Vaskapu–Dorog és a Keresztút–Szentmihály közötti, Hamari a Vaskapu–Dorog és a Nyíregyháza–Lök út metszéspontjában feküdt. (SZSZBML XV. 1. T 229. Sexty András: *Szabolcs topo-*

[1] Az első katonai felmérés külterületekre vonatkozó kutatásmódszertani kérdéseiről lásd *Rácz* 1976.

gráfiai mappája, 1802.)[2] A II. József-féle térképekhez fűzött szöveges kommentárok egyébként „órányi járásban" – még ha nem is mindig egybehangzóan – megadták az egyes szomszédos települések közötti távolságot is. (*Pók* 1992, 27)[3]

1. táblázat

Tiszaeszlár távolsága a környező településektől (1782–1785)

Település	Távolság (óra)
Kis-Tokaj	1 ½*
Tiszaladány	1 ½*
Nagyfalu	1 ¼
Rakamaz	2
Tiszalök	1 ¾*
Szentmihály/ Büd	4
Hajdúnánás	6 ½
Keresztúr (Kótaj)	5 ½
Nyíregyháza	6 ½

* Kis-Tokaj, Tiszaladány és Tiszalök esetében, ha nem Eszlárnál, hanem az illető településnél nézzük, más adatok szerepelnek (a felsorolás sorrendjében: 1 ¾; 1 ¾; 2 óra).

Forrás: Az első katonai felmérés. Arcanum, DVD.

A település környékét *makroléptékben* szemlélve meglehetősen jól érzékelhető két fokozat a távolságok nagyságrendjében. Tekintetbe kell vennünk, hogy Kis-Tokaj és Tiszaladány „közelségébe" még a Tiszán való átkelést is bele kell számítanunk. Mindezek tükrében különösen érdekes, hogy épp e belső körbe tartozó, közelebbi településeknek Eszlártól mért időbeli távolsága nagyobb, ha Tokajból (Tiszaladányból) és Tiszalökről nézzük. Mintha onnan mérve Eszlár messzebbre lenne, mint ezek a települések Eszlártól. A jelenség nem is olyan abszurd, mint első látásra tűnik, különösen, ha tér-idő kategóriákban gondoljuk

[2] Sexty munkásságára lásd *Frisnyák* 1978 (113–114); *László* 1985 (237–262).

[3] A különbségek abból is adódhattak, hogy a „tér-időt" „erős órában" (6000 katonai lépés), „rendes órában" (5000 lépés) és „kis órában" (4750 lépés) is mérték, bár az országos leírásban a „közönséges rendes lépést használták".

át a dolgot.[4] A közeli távolságérzetek mögött mérhető egyenlőtelenségek húzódtak, s ennek – mint Tiszalök példája mutatja – nemcsak a tiszai révre való várakozás lehetett az oka. Eszlár már akkor sem volt olyan fontos Tokajnak vagy Tiszalöknek, mint fordítva.

Az 1772-es investigatiókor mindenesetre a falu lakói mind piacként, mind munkaalkalomként, mind az áruk, mind a személyek forgalmi központjaként a „közel eső" Tokajt és a hegyaljai városokat említették (SZSZBML, IV. A. 1/g. Fasc. 12. No. 1. 1773.).[5] A község egyértelműen a Tisza túlpartján levő Zemplén megyei centrumokhoz gravitált. Szabolcs megye akkori adminisztratív központja, Nagykálló olyan messze esett, hogy még a tőle mért távolságot sem volt érdemes közvetlenül kimutatni. Ugyanakkor a község határában lévő puszta helyekre vonatkozó kérdésre az alábbi figyelemreméltó választ adták 1772-ben: „Minthogy igen is elnépesedett a Helység és sok Telekeket el szaggatott a Tisza, a Nép öszve szorulván egy puszta hely sem találtatik az Helységben." (SZSZBML, IV. A. 1/g. Fasc. 12. No. 1. 1773.) Ami jól jelzi, hogy bár szükség volt a hegyaljai munkaalkalmakra, a faluhatárban lévő puszták „megszállása" a túlnépesedettség ellenére ekkor még nem vetődött fel.

---

[4] A Hajnal István Kör alsólendvai konferenciáján tartott előadásom kapcsán (*Kövér* 2004. kézirat) Szilágyi Márton hívta fel a figyelmemet az alábbi mély értelmű irodalmi példára (amelyet ezúton is hálásan köszönök): „[Akli Miklós] Néha egy-egy ötletével nemcsak fölvidítá a császárt, de meg is védte, pedig többnyire az együgyűség lárvája alatt beszélt. Egyszer valami cercle alkalmával azt kérdezte a császár Grassalkovich hercegtől:
– Milyen messze van Gödöllő Pesttől?
– Két órajárás jó lovakon – felelte a herceg.
– És Pest Gödöllőtől? – folytatta a császár szórakozottan.
A cerclenél levő urak elmosolyodtak, de különösen Stadion gróf vágott gúnyolódó arcot, csak Grassalkovich herceg tartotta meg hódolatból lojális komolyságát.
– Ugyanannyi, fölség.
A császár elpirult, az udvari bolond közbeszólt, Stadionhoz intézve a szót:
– Milyen messze van húsvéttól pünkösd, kegyelmes uram?
– Úgy gondolom, lehet vagy ötven nap.
– És pünkösdtől húsvét milyen messze van?
Stadion és a császár elnevették magukat – mert pünkösdtől húsvét már nem ugyanannyi.
– Lássa, kedves Grassalkovich – szólt a császár –, milyen jó, hogy van a környezetemben egy bolond, aki be tudja bizonyítani, hogy nem mondtam egészen bolondot." (*Mikszáth* (MKÖM) 16. k. I. fejezet)

[5] „Tokaj Városával ezen Helység határos, és tsak fél mérdföldnyire vagyon tőlle, az többi Városok pedig ugymint Bodrogkeresztur, Tarczal, Mád, Tállya, Liszka, másfél és két mérdföldnyire határoztatnak, kihez képest eladó jószágokat ha árvizes idő nintsen jó uton vihetik eladása végett és hasznosan el adhatyák, árvizes időben padig hajókon szállíttyák el adó jószágokat." Igaz, később a tokaji vámosokra is panaszkodtak: „ezen terheltetésekkel, mind kézi munkájokkal lehető keresetek, mind szekerezéssel való kereskedések nagyon gátoltatik." Hegyalja szabolcsi vonzáskörzetére lásd *Páll* (1988, 62–68).

Az 1828-as regnicolaris conscriptio alkalmával is a 6. kérdőpontra adott válaszban az eszláriak a Zemplén megyei Tokajtól ½ (posta)stációnyi, a Szabolcs megyei Nyíregyházától viszont 1½ stációnyi távolságukat hangoztatták (MOL N 26, 134.).[6] Nem csoda, hiszen a rendszeres postakocsi-forgalom és a másodrendű megyei utak is elkerülték a falut (*Kókai* 1998, 108).

Az 1840-es években készült megyei távolságtérkép ugyanakkor nemcsak a postaállomások (és a forgalom) sűrűsödését jelezte, hanem ismét csak felhívja a figyelmet a tér időbeli relativitására is, hiszen Tokaj egy lépéssel mintha már távolabb került volna Eszlártól. (SZSZBML, XV. 1. T 128.). Különösen markánsan áll ez a Tisza elválasztó szerepének erősödésére, hiszen Tiszaladány „távolsága" is – a csak réven át történő megközelíthetőség miatt – messzebb tolódott. Tiszalök viszont – nyilván a Nagyfaluval összeköttetést teremtő Tisza partján haladó út révén – közelebbinek tűnt.

2. táblázat

Tiszaeszlár távolsága a környező településektől, 1841 (postaállomások alapján)

	Keresztút	Tiszaladány	Tiszalök	Nagyfalu	Hajdúnánás	Nyíregyháza	Rakamaz	Szentmihály/Büd	Tokaj
Tiszaeszlár	1 2/8	1 2/8	3/8	2/8	1 4/8	1 4/8	4/8	6/8	5/8

Forrás: SZSZBML, XV. 1. T 128 Szabó Mihály megyei főmérnök távolságtáblázat (1841).

Tanulságos az is, ahogy a Kállay-birtokok 1847-es összeírásakor meghatározzák a vásárhelyektől való távolságot: „Szomszédos vásárok helye Tokaj m[ező]városa másfél órányira, Keresztúr [?] mvárossa két órányira, Nyíregyháza szabadalmas városa négy órányira, Miskolc mvárossa 4 mértföldre és Debrecen sz. k. városa 5 mértföldekre, – a hol is a lakosok módjok és minéműségekhez képpest elégséges termesztményeik lévén, mindazonáltal azokat a kiírt szomszédos vásárhelyeken kevés fáradtsággal és haszonnal el adhatják..." (SZSZBML, IV. A. 1, 1210. d. Fasc. 47. No. 639. p. 11.). Érdekes megfigyelni, ahogy a távolság növekedésével a mérés átbillen az időbeliségből (óra) a térbeliségbe („mértföld"), miközben Nyíregyháza és Keresztúr – feltehetőleg az útviszonyok javulásával – számottevően közelebb került a faluhoz.

Közben azonban maga Eszlár településképe is átalakult, amennyiben a 19. század közepén már két részből állt: Ófaluból és Tótfaluból. Ebben az értelemben valójában a megkettőződött falu „súlypontja" is távolabb került a folyótól.

[6] A forrásban való eligazodáskor nyújtott segítségéért Bácskai Verának tartozom köszönettel.

Tótfaluval kapcsolatban szilárdan tartja magát a vélekedés, hogy nevét a betelepített szlovákokról kapta. (Pesthy OSzK Kt FM 1/ 52.)[7] Meg kell azonban említenünk, hogy ezt az állítást nemcsak a népszámlálások anyanyelvi adatai nem igazolják vissza, hanem az sem, hogy a 19. század közepén a szövegekben gyakran egyszerűen Tófaluként emlegették a településrészt, s terepbejárásom alkalmával a falurész egykori helye közelében ma is egy ártéri tó terül el. Tó(t)falu egyébként maga is két részből állt: egy magasabban fekvő uradalmi központból (a földesúrról elnevezve: „Bethlehen-hof") és egy vele szemben, mélyebben elterülő egyutcás telepesfaluból.

Ezt a századközepi állapotot rögzítette a Ferenc-korban indult, de térségünkben 1858-ra datált II. katonai térképfelvétel. A térképen jól kivehető a Tisza ófalusi kanyarulatában létező rév, a jobb parti „révházzal" s a Tisza mentén a bal parton Tiszalök felé tartó úttal. A 18. századi kanyarátvágás óta a faluhatár egy darabja, az ún. Nagytölgyes dűlő a holtággal övezve, az új meder jobb parti részén terült el, ami „belügyként" szükségessé tette az állandó kapcsolattartást, jóllehet ez a terület egyértelműen a túlparti központokhoz gravitált. Ezt a jobb parti részt egyébként 1936-ban a 16283. sz. alispáni véghatározat Tiszaladányhoz csatolta. (SZSZBML VI. 101. 170. d. VII/4.)

A térképhez tartozó szöveges leírás szerint Ófaluhoz 280 ház és 70 istálló, Tótfaluhoz 23 ház és 6 istálló tartozott. (*A második katonai...* 44. szekció) Ludovicus Nagy még összesen 283 házat regisztrált Eszláron (Nagy 1828, 333.). Az 1852-es földkönyv Ófaluban 249 házszámmal 322 lakrészt („Wohnpartei"!?) tartott számon, míg Tótfaluban 38 házban 56 lakrészt találhatunk (MOL S 79. 758. cs.).[8]

A faluhatár átalakulásának legjelentősebb története az ötvenes években az ún. Bazs mocsár lecsapolása volt. E mocsár a faluhatár centrumában terült el, a már említett közlekedési utak igyekeztek elkerülni: Nyíregyháza irányában (délkeletnek), illetve Hajdúdorog felé (délnek) fölötte ágaztak el.[9] A Pesty-féle adatgyűjtés szerint az „Eszlár határában nevezetes mintegy 800 hold területen volt" Bastavat „1856-ban Kállay Gusztáv, Kállay István[né], grf. Bethlen Sándor, Vesselényi [sic!] Ferenc báró és Ónody Pál földbirtokosok Eszlár alatt fo-

[7] Ezt emelte ki Pesthy Frigyes helységnévtárához írott adatközlésében Kürthy Mihály h. jegyző: az „egy utcát kitevő Tótfalu, nevezetét kapta néhány odatelepedett tót cselédtől". Nem vette fel névalakként gyűjtésébe „Tófalut" a volt falusi tanító, aki a hetvenes években feldolgozta a település földrajzi neveit, azzal a hivatkozással, hogy „a hozzáfűzött magyarázatot" a helyi adatközlők (valójában a hajdani református lelkész) emlékezései „kizárják" (*Naszály* 1978. 97).

[8] Érdemes megemlíteni, hogy az eredeti bejegyzések későbbi korrekciói során a 322 ófalusi lakrészből 96-ot kihúztak, ami vélhetően az 1855-ös árvíz kártételének nagyságrendjét jelzi. V. ö. a Wohnpartei („lakófél"), családként, ill. háztartásként való értelmezésére *Pozsgai* (2003, 73–74).

[9] A szabolcsi közép-tiszavidéki mocsarakról: (*Frisnyák* 1980, 43–45).

lyó Tiszába lecsapoltattak." (Pesthy OSzK Kt FM 1/ 52.) A lokális forrásokból kibonthatók a vízszabályozás előzményei is. A „kiszárítást" valójában Ónody Pál szorgalmazta már 1848-ban, aki – saját költségén – 1854-ig az árkolások kétharmadát elvégeztette (SZSZBML, XIV. 25. 3. d. Ónody Pál, 1854. febr. 13.). Az elmocsarasodás veszélye azonban a fő országutakat később sem kímélte: a Tokaj–Vaskapu–Dorog–Debrecen útvonalat ősztől tavaszig – épp a csatornán épített áteresz vagy híd híján – két helyen is fenyegette a járhatatlanná válás. Mind a faluközponttól keletre a Szilvásy-tanyánál (Kállay Istvánné, majd Kállay Béni birtoka), mind Bashalom (Kállay Gusztáv, majd Dessewffy-birtok) és Zoltán (Ónody-birtok) között délkeleti irányban. Az utóbbi tulajdonosok, illetve gazdatisztjük azért folyamodtak a megyéhez, mert a kialakult helyzet egyrészt „egyetlen ország úti közlekedésünk lehetőségétől is megfoszt, gazdálkodási érdekeinkre – elzáratván a forgalmi élettől – határozottan károsítólag hat", másfelől „a Dorog–Debrecen felé utazók által földjeink békés birtoklásában s használatában mellékutak csapásolásával háborgattatunk és károsíttatunk." (SZSZBML, IV. B. 411. 79. d. 78/ 880 Reviczky Tamás, Ónody Géza, 1880. okt. 26.) A kisebb léptékű birtoktérképek pontosabban érzékelhetővé teszik az utak finomabb mozgását is: a Kállay Istvánné eszlári birtokairól készült térképen például jól kivehető, hogy a „régi debreceni országút" valaha a nagyfalusi határ melletti Szilfa-halomtól nyugatra haladt el, a Nagy- és Kishatos nevű tavacskák között, ám az ötvenes évekre már a Szilfa-halomtól keletre, s Kállay Istvánné és Kállay Gusztáv birtokainak mesgyéjén vezetett a „debreceni új országút". (SZSZBML, XIV. 25. 3. d. Kausay Dániel h. mérnök térképe, 1852. nov. 6.) Az 1858-ban megnyílt, elsőként a megyét átszelő vasútvonal (Tokaj–Nyíregyháza–Debrecen), majd a további pályaépítések hosszabb távon is lokalizálták a megye forgalmi központjait. (Beluszky 1974, 29–33) A történeti földrajz azzal az érveléssel sorolja a Közép-Tiszavidék Szabolcs megyéhez tartozó részét a városhiányos térségek sorába, mert itt „a központi funkciók megoszlanak Tiszalök, Tiszadada és Polgár között", ami „többpólusúvá" tette „a térség településeinek kapcsolódási lehetőségeit." (Kókai 1998, 115–116) Közelebbről és a nem központi települések felől nézve a kép alakulását történetileg tovább árnyalhatjuk.

Súlyponteltolódás és peremre kerülés

Ami az igazgatási egységekbe sorolást illeti, a dadai járásról, amelyhez Eszlár hagyományosan tartozott, már Bél Mátyás azt állapította meg, hogy „nincs benne sem olyan mezőváros, sem vár, amiről a régiek elnevezhették volna." (*Bél* 1979, 34) Ezért kapta hát a nevét Dada faluról.

Azzal, hogy a neoabszolutizmus 1854-ben kettévágta Szabolcs megyét, Dadát, Lököt, Szentmihályt nemcsak Észak-Biharhoz, hanem a dorogi járáshoz is csatolta. Eszlár viszont Nagyfaluval, Rakamazzal együtt maradt Szabolcsban és a nyíregyházi járáshoz igazolt (Friebeisz 1856, 129). Az önkormányzatiság helyreállítása után a dualizmus korában közigazgatási szempontból Eszlár először a tágabb határú, helyreállított dadai járáshoz tartozott (1860–1870), aztán 1870-ben a frissen létrehozott dadai középső járásba, majd 1875-ben egy BM rendelettel a dadai alsó járáshoz került, de az 1876-os törvénnyel a dadai felső járásban kötött ki (a középső járást ekkor meg is szüntették) (*Fábián* 1997, 11–16; Magyarországi rendeletek... 1885, 128. BM 29 394/1875). Így 1882. április elején is a dadai felső járás szolgabírájához, Vencsellőre gyalogolt el Solymosi Eszter édesanyja, hogy bejelentse leánya eltűnését. 1883 nyarán aztán egy vármegyei szabályrendelettel, amely újra rendezte a szolgabírói járásokat, a falut a Tiszalök központú dadai alsó járáshoz csatolták (Szabolcsvármegye rendeletei 1887, 3–4. 60/1883).[10] Ugyanakkor a politikai földrajz nézőpontjából Eszlár mindvégig a tiszalöki választókerület részét alkotta.

A vonzásközpontok közötti „ingadozás" jó példája a posta: a rakamazi postakiadóság megnyitásáig Eszlár a tokaji postahivatal forgalmi kerületéhez tartozott. Nem sokkal ezután azonban a község kérésére 1864 tavaszán visszacsatolták Tokajhoz. Ezt a döntést viszont az eszlári birtokosok (elsősorban Kállay Gusztáv és családja), valamint a helybeli katolikus és református lelkész támadta meg, s indítványukra Eszlárt 1865 elején ismét Rakamazhoz osztották be (SZSZBML IV. B. 255. b. 96. d. 344/1866.).

Ami az egyházakat illeti: Eszláron négy felekezet létezett: 2 anyaegyház (római katolikus, református) és két fília (görög katolikus, zsidó). A római katolikus plébánia az egri érsek és a rakamazi alesperes alá tartozott, míg a református gyülekezet az alsószabolcs–hajdúvidéki egyházmegye részét alkotta, amelynek központja az esperes székhelyétől függően többnyire valamelyik hajdúvárosban székelt. Az eszlári görög katolikusok a tokaji plébániához és a munkácsi püspökséghez kötődtek, a zsidó fília pedig a tiszalöki anyahitközség leágazása volt. Nemcsak az autonómia foka volt más és más, hanem a felsőbbség révén is máshova gravitáltak az egyes hitfelekezetek (Rakamaz, Hajdúböszörmény, Tokaj, Tiszalök). Míg a római katolikus és a református lelkész magától értetődően a helyszínen anyakönyvezett, görög katolikus plébános helyben nem lévén, 1875-ben olyan megállapodás született a tokaji görög katolikus plébános és az eszlári római katolikus pap között, hogy az utóbbi elvégzi a kereszteléseket, majd bizonyos időközönként lejelentette a népmozgalmi eseményeket Tokajnak. Rabbi híján Eszláron a helybeli metsző vezetett egy anyakönyvet 1875-től

[10] Ezúton köszönöm Helmeczi Alíz levéltáros segítségét a közigazgatási határváltozások időzítésének megfejtésében.

(amelyet azonban Tiszalökön másoltatott le 1882-ben Bary vizsgálóbíró), viszont a tiszalöki zsidó anyakönyvekben csak 1884-től fordulnak elő Eszlárra vonatkozó bejegyzések. Tegyük még hozzá ráadásként: 1882-ben, azon a nevezetes szombaton a ladányi zsidók is Eszláron jelentek meg istentiszteleten (*Kövér* 2005, 203).

A nagyjából tízévente tartott hivatalos népszámlálások révén Eszlár demográfiai alakulása a 19. század közepétől könnyen követhető. Ez alapján – a hetvenes évek megtorpanását leszámítva – egy dinamikusan gyarapodó község képe bontakozhat ki a szemünk előtt.

3. táblázat

Tiszaeszlár népessége a népszámlálások alapján

	r. kat.	g. kat.	ref.	ág. ev.	g. kel.	unit.	izr.	összes
1851								1744
1857								1838
1870	729	279	1009	6	6	2	116	2147
1880	840	224	953	20			138	2175
1890	1203	350	1048	18			72	2691
1900	1481	457	1228	23	1		70	3260
1910	1492	470	1319	16	1		94	3392

Forrás: Magyarország községeinek... 1984, 270.; Szabolcsmegye... 1871, 20.; Magyarország településeinek ...1997, 264.

Ennek megfelelően alakult a település képe is: a 19. század második felében tovább folyt Eszlár kelet–délkeleti irányú terjeszkedése, kettős értelemben is. Egyrészt az 1855-ös árvíz hatására a falu immár egy harmadik telepítvénnyel bővült: Ófalu és Tó(t)falu mellett délkeleti irányban 1858-tól kiépült Újfalu. Jellegzetes telepesfalu: a középső tengely mentén a nagyobb gazdaporták helyezkedtek el, s mindkét oszlopot párhuzamosan futó, apróparcellás zsellérsorok keretezték.[11]

[11] Kürthy Mihály azt jelentette 1863-ban, hogy: „(...) az ó falutól délfelé még távolabb eső Ujfalu – ez utolsó telepítvény 1858-tól, hova több belfalusiak, a Tisza kiöntése által házaik többször lerontatván, mint magasabban fekvő helyre költöztek, s mostanáig 117 lakházat építettek." Pesthy OSzK Kt FM 1/ 52. Nyilván ez tévesztette meg a művészettörténeti topográfia szerzőit, amikor azt vélelmezték, hogy „az 1744-es árvíz" után a „Tótfalu keleti részébe" költözöttek „a mai Kossuth, Rákóczi és Hajnal utcák területét szállták meg", melyet ettől kezdve Újfalunak neveztek." S ebből következően azt is tévesen állították, hogy „1860-ra, a megyetérkép tanúsága szerint, kialakult a mai faluszerkezet." Valójában a mai falukép, csak 1890 után jött létre.

Másfelől a község óriási határában kelet–délkeleti sávban számos puszta, illetve tanya népesült be, ezek közül a legjelentősebb a közigazgatásilag ma is Eszlárhoz tartozó Bashalom. A falu és határa közötti szorosabb összeköttetés megteremtésének fontos feltétele lehetett a már emlegetett központi fekvésű Bazs mocsár kiszárítása. A korabeli nyelv a tanyák és majorok között nem tett különbséget, a pusztai majorokat is többnyire tanyának nevezte.[12] Mivel a népszámlálások csak 1910-től közöltek információt a külterületi népességről, a puszták benépesülésének folyamatát ezt megelőzően más források bevonásával kell vizsgálat alá vonnunk. Az egri egyházmegye schematizmusai alapján nemcsak a hívek hosszú távú alakulását kísérhetjük nyomon, hanem a kül- és belterület szerinti megoszlásra is pillantást vethetünk egy olyan időszakban, amikor ez utóbbira az állami népszámlálás még nem ad lehetőséget.

A schematizmusokból nyert községi összlétszámadatok annyiban helyezik más megvilágításba a népszámlások községsoros adatait, hogy míg az utóbbi – rövid megtorpanással – 1851-től folyamatos növekedést mutatott a világháborúig, addig a két évtizeddel korábbról induló egyházi népesség-összeírások szerint a reformkori jelentős népességcsökkenésnek épp a mélypontja esett az 1850-es évekre, s innen indult újra a gyarapodás. Másfelől a schematizmusok bel- és külterületi népességalakulása jelzi, hogy míg az eszlári belterületi népesség ingadozott, sőt visszaesett 1860 után, a falu összlakosságának számát a külterületek dinamizálták. (Egyedül az izraelita felekezet volt az, amelynek 60-as, 70-es évekbeli gyors gyarapodása szinte kizárólag a belterületekre esett.) S bár a falu határán hagyományosan református és katolikus földesurak osztozkodtak, a külterületi népesség felfutásában felekezeti elkülönülés nem érvényesült, bár láthatóan a katolikusok vitték a prímet. Különösen nagy szerepet játszott a puszták benépesedésében a középkori előzményekre visszamenő Bashalom (1831: 5, 1889: 411 fő), a II. József korabeli térképeken még csak csárdaként szereplő Zoltán (1831: 11, 1889: 120 fő), valamint a dűlőnévből szórványtelepüléssé előlépett Hangács tanya (1871: 8, 1889: 134 fő). Szurkos tanya lakossága viszont nagy ingadozásokat mutatott (1871: 64, 1880: 186, 1889: 75 fő). Olyan is előfordul, hogy egy tanyanév eltűnt a névtárból (Józsefháza), pedig minden elnéptelenedés ellenére nem szűnt meg, csak – mint a kataszteri iratokból látjuk – más néven (Sárga tanya, Jenő tanya) bukkant fel a térképeken. Tény, hogy a 80-as években a külterületi népesség száma a katolikusoknál (1889-ben már a

Vö. (Sódor Alajos-Mendele Ferenc: Tiszaeszlár. In: Magyarország műemléki topográfiája...II. 1987, 359.) Ugyanez ismétlődik: (Gilyén Nándor: Népi építészet. In: uo. I. k. 1986, 227.)

[12] A fogalomkeveredést Szabolcs megyefőnökének 1854-es jelentésével illusztrálhatjuk: „Itt a terjedelmes pusztákon a gazdaság a tanyán lakó cselédek által űzetik, kik ha a tanyán kint nem laknának, a munkaidő legnagyobb részét a kimenetellel és a hazamenetellel volnának kénytelenek elpazarolni." (Idézi *Balogh* 1965. 433)

4. táblázat

A bel- és külterületi népesség felekezeti megoszlása Tiszaeszláron az egri katolikus schematizmusok alapján (1831–1889)

Év	Belterület						Összes
	r. kat.	g. kat.	ref.	ág. ev.	g. kel.	zsidó	
1831	509	200	1448	1	0	22	2180
1840	505	190	1135	4	0	14	1848
1851	320	203	1056	0	0	24	1603
1860	389	93	1137	0	0	35	1654
1871	365	131	894	4	1	95	1490
1880	399	130	907	9	0	129	1574
1889	429	156	692	7	0	73	1357
	Külterület						
1831	23	0	6	5		0	34
1840	35	0	11	0		1	47
1851	11	1	9	0		0	21
1860	52	16	14	0		2	84
1871	276	33	60	6	1	7	383
1880	499	121	133	2		7	762
1889	552	196	234	7		3	992
	Bel- és külterület együtt						
1831	532	200	1454	6		22	2214
1840	540	190	1146	4		15	1895
1851	331	204	1065	0		24	1624
1860	441	109	1151	0		37	1738
1871	641	164	954	10	2	102	1873
1880	898	251	1040	11		136	2336
1889	981	352	926	14		76	2349

Forrás: Schematismus... 1831, 1840, 1851, 1860, 1871, 1880, 1889.

görög katolikusoknál is) meghaladta a belterületiekét. Az 1890-es községi népszámlálási adatok mindenesetre azt jelzik, hogy a schematizmusok mind a katolikus, mind a református népesség összlétszámát inkább alábecsülték (amit azért nem lehet általánosítani, hiszen 1880-ban például az összlétszámot a schematiz-

musok becsülték fölül) (MOL A 2568).[13] A dinamikusan változó külterületi, gyakran nem állandó népességet láthatóan – sem az egyházaknak, sem az államnak – nem volt könnyű pontosan számba venni.

A község határán kívülről eredő migrációban végső soron két felekezeti csoport vett a legintenzívebben részt: a katolikusok és a zsidók.

A katolikusok esetében az 1869–1881 közötti házassági anyakönyvek származási és lakhelyre vonatkozó bejegyzéseit találtuk olyannak, amelyből migrációs útvonalakat lehet rekonstruálni. A római anyakönyvekből ráadásul – a Tokajjal kötött egyezség révén, illetve a meglehetősen gyakori „testvérhitű vegyesházasságok" miatt – a görög katolikusokra is pillantást vethetünk. Persze érdemes pontosítanunk: a születési és az aktuális lakóhely közötti elmozdulás nem írja le valakinek a vándorlási útvonalát, csak két pont közötti elmozdulást mutat, anélkül, hogy fogalmat alkothatnánk arról, hogy az illető közben hányszor változtatott helyet. De a fontosabb mozgásirányokat azért ez a mutató is kijelöli, ahogy a népszámlálások születési hely statisztikája is tág teret nyithatna az értelmezésnek, ha erre az időszakra községsorosan rendelkezésünkre állna.

5. táblázat

A római katolikus vőlegények származási helye Tiszaeszláron (1869–1881)

Származási hely (megye)	Vőlegények száma	Arányuk
Szabolcs {Ebből: Tiszaeszlár}	65 {47}	61,3
Heves	7	6,6
Borsod	5	4,7
Zemplén	8	7,6
Abaúj-Torna	14	13,2
Hajdú	2	1,9
Sáros	1	0,9
Galícia	1	0,9
Ismeretlen	3	2,8
Összesen	106	99,9

Forrás: MOL A 901 R. kat. házassági anyakönyvek.

[13] Lápossy János eszlári református lelkipásztor az anyakönyvben időnként feljegyezte a lelkek számát, s az állami népszámlálások adatait is beírta. 1879 végén például 1016 főben összesítette a református hívek számát, majd egy évvel később 981-ben regisztrálta a lélekszámot „az 1880. dec. végén megejtett népszámlálás szerint". 10 évvel később is beírta a hivatalos népszámlálási eredményt (1048 református), ami ekkor jelentősen meghaladta a schematizmusokban közölt lélekszámot.

Ami mármost a katolikus vőlegények származási helyeit illeti: egyrészt meglephet bennünket a szabolcsi, de még inkább az eszlári születésűek elsöprően magas aránya. S Heves, Borsoddal és Zemplénnel együtt, fontos összefüggő kibocsátó zónát fed le. Ami váratlanul érhet bennünket, az talán Abaúj-Tornának az előbbiekhez képest is hangsúlyosabb szerepe a migránsok között.

A zsidók születési helyéről – korai anyakönyvek híján, a perbeli kihallgatások jegyzőkönyvei alapján – már áttekintést adtam a falu „zsidó társadalmáról" szóló írásomban (*Kövér* 2004). Jól körvonalazható volt – Szabolcs megye környező települései mellett – az északkeleti Felvidék kibocsátó szerepe.

6. táblázat

A 18 éven felüli izraelita férfiak származási helye (1882)

Származási hely (megye)	Férfi	Arányuk
Szabolcs {Ebből: Tiszaeszlár}	14 {6}	56,0
Borsod	2	8,0
Zemplén	3	12,0
Abaúj-Torna	2	8,0
Hajdú	1	4,0
Bereg	1	4,0
Sáros	2	8,0
Összesen	25	100,0

Forrás: Kövér 2004, 14.

Összességében a római katolikus migráció tükrében a zsidók bevándorlási útvonala sem tűnik annyira sajátosnak: a fő kibocsátási területek ugyanúgy leginkább a környező, észak-keleti, Tisza-jobbparti megyék, mint ott. Nem szabad megfeledkeznünk azonban a célállomások falutéren belüli különbözőségéről: a zsidók elsősorban a Belfaluba költöztek, s alig fordultak elő a külterületeken (csak Szurkos és Jeges „tanyán" lelhetők fel a 80-as évek schematizmusai szerint). A katolikusok viszont igen erőteljesen a puszták benépesítésében vettek részt.

Az egri schematizmusoknak van még egy témánkba vágó érdekes adatsora: ez pedig a külterületeknek az „anyaegyháztól" – ismét csak gyalogmenetben, órában – mért távolsága. Azt persze nem tudhatjuk, hogy a katolikus parochus léptei miként viszonyulnak a 18. század végi katonai menetlépéshez, s a szórványtelepülések távolságában időnként számunkra nehezen indokolható változásokat (itt zömmel közeledést) észleltünk, mégis azt feltételezzük – és ezt a III. katonai felvétel és a kataszteri térképek tanulmányozása is megerősíti –, hogy legalábbis egy adott időmetszetben a gyalogmenetidők összehasonlíthatók.

7. táblázat

Tiszaeszlár külterületi majorjainak („tanyáinak") az „anyaegyháztól" való távolsága (1880)

Major („tanya")	Óra (gyalogjárás)
Sóstó	½
Józsefháza	¾*
Hangács	1*
Bashalom	1 ¼
Zoltán	1 ½*
Jeges-Gellértszék	1 ½*
Szurkoshát	1 ½

* A schematizmusokban Zoltán és Jeges 1870-ben még 2 órányi gyalogjárásra szerepelt, Józsefháza 1870-ben, majd 1881-től ismét már csak 1/2 órára volt, Hangács távolsága pedig 1890-re 3/4 órányira rövidült.

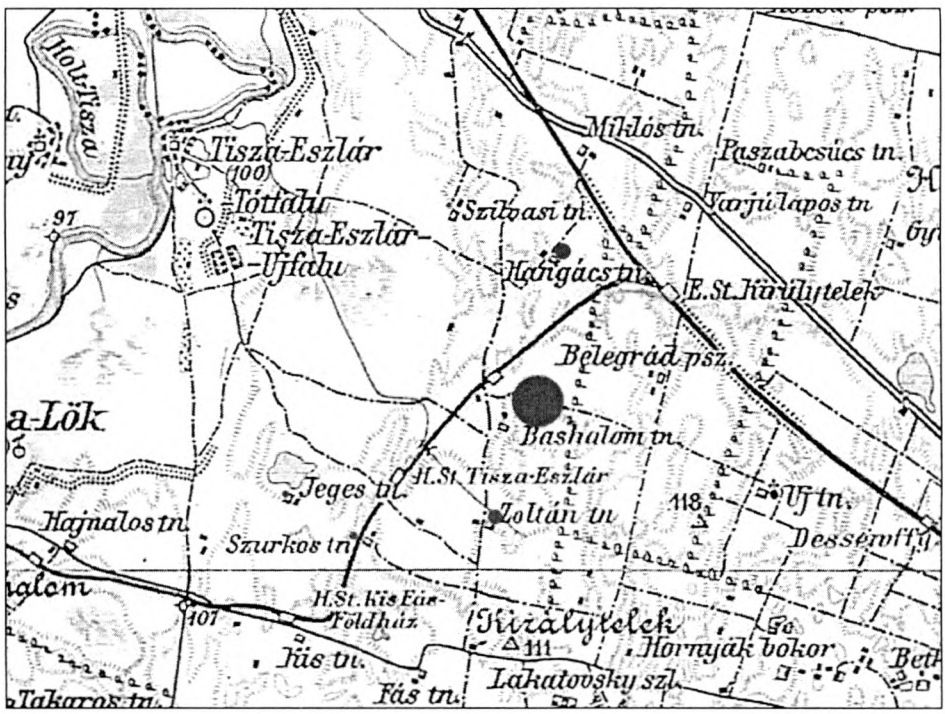
Forrás: Schematismus... 1880.

Ha a III. katonai térképre vetített külterületi népességadatokra pillantunk, jól azonosítható a közelebbi, a falutól keletre húzódó majorok zónája, illetve egy másik délre eső uradalmi központi övezet. S a külterületi központok közül messze kiemelkedik népességszám szerint Bashalom, délkeleti irányban elválasztva a két, „apróbb tanyás" területet.

A schematizmusok a 19. század második felében mindvégig egységes anyaegyháznak tekintették Tiszaeszlár 3 belterületi részfaluját: Ó-, Tót- és Újfalut. Újfalu kialakításakor egy percre sem vetődik fel a névtárak készítőiben, hogy azt „leányegyháznak" vegyék. Pedig a részfaluk között sem volt kicsi a távolság. Az 1882-es vizsgálatkor – tekintettel arra, hogy Solymosi Eszter Újfalu déli végéből indult útjára, Kohlmajer József szatócs boltja pedig Ófalu északi szélehez állt közel, s közben a gyalogösvényen Tótfalu északi végében a gátnál látták utoljára – le is mérték a távolságot. Természetesen ismét időben regisztrálták a teret, s nem tudjuk, hogy ezúttal a gyermeklány lépteihez időzítették-e a mércét. Eötvös Károly mindenesetre akkurátusan feljegyezte, hogy Huri Andrásnétól (Eszter gazdaasszonyának házától) Kohlmayerig 40 perc volt az út, onnan pedig vissza a tótfalusi zsidó templomszolga házáig 17 perc (OSzK Kt, Fol. Hung. 1384. 27.). Faluszélétől faluszélig mérve tehát Újfalu már-már messzebb esett, mint Kállay Béni sóstói tanyája az Ófalutól, amelyet bérlőjéről ekkoriban – például a III. katonai felvételen – Szilvási tanyának neveztek (pedig ekkor már Szilvássy özvegye gazdálkodott rajta). Ez az újabb léptékváltás jelzi, hogy a településrészek térbeli közelségét az egyházi névtárak szemléletében mennyire nem pusztán a tényleges távolság befolyásolta.

1. ábra

Tiszaeszár „tanyáinak" népessége (1889)

Forrás: A III. katonai felvétel alapján saját szerkesztés.

Ennek tudható be, hogy voltaképpen nem tudjuk, hogy hányan éltek Ó-, Tót- és Újfaluban külön-külön. A földadókataszter adatai alapján legfeljebb házszámlálást tarthattunk (lásd föntebb az 1852-es házszámokat). Ezt most kiegészíthetjük az újfalusi számokkal, bár itt is érdemes óvatosan eljárnunk: bár 1863-ig már 117 lakóház épült fel Újfaluban, 1870-ben a kimutatott 152 házas udvarból csak 104 rendelkezett valóban házszámmal.

Ahogy a belső megtöbbszöröződéséhez legalábbis részben a Tisza adta az indokot, úgy az Újfalu körül hamarosan beinduló újraegyesítési folyamathoz is a folyó szolgáltatta a magyarázatot. 1888. március 23-án a „berohanó Tiszaáradat annyira tönkre tette községünket, annyira megrongálta gátjainkat, hogy a község lakói egyhangúlag elhatározták, miszerint azon a helyen, hol most lakunk, maradni többé nem akarnak" – írta érsekének Oldall Ödön Jenő tiszaeszlári plébános 1888. április 23-án. (EFL, TE, 1765/1888. 1888. ápr. 23.) A végső „újra-egybetelepítés" előttről a falurészek nagyságrendjét illetően csak annyi is-

mert, hogy Ófalu és Tótfalu ekkor együtt kb. 170 házból, míg Újfalu kb. 140 házból állt. Ekkor azonban már az 1888-as nagy árvíz pusztításai után vagyunk. (EFL TE 3647/ 1888. 1888. szept. 12.)

Valójában már az 1876-os nagy árvíz után komolyan felvetődött a Bel- és Tó(t)falu kitelepítése. Akkor főleg Ófaluban 109 házat rombolt le teljesen a víz, s további 18-ban „részleges károkat" okozott. (SZSZBML, IV. B. 411. 48. d. 4497/876. 1876. szept. 3.) Több falugyűlést is tartottak, s az elöljáróság mellett még a lakosságot is megszavaztatták, hogy ki akar áttelepülni, s ki nem: a képviselőtestületben 18 : 4 arányban a költözni vágyók voltak többségben, s a falu lakosai közül is 99-en a „kormány közbejöttével eszközlendő kisajátítás melletti települést óhajták", s csak 18-an voksoltak a helyben maradásra. (SZSZBML, IV. B. 411. 48. d. 4497/876. 1876. jún. 5.) Megindult az új gátvonal és az új helyszín kijelölése, tervezése. A megyei küldöttség előtt a megjelent lakosok egyhangúlag oda nyilatkoztak, „miszerint kitelepülés esetén reájok nézve legcélszerűbb lenne, ha a megelőző években kitelepített Ujfalu nyugoti-keleti és déli része, mint amely helyek bár míly nagy mérvű áradás esetén is vízmentesek, aként vásároltatnék meg ház helyekül, hogy hogy a nevezett, nyugot és keleti oldalon egy egy utca két sor házzal alakítatnék, a déli vége pedig a község szélességével egy vonalba nyújtatnék." (SZSZBML, IV. B. 411. 48. d. 4497/876. 1876. aug. 5.)

A Szabolcs megyei levéltárban található is egy térkép, amely az áttelepítés telkek szerinti tervét tartalmazza. (SZSZBML, XV. 1. T 131. Bodnár Gyula: *Tiszaeszlár község új házhelyeinek térképe* é. n.)[14]

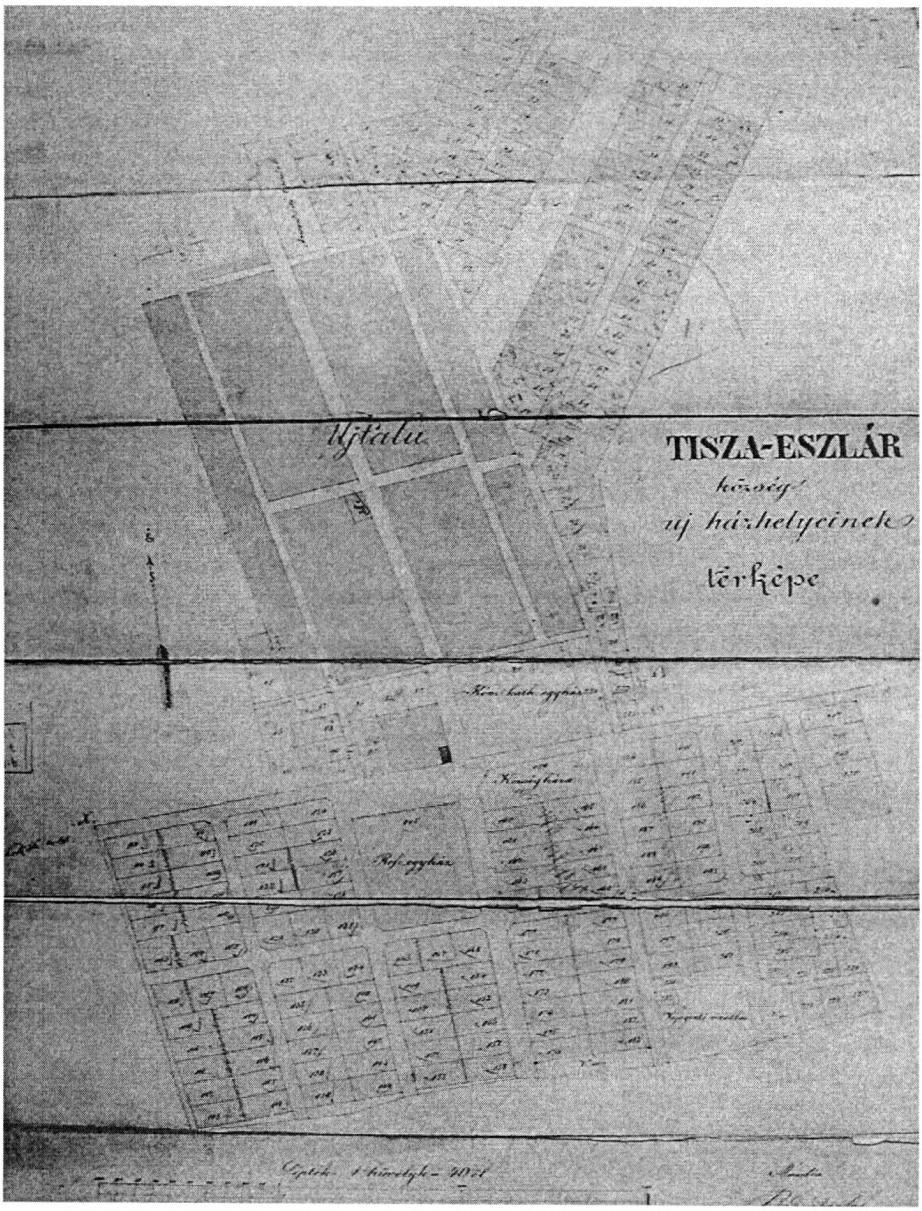
Az áttelepülésre mégsem ekkor, hanem csak 1888 után került sor. Ekkor jelölték ki végérvényesen Tiszalökig az új gátak nyomvonalait. (SZSZBML, IV. B. 411. 178. d. IV. 124/ 1888. Benedek Pál: Az eszlári községi régi védgátak lehordásának helyszínrajza. Tokaj, 1888. nov. 24.)

Már a III. katonai térképfelvételen is jól látható volt a tervezett új gát vonalvezetése. Itt azonban in statu nascendi tapasztalhatjuk az áttelepülés térhálózati következményeit: nemcsak Ó- és Tótfalu maradt az ártérben, hanem ezzel együtt az Ófaluból a Tisza partján Tiszalök felé vezető országút is. Így tehát – tengelyen és gyalog – az új helyen nyilvánvalóan Tiszalöktől is távolabb került a falu. Pedig ezt az újonnan megerősített kapcsolatot nem tervezték eredetileg elsorvasztani. Erre utal, hogy 1887-ben kiszélesítették az Ófaluból délen Löknek vezető utcát. (SZSZBML, IV. B. 411. 171. d. XII. 81/1887. 1888. szept. 23.)

[14] A levéltári repertórium szerint a térkép 1882 körülről származik. S bár a kitelepítés tervezgetése valóban korán megindult, mindeddig nem találkoztam olyan adattal, amely ilyen korai konkrét tervrajzokról számolna be, ezért inkább hajlok arra, hogy a térképet az 1880-as évek végére dátáljam.

2. ábra

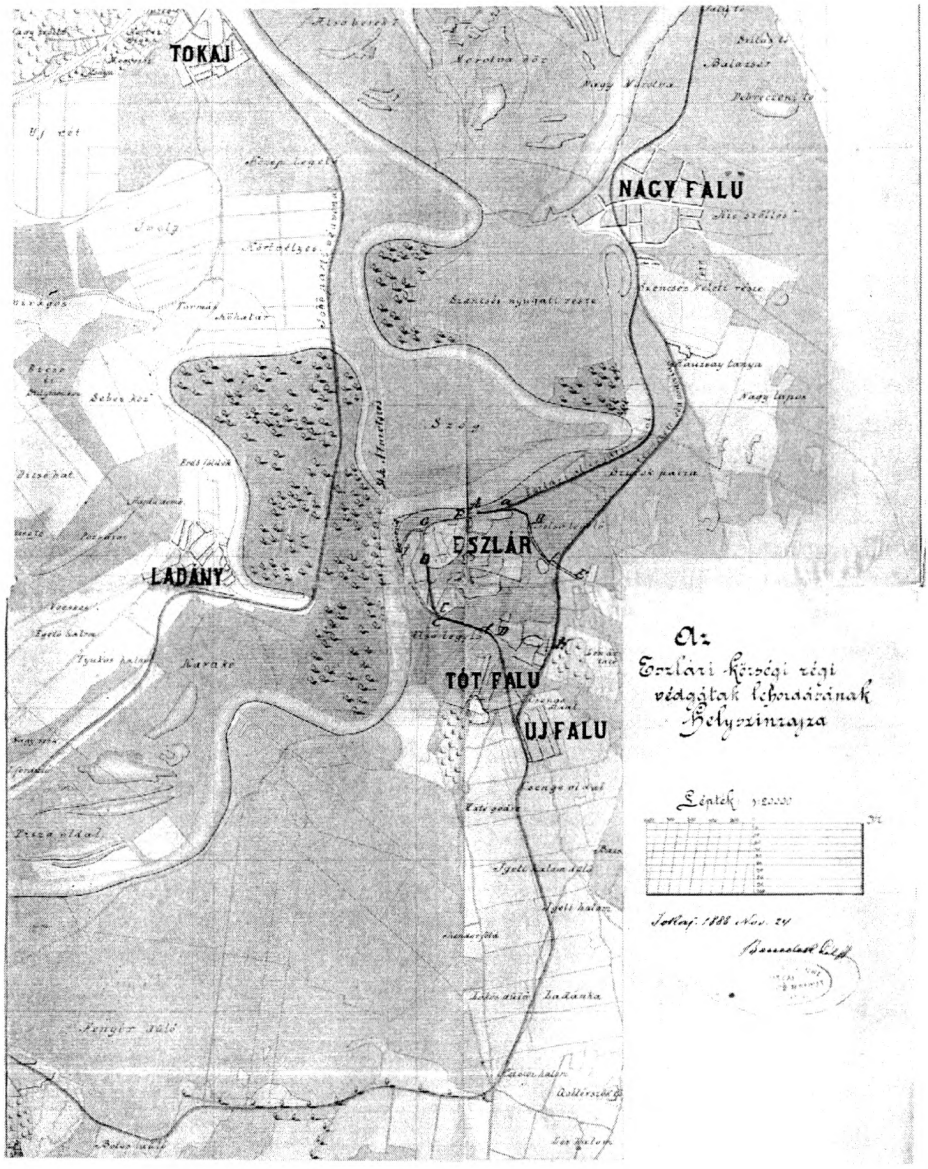
Tiszaeszlár új házhelyeinek térképe

Forrás: SZSZBML, XV. 1. T 131.

3. ábra

Az eszlári régi védgátak lehordásának helyszínrajza, 1888

Forrás: SZSZBML, IV. B. 411. 178. d. IV. 124/ 1888.

A megyei utak állapotára jellemző, hogy a 329 kilométerben megállapított törvényhatósági utak közül 1883 nyarán csak 59 kilométer volt kiépítve. Ebben a helyzetben határozta el a megyei közgyűlés 1883 májusában a Szentmihály – Tiszalök – löki földház – Királytelek kövesút (megyei útként való) megépítését. A terv szerint a 26 kilométernyi útszakasz mintegy 200 ezer forintba került, s az érintett községeket és földbirtokosokat a szolgabíró hozzájárulásra szólította fel. Nem lehet véletlen, hogy a déli és keleti határán haladó út kapcsán Tiszaeszlár községet nem is keresték meg, viszont tiszalöki földbirtokosként gróf Dessewffy Miklós, a bashalmi földesúr veje, gróf Pongrácz Jenő Királytelekről címzett levelében három éven át 500 forint hozzájárulást ajánlott fel. Az érintett települések és birtokosok ezáltal a nyíregyházi országútra (és vasútra) csatlakozás jobb lehetőségét igyekeztek megteremteni. (SZSZBML, IV. B. 411. 116. d. IV. 1883/ 20.) De a megyei kőút terve láthatóan a gát és a vasút vonalvezetését is befolyásolta.

A Nyíregyháza felé történő újraorientálódás jegyében végső soron Tiszaeszlár kitelepített Belfalujának távolkerülése a forgalmi centrumoktól azáltal pecsételődött meg, hogy az 1858 óta üzemelő Nyíregyháza–Rakamaz–Tokaj vasútvonalról Királyteleknél Tiszalök felé leágazó szárnyvonal magát az újratelepült Eszlár-Belfalut messze elkerülve, épp az új gát töltésvonalát a külső íven kísérve, a dinamikusan benépesülő uradalmi majorok sávján haladt végig, amivel Tiszaeszlár forgalmi súlypontja óhatatlanul tovább tolódott kelet–délkeleti irányban, a külterületek felé. Ebben azonban nem pusztán a külső térerők fatális hatását, hanem nagyon is konkrét emberi döntések eredőjét kell látnunk. Fel is jegyezte Lápossy János református tiszteletes az eszlári anyakönyvbe, hogy amikor a vasút terepbejárásakor, 1895 februárjában igyekezett rábeszélni az eszlári gazdákat arra, hogy a faluhoz közelebb vezessék a vágányokat, nem hallgattak rá: „(...) kívánságommal magamra maradtam, mert a jelen volt képviseleti tagok s elöljárók egyértelműleg mind úgy nyilatkoztak, hogy »jobb ha távol megy, mert akkor nem vágja keresztül sem a gazdák földjét, sem a legelőt.« Majd megbánják idővel." (TEREI, Református anyakönyvek IV. k. 1853–1869. hátlap.)[15]

A súlypontvesztést a falu katolikusai is megérezték, amikor felpanaszolták az egri érseknél, hogy a plébános az áttelepülés után nem Eszláron, hanem Bashalmon telepedett le. Számukra nem nyújtott elégséges indokot az új kegyúr, gróf Pongrácz Jenő ottani jelenléte, s az ott épített patrónusi templom, hiszen 1895-re már a belfalusi katolikus templom is készen állt. (Igaz, jelzésértéke volt, hogy az új belterületre nem épült kastély!) A „helyzet változása" fölötti elkeseredést fejezte ki az egyszerű eszlári hívek sérelme: „(...) bizony szomorú-

[15] Szakál Ferenc, aki szakdolgozatában először hivatkozott erre a matrikulabeli szöveghelyre, hozzáfűzte: „Azóta is bánják az eszlári emberek!!!" Szakál 1986.

ság az rán[k] nézve hogy a tanyára kel mennünk hirtelen esetbe adig meg is halhat a beteg a g[y]enge gyerek meg keresztvíz nélkül halhat meg egy szóval nagy fájdalom ránk hogy a parokia nem a községünkbe van hanem a tanyára van kitéve." (sic!) (EFL, TE, 3346/1896. 1896. máj. 29.)

A külterületi népesség növekedése dinamikusan folyt 1890 után is, miközben az áttelepült új Belfalu (benne különösen a reformátusokkal) szintén új életre kapott. 1900 után még az 1882–1883 után létszámában visszaesett zsidóság is újra gyarapodásnak indult.

8. táblázat

Kül- és belterületi népesség Tiszaeszláron felekezetek szerint az 1910-es népszámlálás alapján

Major („Tanya")	Felekezet							
	r. kat.	g. kat.	ref.	ág. ev.	g. kel.	unit.	izr.	Összes
	Külterület							
Bashalom	359	128	52	1			0	540
Hangácstanya	102	4	25				4	135
Jenőmajor	96	9	31				0	136
Keménytanya	46	8	45				9	108
Sóstótanya	76	30	0				7	113
Szurkostanya	87	20	56	8			0	171
Zoltántanya	80	26	52				0	158
Egyéb külterület	99	27	72	1			14	213
Külter. összes	945	252	333	10			34	1 574
	Belterület							
Belterület	547	218	986	6	1		60	1 818
	Együtt							
Bel- és külterület	1 492	470	1 319	16	1		94	3 392

Forrás: 1910. évi népszámlálás. 1912, 594.

Tiszaeszlár külterületi népességének gyarapodása a 20. század első felében fékeződött le, sőt a század közepén abszolút számokban is visszaesett. Ezáltal azonban a falu periferikus helyzete nem enyhült. Azóta sem.

Források és irodalom

Az első katonai felmérés 1782–1785. Arcanum, DVD.
A második katonai felmérés 1819–1869. DVD-Rom. Arcanum, 2005.
A harmadik katonai térképfelvétel 1869–1887. http://lazarus.elte.hu/digkonyv/topo/3
Egri Főegyházmegyei Levéltár (EFL) Tiszaeszlár (TE).
Magyar Országos Levéltár (MOL), N 26 Regnicolaris Consriptio 1828. Szabolcs, 134. Tiszaeszlár.
MOL S 79. 758. cs. Kataszteri iratok. Vallomány- vagy telekkönyve Tiszaeszlár adóközségnek, 1852.
MOL A 901 Tiszaeszlár r. kat. anyakönyvek, mikrofilm
MOL A 2568. Tiszaeszlár ref. anyakönyvek, mikrofilm.
Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (OSzK Kt) FM 1/ 52. Pesthy Frigyes helységnévtára. 38. k. Szabolcs vm. 379. lev.
OSzK Kt, Fol. Hung. 1384. 27. Eötvös Károly: A Nagy Per iratai.
Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár (SZSZBML) IV. A. 1. Szabolcs megye nemesi közgyűlésének iratai
SZSZBML, IV. B. 411. Szabolcs megye alispánjának iratai
SZSZBML VI. 101. Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal 1851–1961. Tiszaeszlár
SZSZBML, XIV. 25. Ferenczy Lajos ügyvéd iratai 1850–1865
SZSZBML, XV. 1. Kéziratos és nyomtatott térképek
Tiszaeszlár Református Egyházközség Irattára (TEREI), Református anyakönyvek IV. k. 1853–1869.

Balogh I. 1965: Az alföldi tanyás gazdálkodás. In Szabó I. (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914.* I. Budapest, 429–479.
Beluszky P. 1974: Nyíregyháza vonzáskörzete. A város–falu közötti kapcsolatok jellege és mennyiségi jellemzői Szabolcs-Szatmár megyében. – *Földrajzi tanulmányok* 13.
Bél M. 1979: Szabolcs megye a XVIII. században (ford. Balogh István). In Gyarmathy Zs. (szerk.): *Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás* I–II. Nyíregyháza. 12–45.
Fábián L. 1997: Szabolcs, Szatmár, Bereg vármegyék területének és közigazgatási beosztásának változásai 1001–1995. Nyíregyháza. A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltárának Kiadványai III. Tanulmányok 3.
Friebeisz I. 1856: *Magyarország legújabb felosztása betűrendben.* Pest.
Frisnyák S. 1980: Szabolcs-Szatmár megye 18–19. századi történeti földrajzi vázlata. In Acta Academiae Pedagogicae Nyíregyháziensis t. 8/f. Földrajz. Nyíregyháza. 37–73.
Frisnyák S. 1978: Szabolcs-Szatmár megye régi térképei. – *Szabolcs-Szatmári Szemle,* 4. 110–116.
Kókai S. 1998: Szabolcs vármegye vonzásközpontjai és -körzetei a XIX. sz. közepén. In Boros L. (szerk.): *Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv,* 5. Nyíregyháza, 107–121.
Kövér Gy. 2004: Performációk I. „Zsidó társadalom" Tiszaeszláron a nagy per előestéjén. – *Korall,* 2004. szeptember 17. 5–43.

Kövér Gy. 2005: „Egy különleges nap." 1882. április 1., szombat Tiszaeszláron. – *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle,* 2. 199–208.

Kövér Gy. 2005: A falusi tér és a felekezeti „mező", Előadás a Hajnal István Kör alsólendvai konferenciáján (kézirat).

László G. 1985: Sexty András geometra élete és munkássága (1759–1827). In Gyarmathy Zs. (szerk.): *Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás V–VI.* A Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár kiadványai I. Évkönyvek 5–6. Nyíregyháza, 237–262.

Magyarország községeinek és városainak népessége az 1850., 1857. és 1870. években. Budapest, KSH. 1984.

Magyarország műemléki topográfiája. Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I–II. k. (Szerk. Entz Géza) Budapest, 1986, 1987.

Magyarország településeinek vallási adatai (1880–1949). II. k. Budapest, 1997.

Magyarországi rendeletek tára, 1875. Budapest, 1885.

A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. I. rész. A népesség főbb adatai. Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat. 42. k. Bp. 1912.

Mikszáth Kálmán: Akli Miklós. (Cs. kir. udvari mulattató története) (1903) Mikszáth Kálmán Összes Művei (MKÖM) 16. k.

Nagy, Ludovicus: Notitiae politico-geographico inclyti regni Hungariae... t. I. Buda, 1828.

Naszály S. 1978: Tiszaeszlár földrajzi nevei. Dunavecse. Kézirat a Jósa András Múzeum adattárában.

Németh P. 1997: *A középkori Szabolcs megye települései.* Nyíregyháza.

Páll I. 1988: Szabolcs megye és a hegyaljai városok kapcsolata a XVIII-XIX. században. In Bencsik J. – Viga Gy.: *A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza. Néprajzi vidékek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében.* VI. Miskolc. 62–68. o.

Pók J. 1992: *Szabolcs vármegye katonai leírása 1782–1785.* Nyíregyháza

Pozsgai P. 2003: Família – lakófél – háztartás. In Dobrossy I. (et al.): *Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok. Rendi társadalom – polgári társadalom,* 12. Miskolc. 61–82.

Rácz I. 1976: Az első magyarországi katonai térképfelvétel tanyatörténeti tanulságai. – *Agrártörténeti Szemle,* 1. 1–15.

Schematismus venerabilis Cleri Archi-dioecesis Agriensis ad annum Jesu Christi 1831, 1840, 1851, 1860, 1871, 1880, 1889. Agriae.

Szabolcsmegye népszámlálási kimutatása 1870-ik évben (Összeállította: Ónody Bertalan), Nyíregyháza, 1871.

Szabolcsvármegye rendeletei. (Kiadta Miklós László) Nyíregyháza, 1887.

Szakál F. 1986: Tiszeszlár község igazgatásának fejlődése a legrégibb időktől napjainkig. Szakdolgozat. Nyíregyháza. SZSZBML adattára.

TELEPÜLÉSI ÉS TÁRSADALMI VÁLTOZÁSOK A DUNA–TISZA KÖZI TANYÁKON

Csatári Bálint

Bevezető

Az új évszázad küszöbére az Alföld egykori tanyáinak és külterületi népességének többsége a Kiskunság, a Homokhátság területén maradt fent, aminek számos oka van (*1. ábra*). A teljes külterületi építési tilalmat hirdető és a tanyák társadalmát az 1950-es évektől a kijelölt új tanyaközpontokba, illetve az „eszmei községekbe" beköltöztetni szándékozó, „konzekvensen tanyaellenes"[1] államszocialista beavatkozás e térségben – noha lehet, hogy kényszerűségből – a nagytáj más tanyás vidékeihez képest jobban megtűrte e településformát. Az itt található nagy területű mezővárosok egykori külterületén annyian éltek tanyán, hogy valóban nem lehetett belátható időn belül több százezer embert elköltöztetni.

Az is tény, hogy XIX. század második felétől fokozatosan kifejlődő tanyás homoki kertkultúra is igényelte az állandó gazdálkodói jelenlétet. Ezért itt, e különleges táji-környezeti adottságú térségben az 1960-as évtized mezőgazdasági kollektivizációja során olyan sajátságosan szervezett szakszövetkezeti üzemforma is létrejött, melynek működésének alapvetően fontos eleme volt a tanyai (az ún. tagi) gazdaság (*Kovács* 1988).

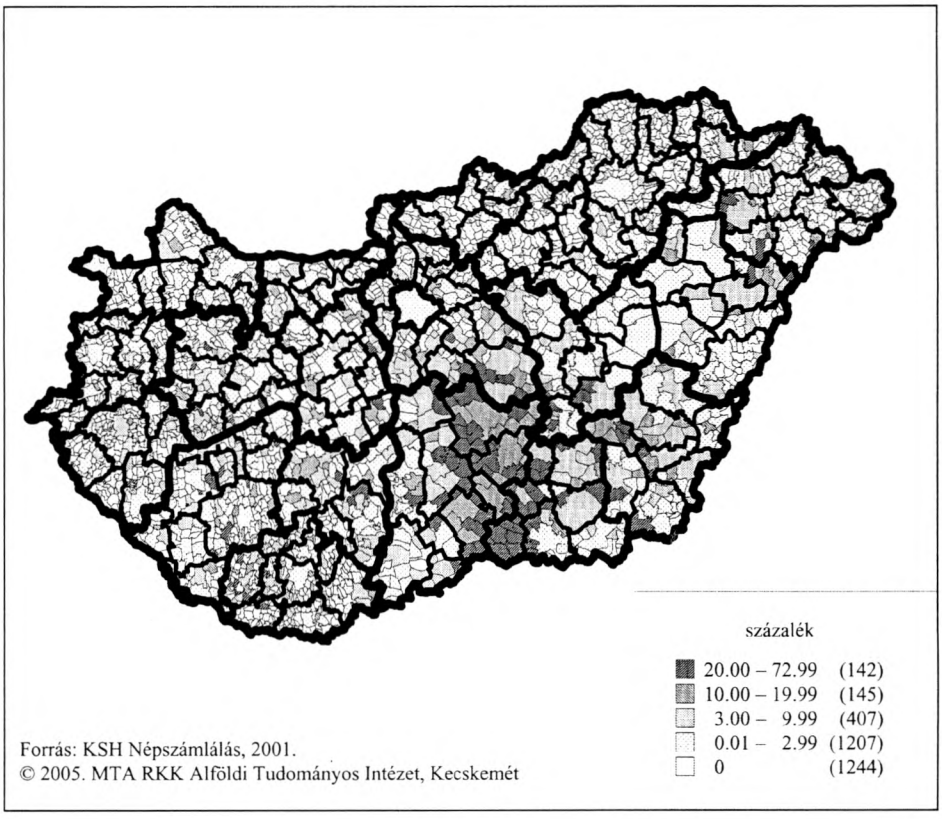
Később, az 1970-es, 80-as évtizedekben, amikor az ún. háztáji gazdálkodás mint fokozatosan a nagyüzemhez kapcsolódó gazdálkodási forma már országosan is jellemezővé és általánossá vált a magyar mezőgazdasági rendszerben, e terület tanyái részben visszanyerték gazdasági tevékenységük alapját (*Király* 1984).

A kiskunsági tanyák sorsát illetően nagy változást hozott a külterületekre vonatkozó, korábban szinte teljes, illetve általános építési tilalom 1986-os feloldása. Ekkor egy legalább 6000 m²-es mezőgazdasági hasznosítású területre 3%-os beépítési lehetőséget biztosítottak a külterületen építkezni szándékozók számára.

[1] Az idézőjelbe tett kifejezéseket *Hajdú* (1992) használta.

1. ábra

A külterületi népesség aránya Magyarországon 2001-ben

Ez az új lehetőség – a sok évtizedes tiltás után – szinte egybeesett az egykori és nagy népességű alföldi mezővárosok szuburbanizációjának első hullámával (*Timár* 1993). Ekkorra – azaz az 1980-as évtized második felére – a hajdan volt, s a különböző külterületi tanyás művelési és kapcsolati rendszerrel bíró mezővárosok szerint is igen differenciált, és sajátos rendszert is alkotó tanyavilág teljesen átalakult, mondhatni megszűnt.

A hagyományos, a vegyes, ill. különleges tájgazdálkodást folytató homoki tanyák száma az elöregedő népességükkel együtt fokozatosan és drasztikus mértékben csökkent. A tanyák egy része azonban lakókat cserélt. Másik – jóval csekélyebb – részük farmmá vált, ugyanakkor sok helyen a funkciók cserélődtek, átalakultak (pl. az ún. hobbi és második otthon tanyák esetében), sőt teljesen új szórványok is keletkeztek.

Az építési tilalom feloldása óta eltelt két évtized jellemző változásait tekinti át ez tanulmány, hasonlóan gondolkodva, mint korábban tette Beluszky Pál is (*Beluszky* 1983). Arra keresi a választ, hogy a korábban is erőteljesen tagolt (s több esetben övezetes) Duna–Tisza közi egykori tanyás területek milyen karakterisztikusan új térbeli, települési változásokat mutatnak. Módszerében is új térinformatikai megoldást követett e vizsgálat azzal, hogy a 104, még ma is jelentős mértékben tanyásodott homokhátsági települést számítógépes térképi rendszer segítségével 735 ún. külterületi lakott helyre bontva, faktoranalízissel kísérelte meg értékelni a sok tekintetben nagy méretbeli különbségeket és igen nagy változékonyságot mutató kiskunsági külterületi változásokat.

A Duna–Tisza köze tanyás vidékéről általában

A Homokhátság[2] *vizsgált 104 településén* (ebből 21 város) több mint félmillió ember él. Közülük 100.019 fő volt 2001-ben, a népszámlálás idején külterületi lakos. Az össznépességhez viszonyított átlagos arányuk tehát még ma is 17%. A tanyás mezővárosi múlt következménye, hogy bár a falvak külterületén néhány ezer fővel többen élnek, a „kint élők" népességaránya az egykori jellegzetes tanyás városokban is igen magas. Ebből is következően az új külterületi, azaz az egykori tanyás térségek problémái (környezeti, területhasználati, építési, társadalmi problémák), illetve szociális konfliktusaik jelentős része a nagyobb városokhoz kötődnek.

Érdekes, hogy a falvak Csongrád megye homokhátsági részén maradtak meg a leginkább „tanyásodott településnek" (esetükben a külterületi népesség aránya még napjainkban is 41,6%!). A 104 település összes külterületi lakosának 59%-a Bács-Kiskun, 25%-a Csongrád, 16%-a Pest megyében él (az összesből csaknem 30% a kecskeméti kistérségben).

Az elmúlt évtizedben – az 1950-es évektől kiindulva – minden korábbi dekádhoz képest sokkal kevésbé csökkent a külterületi-tanyai népesség száma és aránya. A XX. század utolsó évtizedében a csökkenés mértéke már csak 4,5%-os volt, sőt a városok külterületén egyértelműen a külterületi lakosságszám növekedése figyelhető meg. Emiatt is egyre élesebben eltérnek egymástól a városok és a falvak tanyás külterületén bekövetkezett változások.

A nagyobb városok egykori tanyavilága egyre erőteljesebben szuburbanizálódik (a lakások 9,1%-a 1990 után épült, 41%-uk csatornázott, 290 gépkocsi jut 1000 lakosra, a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya alig 8%). A városok

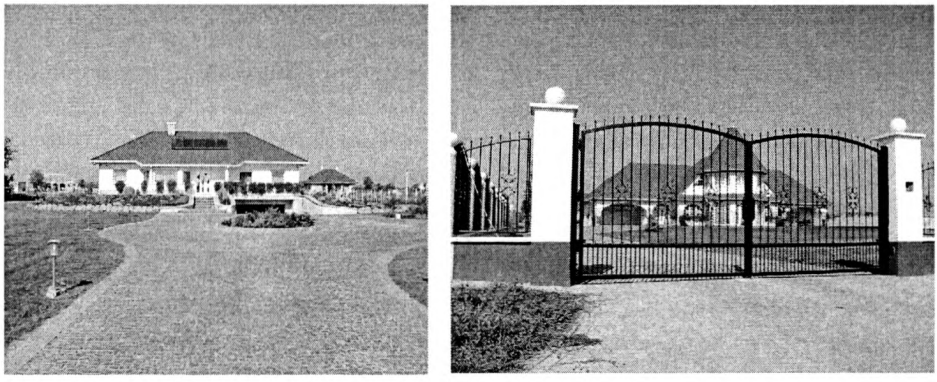
[2] A Homokhátság területén a Duna–Tiszta közén két évtizede tartó krónikus talajvízszint-süllyedés kedvezőtlen hatásainak mérséklését célzó kormányzati programok ún. beavatkozási területeit értjük.

körüli egykori tanyavilág klasszikus formájában tehát mára szinte teljesen megszűnt.

A tanyás településrészek a legkedvezőbb forgalmi helyzetű, a közigazgatási határhoz közeli része besűrűsödött. A lakóhelyi jellegű terjeszkedés mellett kisebb üzemek, raktárak, csarnokok mutatják a gazdasági jellegű szuburbanizáció megjelenését (*Kiss* 2006). Nagy és fontos szerepet játszott ebben a kárpótlási törvény és annak piaci hatása is. Ennek révén az egykori „mezőváros-peremi" nagyüzemi területek magánkézbe kerültek, s a részben elavult, részben pedig az egyéni igényeknek meglehetősen szabad folyást engedő helyi építési szabályozás révén „totális" külterületi átépülés következett be a városok belső tanyagyűrűjében (*2. ábra*).

2. ábra

Átépülés Kecskemét egykori belső tanyagyűrűjében

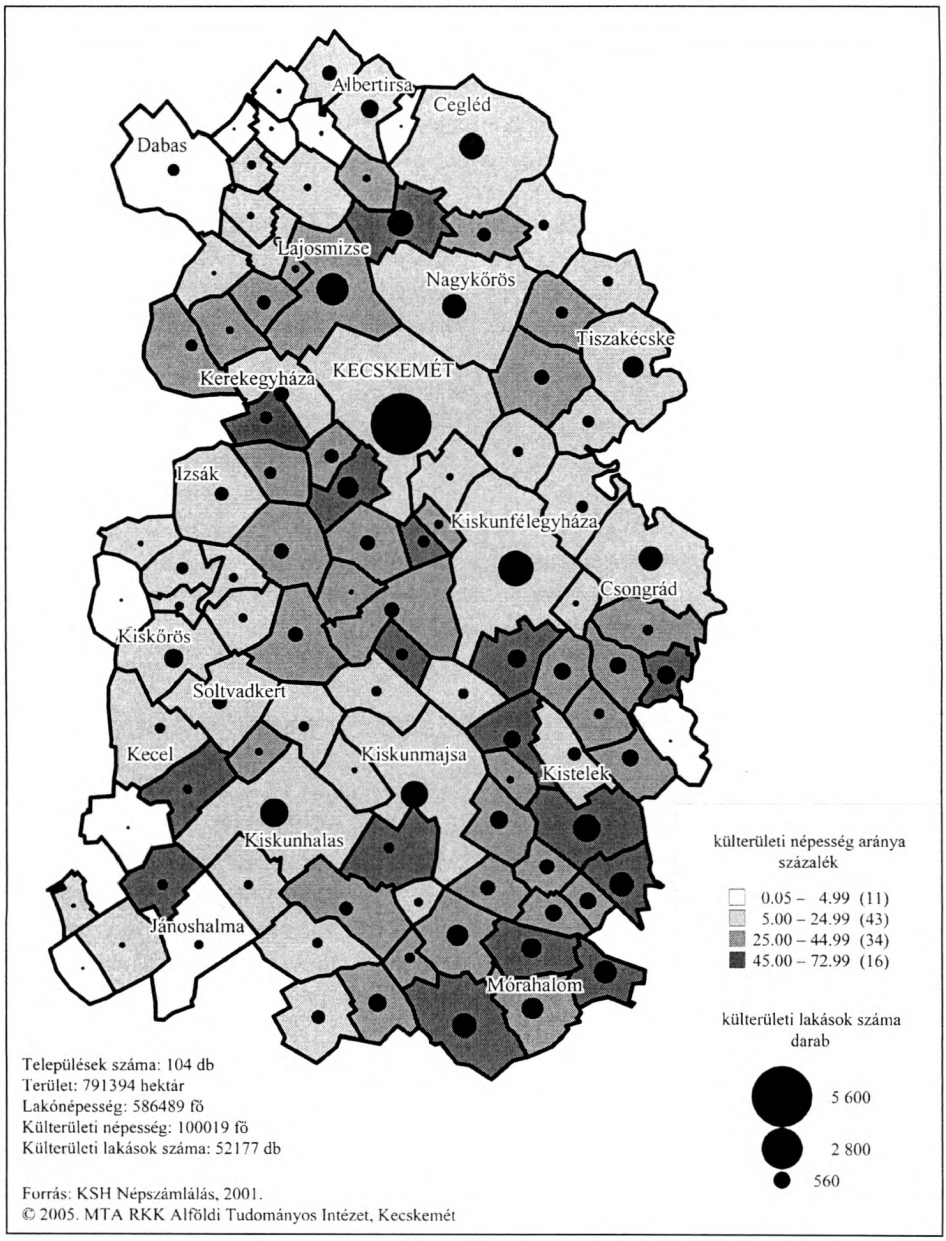
Forrás: A szerző felvételei.

Nyilván a tanyai társadalom sem mutatja már azt a jellemzően egységes, egykoron paraszt-polgárinak is nevezett képet, mint például a második világháborút megelőző időszakban. Különösen *az egykori nagy tanyás városok* (Cegléd, Nagykőrös, Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas) *mai külterületén fedezhetjük fel a legszélsőségesebb társadalmi különbségeket, mind a jövedelemben, mind az életmódbeli viszonyokat tekintve* (*3. ábra*).

A Homokhátság 104 településének külterületén az évtizedekig folyamatosan csökkenő lakosságszám ellenére ma is jellemző az építési kedv (a lakásállomány mintegy 8%-a épült az utóbbi, 1990–2001 közötti évtizedben). Az új építéseknek is köszönhetően a legutóbbi felmérések szerint a *külterületi lakások száma 51 880.*

3. ábra

A külterületi lakások száma és a népesség aránya 2001-ben

A statisztikailag regisztrált, nem belterületi *háztartások száma* azonban ennél *jóval kevesebb, 38 434. A komfort nélküli és szükséglakások*[3] *száma 32 099,* ami a külterületi lakásállományon belül érthetően magas arányt (62%!) képvisel.

A lakásállomány rossz minőségi helyzetét, a tanyai gazdálkodás fél évszázados háttérbe szorulását, a fiatalabb korosztályok életminőséggel szemben támasztott növekvő igényeit és az elöregedés mértékét (Csongrád megyében a legerőteljesebb, míg Pest megye esetében a legkisebb mértékű) is figyelembe véve nem túlzás azt prognosztizálni, hogy *az egykori tanyák megszűnése felgyorsul, s mint épületek eltűnnek a tájból.*

A lakásviszonyok mellett – általában – a külterületi népesség foglalkoztatási, aktivitási viszonyai is kedvezőtlen képet mutatnak. A teljes külterületi népesség 35%-a inaktív, 5%-a munkanélküli, 29%-a eltartott, s mindössze 30%-a aktív. Ez az alacsony aktivitási arány újra felgyorsuló tanyafelszámolódást vetít előre, bár ez a vizsgált térségben még az eddigieknél is differenciáltabban következhet be.

A fenti alaptényezők egymásra hatása értékelésének területi pontosítására, összefüggés-feltárására végeztük el a több mint 700 homokhátsági külterületi lakott helyre vonatkozóan az alábbi faktoranalízist. Célunk, mint minden ilyen jellegű vizsgálat esetében, az volt, hogy az egyes külterületi területi egységek általános fejlettségét a faktorpontok segítségével „számszerűsítsük", és megkísérljük a változók közül „kiemelni" azokat, amelyek sajátosan és együtt hatnak a mai külterületi folyamatokra.

A homokhátsági tanyás térségek típusai

A Homokhátság tanyáinak más módszerekkel végzett vizsgálatai is rámutattak arra, hogy a tanyai-külterületi változások rendkívül sokfélék és nem ritkán – akár egymáshoz igen közeli külterületeken, településrészeken is – egészen különbözőek, erőteljesen differenciáltak (*Csatári–Kanalas* 2006). Ez indokolta és tette lehetségessé az új tanyai térfolyamattípusok közelítő meghatározását. Mint már említettük, a hagyományos alföldi-mezővárosi tanyarendszer lényegében az 1950-es tanyaközség-alakítások óta van kényszerpályán. A „maradék tanyák", a különböző lakott szórványok, az átalakuló külterületi lakott helyek változásainak együttes értékelésére elvégezett faktoranalízis tehát alkalmas lehet e nagyon sokféle, sokszínű változás együttes interpretációjára. Az adatbázist a 2001. évi népszámlálás külterületi adataira építettük.

[3] A KSH nómenklatúráját alkalmazva szükséglakásnak tekinthető az a lakás, ahol nincs a lakásban víz és a WC az udvaron van.

A vizsgálat során először páronkénti korrelációs összefüggéseket tártunk fel az elemzésbe bevont mutatók között (*1. táblázat*), majd azt elemeztük, hogy az összes mutatóval mért „együttes változásokra" milyen tényezők és milyen erősséggel hatnak a külterületi lakott helyek területi-társadalmi differenciálódásában.

1. táblázat

A külterületi faktoranalízis alapmutatói

	Mutató megnevezése
1.	egyetemi, főiskolai oklevéllel rendelkezők száma
2.	eltartottak aránya
3.	elváltak száma
4.	1944-ben vagy előtte épült lakások aránya
5.	1990–2001 között épült lakások aránya
6.	fürdőszobával rendelkező lakások aránya
7.	házi vízvezetékkel rendelkező lakások aránya
8.	házi csatornával ellátott lakások aránya
9.	komfort nélküli, szükség és egyéb lakások aránya
10.	100 m^2 illetve e feletti lakások aránya
11.	lakónépesség száma
12.	mezőgazdasági foglalkozásúak aránya
13.	munkanélküliek aránya
14.	nem lakott lakások aránya
15.	14 éves és az alatti korúak aránya
16.	60 éves és a feletti korúak aránya
17.	öregedési index
18.	özvegyek száma
19.	szolgáltatási foglalkozásúak aránya
20.	vízöblítéses WC-vel rendelkező lakások aránya

A korrelációs összefüggések alapján lényegében azt állapíthattuk meg, hogy a gyors és erőteljes változásokat hozó „minőségi mutatók" (magas építési kedv, kedvező korösszetétel, színvonalas lakásinfrastruktúra) s az általuk kifejeződő „általános külterületi lakott hely-fejlettség" tekintetében eléggé éles különbségek mutatkoznak a Homokhátságon. A változások nagy része a Lajosmizse – Kecskemét – Kiskunfélegyháza – Szeged „tengelyhez" mint *meghatározó forgalmi folyosóhoz köthető. Ennek mentén elsősorban a városias, illetve a „szuburbán tanyás térségi átalakulás vált egyértelműen jellemzővé.*

A második területi csoportba egy-egy kisebb fejlődő tanyás „sziget" került, Soltvadkert, Kecel, Kiskőrös vagy Mórahalom és Tompa környékén. Bár a faktormutatók esetükben is hasonlóak, ezek nem alkotnak olyan összefüggő szórványterületet, mint az előbbi tengely mentiek.

A harmadik nagy külterületi lakott hely csoportot a *Homokhátság belső, korábban pusztásodott, s ma perifériának tekinthető részein találhatjuk. Itt a legkorszerűtlenebb a külterületi lakásállomány, s a tanyavilág valóban „túlélésért" küzd.* Itt volt a felszámolódás a leggyorsabb az elmúlt évtizedben.

Mielőtt a faktorpontok konkrét területi képét elemeznénk, tekintsünk át néhány jellemző adatot.

A felsőfokú végzettséggel rendelkező külterületen élők száma összesen *1648 fő,* ami rendkívül alacsony szám, a teljes népesség alig 1,6%-a. Ez a falusi belterületi átlagnak is csak a töredéke, ami azt feltételezi, hogy a tanyákon nem, vagy alig lehet arra számítani, hogy az ott élő diplomások komoly felzárkóztató-kisugárzó hatással tudnak lenni környezetükre annak társadalmi problémáinak megoldásában.

Az összes homokhátsági külterületen élő diplomás 1/3-a egyébként egyetlen város, Kecskemét külterületén él. A korrelációszámítások alapján igen elgondolkodtató az az adat is, miszerint mind munkanélküliséggel, mind az elváltak arányával magas a korrelációja a diplomások számának. Ez arra utal, hogy e sajátos külterületi társadalmi réteget elsősorban a városból „kimenekült", lecsúszó értelmiségiek alkotják.

Érdekes, hogy nagyon magas, 50% feletti *eltartotti arány* csak 24 külterületi egységben fordul elő, s összesen 373 térségben az arány relatíve még kedvezőnek tekinthető, azaz 29% alatti. Itt él az összes tanyai lakos csaknem fele. De az adatok megítélhetősége ebben az esetben sem egyértelmű. Gazdasági, foglalkoztatási szempontból ez a 29%-os arány valóban viszonylag kedvezőnek mondható, ugyanakkor ez arra is utal, hogy a tanyán élő gyermekek száma az elmúlt évtizedben a tanyás térségekben tovább csökkent, s így a szórványok elöregedése is fokozódott.

A tanyán élő *elváltak száma* nagyon sajátos térbeli képet mutat, egyértelműen a városkörnyéki külterületeken jellemző. Igen kedvezőtlen, a térségi külterületi átlagot magasan meghaladó, 50 fő feletti számot mindössze 30 külterületi lakott helyen találtunk, s ezek – a Szeged közeli Balástya és Domaszék kivételével – mind városok közigazgatási területén belül eső külterületek közé tartoznak. A külterületi népesség 25%-a él olyan lakott helyen, ahol ez az adat kedvezőtlen.

A tanyai lakóépületek építési adatait tekintve, *az 1990 előtt épült tanyai lakások aránya 150 külterületi lakott helyen magasabb, mint 80%!* Ezekben a ma már csaknem teljes megszűnést mutató tanyás térségekben mindössze 10 000 fő él. Ma itt, a legkorszerűtlenebb lakásállományú tanyás részeken tapasztalható a

leggyorsabb tanyafelszámolódás. Ezek egyébként zömében rossz megközelíthetőségű, közlekedési szempontból perifériku s területek. Nehezen eldönthető, hogy a lakásállományból jelentős részt (több mint 50%-ot) kitevő régi építésű (1944 előtti) lakásokkal rendelkező külterületi részeknek mi lesz a sorsa. Ha nem kapnak új funkciót, vagy nem változik mezőgazdálkodási lehetőségük, piaci helyzetük, netán európai uniós agrár-környezetvédelmi támogatottságuk, akkor valószínű, hogy felszámolódásuk folytatódik. Ez azzal együtt is érdekes, hogy a Homokhátságon a jelenlegi népesség fele él olyan külterületi lakott helyen, ahol a lakásállomány korszerűsödése valamelyest tetten érhető.

Kedvezően átalakuló lakásállománnyal rendelkező külterületi lakott részeknek azokat a területeket tekintettük, ahol a teljes külterületi lakásállomány több mint 20%-a 1990 után épült. Ezek a budapesti agglomeráció külső, tanyás peremén és a három város, azon belül pedig kiemelkedően Kecskemét külterületén találhatók. E területeken a külterületi építési kedv szinte általános, másutt, pl. Kiskunfélegyháza vagy Kiskunhalas külterületén csak egy-egy felkapottabb szigetszerű területre terjed ki. Ezekben az erőteljesen *„újra-szórványosodó" külterületi térségekben mintegy 4700-an élnek.*

A külterületi lakások „korszerűsödési folyamata" is meglehetősen koncentrált térbeli jelenség. A 700 külterületi egység közül mindössze 60 olyan lakott hely van – csaknem 9000 lakossal –, ahol a lakások fürdőszobával való ellátottsága 80% feletti. Ez csaknem azonos területi szóródást mutat a külterületi lakásépítés dinamikájával, s az említett külterületi-városfejlődési forgalmi tengellyel. Ezeknél lényegesen kisebb arányú a házi vízvezetékkel rendelkező szórványlakások aránya. Csak 35 külterületi lakott helyen összesen 3000 fő él e téren jobb életkörülmények között. Valószínűleg ez az adat a valóságban magasabb lehet, de a homokhátsági szárazodás és az ebből következő vízgazdálkodási korlátozástól való félelem miatt a házi vízkivétel módját és mértékét sokan igyekeznek titkolni.

A lakásállomány méretvizsgálata során megállapíthattuk, hogy a *100 m²-nél nagyobb lakások szinte kizárólag és kifejezetten az új, szuburbán szórványokon a jellemzőek,* különösen Kecskemét, Szeged, illetve Mórahalom egy-egy tanyás térségében.

A külterületi népesség *foglalkozási szerkezetének* vázlatos áttekintése is érdekes eredményeket hozott. Ma már nem a mezőgazdaság a fő foglalkoztató, a vizsgált népesség több mint fele ma már nem olyan külterületi térségben él, ahol az agrárfoglalkoztatottak aránya nagyobb lenne, mint 35%. A foglalkoztatási szerkezet alapján a külterületen is a szolgáltató szektor szerepe a domináns. A munkanélküliségi ráta a tanyákon egyébként magasabb a községi és a városi átlagoknál, és, bár a népszámlálás során felvett ezen adatokat vitatják, mégis jelezheti azt, hogy a lecsúszó társadalmi csoportok dominanciája figyelemre méltóan nő, s ez egyre inkább elsősorban a városi szórványokhoz köthető jelenség.

Végül a tanyai térségek megújulását leginkább meghatározó demográfiai jellemzőkről elmondhatók, hogy a külterületi-tanyai népesség elöregedése erősen kötődik a két megye határához és a tanyás városok egykori peremterületeihez, s a legélesebb határokkal a volt mezővárosok külső tanyazónájában elhelyezkedő külterületi lakott helyeken figyelhető meg e jelenség. Nagyon kedvezőtlen, erőteljesen elöregedő tanyás részeken közel 10 000 fő él.

Az alapmutatók áttekintését követően lássuk a külterületi lakott helyekre elvégzett faktoranalízis legfontosabb és általánosítható eredményeit. A főbb faktortartalmak és az azokból levonható – részben feltételezett – következtetések és összefüggések arra mutatnak rá, hogy a Duna–Tisza köze egykori tanyavilága meglehetősen diffúz, szinte tipizálhatatlan változásokat mutat.

A leírható négy faktor az összes – a fenti táblázatban közölt 20 mutatóval „mérhető" – *változás mintegy 2/3-át magyarázta,* ami az ilyen társadalomtudományi faktorvizsgálatoknál jónak mondható.

Érdekes, de az általánosítható összefüggések közül talán az az egyik legmarkánsabb, hogy a vizsgált külterületi lakott helyek többsége ma már ugyanúgy „viselkedik", mintha falu lenne.

Ha szorosan a városhoz kötődőek e külterületek, akkor erőteljesen megváltozik, átalakul a funkciójuk, társadalmuk. Más esetekben a külterületek a rendszerváltozás után gazdasági bázisukat és kapcsolatrendszereiket elvesztve leértékelődnek, elöregednek, s lassan, de fokozatosan elnéptelenednek.

Egy harmadik típust képviselnek a „köztes", a fenti két fő irány között „lebegő" tanyás térségek, melyek egyidejűleg képesek produkálni, megjeleníteni a kedvező tanyai átalakulást, a hagyományos tanyai életvitel megújulását és a pusztulást egy kisebb külterületi egységen belül is, annak függvényében, hogy mennyire tudnak alkalmazkodni környezetük változó viszonyaihoz.

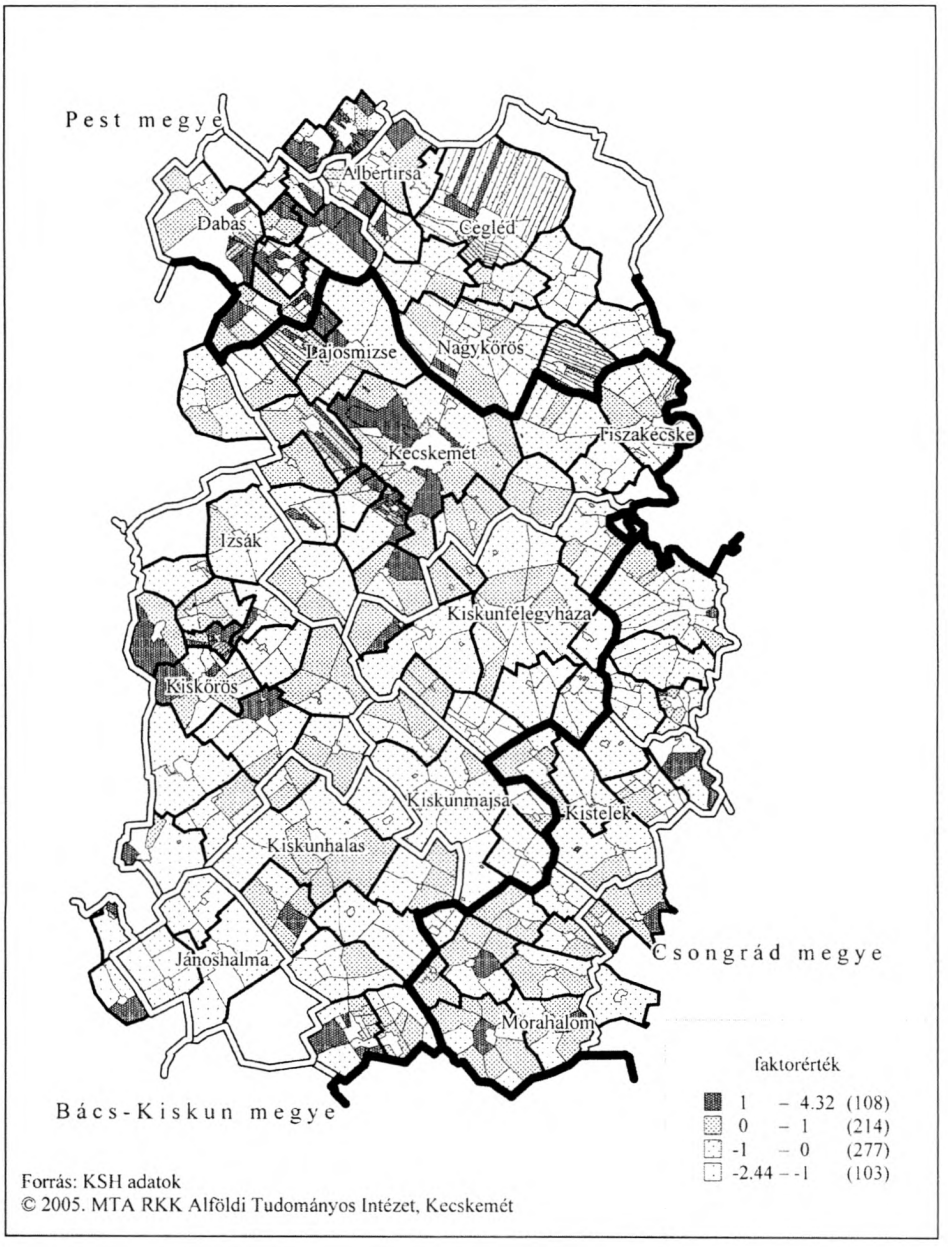
Ha az értékelésbe vont mutatóknak a változásokban játszott „differenciáló erejéből" indulunk ki, akkor a korszerű külterületi lakások mutatói kerültek a legerősebb magyarázó erejű, a külterületi átalakulás progresszivitását kifejező úgynevezett főfaktorba.

A magas arányú és színvonalas új külterületi lakásépítés, az erőteljes foglalkozási átrétegződés és a mérsékelt elöregedés jelzi, hogy körülbelül *100 külterületi lakott hely már elsősorban csak lakóhely.* Ez a fő típus a budapesti agglomeráció településeinek külterületi lakott helyeitől Mórahalom egyik, e típusba tartozó körzetéig mindenütt előfordul. Előfordulása általános rendező elvének a jó megközelíthetőséget tekinthetjük (*4. ábra*).

A második fő csoportot a nagy népességű és mondhatni „zavaros" települési és társadalmi képet, átalakulást mutató tanyás térségek képezik. Mintegy 33 000 fő él ezek területén, s a nagy népesség és a lakásszám miatt területeiken szinte mindenféle külterületi probléma előfordul. Általában magas a munkanélküliség,

4. ábra

A kiemelkedően korszerűsödő tanyás térségek az F1 főfaktor alapján

Forrás: KSH adatok

© 2005. MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet, Kecskemét

számottevő az elöregedés, ugyanakkor erős az építkezési kedv, fontos és számottevő a mezőgazdasági aktivitás. Ebből is következik, hogy ezeket *egyedi módon,* mindig „az adott település" külterületi adottságaiból, lehetőségeiből kiindulva lehetne fejleszteni. Ezek az ellentmondásos átalakulást mutató, de többségében *szuburbán jellegű tanyás térségek* elsősorban Kecskemét, Lajosmizse, Domaszék és Kiskunfélegyháza külterületi részein találhatók. Mint az ábrán is jól látható és követhető, e nagy népességű, sok problémával bíró külterületek teljesen egybeesnek azzal a forgalmi folyosóval, amelyek magukban foglalják az F1 faktor magas pontértékű, „progresszívnek" tekintett tanyás térségeit is, csak azoknál sokkal „szélesebb és nagyobb" kiterjedést mutatnak (*5. ábra*). Esetükben a modern szórványformák teljesen új szabályozását kellene bevezetni, ahol a környezeti kritériumok pontosítása mellett elsősorban annak terhelését kellene minimalizálni.

A leginkább hagyományos tanyákkal, s tanyasi gazdálkodással jellemezhető településrészek csak a negyedik(!) faktorba (F4) kerültek. Vannak szép számban tehát olyan külterületi számlálókörzetek, lakott helyek is – több mint 100 – melyek viszonylag kedvező általános mutatókkal rendelkeznek, és esetükben *a hagyományos és a megújuló mezőgazdaság jelentheti a térség jövőbeli progresszióját.*

E „hagyományos tanyás faktor" magasabb pontértékű településrészei jellemzően az egykori mezővárosok közötti falusias térben fordulnak elő (Jászszentlászló, Kömpöc, Csengőd, Kelebia, Balástya stb.) (*6. ábra*).

A hagyományos tanyás kertkultúra megőrzése és fejlesztése érdekében a térbeli kiterjedésük növelése, népességük megtartása (jelenleg 15 000 fő él ilyen típusú területeken) nagyon fontos eleme kellene, hogy legyen e sajátos és értékes agrártáj rehabilitációját támogató és a mezőgazdaságot korszerűsítő programoknak.

Összegzés

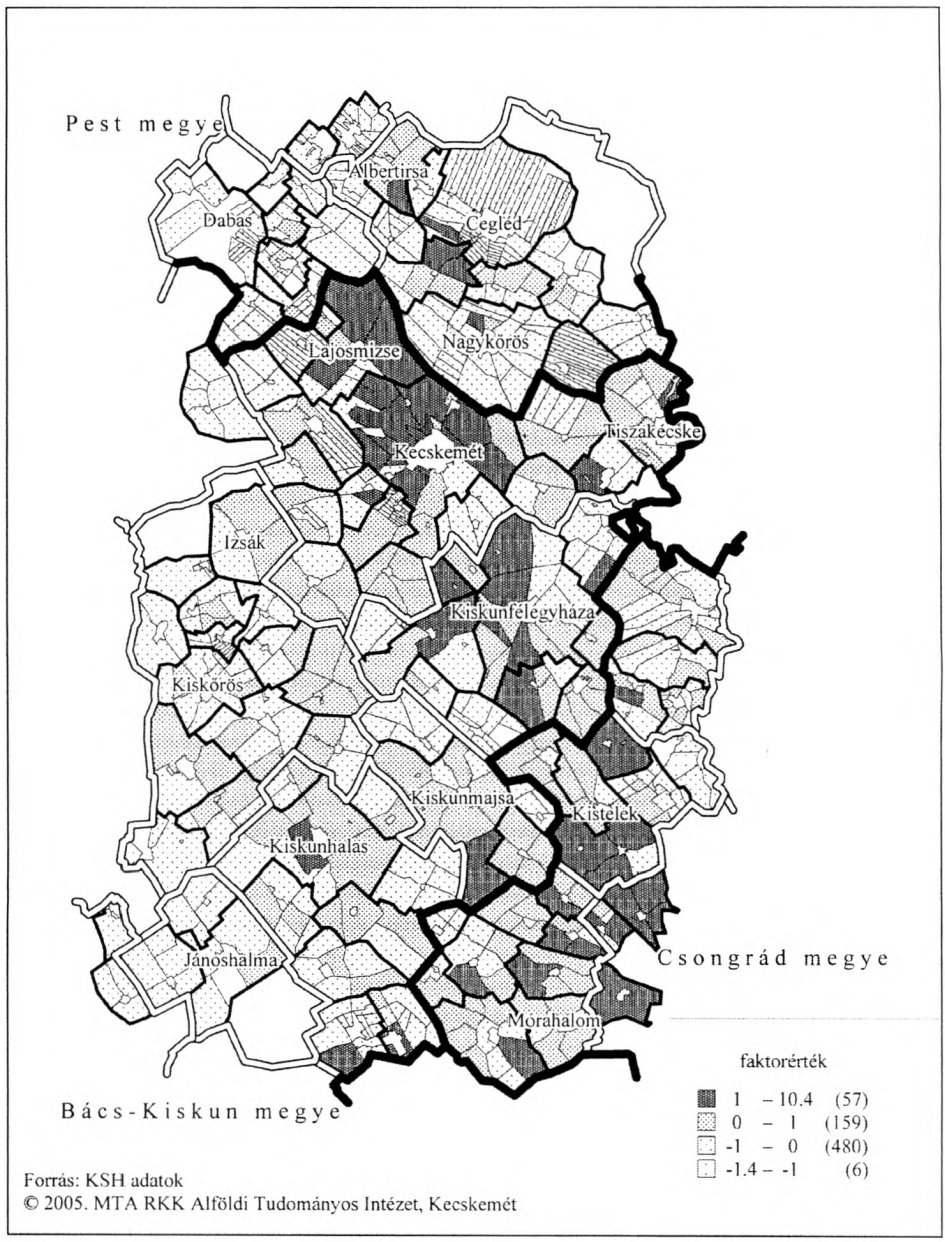
Vizsgálatunk egyértelműen igazolta, hogy a Kiskunság mai települési változásait illetően – bár már egészen más tekintetben, mint korábban – ma is igen fontos szerepet játszanak a külterületek, az erőteljesen átalakuló egykori tanyavilág egyes részei.

A Duna–Tisza közi mezővárosok és a területükből fél évszázada adminisztratív úton kialakított tanyás községek külterületi részein egyszerre van jelen a pusztulás és a dinamikus átépülés, a tradicionális mezőgazdaság és az új lakópihenő funkciók sora, a gazdagság és a szegénység. A külterületeken zajló térbeli-települési folyamatok rendkívül összetettek, sőt irányítatlanok és zavarosak.

Az is megállapítható, hogy a táj jövőbeli fejlődésének, felzárkózásának valóban kulcsfontosságú tájeleme a tanya. Természeti környezetük igen érzékeny és

5. ábra

A nagy népességszámú, sokoldalú tanyás térségek az F2 főfaktor alapján

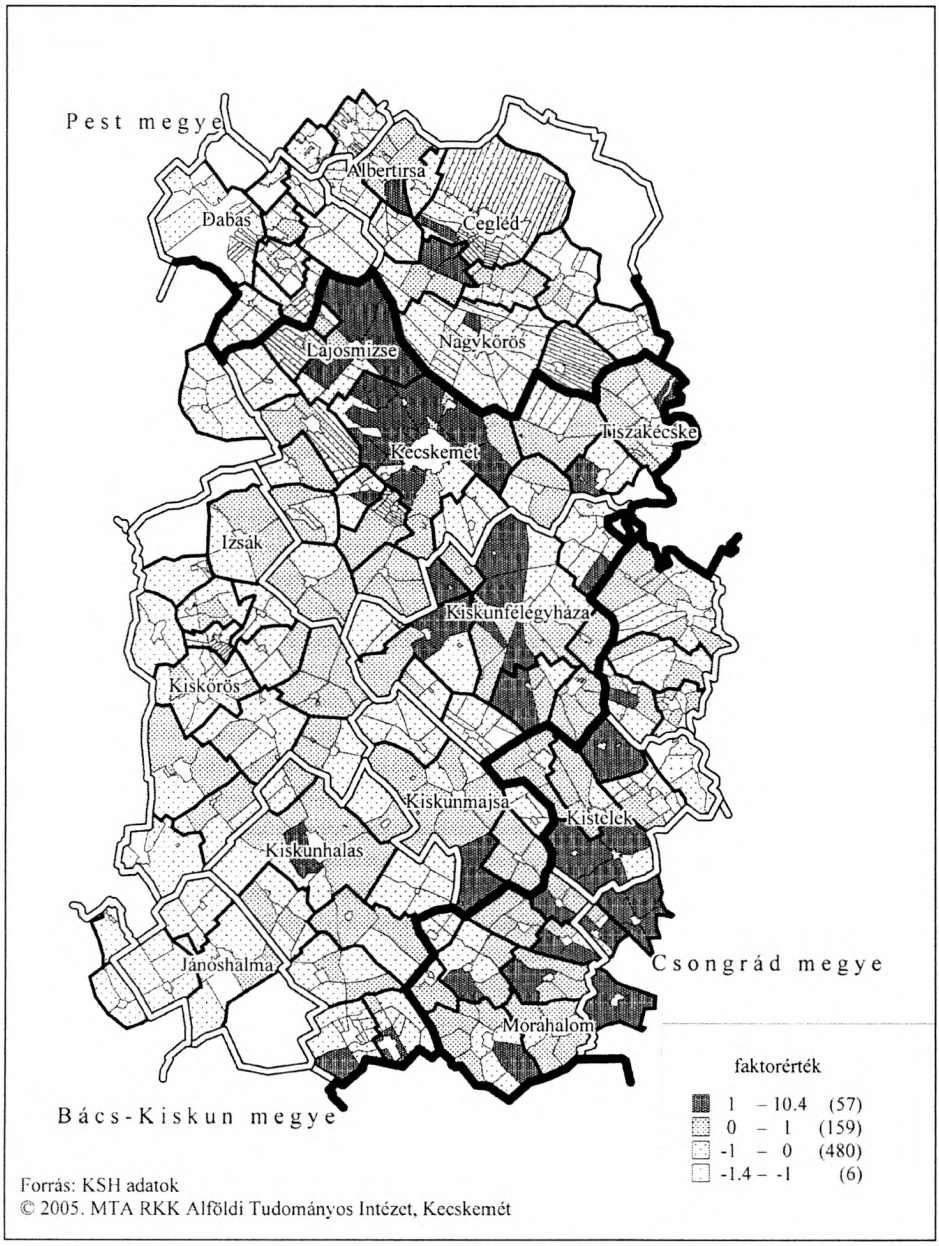

Forrás: KSH adatok

© 2005. MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet, Kecskemét

6. ábra

A hagyományos, mezőgazdasági aktivitású tanyás térségek az F4 faktor alapján

Forrás: KSH adatok

© 2005. MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet, Kecskemét

sérülékeny. Valószínűs, hogy a két évtizede csökkenő talajvízszint is hozzájárult elnéptelenedésükhöz.

A hagyományos, klasszikus tanyarendszer úgy tűnik, a XXI. század küszöbére végleg megszűnt.

A meglehetősen éles kontúrokkal megrajzolható szórványtelepülési differenciálódás egyik fő „átalakulási" iránya a városok körül zajló külterületi szuburbanizáció. Ez a meglehetősen „szabadjára engedett" folyamat a városkörnyéki új „lakótanyák" világát hozza létre. Itt egy-egy külterületi tanyás térrészen, egymástól kis távolságra élnek a gazdagságukat a tanyán elrejtő milliomosok és a városból kiszorult lumpenek.

A másik fő irányt a sajnálatos módon pusztuló, elnéptelenedő, periférikus tanyás térségek jelenítik meg. Érdekes, hogy térben nem esnek teljesen egybe a mezőgazdaságilag még fenntartható egykori, kertes tanyás vidékek és az ilyen energiákkal nem rendelkezők. Az előbbieknél, ahol például a tanyás gazdálkodási hagyományok tovább élnek, a helyzet sokkal stabilabb.

Az elmúlt másfél évtized homokhátsági külterületi átalakulási mérlege összességében negatív. Az érzékeny környezetű tanyás táj elnéptelenedése és esetleges elsivatagosodása súlyos környezeti veszélyeket hordoz. Olyan jellegűeket, amilyenekkel e táj és társadalma már korábban, s nem is egyszer, megküzdött.

Nehezen magyarázható, hogy a modern európai vidékfejlesztésben már sikeresen alkalmazott, az egykori szórványok megújítását szolgáló programok itt miért nem tudnak elindulni. Talán hiányzik hozzá az egykoron oly híres és sikeres mezővárosi autonómia és a közös (tanyai) ügyek lokális szabályozásának képessége.

Irodalom

Becsei J. 1995: *Az alföldi város és a külterületi népesség.* Budapest.

Beluszky P. 1983: A tanyaátalakulás jellemzői az elmúlt évtizedekben. In Dövényi Z.–Tóth J. (szerk.): *Társadalmi gazdasági változások és településstruktúránk fejlődése.* Békéscsaba. 81–96. o.

Beluszky P. 2001: *A Nagyalföld történeti földrajza.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus.

Csatári B. – Kanalas I. 2006: A homokhátsági tanyák jelene és területi jellemzőik. – *A Falu,* 2. 27–35. o.

Hajdú Z. 1992: Település- és településhálózat-fejlesztési politika Magyarországon az államszocializmus időszakában. – *Földrajzi Közlemények,* 1–2. 29–37. o.

Király L. 1984: Fordulópont a tanyák fejlődésében. – *Alföldi Tanulmányok.* 8. 187–199. o.

Kiss A. 2006: Tanyák a tájban. – *A Falu,* 2. 35–43. o.

Kovács T. 1988: Két homoki tanyás község településfejlődése és mezőgazdaságának alakulása. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja.

Timár J. 1993: Az alföldi szuburbanizáció néhány sajátossága. – *Alföldi tanulmányok.*

AZ ALFÖLDI KULTÚRTÁJAK ÉRTÉKELÉSÉNEK SZÜKSÉGESSÉGE ÉS LEHETŐSÉGE

Berényi István

A probléma felvetése

A Tér és Társadalom egyik tanulmányában (*Berényi* 1993) utaltam arra az összefüggésre, ami a földhasználat szerkezetmódosulása és az alföldi kultúrtáj lehetséges átalakulása között fennáll. A problémához akkor a természeti adottságok által kínált lehetőségek oldaláról közelítettem, s azt elemeztem, hogy a meglévő adottságok milyen típusú szerkezetváltásra adnak lehetőséget a CAP reform kényszerű végrehajtása során. Egy másik tanulmányban (*Berényi* 2000) a fenti szerkezetváltás hátterében meglévő érdekellentétekre próbáltam utalni a tulajdonváltásra utaló statisztikai adatok alapján (KSH, 1996, 2000).

Az alábbi tanulmány középpontjába módszertani problémát állítanék, nevezetesen: a fenti szerkezetváltást hogyan lehet a kultúrtájvédelem, illetve -rekonstrukció szolgálatába állítani, mely módszerek felelnek meg az EUREK (1997) tájértékelési modelljeinek (*Berényi* 2001), s abban a szociálgeográfia milyen szerepet kaphat?

A kultúrtáj védelmét, rekonstrukcióját az teszi szükségessé, hogy azt az ember gazdasági, társadalmi, ökológiai és esztétikai tevékenysége szubsztrátjának tekintjük, tehát történetileg létrehozott érték. A Council of Europe (1993) ezt a felfogást deklarálta, s ezzel elismerte az európai tájkutatás több évtizedes eredményét. A probléma abban van, hogy a fő tevékenységi szférák – gazdaság, társadalom – által létrejött Le Play-i térstruktúra, a kultúrtáj kapcsolatrendszere nem konstans, hanem térben és időben jól definiálható érdekek mentén változik. Felvetődik tehát a kérdés, a kultúrtájnak mint változó „empirikus realitásnak" van-e állandó „értéke", amit védeni kell, s ami valamennyi érdekcsoport részéről elfogadható és betartható, avagy minden szerkezeti elem – természet, gazdaság, társadalom – csupán pillanatnyi adottság, amivel minden érdekcsoport szabadon rendelkezik?

A kultúrtájelemzés szempontjából egyszerűbb a kérdés, ha a Le Play-i értelemben vett struktúra elemzését egy-egy elem alapján végezzük. Könyvtárnyi irodalom van arról, hogy milyen elvi megközelítéssel, módszerekkel lehet az

ember és a természeti tér kapcsolatát leírni, a gazdasági és társadalmi szerkezet tér- és időbeli összefüggéseit megfogni (*Beluszky* 2006). De gondban vagyunk, ha mindezek komplex térbeli megjelenésének „értékét" akarjuk meghatározni, ami alapja lehetne a kultúrtáj védelmének, ill. rekonstrukciójának. Nyilvánvaló, hogy az a történeti szemlélet sem abszolutizálható, hogy a történetileg kialakult tájat kell védelem alá helyezni, ezt az EUREK sem tartja elfogadhatónak, a térbeli cselekvésnek meg kell találni az új formáit, amelyek kifejezik az emberi szükségletek változását. Ugyanakkor Wirthnek (*Berényi* 2004) az a felfogása sem érvényesülhet parttalanul, hogy a „polgári társadalom a szükségletek kielégítésének társadalma", tehát a kultúrtáj a pillanatnyi csoportérdekeknek megfelelően szabadon változtatható.

Talán ebből a dilemmából adódik a szociálgeográfiai kultúrtájkutatás azon irányzata, amely az „empirische Realität"re épít, a kultúrtáj elemeinek kataszterét veszi alapul, s az abban megnyilvánuló emberi cselekvést (történeti, gazdasági, esztétikai stb.) tekinti „értéknek". Tehát nem csupán a tájelem az érték, hanem a közöttük történetileg kialakult kapcsolatrendszer is, ami a kultúrtáj karakterét adja.

A szociálgeográfia nem koncentrálhat csak az ember térbeli cselekvésének értelmezésére, mint a szükségletek kielégítésének kényszerére, mert akkor tagadjuk a Denecke-féle modellben (*Berényi* 2001) definiált és bizonyított társadalmi visszahatás elvét, azt, hogy a társadalom kultúrája befolyásolja az individuum térhasználattal kapcsolatos döntését, minden társadalmi struktúra megenged és korlátoz.

Ebből a logikából következik, hogy a táj karaktere, a tájelemek történetileg kialakult pillanatnyi struktúrája „közösségi" érték, tehát annak megváltoztatása nem lehet csoportérdek, még kevésbé egyéni érdek.

Valójában ebből a megfontolásból indul ki az új, ún. „interaktív területi és településtervezés", amrly szerint a kulturális régió és annak alapegysége, a kultúrtáj a természet-gazdaság-társadalom kölcsönkapcsolatának olyan történelmi térdimenziója, amelynek önmagában is van értéke, mert kifejezi az ott élő ember, társadalom tartós térbeli magatartását.

Az Alföld, mint kulturális régió, jelentős átalakulás előtt áll, de az egyes kultúrtájai olyan karakterrel, értékkel rendelkeznek, amely a lokális identitásnak is alapja.

Az elmúlt évtizedekben (1960–1990) sok szempontból „homogenizálódott" alföldi kultúrtájak „karakterét" még meg lehet ragadni, ami az új szükségletek kielégítése közben védhető, sőt több esetben rekonstruálható. A szociálgeográfia egyik feladatát abban látom, hogy felmutassa a „láthatatlan" tájjelleget, s definiálja azokat az érdekcsoportokat, amelyek mozgósíthatóak annak védelmében. Rudnayt kérdezték egyszer: mondja, Mester, mit fest az Alföldön? „A semmit"! Nos, nekünk is ezt a „sömmit" kell értékként kezelni.

A termőföld-privatizáció és a kultúrtáj-átalakulás összefüggése

A Központi Statisztikai Hivatal 1996-ban, majd 2000-ben felmérte az egyéni gazdaságok számát és földtulajdonát, a földhasználat módját és a gazdálkodás szerkezét, valamint a foglalkoztatás összetételét. A felmérés „egyéni gazdálkodónak" minősít minden olyan személyt, akinek 500 négyzetméternél nagyobb földtulajdona van. Ennek értelmében az ország termőterületének több mint fele egyéni tulajdonban van. Csakhogy a tényleges gazdálkodók és főleg földhasználók száma ennél lényegesen kevesebb. Az Európai Unió tagországaiban gazdálkodók átlagos birtoknagysága 17 hektár, míg Magyarországon a 10 hektárnál nagyobb földterülettel rendelkező egyéni gazdaságok a mezőgazdasági terület kevesebb mint 20%-án gazdálkodnak. A „privatizált" földterület aránya, amelyen az egyéni gazdaságok és vállalkozók gazdálkodnak, majdnem minden megyében ugyanaz, tehát központilag irányított „tulajdonváltásról" volt szó, és ez olyan mértékű volt, hogy az új egyéni gazdasági szervezetek egyetlen igazgatási egységben sem veszélyeztetik a volt termelőszövetkezetek és állami gazdaságok utódszervezeteinek tényleges gazdálkodását, földhasználatát. Viszont ezek az utódszervezetek döntően nem saját tulajdonú, hanem a tulajdonszerkezet átalakítása következtében bérelt földterületen gazdálkodnak. A további út tehát két irányba vezet: vagy e gazdasági szervezetek megszerzik a termőterület tulajdonjogát is és ezzel tőkés földbirtokká válnak, vagy lehetőség lesz az egyéni vállalkozáson alapuló mezőgazdasági szervezetek további fejlődésére, ami a nyugat-európai értelemben vett birtokszerkezet kialakulását jelentené. Mindkét esetben a kultúrtáj átalakulásával kell számolni.

A mezőgazdaságban zajló tulajdonváltásnak és a termőterület privatizációjának voltak és vannak nyertes és vesztes régiói:

1. *A nyertes régiók*
   a) Azok a térségek, amelyekben nem volt teljes a szocialista átszervezés (Bács-Kiskun és Szabolcs-Szatmár megye), hanem úgynevezett szakszövetkezetek alakulhattak, amelyekben az egyéni földtulajdon változatlan maradt, a szövetkezés nem terjedt ki a termelésre. Ezek az egyéni gazdaságok az átalakulás éveiben már jelentős tőkével rendelkeztek, ezért képesek voltak újabb termőterületek vásárlására vagy hitelek felvételére, s kihasználták a szabad piac kínálta lehetőségeket.
   b) Azok a térségek, amelyeken erős gazdasági potenciállal rendelkező nagyüzemek gazdálkodtak és speciális termékek előállításával foglalkoztak, amelyekben nagy szerepet játszott a háztáji gazdálkodás, pl. kisállattartás, zöldségfélék termesztése stb. (Csongrád és Békés megye).

c) Kedvező helyzetbe kerültek a minőségi szőlő- és gyümölcstermelő egyéni gazdaságok is, mert a fogyasztópiac felvevőképességének átmeneti visszaesése után az 1990-es évek közepén stabilizálódás mutatkozott (Bács-Kiskun és részben Szabolcs-Szatmár megye).

2. *Vesztes régiók*

a) Vesztesnek minősíthetőek a nagyvárosok közelében gazdálkodó termelőszövetkezetek, illetve kistérségek is, mert ezek a szervezetek már az 1980-as években is csak az ipari és városi szolgáltatói tevékenység alapján tudtak fennmaradni. E nagyüzemek földterületének negyede már ekkor parlagföld volt; gyakran parcellázták, és a terület a városi lakosság hétvégi pihenését szolgáló hétvégikert-övezetté vált.

b) A városrégióban gazdálkodó nagyüzemek földterületének egy része a privatizáció során azoknak a tulajdonába került, akik az adott településen több mint 10 éve állandó lakosok és földkárpótlásra jogosultak voltak. Mivel e települések kárpótlásra kijelölt területe az eredeti helybéli lakosok és a bevándoroltak között oszlott meg, ezért a terület felaprózódott és a városok közelsége miatt az ingatlanspekuláció területévé is vált, itt a kultúrtáj gyors átalakulása figyelhető meg.

c) A termőföld privatizációja során kedvezőtlen helyzetbe kerültek azok a térségek is, amelyek a két világháború között erős középparaszti réteggel rendelkeztek, s az egyéni földtulajdonláson alapuló gazdálkodás a mezőgazdasági termelés meghatározó üzemformája volt. A mezőgazdaság szocialista átszervezése nemcsak a tulajdonszerkezetet zúzta szét, hanem a paraszti középosztályt is megszüntette (Jászság és Nagykunság, részben a Hajdúság az Alföldön), amelynek fiatalabb generációja elhagyta a mezőgazdaságot, és többsége nem vált mezőgazdasági bérmunkássá. Az ő leszármazottaik részesültek ugyan kárpótlásban, de kevesen éltek azzal a lehetőséggel, hogy a városból visszaköltözve újra kezdjék a gazdálkodást; a visszakapott földet általában bérbe adták a volt nagyüzemek utódszervezeteinek vagy eladták. Ezért ezeken a területeken alacsony az egyéni gazdaságok és mezőgazdasági vállalkozók száma, a mezőgazdasági terület több mint 70%-át változatlanul a korábbi nagyüzemek hasznosítják. A kultúrtáj lényegében nem változott.

A parlagterület és a szerkezetváltás összefüggése

Hartke a „Sozialbrache"-t olyan indikátornak tartotta, amely utal az adott régió gazdasági-társadalmi átalakulására, mindenekelőtt a foglalkozási szerkezet változására. Egy korabeli tanulmányomban arra utaltam, hogy e táji jelenség Magyarországon a mezőgazdaság üzemgazdasági és termelésszerkezeti átalakulásával mutatott összefüggést, ezért ebben a szűkebb értelemben „Wirtschaftsbrache"-nak volt nevezhető.

A parlagterület aránya a mezőgazdasági termelés szempontjából kedvezőtlen területeken ebben az időszakban elérte a 20%-ot, ezért a magyar kormányzat művelési kötelezettséget vezetett be az 1980-as évek elején. Ennek következtében a mezőgazdasági nagyüzemek igyekeztek megszabadulni a fölösleges mezőgazdasági területtől: például kérték a termőterület művelés alóli kivonását, esetenként átadták nem mezőgazdasági intézményeknek, vagy a városközeli területeket felparcellázták és eladták, vagy pedig évente egy alkalommal felszántották és ezzel ún. tartalékterületnek számított. A szituáció az üzemen belüli rejtett munkanélküliségre emlékeztetett, amit a nagyüzemeknek állami támogatás mellett el kellett viselni.

1990 után a földkárpótlás, az új tulajdonosi szerkezet kialakulása és a piaci mechanizmus erőteljesebb érvényesülése, s ezzel párhuzamosan a KGST felvevőpiacának eltűnése felszínre hozta a mesterségesen fenntartott és túldimenzionált agrártermelés problémáját. Ez a krízis elsősorban a földhasználat átalakulásában és a parlag újbóli megjelenésében mutatkozott meg. Az 1990-es évek második felében az ország mezőgazdasági területének 5–7%-a volt parlagon. A parlag elterjedésének regionális különbségei utalnak a gazdasági-társadalmi szerkezetváltás területi különbségeire is, s annak eltérő hatásaira a kultúrtáj átalakulásában. A parlagterület aránya és a gazdasági-társadalmi szerkezetváltás regionális különbségeinek összevetése alapján az alábbi területi típusok írhatóak le:

1. A „klasszikus" Sozialbrache, ahogyan azt Hartke definiálta, Észak-Magyarország határ menti övezetére jellemző. Ebben a régióban az 1960-as évek szocialista iparfejlesztése és az ezzel kapcsolatos elvándorlás idézte elő a mezőgazdasági terület egy részének feladását, amelyet az említett művelési kötelezettség átmenetileg visszaszorított ugyan, de 1990 után annál nagyobb mértékben vált láthatóvá a kultúrtájban. A kárpótlás révén földhöz jutott városlakók ugyanis már nem vállalkoztak földművelésre, amire a kis kiterjedésű és térben is szétszórt földtulajdon, valamint a tőkehiány nem is adott reális lehetőséget.

   Ebben az övezetben a földtulajdon racionális koncentrációjára, a termelés extenzív irányainak kialakítására lenne szükség ahhoz, hogy a gyenge ter-

mőképességű mezőgazdasági területek mintegy fele művelhető legyen, különösen akkor, ha az EU CAP reformját érvényre kell juttatni.

A kultúrtáj-átalakulás szempontjából ebben az övezetben az elfüvesedés erősödésével kell számolni, ezért különleges esély kínálkozik az erdő, a rét és legelőterület növelésére, azaz az ökológiai adottságokhoz igazodó tájszerkezet kialakítására. A hegyi és dombsági területek növekvő idegenforgalma, az évről évre erősödő falusi turizmus is erre ad esélyt, amely más szolgáltató funkciókkal együtt a falusi térség társadalmának és településállományának fennmaradását is segítheti.

2. A síksági agrártájakon megjelent parlag más típusú szerkezetváltásra utal. A Tisza-völgy vonalában viszonylag erős mezőgazdasági nagyüzemek voltak a szocialista időszakban, mert a terület több mint 70%-a kitűnő termőképességű. A KGST piacra tömegárut termelő gazdaságok ennek érdekében növelték a szántóterületet a rét és legelő rovására, és művelésbe vonták a gyengébb termőképességű területeket is.

   Az iparszerű szocialista agrártermelés érdekében az 1960-as évek elején teljes mértékben felszámolták a két világháború között jól gazdálkodó és nagy hagyománnyal rendelkező középgazdaságokat. Az egyéni földtulajdonlás megszűnése mintegy fél millió munkavállalót űzött a városokba, ezért a nagyüzemek már az 1980-as években munkaerőhiánnyal küszködtek. Egyes mezővárosok népessége 1960–1990 között felére csökkent, a népesség elöregedett, ezért a földkárpótlásban, illetve visszavásárlásban még a helyben maradottak jelentős része sem vett részt, a kárpótlást sokan életjáradékra váltották. Így a mezőgazdasági terület a nagyüzemek utódszervezeteinek használatában maradt, a termelés piaci feltételei ugyanakkor beszűkültek, ezért a szántók 15–20%-a vetetlen maradt.

   Az új gazdasági-társadalmi helyzet ez esetben is lehetőséget kínál a kultúrtáj rekonstrukciójára, az ökológiai adottságokhoz jobban igazodó termelési szerkezet kialakítására. A szocialista nagyüzemek gazdálkodásával kialakított „szántó-sivatag" alapvetően felborította a kultúrtáj ökológiai egyensúlyát, amit helyreállítani nem lehet ugyan, de a káros hatások a Tisza-völgy széles övezetében mérsékelhetőek.

3. Végül a parlagterület harmadik típusa a főváros és részben a Balaton övezetében, valamint az osztrák–magyar határövezetben alakult ki 1990 után.

   Az ezekben a térségekben kialakított szocialista mezőgazdasági nagyüzemek már az 1960-as évek közepétől átadták a használt földterület egy részét a városlakók kertövezeteinek vagy az üdülőterületnek.

   1990 után azok is részesülhettek a helyi földkárpótlásban, illetve licitálással történő földvásárlásban, akik a korábban ott gazdálkodó termelőszö-

vetkezet tagjai voltak vagy több mint 10 éve az adott településen laktak. Ezzel a városkörnyéki falvak „őslakosai" hátrányos helyzetbe kerültek, ha a korábbi földtulajdont vissza akarták szerezni. A kultúrtáj-átalakulás szempontjából ennek az lett a következménye, hogy nagyszámú, de kis földterülettel (800–1200 m^2) rendelkező tulajdonos jelent meg a nagyváros, főként Budapest környéki falvakban, akik a föld felértékelődését remélve megtartották a tulajdont. (Például az a kárpótolt, aki 5 ezer Ft-ot érő kárpótlási jegyért 800 m^2 területet kapott, ha időközben beépíthető területté vált, akkor ma 8–10 millió Ft-ért tudja eladni.)

A városkörnyéki telekspekuláció oka a városi szolgáltató funkciók és ipari telephelyek kitelepülése, a falusi lakóparkok megjelenése, a területigényes szabadidő-eltöltési módok térhódítása (lovaspályák, golf stb.), valamint a kapcsolódó közlekedési infrastruktúra kiépítése. Ez a városkörnyéki kultúrtáj átalakulását eredményezi.

Az alföldi kultúrtájvédelem, illetve a rekonstrukció szempontjából van tehát egy külső kényszer, a privatizációból és a gazdasági szerkezetváltásból adódó nyomás, amelynek egyik kedvező konzekvenciája lehet, hogy a földhasználat az ökológiai adottságokhoz igazodóan formálja, részben rekonstruálhatja a történeti kultúrtáj értékeit. Az előbbi egyértelműen a gazdasági érdekek mentén alakul, míg az utóbbi a lokális társadalmi érdekeket fejezheti ki, mert a történetileg kialakult termelési kultúra helyét keresi a globális gazdasági folyamatokban. Az utóbbira már jó példa a történelmi borvidékek rekonstrukciójának megindulása (hegyközségek, borrendek, a borfogyasztási kultúra felelevenítése, ünnepek, kiállítások stb.). Kérdés, hogyan tárható fel a kultúrtáj kultúrtörténeti tartalma?

A táj kultúrtörténeti tartalmának értékelési kritériumai

A közép-európai agrártájak kultúrtörténeti jelentőségét elsősorban a földhasználat szerkezete, jellege alapján értelmezték (*Wagner* 1999). Erre a statisztikai módszert (települési vagy üzemgazdasági szinten), a terepbejárással kapott tematikus térképeket, légi felvételeket stb. egyaránt használták. Az előbbi esetben a tájelemet (pl. szőlőterület) csupán statisztikai jellemzői alapján írták le, míg a második esetben a felvételező érzéki képessége, tapasztalata a tájelem térbeli ismertetőjegyére terjedt ki, azaz közelebb volt a tájkaraktert meghatározó jegyek megismeréséhez.

A kultúrtörténeti jegyek összeírása kiterjedt a térbeli ismertetőjegyekre, valamint a tárgyakra és a tárgyi ismertetőjegyekre. Néhány országban – Franciaország, Hollandia, Németország – a kultúrtörténeti jegyek mellett felvételre kerültek azok az összefüggések is, amelyek a jegyek történetéből és kölcsönkapcso-

lataiból adódnak, ezzel a kultúrtájak kultúrtörténeti jelentőségét tudják megragadni. A *mennyiségi felfogás* szerint az egyes tájrészletek kultúrtörténeti jelentősége a jegyek sűrűségétől és az összefüggések tájtörténeti szerepétől függ, tehát bizonyos történeti funkcionalizmus is szerepet játszik a táj megítélésében.

A *minőségi szemlélet* középpontjában a kultúrtörténeti jegyek formai és funkcionális *állaga* van.

Egy-egy tájrészlet kultúrtörténeti tartalmát tehát a kultúrtörténeti ismertetőjegyek mennyisége és minősége, valamint a közöttük lévő összefüggések együttesen adják. Az eddigi tanulmányok többsége az egyes tájrészletek kultúrtörténeti jegyeit egyenként regisztrálja, értékeli és végül funkcionális összefüggésben elemzi a többi tájelemmel. Ezek összességének értékelése adja az adott terület kultúrtörténeti tartalmát (*Berényi* 2006). Megítélésünk szerint a táj kultúrtörténeti tartalma nehezen választható el a védelem alá helyezendő kultúrtájrészlet egyéb sajátosságaitól, ezért célszerű *Wagner* (1999) értékelési kritériumaiból kiindulni.

A kultúrtáj értékelésének kritériumai:

- a sajátosságok tartalma,
- tájharmónia,
- kultúrtörténet,
- természetközelség,
- rendezettség,
- reprezentativitás,
- sokszínűség,
- ritkaság,
- veszélyeztetettség.

Az első 7 kritériumnak saját értéke van, míg a ritkaság önmagában nem értelmezhető, csak a többi tájelemet egy tájrészlettel való összehasonlításban, illetve az azonos tájtípusba való előfordulással együtt. Minél alacsonyabb a tájelem előfordulása, nyilván annál nagyobb a ritkasági értéke, s annál egyértelműbb a veszélyeztetettségi kritérium is. Wagner szerint a védelemre szoruló objektum (tájelemek) értékelését az alábbi tíz kritérium alapján célszerű elvégezni, amelyek a fenti kritériumokra épülnek:

- az azonos tájelemek jelentősége (saját érték jelentősége),
- tájképi jelentősége,
- állapota,
- fenntarthatósága,
- természetközelsége,
- tájrendszerben való jelentősége,
- reprezentativitása,

- időbelisége, mennyire konstans a tájban,
- ritkasági értéke,
- veszélyeztetettségi foka.

Ha a Wagner által alkalmazott két kritériumlistát összehasonlítjuk, akkor megállapítható, hogy négy kritérium – természetközelség, reprezentativitás, ritkaság és veszélyeztetettségi fok – mind a táj, tájrészlet, mind a tájban lévő objektumok értékelésében szerepet kap. Ezeket *általános kritériumok*nak, míg a többit *speciális kritériumok*nak tekinti. A szerző a kritériumok esetében általában 9 értékfokozatot alkalmaz, de a természetközeliség meghatározása esetében eltér ettől. A pontértékrendszer alapján végzi el a szerző a matematikai összehasonlító elemzést (SCHICHT. PRG). E helyt nem lehet cél a módszer leírása, a módszer konkrét alkalmazásai eredményének bemutatása (ld. *Wagner* 1999), csupán annak értékelésére szorítkozunk, hogy a kritériumok tartalmi szempontból használhatóak-e az alföldi kultúrtájak értékelésére, s abban a szociálgeográfia milyen szerepet kaphat.

A kultúrtájra vonatkozó általános értékkritériumok tartalma

A természetközeliség kritériuma azt fejezi ki, hogy az emberi tevékenységgel létrehozott kultúrtáj milyen mértékben áll közel az eredeti természeti tájhoz, a művi tájelemek hogyan illeszkednek a természeti tájba (pl. a hortobágyi juhhodályok hullámpalatetőinek lecserélése). A kritérium szubjektivitása abban van, hogy előbbi évtizedekben előtérbe került a romantikus szépségideál a tájszemléletben és a tájvédelem enged ennek a nosztalgikus-esztétikai elvárásnak.

Ez önmagában tisztes törekvés, de káros lehet, ha a tájfejlődés rovására következik be a tájrekonstrukció. Többen azt tartják helyesnek, ha a kultúrtájban nemcsak a korábbi térdimenzió, hanem az átalakulás idődimenziója is felismerhető. Az előző példát alapul véve, helytelen lenne a hortobágyi halastavakat eltüntetni azért, hogy a „klasszikus" „puszta tájat" visszakapjuk. A halastavak mégis másodlagos természeti tájelemek, tehát nem „természetközeliek".

Wagner tanulmánya az ellenpólusa a nosztalgikus esztétikai szemléletnek, ami inkább megfelel az EUREK tájvédelmi felfogásának. Abból indul ki, hogy a mai ember az iparosítás előtti agrártáját eleve esztétikusabbnak tartja, mint a beépített ipari területet, noha az épített környezet is a kultúrtáj része, a jelen társadalom térbeli szubsztanciája, s mindkettő másodlagos tájelem.

Wagner a természetközeliség értékelésére öt fokozatot használ: nagyon jó pontérték (1), jó (2), közepes (3), rossz (4), nagyon rossz (5). Az értékelésben nem az ökológiai szempont érvényesül, hanem az ember „emocionális térélménye" abban az értelemben, hogy a tájelemet mennyiben találja természetközeli-

nek. Ebben az értelemben egy régi agrártáj mezsgyéjén lévő fasor, liget természetközelibb, mint egy most telepített erdőrész (*Hoisl–Nohl–Zekorn–Zöller* 1987, 82).

A pontértékek alapján végül megállapítja, hogy az egyes kritériumok – az adott tájban, tájrészletben – milyen mértékben teljesültek. Ez a kritériumteljesítési fok lehet nagyon kicsi, kicsi, közepes, magas, nagyon magas.

Mit jelent *a reprezentativitás?* A kérdés az, hogy az adott táj, tájrészlet vagy tájelem mennyire reprezentatív. A reprezentativitás értékelése alapulhat az ideáltípusok képzésén, amelyek egy nagyobb tájtípust reprezentálnak egy tájrészletben (ilyen pl. a Kiskunsági Nemzeti Park). A reprezentativitás másik típusa, amikor egy táj, tájrészlet a már ritkán előforduló kultúrtáját reprezentálja. A természetföldrajzi tájtipológia korán kialakította a maga módszerét, ezért alapvető e diszciplína szerepe a reprezentatív táj és tájrészlet kialakításában; igen ritkán fordul elő, hogy antropológiai tájelemek alkossák a reprezentativitás tartalmát (a Kiskunsági Nemzeti Park lehatárolása esetében is a következő elemek voltak a meghatározók: tó, futóhomok, borókás liget stb., általában a települések nélkül). Mindez abból adódik, hogy az antropogén elemeknek meglehetősen nehéz az ideáltípusát megtalálni.

A reprezentativitás esetében is az előző kritérium értékskáláját használják.

A *ritkaság* mint értékelési szempont tisztán tájvédelmi értékkritérium. Az egyes tájrészletek vagy tájelemek ritkaságát meghatározott referenciaterülethez viszonyítva állapítják meg, ami lehet egy közigazgatási egység is. Első lépésben megállapítják a referencia területén lévő tájelem abszolút gyakoriságát, s ez alapján területnagyság szerinti pontértékskálát dolgoznak ki.

A probléma ugyanis abban van, hogy a ritkaság (pl. 10 objektum előfordulása) mást jelent a kis-, a közép- és a nagytáj szempontjából. Következésképpen területnagyság szerinti gyakoriságból kell kiindulni, s ez alapján kapnak a vizsgált területek pontértéket (*1. táblázat*).

A szerző a fenti kiinduló logika alapján vezeti le egy táj, tájrészlet, ill. tájelem ritkaságértékét, s állapítja meg a veszélyeztetettséget, a védelem alá helyezés szükségességét. A módszer teljes bemutatására e helyt nincs mód, egyébként is annak használhatóságát egy hazai, konkrét térben való alkalmazása igazolná, ezért az alföldi kutatásban célszerű lenne kipróbálni, s a hazai viszonyokra alkalmassá tenni. Az előzőekből is nyilvánvaló, hogy bizonyos tájelemek gyakorisága mást jelent az alföldi és mást a dunántúli tájakon.

A veszélyeztetettségi fok értékkritériuma elsősorban a területek és tárgyak védelmi szükségességére vonatkozik. A veszélyeztetettség alapján rangsort állítanak fel, amelynek célja a biztonsági intézkedések sorrendjének megállapítása. Általános, hogy a többi értékkritériummal szemben a veszélyeztetettségi

fokot csupán három fokozatban mérik: 0 = nem veszélyeztetett, 1 = kissé veszélyeztetett és 2 = erősen veszélyeztetett.

A védelmi sürgősség nagymértékben függ az időtől, ezért a veszélyeztetettségi fokot adott esetben egy ponttal kiegészítik.

1. táblázat

Példa a gyakoriságra épülő pontértékelésre

Terület km^2	Az abszolút gyakoriság				
	nagyon kicsi	kicsi	közepes	magas	nagyon magas
4	1	2	3	4	> 4
8	1–2	3–4	5–6	7–8	> 8
16	1–4	5–8	9–12	13–16	> 16
24	1–6	7–12	13–18	19–24	> 24
320	1–80	81–160	161–240	241–320	> 320

Az előfordulás alapján számított pontérték

> 0,00 – ≤ 0,25	tárgy/km^2	= legmagasabb pontérték
> 0,25 – ≤ 0,50	tárgy/km^2	= második legmagasabb
> 0,50 – ≤ 0,75	tárgy/km^2	= harmadik legmagasabb
> 0,75 – ≤ 1,00	tárgy/km^2	= negyedik legmagasabb
> 1,00	tárgy/km^2	= legalacsonyabb pontérték

Forrás: Wagner 1999, 109.

A kultúrtájra vonatkozó speciális értékkritériumok tartalma

A kultúrtáj értékelése során az általános értékkritériumok mellett egy sor speciális értékelési szempontot is érvényesíteni kell, ezek a sajátosság, a harmónia, a kulturális tartalom, a rendezettség fok és a kultúrtáj sokszínűsége.

A *sajátosság értékkritériuma* az ember és a táj kapcsolatára vonatkozik, az ember megelégedettségét, identitását és a táj szépségét fejezi ki. Ebből következik, hogy „sajátosság" mennyiségileg nem határozható meg, nem lehet fokozatokat megállapítani, csupán magyarázó értékelés lehetséges, s az határozható meg, hogy a mindenkori sajátosság egyenként min alapul. Általánosan megállapítható, hogy egy kultúrtáj annál emocionálisabb, minél nagyobb mértékben

őrizte meg az eredeti sajátosságát. Tehát a sajátosság „vesztesége" megfogható, mert a változás a korábbi állapotokhoz hasonlítható.

A „sajátosságot" más tájakkal összehasonlítva nem tudjuk mérni, mert minden táj csak saját tipikus jellemzői alapján érzékelhető és értelmezhető.

A „sajátosság" tartalmaz bizonyos időbeli változatlanságot is: minél tovább élnek időben a sajátosságokat meghatározó tulajdonságok, annál magasabb az értéke, s annál nagyobb jelentősége van a tájélmény szempontjából.

A „sajátosságmegőrzéssel" kapcsolatban három kérdés vethető fel:

- Milyen ismérvek alapján lehet egy tájrészlet sajátosságait jellemezni?
- A sajátosságváltozásoknak milyen jellemzői vannak?
- A sajátosság megőrzése érdekében mely időszakot célszerű alapul venni?

Az *első kérdéssel* összefüggésben abból lehet kiindulni, hogy vannak mennyiségi és minőségi komponensek, amelyek a tájrészlet sajátosságát meghatározzák. A *mennyiség esetében* valamely tájelem gyakori előfordulására vagy területi kiterjedésére kell gondolni, s azt célszerű szomszédsági tájrészletekkel összehasonlítva szemlélni. Hiszen olyan természeti tájelemről is szó lehet, amely egész Közép-Európában előfordul.

A másik probléma a mennyiségi szemlélet esetén, hogy a tájrészletek különböző kiterjedésűek, tehát egy tájelem előfordulását, sűrűségét és területi részesedését valamennyi tájrészlet esetén ismerni kellene ahhoz, hogy a vizsgált tájelemet valóságos sajátosságként értelmezzük, területileg differenciáló hatását meg tudjuk ítélni.

A *minőségi szempont* csak azzal a tájelemmel számol, amely az adott tájra természeti, kultúrtörténeti szempontból vagy a kultúrtáj fejlődése szempontjából jellemző.

A *második kérdés* a „sajátosságváltozás" jellemzőit, típusait érinti, amivel *Wagner* (1999) foglalkozott részletesen, kiemelve a *„veszteség"* problémáját, amit a technika fejlődése okoz. Ez azzal jár, hogy vagy a természetes tájelemet alakítják át, vagy új technikai elem épül be a tájba; az utóbbi esetben olyan tipikus tájelem tűnhet el, ami addig sajátosságmeghatározó volt. Ebből következik, hogy a sajátosságvesztések főleg a nagy technikai beruházások esetén következnek be (utak, autópálya, csatorna, ipari létesítmények, nagy szállodák), amelyek a természetközeliség csökkenését és a sokszínűség elvesztését eredményezik.

Más szerzők – például Wagner – nem osztják ezt a nézetet, s azt vallják, hogy az agrártermelés megváltoztatása hasonló sajátosságvesztéssel jár (nagyüzemi termőterületek kialakítása), mint az ipari létesítmény megjelenése. A földhasználati szerkezet drasztikus átalakítása tehát a táj történetileg kialakult sajátosságainak elvesztését jelenti.

Tehát az lenne a cél, hogy a lehetséges veszteséget a táj eredeti sajátosságával együtt mérlegeljük.

A harmadik kérdés az, hogy a sajátosság megőrzése érdekében mely időszakot vegyük alapul? A szerzők abból indultak ki, hogy a kultúrtáj emocionális hatékonysága nem több egy emberöltőnél. A táj sajátosságváltozását a következő generáció már nem éli meg veszteségként, tehát 60 évnél korábbra nem érdemes visszatekinteni.

Kultúrtörténeti szempontból azonban a korábbi táji sajátosságok is fontosak, sőt meghatározóak lehetnek, pl. az archeológiai feltárások beépítése a tájba.

A táj sokszínűsége, „sokrétűsége" emocionális hatékonyságával és kultúrtörténeti jelentőségével van összefüggésben. A hét tényező között szoros belső kapcsolat van. A kultúrtörténeti tartalomnak vannak vagy lehetnek tájban lévő antropogén jegyei, amelyekhez történeti információ tapad, s együtt elégítik ki az ember táji szépség iránti igényét. De lehet az antropogén tájelemektől független is, pl. a Mohácsi-síkság jelentősége az ember gondolkodásában, érzelmi ellentétben az ismert feltárások előtti időszakban. A tömegsírok feltárása, az emlékhely kialakítása csak „tárgyiasította" a kultúrtáj sokszínűségét, a mohácsi vész nemcsak a tudati szférában, hanem a valóságban is létezővé, átélhetővé vált, tehát a kultúrtáj „többrétegűvé" vált. Ha a kultúrtörténeti ismertetőjegyek hiányoznak, akkor természetközelibb a táj, és csak emocionálisan van jelen az emberben a táj történetisége. Következésképpen az idegen számára az adott tájrészlet csak természeti táj lehet, hiszen történeti ismeretek hiányában nincs emocionális kötődés. A táj történetiségén kívül például a tájrészlet festészetben való jelenléte is előidézhet emocionális kötődést, gondoljunk a Tornyai alapította vásárhelyi iskolára, Kohán, Vecsési, Hésző, Fejér és Kurcz D. művészetére, akiknek alföldi festészetében megnyilvánul a „humánum szolgálata", „az a tisztesség, amit mindenki megérez (...) az ember és táj" képi summázatában (*Művészet* 1967. VIII. 1. 37.).

Ugyanez mondható el a szolnoki művésztelep tevékenységéről, a várost és határát, az ember és a táj együttlétét az osztrák Pettenhofen fedezte fel, és a 19. század végével a magyar alföldi plein-air egyik iskolája lett Kosztával, Deák Ébnerrel, Vágóval és Fényes Adolf, valamint Chionini Ferenc festészetével (*Művészet* 1967. VIII. 1. 37.). Csupán példaként említettük, hogy a művészettel is maradandó emocionális rétege alakulhat ki a „sömmi" alföldi tájnak is.

A rendezési fokozat kritériuma: a kultúrtáj rendezettségi fokát, a területegységenként meghatározott tájelemet egyrészt „rendezési elemek" határozzák meg, másrészt a tájelemek hatásintenzitása. A tájrendezés az ember tájékozódási igényét igyekszik kielégíteni, de fontos szerepet játszik a szépségigény figyelembe vétele is.

A rendezési fokozat értékelése során különös szerepet kap a „sokrétűség" kritériuma, a rendezés célja a kultúrtáj sokrétűségének megjelenítése.

A *harmónia* az ember esztétikai tájélménnyel kapcsolatos romantikus szépségideál-igényét fejezi ki. Az említett festők az individuális és szubjektív művészet szempontjából ragadták meg a táj harmóniáját, tudományos értelemben a harmóniának az adott közösségben történetileg létrehozott tájharmóniát kell kifejeznie.

Az előzőekben a kultúrtáj értékelésével kapcsolatos szempontrendszert tekintettük át, amivel a német szakirodalom az elmúlt években foglalkozott, és ami alapja lett a kultúrtáj-értékelés tudományos megalapozásának. Külön szempontrendszert dolgoztak ki az egyes tájelemek, a kultúrtörténeti objektumok értékelésére, amelyek ugyancsak a speciális értékkritériumok között szerepelnek: az objektum jelentősége a táj „sajátosságában", a tájelem kora, élményt adó fontossága, jelentősége a tájrendezésben, állaga és jelentősége az épített környezetben. Ezeket az értékelési kritériumokat már egy-egy konkrét példa alapján lehetne bemutatni, tehát empirikus kutatásra lenne szükség, amely felmutatná az alföldi kultúrtájak kultúrtörténeti értékét, szépségét is.

Összegzés nélkül

Amikor Észak-Afrikában általánossá vált a római kolonizáció és a karthágóiak 401-ben követelték, hogy római mintára rombolják le a pogányok bálványait, akkor Ágoston (Szt. Ágoston) fékezni igyekezett a túl nagy buzgalmat, megszorító intézkedéseket hozatott, ami a városok építészeti értékeit mindig szem előtt tartó császári akaratnak éppúgy megfelelt, mint a helyi hatóságoknak, amelyek mindenütt a szívükön viselték szűkebb hazájuk kulturális örökségét (*S. Lancel* 2004, 503).

Az identitás nélküli gazdasági és kulturális globalizációtól ma sem várható el a kultúrtáj védelme; ahogyan erre az Európa Tanács figyelmeztet: ez minden országnak, régiónak és kultúrtájnak, illetve az azzal identitást vállalóknak saját érdeke.

Még az Alföld esetében sem késő.

Irodalom

Beluszky P. 2006: *Historische Geographie der Großen Ungarischen Tiefebene*. Passau, Schenk Verlag.

Berényi I. 1993: Az Alföld földhasznosítási szerkezetének várható alakulása – *Tér és társadalom* 7. 3–4. 67–76. o.

Berényi I. 2000: A terület- és földhasználat az új érdekviszonyok hálójában. In Dövényi Z. (szerk.): *Alföld és nagyvilág*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. 169–183. o.

Berényi I. 2001: A kultúrtáj és -régió, mint kulturális örökség. In J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): *Ezredforduló-századforduló-hetvenedik évforduló*. Piliscsaba, PPKE BTK. 639–650 o.

Berényi I. 2004: A történeti földrajz diszciplináris kérdései. In Ötvös I. (szerk.): *Variációk*. Piliscsaba, PPKE BTK. 631–652. o.

Berényi I. 2006). Die Umwandlung der Kultrulandschaft in der Ungebung von Szentendre. In Zentai L. – Győrffy J. – Török Zs. (szerk.): *Térkép-tudomány*. Budapest, ELTE Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszék. 59–70. o.

Frisnyák S. 2004: A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében. Hanusz Á. (szerk.). Nyíregyháza.

Hoisl, R. – Nohl, W. – Zekorn, S. – Zöllner, G. 1987: *Landschaftsästhetik in der Flurbereinigung, Empirische Grundlagen zum Erlebnis der Agrarlandschaft. Materialien zur Flurbereinigung*. H. 11., München.

Lancel, S. 2004: *Szent Ágoston*. Életek Művek. Budapest, Európa Könyvkiadó.

Művészet, VIII. évf. 1. sz.

Süli-Zakar I. (szerk.) 2005: *Tájak-régiók-települések*. Debrecen, Didakt Kft.

Wagner, J. M. 1999: *Schutz der Kulturlandschaft*. – Selbstverlag der Fachrichtung Geographie der Universität des Saarlandes, Saarbrüchen.

ANTROPOGÉN TÁJFORMÁLÁS AZ ALFÖLDÖN

Frisnyák Sándor

Bevezetés

Az Alföld a Kárpát-medence legnagyobb (100 000 km^2-es) földrajzi tájegysége. A folyószabályozás és ármentesítés előtt az alföldi nagytáj *tagolt élettér* volt. A felszín tagoltságát, az ártereket és az árvízmentes térszínek különbségét már az őstársadalmak is felismerték és a két geomorfológiai szint természeti erőforrásait eltérő módon hasznosították. A *természeti erőforrások* – a szoláris energia, a relief, a felszíni és felszínalatti víz, a talaj, a természetes vegetáció és az állatvilág – társadalmi hasznosítása során az alföldi nagytáj kisebb gazdaságföldrajzi egységekre (mezo- és mikrorégiókra) különült. *A folyók, az árterek és az ármentes térszínek tehát természetes módon strukturálták a megtelepedést és a termelést.* Az ember és a táj kapcsolatát az *alkalmazkodás* és az *átformálás* (= környezetátalakítás) jellemzi. A népesség növekedésével a magasabb szintű táj- és természeti erőforrás-használat összekapcsolódott az *antropogén tájformálással*, a *kultúrtájak kialakulásával.*

Tanulmányom az emberformálta alföldi táj fejlődéstörténetét vázolja fel.

Az őskörnyezet első használói és átalakítói

A tér- és természetierőforrás-hasznosítás a felső-paleolitikumtól követhető nyomon. Az Alföld egyes tájain – időszakos jelleggel – a pleisztocén végén, a holocén elején megjelentek kisebb embercsoportok (szegedi Öthalom, Jászság, Nyírség-perem). Az ős- és középső-kőkor népei a táplálékszerzés kényszere miatt ide-oda vándorolva vadászattal, halászattal és gyűjtögetéssel foglalkoztak. Ideiglenesen használt vadásztanyáik maradványait a Jászságban, a Székes-ér (Ős-Zagyva-meder) partjain tárták fel (Kertész 1996, 12). A vadásztáborok és a szórványosan lokalizált lelőhelyek a *folyók mellett, árvízmentes mikrofelszíneken* helyezkednek el. Az élelemgyűjtő ember a földrajzi környezetét csak használta, de *létfenntartó tevékenységével nem avatkozott bele a táj természetes fejlődésébe.* A lokális környezetében okozott változások gyorsan regenerálódtak.

A létfenntartásnak ezt a legősibb formáját *természeti gazdálkodásnak* nevezzük. (Az emberiség történetének 99%-át az élelemgyűjtő gazdálkodás töltötte ki).

Az ember és a táj kapcsolatrendszerében akkor következett be változás, amikor a zsákmányoló életformát felváltotta a termelőgazdálkodás: a földművelés és az állattenyésztés. A termelőgazdálkodás – már kezdeti fokon is – beavatkozást jelent a tájfejlődés természetes folyamatába (*Somogyi* 2000a, 13). Az endogén és exogén tájformáló erők mellett *a termelő ember is környezetalakító tényezővé vált.* Az emberi környezetátalakító munka intenzitását az erőforrás-hasznosítás mértéke és módja határozta meg. Az antropogén tájformálás célja valamely terület népességeltartó, értékteremtő és védelmi kapacitásának növelése (*Frisnyák* 1990, 7; *Hajdú* 2000, 35; *Ihrig* 1973, 23–45).

Az alföldi tájak humanizációját, fokozatos benépesülését és gazdasági birtokbavételét a klíma- és vegetációváltozások is elősegítették. Az *atlantikumban* (Kr. e. 5300–3000), a holocén klimaoptimum idején folytatódott az Alföld beerdősülése. A magasabb térszíneken sztyeppfoltokkal tagolt elegyes tölgyes erdőspuszták, a mélyebb fekvésű területeken a láp- és ligeterdők voltak jellemzőek (*Borsy* 1996, 13–14; *Medzihradszky–Járainé* 1996, 147–154). A korszak vége felé a lösz- és homokpuszták is beerdősültek (pl. a Nyírség, a Duna–Tisza köze és a Bodrogköz homokszigetei).

A *neolitikumban* (Kr. e. 5500–3400) a folyóvölgyek árvízmentes képződményei (a folyóhátak, parti dűnék) és a termékeny löszfelszínek népesültek be. A futóhomokos hordalékkúp-síkságok lakatlanok maradtak vagy csak a peremterületeiket szállták meg (*Kertész–Sümegi* 1999, 9–22; *Sümegi–Kertész* 1998, 7–21). Az újkőkori *életformaváltás*, melyet a tudomány *neolitikus forradalomnak* nevez, egyrészt a belső (autochton) fejlődés, másrészt a kívülről ért kulturális hatás (impulzus) eredménye. A neolitikus forradalom hosszú folyamat volt, a Kárpát-medencében Kr. e. 5000-től 4200-ig tartott (*Kristó* 1998, 14). A *komplex termelő gazdálkodást* folytató neolitkori közösségek a földet agancskapával, kőásóval, ásóbottal művelték, az aratáshoz kalcedon és obszidián pengékkel ellátott szarvasagancs-sarlót használtak. Nyilvánvaló, hogy ilyen termelőeszközökkel *csak apró területfoltokat tudtak megművelni.* Az *őstársadalmak néhány hektáros kultúrtájai nem voltak stabil képződmények*: a termőföld kimerülése után más és más területeket műveltek meg. Feltehetően az *égetéses erdőirtást* alkalmazták, mert az így nyert föld megművelése könnyebb volt, mint az ősgyep feltörése. A *tell* típusú települések, többnyire széles árterektől övezve, folyamatosak voltak, váltógazdálkodást folytattak, de elszigeteltségük miatt nem váltak a (későbbi) földműves kultúra és kultúrtáj fejlődési magterületeivé (pl. a Mágori-halom a Sebes-Körös mellett).

A neolitikumban megnőtt az alföldi tájak népességeltartó kapacitása. Az őskőkorban egy vadász megélhetéséhez 8–10 km^2-nyi területre, később az élelemtermelő embernek 0,2–0,5 km^2-re volt szüksége (*Raczky* 1996, 23).

A *szubboreális (bükk-) fázisban* (Kr. e. 3000–600) az éghajlat hűvösebbé és nedvesebbé vált, az alföldi erdők és lápok ekkor a legkiterjedtebbek. A rézkor (Kr. e. 3400–1900) és a bronzkor (Kr. e. 1900–800) népei – az ökológiai feltételekhez alkalmazkodva – megváltoztatták életmód-stratégiájukat: tevékenységükben a *pásztorkodó állattenyésztés* vált dominánssá, de tovább éltek a korábbi élelemtermelési formák is, mint pl. a telephelyet váltogató állattenyésztő-földművelőgazdálkodás és a tell-telepekhez kapcsolódó mezőgazdálkodás. A neolitikus társadalom lokális környezetátalakító munkájával szemben a szubboreális fázisban a földművelés regionális jelentőségűvé vált (*Somogyi* 2000a, 13). A művelt földek mellett ún. szubantropogén elemként egyre jelentősebb a kaszáló- és legelőterületként használt természetes és erdőirtással is növelt sztyeppterület. A termőföld és legelőnyerés céljából mind nagyobb mértékben irtották az erdőt, így az emberi tevékenység – különösen a löszvidékeken – erősen akadályozta az erdők természetes fejlődését és terjedését (*Somogyi* 2000a, 13–14). Az antropogén tájformáló-kultúrtájfejlesztő tevékenység értékeléséhez szükséges megjegyeznünk, hogy *a bronzkor első felében az agancs-, csont- és kőeszközök még túlsúlyban voltak* a bronzeszközökkel szemben.

A fémkorokból napjainkig átöröklődő antropogén tájelemek a több ezer m^3-es strázsa- és temetőhalmok (kurgánok), a mesterséges lakódombok, a sáncok és az árkok. Az Alföld legterjedelmesebb antropogén tájeleme a 4. századból való Csörsz-árok, amelynek kiépítéséhez mintegy 15 millió m^3 föld megmozgatása volt szükséges (*Patay* 1969, 411).

A *szubatlanti fázisban*, Kr. e. 600-tól a klíma szárazodott, de továbbra is hűvös maradt (*Medzihradszky–Járainé* 1996, 147–153; *Rácz* 1999, 1130–1131). Az Alföldön nomád és félnomád népek éltek. A jellegadó *legelőváltó állattartás* mellett az erdősztyepp síkság ármentes térszínein földműveléssel is foglalkoztak, felhasználva a vaskor nagy találmányát, a kerekes ekét, a faekére szerelt vaspapucsot és egyéb tökéletesedő talajművelő-terménybetakarító eszközöket. A *750-től 900-ig tartó száraz klíma az alföldi pásztortársadalmak és a kisebb földművelő közösségek fokozatos pusztulását eredményezte* (*Györffy–Zólyomi* 1996, 915; *Rácz* 1999, 1131). Az antropogén tájelemek lepusztult-feltöltődő állapotban csak színezőelemei voltak a honfoglalás kori földrajzi környezetnek.

A neolitikus forradalomtól a magyar honfoglalásig (895) élt népek – váltakozó mértékben és módon – beavatkoztak a természeti környezet fejlődésébe. *A tájváltozás leginkább az erdőterület csökkenésében nyilvánul meg.* Krisztus születése idején a Kárpát-medence erdősültségi foka 75–80% körül lehetett, a 9. század végére kb. 35–37%-ra csökkent (*Kordos* 1996, 389). A földművelés és ennek térbeli megjelenése, a kultúrtáj kis területekre korlátozódott, az állandó helyváltoztatás és az *alacsony népsűrűség* miatt a honfoglalás kori Alföldön nem volt jellemző. A 9. században a magyar honfoglalás előtt kb. 150–300 000 ember élt a Kárpát-medencében (*Kristó* 1998, 74). Az 1 km^2-re jutó népesség

0,46–0,92 fő, ha pedig egy szűkebb területre, a 220 000 km^2-es sík- és dombvidéki élettérre számítjuk a népsűrűséget, akkor is csak 0,7–1,4 fő/km^2-es értéket kapunk. Ilyen *alacsony népsűrűség mellett* (az alföldperemi kisebb szláv kultúrpusztákat kivéve) a *korábbi kultúrtájak nem voltak fenntarthatók. A kultúrtáj emberi munkával átalakított és folyamatosan használt tér.* Ha megszűnik a szántóföldek és kertek használata, a táj elvadul, füves-bozótos, majd erdős területté válik. *A magyarság 895-ben tehát olyan területre érkezett, amely* – többek véleménye szerint – *már nem volt teljesen nyerstáj (őskörnyezet), de kultúrtáj sem*, mert azt a magyarság és az együtt élő népek csak igen hosszú idő alatt – a nemzedékek egymásra épülő munkájával – teremtették meg (*Borsy* 1996, 13–14; *Bulla–Mendöl* 1947, 72–73; *Frisnyák* 1990, 7; *Prinz* 1938, 163).

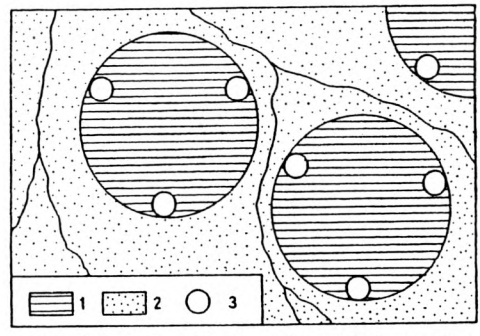
A honfoglaló magyarság természeti öröksége

A honfoglalás kori természeti környezet Györffy György és Zólyomi Bálint szerint „(...) nem sokat különbözött attól, amint térségünk az elmúlt évszázadok népességrobbanása és természetrombolása előtt kinézett" (*Györffy–Zólyomi* 1996, 899). A 18–19. századi kéziratos mappák (köztük az 1:28 800-as méretarányban készült első katonai térképfelvétel) szerint a vízborította és árvízjárta területek 48 00 km^2-t, a történelmi Magyarország 15%-át foglalták el (*Lászlóffy* 1938). A honfoglalás korában – a már említett globális éghajlatváltozás (aszályos klíma) következtében – a folyók által elöntött területek, tavak, mocsarak és lápok kiterjedése kisebb lehetett, mint a kartográfiai munkálatok idején, a 18. század vége felé. Az elöntött terület 53%-a a Tisza és mellékfolyói alföldi szakaszára jutott, és alapvetően meghatározta a magyarság környezetgazdálkodását, a természeti erőforrások hasznosításának mértékét és módját.

Az Alföld két geomorfológiai szintre, az amfibikus árterekre és az ármentes térszínekre (életkamrákra) különül (*Glaser* 1939, 305) (*1. ábra*). Az alföldi árterek – a vízfolyásokhoz viszonyított helyzetük alapján – *alacsony-* és *magasártérre* tagolódnak. Az alacsony ártereket – pl. a Szatmár-Beregi-síkság, a Bodrogköz, a Körösök vidéke, a Sárköz, a Béga és a Temes melléke stb. – a gyakori vagy állandó vízborítottság jellemezte. Az alacsony árterek láp- és mocsárvilága a feudális kori környezetgazdálkodás egyik sajátos ökológiai típusát alkotta (pl. az Ecsedi-láp, a Szernye, a Szenna- és a Blatta-mocsár, a Rétköz, a Taktaköz, a Zagyva-völgy alsó szakaszán a Hajta-mocsár, továbbá a Kis- és Nagy-Sárrét, az Alibunári-mocsár stb.). A magasártereket az árvizek csak időszakosan öntötték el. Ilyen volt pl. a Hortobágy, a borsodi Mezőség, a Dunamenti síkság stb. Az árvizeket az alföldi nép nem katasztrófaként élte át, a természet meg-megújuló

1. ábra

Az alföldi életkamrák modellje

Jelmagyarázat: 1 – ármentes szint (életkamra), 2 – folyami ártér, 3 – ártérperemi település.
Forrás: Saját szerkesztés.

jelenségeként értékelte és ehhez alkalmazkodva alakította ki gazdasági tevékenységét. A váltakozóan nedves-száraz ártérövezetből morfológiai lépcsőként emelkednek ki az Alföld nagykiterjedésű löszös síkságai (a Bácska a Telecskai-löszplatóval, a Békés-csanádi löszöshát, a Hajdúhát déli fele, a Nagykunsági löszöshát stb.), a futóhomokos hordalékkúp-síkságok (a Duna–Tisza közi homokhátság, a Nyírség, a Deliblát) és a medenceperemi hordalékkúp-síkságok (pl. a Pesti-síkság, a Mátra- és Bükkalja).

Az Alföld felsorolt tájtípusai megfeleltek népünk környezetigényének, mivel kedvező ökológiai feltételeket biztosítottak mind a nagyállattartó, mind pedig a földművelő tevékenységéhez. Az egyes tájtípusokat – a társadalmi tevékenység különböző erőforrás-igénye szerint – más és más módon hasznosították. Az árterek és ezek ellenpólusai, az ármentes életkamrák különböző *kultúraszintek*: a folyóvízi ártéri síkságok alapvetően az állattenyésztés, a magasabb térszínek a földművelés (a komplex paraszti gazdálkodás) területei voltak (*Bulla–Mendöl* 1947, 227–232). Az Árpád-korban kialakult térszerkezetek – az árterek monokultúrás állattenyésztő, az életkamrák földművelő, monokultúra-jellegű gabonatermesztő profilja – évszázadokon át stabilizálódtak. Az árterek és ármentes életkamrák komplementer-jellegű tevékenységet folytattak, az Alföld egészére kiterjedő rendszert alkottak, és gazdasági egységet képeztek.

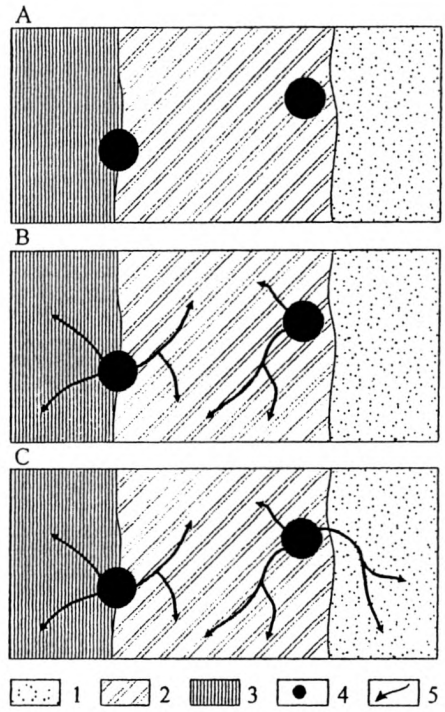
A kultúrtáj kialakulása és gazdagodása (10. század – 1920)

Az alföldi tájak antropogén átformálása több szakaszban, időben és térben eltérő intenzitással történt. Az Árpád-korban a földművelés térhódítása és a legelők terjeszkedése tovább csökkentette az alföldi erdőségeket. A régészeti és történe-

ti források alapján feltételezhető, *hogy az első kultúrtájak, a téli szállások szántóföldjei az árterek és az ármentes térszínek határán (az életkamrák peremén) alakultak ki* (*2. ábra*). A művelt földek kezdetben a legelőhatár egy-egy, az állatok által *megtelkesített* (trágyázott) kisebb területére korlátozódtak (*Orosz* 1994, 30), és csak a 12–13. század fordulóján – a két- és háromnyomásos rendszer elterjedésével – váltak állandó helyhez kötődő kultúrtájakká. *Az Árpád-kor végén a települések, a szántók, a kertek és a szőlők – mint kultúrtájelemek – az Alföld alig 5%-át foglalták el* (*Lóczy* 2000, 224). A kultúrtájfejlődésnek erre a korszakára tehető a differenciált ártéri gazdálkodással kapcsolatos *fokrendszer* kiépítése is (*Andrásfalvy* 1975, 15–19).

2. ábra

A kultúrtájak kialakulása és terjedése a Kárpát-medencében

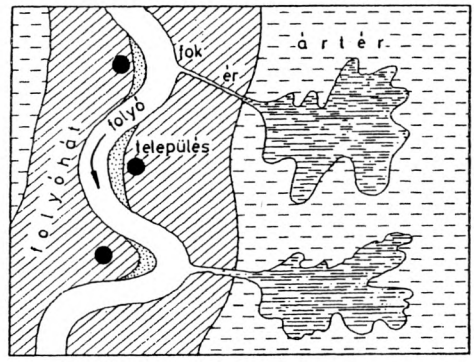

Jelmagyarázat: 1 – ártéri síkság, 2 – ármentes síkság, 3 – domb- és hegyvidék, 4 – a kultúrtájak magterületei, 5 – a kultúrtáj-diffúzió iránya.
Forrás: Saját szerkesztés.

Az alföldi folyók az árvizek ismételt hordalékterítéseivel a meder két oldalán néhány méter magas és több száz méter (a nagyobb folyók 1-2 km) széles *folyóhátat* építettek (pl. a beregi Tiszahát, a Szamoshát, a Krasznahát, a Túrhát, a Berettyó-Körös vidék folyóhátjai stb.). A folyóhátakat megszakító nyílások, a *fokok* az áradások vizét az ártérre vezették (*3. ábra*). Az árterek állandó vízállásait tápláló nagyobb fokok és erek, mint pl. a Mirhó, a Hortobágy, a Rétközben a Szebecse, természetes kiszakadások és mellékágak voltak. *A kisebb fokok és csatornák emberi alkotások, s ezek képezték a feudális fokgazdálkodás (a legelőöntözés, a réti, tavi és rekesztő halászat) alapjait.* A folyó apadásakor az árteret behálózó erek a vizet a folyómederbe vezették vissza. A fokok, erek és tavak, amelyek – részben emberi beavatkozás révén – egymással összeköttetésben álltak, a *helyi vízi közlekedés* (fa-, nád- és szénaszállítás) útvonalai voltak. *A folyóból ki- és visszaáramló víz kinetikai energiáját a 11. századtól a vízimalmok hasznosították.*

3. ábra

A fok modellje

Forrás: Saját szerkesztés.

Forrás: Saját szerkesztés 18. századi kéziratos térképek alapján.

A védelmi (hadászati) feladatok is igényelték az ember tájalakító-környezetformáló munkáját. Az Alföld egyes peremtájai – pl. a Felső-Tisza-vidék ártéri síkságai – a mélységben tagolt országvédelmi (gyepű-) rendszer részei voltak. A védelmi övezetben a kora Árpád-korban *földvárak és határőr települések* létesültek. A 10. században pl. a *szabolcsi földvár* építésénél 500000 m^3 földet, a sáncok összetartásához szükséges gerendavázhoz mintegy 15000 m^3 fát használtak fel.

Az ártérperem ősi telepítővonala mellett a kultúrtáj másik intenzív területsávja a síkság és a hegyvidék határán, a térszerveződés gazdasági erővonalán alakult ki. A gazdasági erővonal (Cholnoky szóhasználatával vásárvonal) energikusabb pontjain, a hegységkeret felől érkező folyók alföldi völgynyílásában „erőközpontok" (vásárvárosok) szerveződtek (*Frisnyák* 1990, 51–53, *Süli-Zakar–Csüllög* 2000, 207). Az alföldperemi piachelyek és -központok a Kárpátok humanizációja (betelepülése és gazdasági hasznosítása) után egyre fontosabb szerepet töltöttek be az interregionális gazdasági kapcsolatokban (*Beluszky* 2001, *Frisnyák* 2004, 73–76). A kultúrtájfejlődés a belső-alföldi területeken lokális, az egyes – nagyobb hegyvidéki hinterlanddal rendelkező – alföldperemi vásárvárosok környezetében mikroregionális jellegű volt. Az alföldi folyók is gazdasági erővonalak, amelyeken (pl. a torkolatok, gázlók, révátkelők és hidak mellett) az energikusabban fejlődő települések a kultúrtáj-növekedés magterületeivé váltak. A folyami hajózás – „hegymenetben" – parti vontatást igényelt, s ezt a célt szolgálták a galériaerdők irtásával és sok földmunkával kialakított Duna és Tisza menti vontatóutak (pl. Szabolcs község mellett a Vontatópart).

Az alföldi gazdaság és kultúrtáj a virágzó feudalizmus idején tovább fejlődött, és a 15–16. század fordulóján megközelítette-elérte az európai szintet. *A 16–17. században a török invázió és megszállás megtörte a fejlődés vonalát,* az Alföld periférikus helyzetbe süllyedt. Az alföldi nép több évszázados gazdasági-kulturális eredményei nagyrészt megsemmisültek. Az elnéptelenedést a kultúrtáj gyors degradálódása, „visszatermészetesedése" követte (*Hajdú* 2000, 38). *Az alföldi kultúrtájak pusztulása a déli és középső területeken volt a legnagyobb,* a peremek felé mérséklődött. A települések többsége elpusztult, a szántóföldek és kertek helyét bozótok foglalták el. A hordalékkúp-síkságokon megindult a *homokmozgás*, az ún. lepelhomok-képződés (Bugac, Deliblát). A *végvár-övezetben* a mesterséges elárasztások miatt *terjeszkedett a láp, a mocsár és a nád.* A lakosság más régiókba vagy a megmaradt mezővárosokba menekült. Az oppidumok körül földből-fából sáncokat, helyenként – pl. a hajdúvárosokban – palánkvárakat építettek. *Az uralkodó tájkép a füves puszta és a mocsaras ártér volt.* Az Alföld hódoltsági részein a *pusztai állattartás* – mint monokultúrás gazdasági tevékenység – virágkorát élte (*Paládi-Kovács* 1993, 153–155). A megszálláson kívüli peremtájakon, pl. a Nyírségben, a Bodrogközben, a Beregi- és a Szatmári-síkságon megmaradtak a települések és a környezetgazdálkodás korábbi struktúrái. A kultúrtáj gazdagodásáról is vannak adataink. Pl. a Bodrogközben – a Karcsa egyes mederszakaszainak felhasználásával – Nagytárkánytól Tokajig *sószállító csatornát* építettek (*Ihrig* 1973, 45).

A török megszállás után, a 17–18. század fordulóján megindult a gazdasági élet reorganizációja. Az Alföld relatív földbősége és munkaerőhiánya, a kárpáti helységkeret viszonylagos túlnépesedése egy spontán népességáramlást indukált, amelyet szervezett telepítési akciók követtek. Így a 18. században *az alföl-*

di magyar településtérben nemzetiségi szigetek, délen etnikai tömbök képződtek. Az 1720-as évektől 1787-ig az alföldi vármegyék lakossága 125 ezerről 950 ezerre, több mint hét és félszeresére növekedett (*Somogyi* 1994, 9–10). Az Alföld az 1790-es években 9,6%-kal részesedett az ország népességéből, ez kb. háromszor kisebb, mint a régió területi aránya.

A 18. század az alföldi kultúrtáj-rekonstrukció és -fejlesztés nagy korszaka volt. A régi tönkretett kultúrtájak helyreállítása mellett – a népességnövekedéssel összhangban – egyre nagyobb területeket kellett meghódítani a szántóföldi gazdálkodásra. A földműves kultúra az ármentes életkamrák területén, különösképpen a löszsíkságokon terjedt. A kultúrtájfejlődésnek ebben a korszakában is tovább csökkent az alföldi erdők területe. *Az Alföld fátlansága és puszta-jellege a 18. század végén érte el maximumát* (*Somogyi* 1994, 11). A nagytáj erdősültsége 4-5% körül lehetett, de a peremtájakon, ahol nem volt török uralom, még jelentős homoki és ártéri erdők voltak (pl. a Nyírség 1/3-át, a Beregi- és Szatmári-síkság több mint felét erdők borították). A terület- és gazdaságfejlesztés a kultúrökoszisztéma növelése mellett (vagy annak érdekében) szükségessé tett különböző vízügyi munkálatokat is. A *folyószabályozás* ekkor még lokális jellegű volt, egy-egy kistérség érdekeit szolgálta, pl. a Duna alföldi, a Felső-Tisza Dombrád környéki szakaszán, a Szamos völgyében, a Temesközben stb. A láp- és mocsárlecsapolások is megkezdődtek, de ezek – elszigeteltségük miatt – nem hozták a kívánt eredményt (Körös-vidék, Ecsedi-láp stb.). A 18. században épült a Béga- és a Temes-csatorna, a Mirhó-gát, majd 1793-tól 1802-ig a Dunát és a Tiszát összekötő, 118 km-es Ferenc-csatorna. A lokális tájfejlesztő-kultúrtájteremtő munkák sok helyen mikro- és mezoregionális jellegűvé szélesedtek. A futóhomok megkötése (akác- és szőlőtelepítéssel) sajátos kultúrák kialakítását tette lehetővé. A 18. században formálódik és a 19. században teljesedik ki a *homoki kultúra* Kecskemét és Nyíregyháza térségében. *Az amfibikus ártereken a félkultúr rétek és legelők mellett – a régió kb. 1/3-án – még lápok és mocsarak voltak.*

Prinz Gyula szerint a Kárpát-medencében a „szántóföldek csak a 18. században folytak össze nagy, zárt területekké, melyekben az erdők és vizesföldek maradványai voltak a zárványok" (*Prinz* 1938, 162–163). Az Alföldön később, a *19. századi integrált környezetátalakító munkák eredményeként kapcsolódtak össze a kultúrtájak.* A 19. század elején a szántó-, kert- és szőlőként művelt területek és a települések belsőségei (az épített környezet) az Alföld kb. 43%-át foglalták el (*Lóczy* 2000, 224).

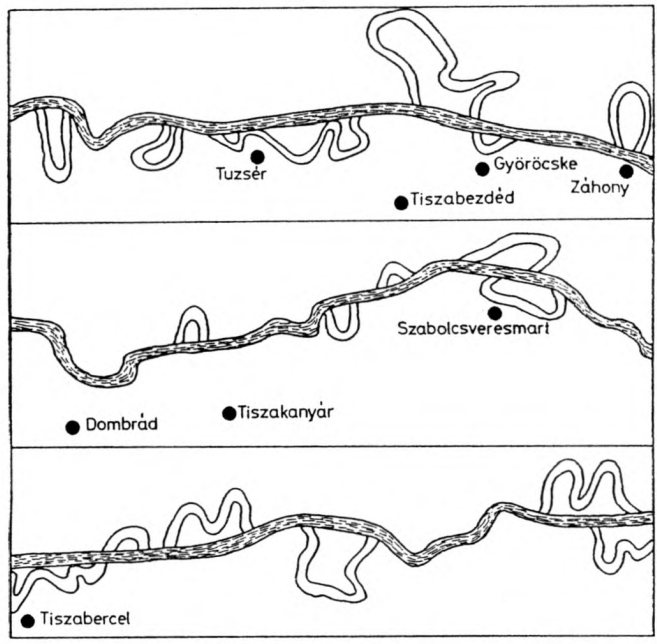
A gazdasági kultúra (és kultúrtáj) fejlődését a hegységkereten folyó mértéktelen erdőirtás és ennek alföldi hatása, az *árvízszint növekedése* is befolyásolta. 1750-től 1850-ig a Kárpátokban és a medenceválasztó hegységekben 23 000 km^2-nyi erdőt vágtak ki hamuzsírfőzés, faszénégetés és egyéb ipari felhasználás (és export) céljából. A növekvő árvízszint miatt a Tisza vízrendszerében több

mint 800 olyan falu és mezőváros került veszélyhelyzetbe, amely korábban teljes biztonságban élt a néhány méterre kiemelkedő „ősi települési szinteken" (*Somogyi* 1994, 14).

Az egész Alföldre kiterjedő és összehangolt (makroregionális) környezetátalakító munkát egyrészt a 18–19. századi árvizek hatalmas kártételei, másrészt a nemzetgazdaság modernizálási feladatai indokolták. Az 1846-tól 1914-ig tartó (kisebb mértékben a két világháború között is folytatódó) *vízépítő-vízszabályozó munkák alapvetően megváltoztatták az alföldi táj képét, a termelés ökológiai feltételrendszerét* (*4. ábra*). A folyószabályozás és ármentesítés *„eltüntette a két fő tájtípusnak, az ártérnek és az ármentes szintnek a különbségét, egyetlen ármentes területté alakította át az egész vidéket, s mindenütt a szántóföldet tette*

4. ábra

A Tisza szabályozása Záhony és Tiszabercel között

Forrás: Saját szerkesztés.

uralkodóvá" (*Bulla–Mendöl* 1947, 92). A korábbi évszázadok alföldi gazdálkodásában a *gyepterület* (saltus) képezte a legfontosabb természeti erőforrást, a *19. században a szántóföld* (ager) vált meghatározóvá. Az integrált környezetátalakító (folyószabályozó, ármentesítő, láp-, mocsár- és belvízlecsapoló, erdőtelepí-

tő és meliorációs) munkák tették lehetővé az Alföld régió (az „európai éléskamra") gazdasági szerkezetváltását, a termelés modernizálását, infrastruktúra-rendszerének kiépítését és népességeltartó képességének növelését. *A 20. század elején a kultúrtáj – a mai országterület alföldi részén – 78%-ra, az erdő kb. száz év alatt 4%-ról 8%-ra növekedett, míg a rét és legelőterület 10%-ra, a láp- és mocsár-ökoszisztéma 4%-ra csökkent* (*Frisnyák* 2004, 7–21; *Lóczy* 2000, 227).

A 19–20. század fordulójára kialakult – és azóta is állandóan változó-gazdagodó – alföldi kultúrtáj a Kárpát-medence népeinek monumentális alkotása. Összegződik benne több mint harminc emberöltő egymásra épülő-rétegződő munkája.

Irodalom

Andrásfalvy B. 1975: *A Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítések befejezéséig*. Szekszárd.

Beluszky P. 2001: *A Nagyalföld történeti földrajza*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus.

Borsy Z. 1996: Az alföldi táj és átalakulása. In Rakonczai J. – Szabó F. (szerk.): *A mi Alföldünk*. H. n. 5–16. o.

Bulla B. – Mendöl T. 1947: *A Kárpát-medence földrajza*. Budapest.

Frisnyák S. 1990: *Magyarország történeti földrajza*. Budapest.

Frisnyák S. 1992: Az Alföld kultúrgeográfiai korszakai (Adalékok a környezethasznosítás és -átalakítás értékeléséhez). In Fejér L. – Kaján I. (szerk.): *Mérlegen a Tisza-szabályozás. Egy XIX. századi mérnöki természetalakító munka – mai szemmel. Előadások és vita a Budapesti Műszaki Egyetemen*. Budapest, MHT, OVF. 3–18. o.

Frisnyák S. 2004: *A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében*. Nyíregyháza.

Füleky Gy. (szerk.) 1997: *A táj változásai a Honfoglalás óta a Kárpát-medencében*. Gödöllő, Gödöllői Agrártudományi Egyetem.

Glaser L. 1939: Az Alföld régi vízrajza és a települések. – *Földrajzi Közlemények*. 297–307. o.

Györffy Gy. – Zólyomi B. 1996: A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. – *Magyar Tudomány*. 8. 899–918. o.

Hajdú Z. 2000: A természetátalakítás történeti szakaszai az Alföldön. In Frisnyák S.(szerk.): *Az Alföld történeti földrajza*. Nyíregyháza. 35–42. o.

Ihrig D. 1973: *A magyar vízszabályozás története*. Budapest, Országos Vízügyi Hivatal.

Kertész R. 1996: Vadász-gyűjtögetők a Közép-Tisza vidékén. In Madaras L. et al. (szerk.): *Vendégségben őseink háza táján*. Szolnok. 7–21. o.

Kertész R. – Sümegi P. 1999: Teóriák, kritika és egy modell: Miért állt meg a Körös-Starčevo kultúra terjedése a Kárpát-medencében? – *Tisicum*. XI. Szolnok. 9–23. o.

Kordos L. 1996: A honfoglalók természeti öröksége. – *Élet és Tudomány* (13.). 387–389. o.

Kristó G. 1998: *Magyarország története 895–1301*. Budapest.

Lászlóffy W. 1938: *Magyarország vízborította és árvízjárta területei az ármentesítő és lecsapolási munkálatok megkezdése előtt (falitérkép, M=1:600000).* Budapest.

Lóczy D. 2000: Az alföldi tájak változó hasznosítása és értéke. – *Az Alföld történeti földrajza.* Nyíregyháza. 221–228. o.

Marosi S. – Somogyi S. 1990: *Magyarország kistájainak katasztere I–II.* Budapest.

Medzihradszky Z. – Járainé Komlódi M. 1996: Az ember természetformáló tevékenysége a holocén folyamán a Kárpát-medencében. – *Emlékkötet Andreánszky Gábor (1895–1967) születésének 100. évfordulójára.* Budapest. 147–154. o.

Orosz I. 1994: Az alföldi agrárfejlődés történeti útja. In Timár J. (szerk.): *Az „alföldi út" kérdőjelei.* Békéscsaba, 28–33. o.

Paládi-Kovács A. 1993: *A magyarországi állattartó kultúra korszakai.* Budapest.

Patay P. 1969: A Csörsz árka. – *Természet Világa* (100.). 5. 409–511. o.

Prinz Gy. 1938: *Magyar földrajz II.* Budapest.

Raczky P. 1996: Az első parasztfalvak a Közép-Tisza-vidéken az újkőkor idején. In Madaras L. (szerk.): *Vendégségben őseink háza táján.* Szolnok. 22–30. o.

Rácz L. 1999: Magyarország éghajlattörténete a 16. századtól napjainkig. – *Magyar Tudomány.* 9. 1127–1139. o.

Somogyi S. 1994a: Az Alföld földrajzi képének változásai (16–19. század). – *Történeti Földrajzi Tanulmányok 1.* Nyíregyháza.

Somogyi S. 1994b: Az Alföld földrajzi képe a honfoglalás és a magyar középkor időszakában. – Simon I.–Boros L. (szerk.) *Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 1.* Miskolc–Nyíregyháza. 61–75. o.

Somogyi S. 1996: A magyar honfoglalás földrajzi környezete. – *Magyar Tudomány.* 11. 863–869. o.

Somogyi S. 2000a: A természeti változások és a társadalmi-gazdasági folyamatok kölcsönhatása az Alföldön a honfoglalás előtt. – *Az Alföld történeti földrajza.* Nyíregyháza. 7–24. o.

Somogyi S. (szerk.) 2000b: *A XIX. századi folyószabályozások és ármentesítések földrajzi és ökológiai hatásai.* Budapest.

Süli-Zakar I. – Csüllög G. 2000: Az alföldi regionalizmus történelmi előzményei. – *Az Alföld történeti földrajza.* Nyíregyháza. 199–220. o.

Sümegi P. – Kertész R. 1998: *A Kárpát-medence őskörnyezeti sajátosságai – egy ökológiai csapda az újkőkorban?* – Jászkunság XLIV. 3–4. 144–157. o.

Szabadfalvi J. 1984: *Tanulmányok a magyar pásztorkodás történetéből.* Debrecen.

RÉGIÓKÖZPONTOK EURÓPÁBAN

Horváth Gyula

Nagyvárosok új szerepben

Regionális központoknak nevezzük azokat a nagyvárosokat, amelyek méretük és földrajzi elhelyezkedésük folytán nagy kiterjedésű, 1–3 milliós népességű területi egység (régió) közigazgatási, ipari, közlekedési központjának szerepét töltik be. Ezek a városok kiemelkednek környezetükből, régiójuk erőforrásaiból népességarányuknál magasabb mértékben részesednek.

A nyugat-európai városfejlődési folyamatok hatására a regionális központok pozícióikat évszázadokon keresztül építették ki, funkcionális gazdagodásuk és erőforrásaik gyarapodása régiójukkal szoros kölcsönhatásban alakult. Fejlődésükben éppúgy szerepet játszott a gazdaság szerkezeti átrendeződése, mint a közlekedés és a szolgáltató szektor minőségi átalakulása. Az állami és az önkormányzati adminisztráció parancsnoki posztjainak megtelepülése, fokozatos kiépülése is természetesen közrejátszott abban, hogy az új gazdasági növekedési hajtóerők befogadásához kedvezőbb feltételek jöjjenek létre ezekben a városokban, azonban teljesítőképességük alakulásában az adminisztratív tényezők csak másodlagos erőforrásként mutathatók ki. Dinamizmusukat meghatározóan az ipar és a szolgáltatások regionális és tágabb piacalakító szerepe befolyásolta. Nem véletlen tehát, hogy amikor a regionalizmus intézményesülése – az egyes országokban eltérő fejlődési szakaszokban – közigazgatási változásokhoz vezetett, a régiószékhely kijelölése szinte minden nyugat-európai országban egyértelműnek tűnt: a régió legnagyobb, funkciókban leggazdagabb, kiemelkedő gazdasági potenciálú városa lett a régió közigazgatási központja.

Sok országban a régióközpontok fejlődésében a nemzeti regionális politikák decentralizáló irányzatai, különösképpen a növekedési pólus koncepciók is fontos szerepet játszottak. A növekedési pólus stratégia alkalmazásának lényege az volt, hogy a regionális fejlesztési támogatásban részesített befektetéseket csak korlátozott számú helyszínre irányították (többnyire a regionális térstruktúra módosítására irányuló tervszerű koncepció részeként), megkísérelvén a gazdasági aktivitás támogatását, a régión belüli jólét színvonalának emelését.

A növekedési pólus formálását elsősorban komplex iparfejlesztéssel serkentették, a domináns új vagy korszerűsített iparágak váltak a fejlődés motorjává, majd folyamatosan megjelentek új gazdasági ágazatok és fejlett szolgáltatások is. A francia térgazdaságtani iskola gazdaságpolitikai alkalmazása a gazdasági térben a vállalat- és ágazatközi kapcsolatok jelentős erősödését eredményezte. Hasonló stratégiákat követtek több nyugat-európai országban is. A nagyvárosi központok strukturális megerősítését szolgáló programok – bizonyos idő elteltével – átlépték a nagyvárosi közigazgatási határokat, és egyre nagyobb figyelem fordult a városrégiók felé. E koncepció kiindulópontja a növekedési pólus aktivizálása volt. E mögött két eléggé különböző gondolatmenet állt. Az egyik annak felismeréséből táplálkozott, hogy a regionális és a nemzeti gazdaságban a fejlődés ok-okozati kapcsolatban áll a koncentráció és a polarizáció kiterjedésével. Erre bőséges történelmi tapasztalatok voltak. Továbbra is követendő szempont maradt, hogy a befektetések korlátozott számú központokba való koncentrált telepítése a hatékony fejlődést generálja. A másik gondolatmenet a tervezett növekedési pólust lényegében ágazati szempontokból közelítette meg, a térség fejlődését a nagyvállalati szektorhoz kötötte, abból a feltételezésből kiindulva, hogy az ösztönzi a pólusban a kapcsolódó iparágak fejlődését és/vagy befolyási övezetében a növekedés terjedését idézi elő. A növekedési pólus koncepció alkalmazásában szerzett több évtizedes tapasztalatok természetesen sok ellentmondást tartalmaznak. A pólusként kezelt nagyvárosok fejlődésében elért vitathatatlan eredményekkel párhuzamosan a regionális átalakulásra gyakorolt hatás tekintetében a következmények már kedvezőtlenebbek. Nem minden országban sikerült a növekedési pólusokat a regionális fejlődés motorjává fejleszteni. Különösképpen azokban az országokban nyilatkoznak szkeptikusan e paradigma alkalmazásának eredményeiről, amelyek nem voltak képesek egységes rendszerbe foglalni területpolitikai, gazdaságpolitikai és közigazgatás-politikai stratégiájukat. A részpolitikák kidolgozása és megvalósítása nem ágyazódott egységes decentralizációs koncepcióba, hanem azok elszigetelt reformlépesekként jelentek meg, megvalósításuk pedig éppen a szinergiák nem kellő érvényesülése miatt nem kívánt hatásokat eredményezett, s nem volt hatékony.

A régióközpontok mérete

Európa országainak sokszínű közigazgatási berendezkedéséből következően régióközpontokról differenciált megközelítésben lehet beszélni. A föderalizált és a regionalizált berendezkedésű országokban a mezoszint közigazgatási központjai tényleges régióközpontokként működnek, a decentralizált és az unitárius országokban a NUTS2 egységek központjai korlátozott (tervezési, szervezési) funkciókkal rendelkeznek.

A régióközpontok kijelölésében és fejlesztésében az egyes országokban sok azonos és megannyi sajátos szempont játszott szerepet. Az általános tendencia azonban egyértelműen kirajzolódik: az európai régiók döntő többségében a legnagyobb város a régió központja. Az európai urbanizációs fejlődési folyamatok nyomán a nagyvárosok sűrűsége a kontinens országaiban eltérő képet mutat. A százezer fő feletti városokban élő népesség az egyes országokban eltérő képet mutat. A vizsgált tizenhat ország népességének 8–34 százaléka él százezer fő feletti népességű városokban. (A vizsgálat a népességarány meghatározásában a fővárosok népességét nem vette számításba.)

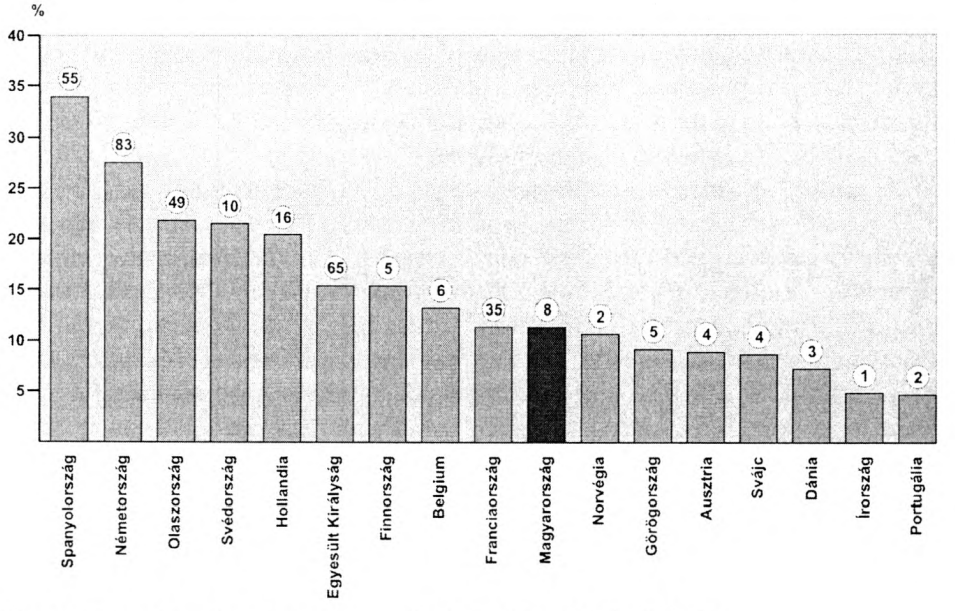
A városok számát tekintve Németország áll a rangsor élén, 83 városa lépi át a százezres határt, majd az Egyesült Királyság (65 város), Spanyolország (55 város), Olaszország (49 város) és Franciaország (35 város) következik. A népességarányt tekintve a sorrend: Spanyolország, Németország, Olaszország, Svédország és Hollandia (*1. ábra*). Érdemes Magyarország rangsorban elfoglalt helyére is figyelmet fordítani. A közepes méretű európai országok sorában Magyarország pozíciója a legjobbnak tekinthető. Nyolc nagyvárosunk az ország népességének 12 százalékát teszi ki. A nagyvárosok népességarányát tekintve Magyarország az erősebben urbanizált Franciaország szintjén van. Természetesen a nagyvárosi központok átlagos népességszámát tekintve pozíciónk ez utóbbi összehasonlításban lényegesen kedvezőtlenebb. Közismert, hogy a magyar városhierarchia csúcsán elhelyezkedő városok mérete nem követi a nyugat-európai szabályszerűségeket, e városok népességszáma az európai nagyvárosokénak fele-harmada. E tekintetben lényeges változásokra nem is számíthatunk, hisz két évtizede lezárult a nagyvárosok növekedésének extenzív szakasza.

A régióközpontok népességszámát vizsgálva a kép további árnyalatokat mutat. Az *1. ábrán* szereplő 351 város közül mindössze másfélszáznak vannak regionális hatókörű funkciói. A föderalizált és regionalizált országok (Spanyolország, Németország, Olaszország, Belgium, Franciaország és Ausztria) régióközpontjainak száma 64. A közigazgatási régiókkal nem rendelkező, de viszonylag kiépült regionális intézményrendszert felmutató országok (Egyesült Királyság, Portugália, Magyarország) régióközpontjainak száma 25. A többi országban a régióközpontok definiálását szolgáló ismérvek kevésbé relevánsak. Ennek ellenére azt tapasztalhatjuk, hogy a dekoncentrált állami hivatalok, regionális hatókörű intézmények (egyetemek, konferenciaközpontok, technológiai parkok stb.) telepítésére például az unitárius skandináv államokban is elsődlegesen a 17 nagyvárosban került sor.

A nagyvárosi hálózat méreteiben megmutatkozó különbségek eltérő szerkezeti jegyekkel is párosulnak. A kiterjedt nagyvárosi hálózattal rendelkező Spanyolországban 22 kétszázezer lakos feletti város található. Ezek területi megoszlása nagy egyenetlenséget mutat. Vannak nagy népességű régiók (pl. Andalúzia,

1. ábra

A százezer lakosnál nagyobb népességű városok népességen belüli aránya néhány európai országban, az első város nélkül, 2004

Forrás: A szerző szerkesztése nemzeti statisztikai évkönyvek adatai alapján.

Katalónia, Valencia és a Baszkföld), amelyek területén hat-nyolc nagyváros is található, ezek fele-harmada legalább kétszázezer fő feletti népességszámú. Az elmaradottabb régiókban viszont egyetlen nagyváros áll a városhierarchia csúcsán. (Aragon régió székvárosát, a 645 ezer fős Zaragozát követő másik megyeszékhely – Huesca – csak 48 ezer fős lakosságot számlál.) A régiók adminisztrációs központjának kijelölése ebben az esetben nem okozott különösebb gondot. Spanyolországban is az általános nyugat-európai szabályszerűség érvényesül, a régióközpontok a régió legnagyobb városai. A Baszkföld kivételnek tekinthető, a régió fővárosa, az ősi baszk szabad királyi város, Vitoria-Gasteiz (226 ezer fő) kisebb népességszámú, mint a régió tényleges gazdasági és pénzügyi központja, Bilbao (353 ezer fő). A baszk parlament és kormány, illetve a régió számtalan egyéb intézménye ugyanakkor Bilbaóban építette ki központját.

Az Ibériai-félsziget másik országában, Portugáliában merőben más helyzetet találunk. Az ország városhálózata szélsőségesen polarizált. Az egyik póluson az ország népességének több mint felét felölelő két nagy agglomerációs övezet (Lisszabon és Porto), a városhierarchia alján 42 tíz-húszezer fős népességű kis-

város helyezkedik el. A 13 középváros (40–50 ezer fő) a tengerparti sávra koncentrálódik, és mindössze egy város (Braga) népessége haladja meg valamelyest a százezer főt, bár a városi övezetek népességszáma alapján a portugál statisztika a közép-portugáliai Coimbrát is százezer fő feletti településként veszi számításba. A lassú portugál régiószerveződés egyik oka a funkcionálisan gazdag régióközpontok hiányára vezethető vissza.

A nagyvárosi térszerkezet harmadik típusára Ausztria a jellemző példa. Ebben az országban a fővároson kívüli régiók (Landok) székhelyei három csoportba sorolhatók: az egyikbe a nagyvárosok (Graz: 235 ezer fő, Linz: 185 ezer fő, Salzburg: 145 ezer fő, Innsbruck: 115 ezer fő) tartoznak, a másikban két középváros (Klagenfurt: 91 ezer fő és Sankt Pölten: 49 ezer fő) jelenik meg, a harmadiknak szintén két tagja van, Vorarlberg fővárosa, a 25 ezer fős népességű Bregenz és Burgenland székvárosa, Eisenstadt (12 ezer fő). Az osztrák középvárosi hálózat is igen gyenge: mindössze néhány 40–60 ezer fős középvárosa van az országnak. A tartományi központok kijelölésében a hosszú történelmi múltra visszatekintően jelentős térségszervező funkciókkal rendelkező nagyvárosoknak riválisokkal nem kellett megküzdeniük.

A mezoszintű (NUTS2) közigazgatási egységekkel rendelkező európai országok régióközpontjainak méret szerinti megoszlását az *1. táblázat* mutatja.

Az adatok egyértelműen korábbi megállapításunkat támasztják alá: Spanyolország, Németország és az Egyesült Királyság kivételével minden országban a

1. táblázat

Néhány európai ország régiószékhelyeinek méretnagyság szerinti megoszlása, 2004

Ország	A régióközpont		A régióközpontok száma összesen
	a legnagyobb város	nem a legnagyobb város	
Ausztria	9	–	9
Belgium	3	–	3
Egyesült Királyság[1]	10	1	11
Franciaország	22	–	33
Lengyelország	16	1	16
Németország	11	4	15
Olaszország	20	–	20
Spanyolország	16	1	17

Megjegyzés: Regionális kormányhivatalok központjai.

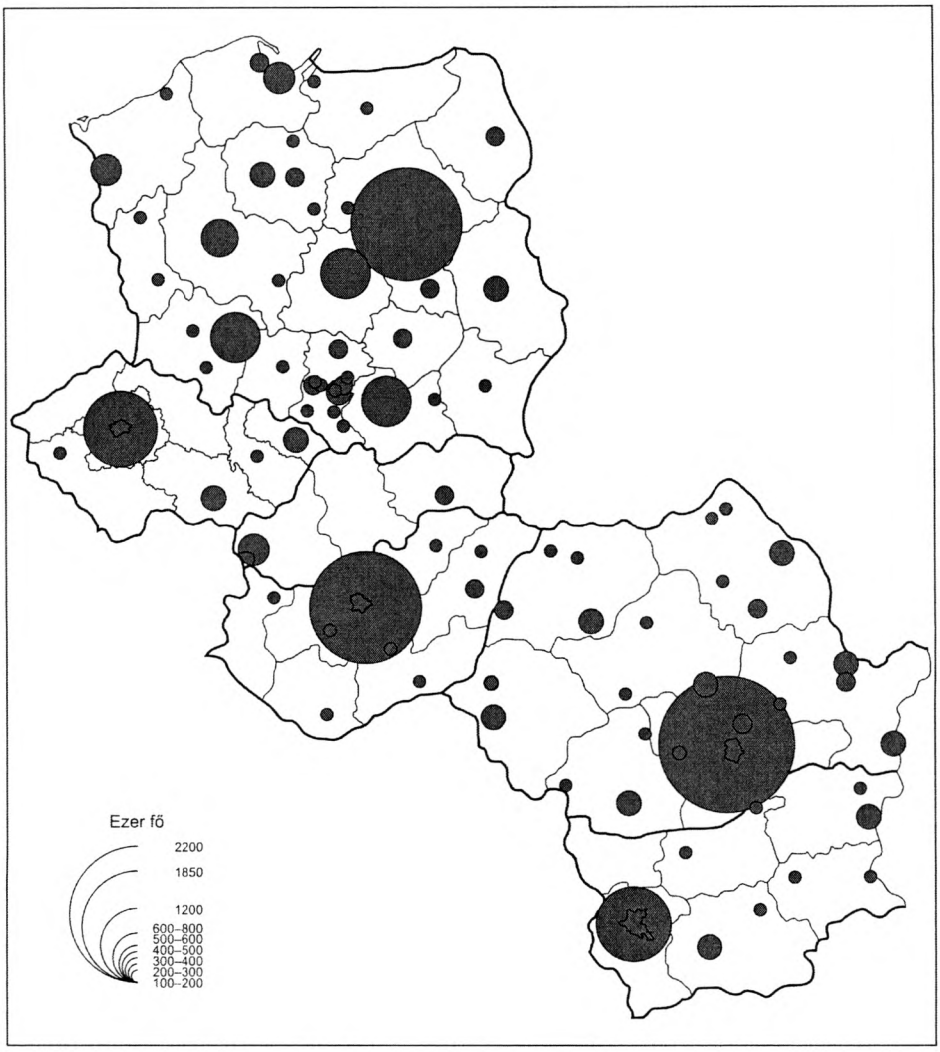
Forrás: Horváth Gyula szerkesztése.

legnagyobb városok a régiók központjai. Németország sajátos helyzetének magyarázatához a második világháborút követő négyhatalmi ellenőrzés politikájához kell visszanyúlni. Két német tartomány esetében a szövetséges hatalmak a korábbi német birodalomban vezető szerepet játszott városokat nem kívánták tartományi fővárosi funkciókkal felruházni. Ezért lett Hessen tartomány fővárosa Wiesbaden (lakosainak száma 2004-ben 274 ezer fő volt), s nem pedig a ma 643 ezer lakosú Frankfurt. Észak-Rajna-Vesztfália központja sem a legnagyobb népességű Köln (2004-ben 966 ezer lakossal), hanem a kisebb méretű Düsseldorf (572 ezer fő) lett. Az egyesülés utáni öt új keletnémet Land közül kettőben sem a legnagyobb város a tartományi központ. Szászország fővárosa, Drezda (484 ezer lakos) és a valamivel nagyobb Lipcse (497 ezer fő), illetve Szász-Anhalt székvárosa, Magdeburg (227 ezer fő) és Halle (240 ezer lakos) között csekély méretbeli különbségek vannak. Az Egyesült Királyságban az egyetlen meg nem feleltetettségi példát Skócia szolgáltatja, ahol az ország történelmi fővárosa, Edinburgh (448 ezer fő) népessége alacsonyabb a legnagyobb népességű gazdasági és pénzügyi központnál, Glasgow-nál (577 ezer lakos).

Kelet-Közép-Európa nagyvárosi hálózata – Románia és Lengyelország kivételével – ritka (*2. ábra*). A regionális centrumok kijelölése ezért sokkal egyértelműbb lehetne. A kelet-közép-európai országok többségében a régióközpontok meghatározása körüli viták az európai uniós csatlakozás előrehaladtával váltak egyre intenzívebbé. Lengyelországban az új vajdasági közigazgatás bevezetése során az új régiók központjai a vezető nagyvárosok lettek. Az egyetlen kivétel Kujawsko-Pomorske vajdaság, ahol a régióközpont nem a 368 ezer lakosú ipari központ, Bydgoszcz város, hanem a 208 ezres, történelmi tradíciókkal rendelkező Toruń lett. A többi országban a városok közötti verseny ma még szinte kizárólag a fejlesztési tanácsok munkaszervezeteinek telepítéséért, illetve a NUTS2 régiók számának megváltoztatásáért folyik. Ez utóbbi különösen Romániában áll a viták középpontjában. Az ország több, hagyományosan erős térszervezői funkciókkal rendelkező nagyvárosa (Arad, Nagyvárad, Nagyszeben, Marosvásárhely) elvesztette potenciális régióközponti szerepét. Ezek az ország regionális beosztásának megváltoztatását követelik. A tervezési-statisztikai régiókhoz tartozó megyék elégedetlenségét jelzi, hogy Romániában a regionális fejlesztési tanácsok székhelyei számtalan esetben kisebb megyeközpontokba kerültek. A vezető városok szerepének negligálására Bulgáriában is volt példa. Az 1970-es években végrehajtott közigazgatási reform – a kis területi egységek helyett 6 oblasztot hoztak létre – eredményeképpen két régióban a vezető nagyváros helyett a régió geográfiai középpontjában található kisebb méretű város lett a régióközpont.

2. ábra

Kelet-Közép-Európa százezer fő feletti népességszámú városai, 2004

Szerkesztette: Horváth Gy.

A nagyvárosi fejlődés hajtóerői

A 20. század utolsó másfél évtizedében a telepítési tényezők nagyfokú mobilitása következtében az egységes európai piacon a nagyvárosok és a régiók kölcsönhatásai egyre erőteljesebbé váltak. Ennek következtében nem csupán a kooperációs szálak erősödtek, hanem fokozódott a régiók és a nagyvárosok közötti verseny is. A hasonló szerkezeti problémákkal küszködő területek, pl. a depressziós (hanyatló, régen iparosított) térségek gazdasági fellendítésében a régiók közti együttműködés fontos szerephez jutott. A francia, a belga és a nyugatnémet nehézipari körzetek kooperációs programjai, a depressziós régiók európai szövetségének akciói is hozzájárultak e térségek gazdasági aktivitásának újraélesztéséhez.

Az érdekazonossággal jellemezhető másik régiócsoportot a határ menti tartományok alkotják. A közös piaci eszme – sokszor regionális politikai mozgalmak nyomására – az interregionális kapcsolatok fejlesztésére mindig nagy hangsúlyt fektetett. A gyakran nemzetiségileg vegyes lakosságú, történelmi-kulturális szempontból vagy gazdaságilag rokon vonásokat mutató tájegységek erőforrásainak együttes hasznosítása a közösségi politika preferált területe lett.

A piaci expanziós kényszer az érdekellentétek szaporodását váltja ki. A legtöbb nyugat-európai nagyváros két évtizeddel ezelőtt megkezdte a felkészülést az európai polgárok és vállalatok kegyéért folytatandó konkurenciaharcra. Fejlesztési stratégiáikban azzal számolnak, hogy:

1. a gazdasági növekedés determinánsai között első helyre kerül a lakóhely minősége, a település kulturális-tudományos-technológiai miliője, a lakókörnyezet kedvező állapota,
2. nő az európai városok közötti kapcsolatok intenzitása, fokozódik a városok elérhetőségének és megközelíthetőségének a szerepe,
3. a nemzetközi piacokon felértékelődnek a komplex kínálattal jelentkező és ezt megfelelően menedzselni képes városok,
4. a nemzeti kormányok befolyása csökken, és növekszik a regionális kormányzatok, valamint az európai szupranacionális intézmények jelentősége.

A piacgazdaságokban egy városnak a településhierarchiában elfoglalt helyét elsősorban funkciói és ezek gyakorlásának minősége, illetve hatóköre, ma már meghatározóan a nemzetközi munkamegosztásban betöltött szerepe határozza meg. Azok a nagyvárosok, amelyek gazdasági alapjuk és intézményi struktúrájuk megrendülését (az agglomeratív nagyipar átalakulását a diverzifikált piac szükségleteit hatékonyabban kielégítő új vállalati szervezeti formák megjelenését, a gazdaság ágazati átrendeződését) tétlenül szemlélték, hagyományos fejlesztési filozófiákban gondolkodtak, versenyképességük csökkenésével, fejlődési adottságaik elértéktelenedésével találták magukat szembe.

Az új gazdasági paradigma ugyanis merőben másfajta telepítési követelményeket favorizál, a város mérete, az ország településszerkezetében elfoglalt pozíciója (az agglomeratív hatás) elvesztette korábbi dinamizáló szerepét, és a tercier ágazatok súlya, a fejlett szolgáltatások (az információs gazdaság, a termelő szolgáltatások, a K+F szektor) váltak a fejlődés, a jövedelemtermelés motorjává (*2. táblázat*). Az új fejlesztési erőforrások átrendezték az európai városok versenyképességi térképét is. Tradicionális növekedési központok indultak hanyatlásnak (Glasgow, Manchester, Dortmund, Torino, Genova, Lille), míg hajdanán csak másodlagos nemzeti regionális központok (Lyon, Bologna, Stuttgart, Graz) az európai munkamegosztás fontos csomópontjaivá váltak. Mindkét várostípusra jellemző azonban, hogy a pozíciójuk megerősítésére vagy gazdasági alapjaik átalakítására átfogó fejlesztési stratégiákat dolgoztak ki.

2. táblázat

A városhierarchiában elfoglalt pozíciót befolyásoló tényezők

1.	Nagyipari csoportok irányító központjainak jelenléte
2.	A termelési szerkezet diverzifikáltsága
3.	Felsőoktatási-kutatási bázisok
4.	Kísérleti fejlesztő helyek
5.	A népesség és az információk gyors mozgását biztosító infrastruktúra jelenléte (légi közlekedés, autópálya, telekommunikációs hálózatok)
6.	Az információk és az eszmék áramlását biztosító kapcsolati rendszerek (konferenciák, rendezvények, kiállítások) kiépültsége
7.	A termelő szolgáltatási hálózatok (üzleti tanácsadás, marketing, reklám, számítástechnika) jelenléte
8.	Pénzügyi erőforrások, támogatási rendszerek
9.	Innovációorientált fejlesztési stratégia, rendezési tervek
10.	Az oktatási, kulturális pihenési és sportlétesítmények könnyű megközelíthetősége
11.	Magas színvonalú lakófunkciókat kielégíteni képes városrészek, negyedek

Forrás: A szerző szerkesztése.

A városfejlődést meghatározó tényezőkben bekövetkezett változások miatt új városfejlesztési stratégiákra lett szükség. A korábbi – központi ajánlásokat érvényesítő – városfejlesztési tervezésnek több alternatívája kínálkozott. A formális választás azonban nem volt könnyű feladat Nyugat-Európában sem.

Egyrészt azért, mert a posztindusztriális átmeneti időszakban a városfejlődést befolyásoló folyamatok törvényszerűségeit kevésbé ismerték, hatásuk – az átalakulás bonyolultsága és a lehetséges fejlődési irányok sokfélesége miatt – nem volt egyértelműen kimutatható.

Másrészt – éppen az elágazási irányok sokasága következtében – a tervezők híján voltak azoknak a makroszabályozási és külsődlegesen meghatározó elemeknek, amelyekhez a város fejlődését mint a regionális munkamegosztás alakításának meghatározó tényezőjét igazítani tudták volna

Harmadsorban pedig még erősen hatottak a tradicionális városfejlesztés korábbi felfogásai is, amelyek – bár a 80-as évtizedben már jelentősen módosultak – a várost alapvetően műszaki létesítménynek tekintették, és a mennyiségi fejlődést a minőségi változások kiindulópontjának tartották. Emiatt is vallott kudarcot a város és környezete fejlődését egységben tervezni szándékozó fejlesztési elképzelés.

Az új városfejlesztési modellek gyökeresen szakítottak a hagyományos fejlesztési koncepciók alapirányzatával: azzal, hogy a városfejlesztés elemeit csupán a közigazgatási határokon belüli műszaki létesítmények mennyiségi fejlődéséhez kössék, és ennek nagy részét – a gazdasági bázisok fejlesztését és átalakítását pedig kizárólagosan – külső (városon és régión kívüli) forrásokból fedezzék. A külső erőforrásokra alapozott városfejlesztési stratégia átmeneti eredményekhez vezetett ugyan, hosszú távon azonban újabb fejlődési problémákat válthat ki. Ezt példázza azoknak a városoknak a gazdaságfejlesztési gyakorlata, amelyek a centrumból odatelepült ipari kapacitásaikat – termelési hagyományok és térbeli kooperációs kapcsolatok hiányában – a szerkezetváltás során nagyrészt elveszítették.

Az új városfejlesztési modellek előnyben részesítették a belső termelési és humán erőforrásokat, a város és régiója kapcsolatait, az interregionális kooperáció erősítésére alapozó fejlesztési irányokat. Külső – nemzeti és külföldi – fejlesztési eszközöket a belső adottságokra építve, ezek preferenciáira alapozva vettek igénybe. Az ilyen szemléletű városfejlesztési politika képes volt megakadályozni, hogy megismétlődjön a korábbi gyakorlat, és az akut foglalkoztatási gondok megoldása, a város gazdasági szerkezetének átalakítása újból egy alapelemeiben egymáshoz nem illeszkedő, erős külső függésre épülő, sérülékeny gazdaság kialakulásához vezessen.

A város méretét, társadalmi és gazdasági szerkezetét, viszonylag kedvező minőségi állapotát, kialakult kapcsolatrendszereit figyelembe véve a városfejlesztés új *önirányító* modelljében az alábbi általános fejlesztési elvek érvényesülnek:

1. A városfejlesztés fő motiváló tényezője a strukturális változások megtervezése, a városi gazdasági bázis átalakítási irányainak megfogalmazása, a globális szerkezeti változások kedvező és kedvezőtlen adottságainak mérlegelése, az átalakulás várható hatásainak prognosztizálása. Szem előtt kell tartani, hogy a város gazdaságának fejlődése magában az üzleti-vállalkozási szférában gyökerezik, a piac által szabályozott szerves növeke-

dés eredménye lehet. A helyi gazdaságfejlesztés alapelve a diverzifikáció, a több gazdasági ágazatra, a különböző méretstruktúrákra és az ezek közötti kooperációra építő, környezetkímélő fejlesztési politika. Ez a gazdaságszervezési elv – amennyiben a helyi gazdasági szereplők körében módszertanát sikerül megismertetni, alkalmazását pénzügyi ösztönzőkkel elősegíteni – hosszabb távon a várost az integratív gazdaság előnyeit élvező innovációs központtá alakíthatja.

2. A modell a belső erőforrásokat a város szűkebb és tágabb környezetébe ágyazza, a város vonzáskörzetét, a régiót, a város tágabb körzetében elhelyezkedő kis- és középvárosokat nem passzív externáliáknak tekinti, hanem a közvetlen vonzáskörzetet a város kiszolgáló funkcióinak bővítési lehetőségeként, gazdasági alapjainak fejlesztési forrásaként veszi figyelembe, más európai városokkal pedig egyrészt munkamegosztási partnerként, másrészt pedig a gazdasági és kulturális tevékenységek letelepítésében versenytársként számol.
3. E stratégia a város fejlesztését sokszereplős folyamatnak fogja fel. A szereplők – az alapfunkcióikban, tulajdonviszonyaikban, piaci kapcsolataikban, teljesítőképességükben, profitorientáltságukban tapasztalható különbségek ellenére – sikeres működése egymás közötti és a városirányításhoz fűződő kapcsolataiktól is függ. A város működtetésében és fejlesztésében a különböző szereplők (a magán- és a közösségi szféra, az egyházi és a társadalmi szervezetek) kooperációjának, a partneri kapcsolatok széles körű, a szereplők között szerződéses formában vagy informális módon megjelenő hálózatának erőforrás szerepet tulajdonítunk. A szereplők társulásai mind a fejlesztések előkészítésében, mind pedig a fejlesztési célkitűzések megvalósításában a kooperációs hálózat kereteiként fontos szerepet játszhatnak, a kölcsönös érdekkiegyenlítés elve alapján. A városi megteremtésében a városi önkormányzat játssza a kezdeményező szerepet, mint ahogy integrátori feladatokat vállal a sokcsatornás finanszírozás forrásainak felkutatásában, a pénzügyi támogatások megszervezéséhez szükséges előkészítő-szervező munka koordinálásában is.

Az új fejlődési hajtóerők alkalmazásának feltételei az egyes nagyvárosokban jelentős különbségeket mutatnak. A példaképpen bemutatandó nyolc nagyváros teljesítménymutatói a 21. század elején még magukon viselték a korábbi gazdasági fejlődési paradigma alapvető jegyeit. A mutatókban jelentkező különbségek jelentős részét a nemzeti politikák sajátosságaival lehet megmagyaráznunk, mint ahogy néhány esetben a nagyvárost körülvevő régió szerkezeti problémáinak a hatásai is megfigyelhetők. A példák közé két kelet-közép-európai regionális központot is választottunk, ezek mutatói értelemszerűen kevésbé kedvező képet mutatnak (*3. táblázat*).

3. táblázat

Néhány európai regionális központfajlagos teljesítménymutatója, 2001

Megnevezés	Pécs	Graz	Trieszt	Maribor	Mont-pellier	Liver-pool	Gronin-gen	Nagy-várad
Munkanélküliségi ráta, %	7,8	7,8	6,9	n. a.	18,7	11,1	6,4	6,0
Aktivitási ráta, %	52,9	66,5	n. a.	48,9	51,5	53,6	70,3	53,6
A külföldi népesség arány, %	0,9	9,5	4,3	2,0	6,9	n. a.	3,3	0,2
Tőzsdén jegyzett nagy-vállalati központok száma	1	14	30	1	5	7	0	n. a.
Az ipari foglalkoztatottak aránya, %	21,5	26,4	24,2	n. a.	7,9	8,9	n. a.	36,8
A pénzügyi és üzleti szolgáltatásokban foglalkoztatottak aránya, %	11,1	21,8	27,9	n. a.	17,7	17,8	n. a.	5,1
Egy vállalkozásra jutó foglalkoztatottak száma, fő	3,5	15,0	4,6	18,0	8,0	28,0	n. a.	11,0
A felsőfokú végzettségűek aránya az összné-pességből, %	13,4	19,5	9,0	15,1	22,7	11,2	22,8	12,0
Egy főre jutó CO_2-kibocsátás	7,3	n. a.		n. a.	n. a.	0,9	6,6	n. a.
Ezer lakosra jutó személygépkocsi	269	n. a	551	446	469	267	349	n. a.
Légi megközelíthetőség, EU27 = 100	46	109	90	82	98	112	65	44
Közúti megközelíthető-ség, EU27 = 100	57	104	89	77	91	103	132	51
Vasúti megközelíthető-ség, EU27 = 100	54	86	91	77	101	108	135	51
Egyetemek száma	1	4	1	1	3	3	1	3
Színházak száma	3	8	n. a.	3	n. a.	7	9	2
Múzeumok száma	24	32	n. a.	n. a.	n. a.	13	7	2

Forrás: http://www.urbanaudit.org/DataAccessed.aspx (2006. április 23.) és egyedi adatgyűjtés alapján a szerző feldolgozása.

Ha megvizsgáljuk a nyugat-európai regionális központok területi fejlődést befolyásoló funkcióinak körét, a kelet-közép-európai nagyvárosok jelentős versenyhátrányát tapasztalhatjuk (*4. táblázat*). E két városban ma még kevés nyomát láthatjuk a posztfordista városfejlődés elemeinek. Pécs város egyébként

2006-ban jelentős lépést tett az új fejlődési pályára állás irányában: megnyílt a pécs-pogányi repülőtér, és a város elnyerte a jelentős beruházásokkal és leendő nemzetközi funkciókkal kecsegtető Európa Kulturális Fővárosa 2010 rendezési jogát.

4. táblázat

Néhány európai regionális központ versenyképességének háttere, 2004

Megnevezés	Pécs	Graz	Trieszt	Maribor	Montpellier	Liverpool	Groningen	Nagyvárad
Felsőfokú hallgató száma, ezer fő	23	40	27	28	58	46	40	16
Repülőtéri utasforgalom, ezer fő	-	860	670	70	1750	3200	180	-
Állandó vásár- és kiállítási alapterület, ezer m^2	–	110	87	-	120	79	46	–
Kongresszusi központ befogadóképessége, fő	–	1200	2300	–	2000	2500	1100	–
Külföldi képviseletek száma	1	18	16	–	5	-	-	–
Tudományos-kutatási parkokban foglalkoztatottak száma, ezer fő	-	8	17	–	14	6	8	–
Tercier foglalkoztatottak aránya, %	72	62	76	49	69	86	80	56
Népességszám, ezer fő	158	226	208	94	245	469	181	2257

Forrás: Városi tájékoztató kiadványok alapján a szerző számításai.

A nemzetközi beágyazottság intézményesülése – új régióközponti funkció

Ma már Európa nagyvárosainak többségében a nemzetközi stratégia a városfejlesztés eleme, a város versenyképességét és az európai településhierarchiában megszerzendő pozíciót befolyásoló tényező. Azért, hogy Pécs az európai városhierarchia felső kategóriáinak valamelyikébe kerülhessen, nem csupán a hagyományos külügyi jellegű funkciók modernizálására volt szükség, hanem – s ez merőben más jellegű feladat – a város nemzetköziesedésének hosszú távú stratégiáját kellett kidolgozni. Bár a városok nemzetköziesedése hosszú folyamat, a nemzetközi kapcsolatok alakulásában számtalan új elem jelent meg az utóbbi évtizedekben, amelyek a nemzetközi városok számának bővülését eredményez-

ték a 20. század végén. Az újonnan nemzetközivé vált városok kialakulásában három tényező játszott szerepet:

A nemzetköziesedést eseti, speciális tényezők vagy a már kialakult nemzetközi jelleg átalakítását ösztönző jellemzők alakították. Jelentős szerepük volt a minőségi tényezőknek, sok város a csúcstechnológia és a fejlett szolgáltatások megtelepítésével erősítette nemzetközi pozícióit. A nemzetközi kapcsolatok intézményesülésének kezdeti szakaszában számtalan új tevékenység honosodott meg, diplomáciai intézmények (konzulátusok), külkereskedelmi vállalkozások, nemzetközi jogi irodák, városmarketing-szervezetek stb. jöttek létre.

Az „új generációs" nemzetközi városok jellemzőit ebben az összefüggésben értelmezzük. E városok körének meghatározására tizenhárom gazdasági, pénzügyi, kereskedelmi és tudományos, kommunikációs és diplomáciai jellegű mutatót használtunk. Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy e mutatók segítségével a nemzetközi város nem definiálható teljes körűen, nem lévén egységes modell a nemzetköziség leírására, a nemzetközi kapcsolatok szintje és térbeli hatóköre nagy különbségeket mutat. Éppen ezért talán szerencsésebb volna inkább a városok nemzetközi funkcióiról, mintsem nemzetközi városokról beszélnünk, a nemzetköziségnek ugyanis sokféle formája van, az esetek többségében ezek ágazati jellegűek és különböző kiépítettségűek. E megállapítás a városok nemzetköziesedését a nemzetközi funkciók ágazati diverzifikációja és térbeli kiterjedtsége segítségével értékeli. Az első tényező figyelembevételével „komplett" és „részleges" nemzetközi városokról beszélhetünk. Az előző várostípusban a nemzetközi funkciók széles köre található, míg az utóbbira korlátozott számú nemzetközi funkció jellemző. A térbeli hatókör alapján kontinentális és globális jelentőségű nemzetközi városokat különböztethetünk meg. E két szempont alapján a nemzetközi városok jellemzőit az *5. táblázat* illusztrálja.

5. táblázat

A nemzetközi városok típusai

		A nemzetközi funkció jellege	
		Korlátozott	Széles körű
A nemzetközi funkció térbeli kiterjedése	Kontinentális	Specializált kontinentális nemzetközi városok	Komplex nemzetközi városok
	Globális	Specializált globális nemzetközi városok	Globális városok

Forrás: Bonavero 1997.

A nemzetköziesedés értelmezésének harmadik eleme a regionális és az ennél szélesebb hatókörű funkciók jelenlétével hozható összefüggésbe. Ez az elem a nemzetközi funkciók regionális beágyazottságának mértékét fejezi ki, a régió és

a város gazdasági és társadalmi integrációjának színvonalát mutatja. E megfontolás alapján kétfajta várost különböztethetünk meg. Az egyik típusban a nemzetközi funkciók, illetve a helyi és a regionális kapcsolati hálózat közötti szoros és rendszerszerű együttműködés a jellemző (a funkciók mélyen beágyazódnak a térség gazdaságába). A másik típusban a nemzetközi funkciók a helyi és a regionális gazdaságtól függetlenül, autonóm módon fejlődnek, a térség gazdasága nem kapcsolódik be a globális folyamatokba, a városi tér duális jelleget ölt (a gyenge beágyazottság kifejeződése).

A nemzetközi funkciók helyi beágyazottságát regionális léptékben is elemezhetjük: a város vagy szoros együttműködést épít ki régiójával, vagy attól elkülönülten önálló fejlődési pályát jár be. E második esetet példázzák az úgynevezett városállamok, amelyek fejlődésüket nemzetközi – első renden európai – kapcsolataiknak köszönhetik, lévén ezek inkább a kiválóság szigetei, mintsem nagy régiók fejlődési motorjai.

Végezetül a nemzetközi városi funkciók helyi beágyazottságának kérdéskörét a szociális integráció szempontjából is megközelíthetjük. A nemzetközi város sem mentes ugyanis a szociális dualizmus jelenségétől. Ezt több szerző vitatja, azt állítván, hogy a társadalmi szinergiákat a városok nemzetköziesedésének folyamatában meghatározó tényezőkként kell kezelni, a folyamatos társadalmi-gazdasági megújulás ugyanis a nemzetközi funkciók letelepedése szempontjából fontos feladat. Számos szerző jutott arra a következtetésre, hogy a nemzetközi szakmai elitet nagyfokú földrajzi mobilitás jellemzi, és a menedzserek életkörülményeit jellemző lakóhelyi és munkakörülmények hatással vannak a nemzetközi városok társadalmi megosztottságának a fokozódásában. Nem elhanyagolható a helyi szereplők nemzetköziesedéshez fűződő attitűdje sem. Kétfajta magatartásmód figyelhető meg:

1. élénk helyi (vállalkozói, önkormányzati, magán- és közösségi) érdeklődés, ami megmutatkozik a nemzetközi funkciók stratégiáinak kidolgozásában, városfejlesztési erőként való értékelésében;
2. általános érdektelenség a nemzetközi jellegű feladatok iránt, e funkciók csupán egyes egyéni célokban fogalmazódnak meg, a közösségnek nincs nemzetközi stratégiája, a város fejlődésében csak utólag regisztrálják a kedvező hatásokat.

A nemzetközi tényezők iránti fogékonyság és a szociális attitűd szoros kapcsolatban áll egymással. Egy város nemzetközi kapcsolatok iránti elkötelezettségét identitásának ereje, a helyi szereplők közötti kohézió erőssége, a nemzetközi funkciók regionális és városi beágyazottságának mértéke befolyásolja.

Piero Bonavero 1997-ben az olasz városhálózat nemzetközi funkcióit elemezte, húsz termelési, pénzügyi, kutatási és oktatási, légi közlekedési, vásár- és kiállításszervezési, politikai és diplomáciai mutató felhasználásával. A tanul-

mány a nemzetközi funkciók diverzifikációs szintje helyett az e funkciókkal való ellátottság ágazati jellemzőit vizsgálta különféle összefüggésekben.

A nemzetközi funkciókat tekintve az olasz városhálózat jelentős területi különbségeket mutat. Az általunk választott változók és kritériumok alapján vizsgálva a városi településeket ötven százalékuknál találtunk valamilyen nemzetközi funkciót: a 748 város közül 415 városban volt megtalálható a húsz vizsgált tényezőből legalább egy. A funkciók döntő többsége Észak- és Közép-Olaszországra koncentrálódik, az Alpok környékén még találkozhatunk néhánnyal, az Appenninek térsége azonban teljes egészében fehér foltnak tekinthető. Hasonló a helyzet Dél-Toscanában, Észak-Lazióban és Umbriában. A Mezzogiorno sajátos helyzetben van, az Adria menti régiók (Puglia és Abruzzo) ellátottsága jónak mondható, Basilicata és Calabria pedig gyenge fejlettséget mutat. Átmeneti helyzetben van ugyanakkor Campania régió, ahol a nemzetközi funkciók az északi és a középső tengerparti térségekre koncentrálódnak. A szigetek (Szicília és Szardínia) városainak nemzetközi orientációja szintén gyenge, internacionális funkciókat kizárólag a nagyvárosi térségekben és néhány kiemelt üdülőközpontban találunk.

A *6. táblázat* mutatja a legtöbb nemzetközi funkcióval rendelkező városokat. Láthatjuk, hogy a tevékenységek megjelenése a különböző városokban lényeges különbségeket mutat. A legtöbb nemzetközi funkció a termelési szférában regisztrálható, különösen magas a termék- és szolgáltatásexporttal foglalkozó szervezetek száma, viszonylag jelentős mennyiségű a külföldi működőtőkét reprezentáló szervezet az olasz városokban, és szép számmal találhatunk európai uniós kutatási programokban résztvevő intézményeket is. Erőteljes területi koncentrációt mutatnak ugyanakkor a nemzetközi pénzügyi szervezetek és a külföldi légi járatokat üzemeltető repülőterek. Padova, Verona és Trieszt kivételnek számít, kitűnő pozíciójuk Északkelet-Olaszország többközpontú városhálózatának köszönhető. Ez a tizenöt város alkotja az olasz településrendszer agglomerációs szintjét is.

Az agglomerációs szint is hierarchikusan tagolt. A rendszer csúcsán Milánó és Róma helyezkedik el. E két városban valamennyi vizsgált tevékenység megtalálható. Ugyanakkor a két város között mind a tevékenységek számát, mind pedig ezek ágazati szerkezetét tekintve lényeges különbségek vannak. Milánó súlya és szerepe sokkal fontosabb, mint Rómáé. Milánó vezető pozíciója tizenhat mutató esetében érzékelhető, különösen szembeötlő a vezető szerepe a piaci jellegű termelőtevékenységekben (külföldi vállalati központok, külképviselettel rendelkező olasz vállalatok, exportáló vállalkozások, import-export cégek), a pénzügyi szolgáltatásokban (külföldi bank- és biztosító társaságok központjai), a vásár- és kiállításszervezésben. Róma vezető szerepe néhány intézményi és

6. táblázat

Olasz régióközpontok nemzetközi funkciói

Városok	Exportáló vállalatok	Export/import szervezetek	Külföldi vállalatok	EU kutatási programok	Külföldi telephellyel rendelkező olasz vállalatok	Szállodák	Kiállítások, vásárok	Konzulátusok	Európai kooperációs hálózatok	Egyetemi együttműködések	Külföldön is működő olasz bank	Üzleti kooperációs hálózatok	Kutatási alapok	Külföldi intézetek	Külföldi kamarák	Városi együttműködési hálózatok	Nemzetközi légi járatok	Külföldi bankok	Olasz biztosítótársaságok	Külföldi biztosítótársaságok
Milánó	940	978	280	133	74	24	51	15	5	84	16	9	9	20	13	4	806	45	4	32
Róma	86	491	34	90	11	22	9	14	19	30	9	10	30	66	6	1	682	8	1	–
Torino	221	119	52	57	29	5	11	14	4	60	7	3	3	5	2	7	157	–	3	6
Genova	52	124	19	34	6	3	7	15	–	9	1	1		2	2	4	68	–	2	1
Firenze	115	313	14	33	7	16	14	12	2	31	1	2	1	2		2	96	–	1	10
Velence	59	29	7	12	2	17	3	15	2	24	–	1	1	2	1	1	159	–	–	–
Bologna	185	86	18	31	15	3	20	5	1	8	1	4	–	4	2	3	97	–	–	–
Nápoly	33	164	12	22	8	4	7	14	1	19	4	2	3	–	3	2	66	–	–	–
Bari	47	130	6	15	1	6	6	11	2	5	–	2	–	3	3	1	6	–		–
Trieszt	24	267	4	19	2	2	3	11	–	6	–	–	1	4	3	–	–	–	2	–
Palermo	12	12	2	4	–	5	6	11	–	7	3	–	3	–	3	1	2	–	–	–
Cagliari	7	11	7	10	–	–	1	9	1	1	–	3	3	–	–	2	11	–	–	–
Perugia	15	22	–	4	–	2	2	4	2	1	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–
Ancona	12	13	1	4	–	–	4	5	–	8	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–
Lucca	39	18	5	–	–	1	1	1	–	7	1	–	–	–	1	–	–	–	–	–
Messina	2	9	–	4	–	1	3	8	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–

Forrás: Bonavero 1997.

kváziintézményi funkcióban (külföldi és nemzetközi intézetek, külföldi ösztöndíjtestületek, tömegkommunikációs szervezetek) érvényesül. Végül figyelemreméltó a két város nemzetközi légi összeköttetéseiben megmutatkozó különbség is. Milánó funkcionális profiljából látható, hogy a város a tevékenységi skála minden elemében erős pozíciókat mutat, öt-hat kategóriában szinte kizárólagos szerepe van az ország egészét illetően, s Róma csupán politikai-diplomáciai funkciókban előzi meg.

A második agglomerációs szinten Torino, Genova, Firenze, Velence, Bologna és Nápoly található. Torinónak, Genovának és Nápolynak a politikai-diplomáciai, a tudományos és az oktatási funkciói tekinthetők kiemelkedőnek. E közös elemek mellett az egyes városoknak számos sajátossága is van: Torino még négy kategóriában ér el kiváló helyezést, Genova a pénzügyi tevékenységekben mutat jó képet, miközben egyéb funkcióit tekintve viszonylag gyenge helyen áll, Nápoly ugyanakkor a vásárszervezésben, a szállodai szolgáltatásokban és a termelési funkciókban erős, pénzügyi funkciói és nemzetközi légi közlekedési kapcsolatai azonban gyengék.

Firenze, Velence és Bologna egyaránt a vásárszervezésben és a szállodai szolgáltatásokban, valamint a politikai-diplomáciai funkciókban és a tudományos kutatásban-oktatásban ér el kedvező helyezést. E három város között is felfedezhetők azonban különbségek. Firenzének kiemelkedően jó a helyzete a nemzetközi vásárszervezésben és a magas kategóriájú szállodai ellátottságban; Bologna tekinthető Olaszország második legjelentősebb vásár- és kiállítóvárosának, de érdekes módon ez nem tükröződik a város szállodai kapacitásaiban; Velencében pedig éppen fordított a helyzet. Velencének jók a nemzetközi légi közlekedési kapcsolatai, termelési funkciói azonban gyengék; Bologna és Firenze az előbbiben gyenge, az utóbbiban viszont kifejezetten kedvező helyzetben van. Mindhárom város sajátossága a pénzügyi szolgáltatások gyenge megtelepültsége – e megállapítás különösen Bolognára és Velencére igaz, Firenzére valamivel kevésbé.

A nagyvárosi szint harmadik elemét Verona, Padova, Trieszt, Bari, Palermo, Catania és Caglari alkotja. Az első három város funkcióinak profilja az észak- és közép-olaszországi városhálózatban megmutatkozó munkamegosztás tipikus példája, az e városokban található nemzetközi tevékenységek a térség többi nagyvárosának funkcióit egészítik ki. Verona nemzetközi funkciói összességükben elég korlátozottnak minősíthetők, gyakorlatilag azonban Velence kiegészítésére szolgálnak, például a termelési funkciókban és a nemzetközi pénzügyi szolgáltatásokban. Veronának fejlett a szállodaipara és a vásárszervezési kapacitása is. A két város ezért jól kiegészíti egymást. Padovának nincsenek sem diplomáciai intézményei, sem pedig légi közlekedési összeköttetései, vannak azonban kiváló szállodái és kiállítás- és vásárszervező intézményei, gyengébbek viszont a nemzetközi kutatási és oktatási ellátottsági mutatói. Triesztnek szinte minden tevékenységben jónak tekinthető az ellátottsága (az egyetlen kivétel a légi közlekedés), kelet-európai kapu szerepe miatt diplomáciai intézményekben (konzulátusokban és külföldi intézetekben) gazdag.

Barinak és Palermónak közel azonos profilú intézményei vannak. A fejlett diplomáciai és a szállodai kapacitásokon kívül Barinak jól kiépült kutatási és oktatási rendszere (mindenekelőtt az európai uniós programokban való aktív közreműködés miatt) és termelési kapacitása van, Palermo gyenge ugyan az ok-

tatási-kutatási és a termelési funkciókban, három palermói bank azonban kiterjedt külföldi fiókhálózattal rendelkezik. Az utóbbi két városnak szerény nemzetközi légi kapcsolatai vannak. Catania és Cagliari nemzetközi kapcsolatai korlátozottak, inkább diplomáciai funkcióik tekinthetők figyelemreméltónak. Az egyéb tevékenységek közül csupán az oktatást és a kutatást említhetjük (Cagliari jobb pozícióban van).

Záró megjegyzések

Az európai régióközpontok méretének és fejlődési jegyeinek vázlatos elemzéséből levonható következtetéseink egyrészt arra irányulhatnak, hogy rámutassunk e nagyvárosok erőteljes térszervező funkcióinak gazdagodására. Az utóbbi másfél évtizedben e városokban bekövetkezett strukturális változások döntő része olyan funkciókhoz kapcsolódott, amelyek nem kizárólag a város és szűkebb környéke fejlesztési érdekeit szolgálták, hanem a tágabb régió gazdasági növekedésének előfeltételeit is meg kívánták teremteni. Az egész régiót átszövő hálózatok megszervezése hozzájárult a régió gazdasági vállalkozásainak dinamizálódásához is. A régióközpontban megtelepülő funkciók előnyeit – bár az adott városban hoznak létre új munkahelyeket – a gazdasági és szociális tér számtalan pontján érzékelni lehet. E kisugárzó hatás gazdasági következményei kimutathatóak: mérsékelhetik a városok közötti konkurencia kedvezőtlen hatásait, erősíthetik a hatékony együttműködést. A régióközpontok gazdasági ereje jelentős, az idetelepült nagyvállalatok és üzleti szolgáltatások különböztetik meg e nagyvárosokat a városhierarchia egyéb szintjeinek elemeitől. A nagyvárosokban a humánerőforrások magasabb kvalifikációja a csúcstechnológiai ágazatok és a technológiai-kutatási szolgáltatások fejlődésének vonzerejét jelenti. Ehhez értelemszerűen társulnia kell e központok kiváló megközelíthetőségének, ami nem kizárólag a kívülről való elérhetőséget jelenti, hanem a régión belüli növekedési pontok közötti fizikai kapcsolati rendszereket is.

E nagyvárosok régiójuk szellemi centrumai is. Kulturális és felsőoktatási intézményeik az egész térség szükségleteinek a kielégítését szolgálják, hatásuk rendszeres gyakorisággal érezhető a régió szellemi potenciáljában.

A régióközpontok a nemzetközi munkamegosztásban való regionális közreműködés motorjai. Magas exportpotenciáljukkal, nemzetközi funkcióikkal szorosan kapcsolódnak az európai gazdaság, tudomány és kultúra fejlődéséhez, a nemzetközi innovációk befogadására alkalmas intézményeikkel pedig hozzájárulnak a régió folyamatos megújulásához is.

A modern térformáló funkciók jelenlegi területi szerkezete Magyarországon nem felel meg az európai versenyfeltételeknek, ezért jelentős decentralizációra

van szükség. Budapest és az európai fővárosok funkcionális gazdagsága között sokkal kisebb a különbség, mint vidéki nagyvárosaink és a nyugat-európai regionális központok között. Régióközpontjainkban gyengék az üzleti szolgáltatások, nincsenek repülőtereik, konferencia- és vásárközpontjaik, tudományos-technológiai parkjaik, országos vagy nemzetközi funkciókat is csak elvétve találhatunk bennük.

A főváros dominanciáját célszerű mérsékelni. Az ország érdeke azt kívánja, hogy új fejlesztésekre elsősorban a regionális központokban kerüljön sor. Szeged, Pécs, Debrecen, Miskolc és Győr rendelkeznek kedvező adottságokkal a regionális igényeket kielégítő funkciók telepítéséhez. E pólusokban az innováció teljes vertikumát (alap- és alkalmazott kutatások, termék- és folyamatfejlesztés, termelési innováció, üzleti szolgáltatások) érdemes fejleszteni. A regionális központban működő szervezetek feladata a régió kutató-fejlesztő tevékenységének és a vállalkozások fejlesztési igényeinek összehangolása lehet.

Irodalom

Bonavero, P. 1997: L'apertura internazionale del sistema urbano italiano nel contesto europeo. In Dematteis, G. – Bonavero, P. (a cura di) *Il sistema italiano urbano nello spazio unificato europeo*. Bologna, Il Mulino. 243–297. o.

Cheshire, P. 1999: Cities in competition: Articulating the gains from integration. – *Urban Studies*. 5–6. 843–864. o.

Cities in the new EU countries. Position, problems, policies. Amsterdam, Ministry of the Interrior and Kingdom Affairs. 2004.

Domanski, B. 2003: Industrial change and foreign direct investment in then postsocialist countries. – *European Urban and Regional Studies*. 2. 99–118. o.

Enyedi Gy. 2003: *Városi világ – városfejlődés a globalizáció korában*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola.

Faludi, A. – Waterhout, B. 2002: *The Making of the European Sőatial Development Perspective. No Masterplan!* London, Routledge.

Illner, M. 2000: Issues of decentralization. Reforms in former communist countries. – *Infomationen zur Raumforschung*. 7–8. 391–401. o.

Le Galès, P. 2002: *European Cities. Social Conflicts and Governance*. Oxford, University Press.

Potentials for polycentric development in Europe. Annex Report A. Critical dictionary of polycentricity European urban networking. Stockholm, Norfic Centre for Spatial Development. August 2004.

Potentials for polycentric development in Europe. Annex Report B. Stockholm, Norfic Centre for Spatial Development. August 2004.

Rodrigues, J. M. (szerk.) 2002: *The New Knowledge Economy in Europe. A Strategy for International Competitiveness and Social Cohesion*. Edward Elgar, Cheltenham.

Schindegger, F. – Tatzberger, G. 2002: *Polizentrismus – ein europisches Leitbild für die räumliche Entwicklung*. Wien, ÖROK.

van der Berg, L. – Braun, E. – van der Meer, J. (szerk.) 1998: *National Urban Policies in the European Union. Responses to Urban Issues in the Fifiteen Member States.* Aldershot, Ashgate.

www.urbanaudit.org (2006. április 26.).

A REGIONÁLIS FEJLETTSÉGI TAGOLTSÁG KERESZTMETSZETI ÖSSZEHASONLÍTÁSA

Nemes Nagy József

Bevezetés

Az *országos gazdasági fejlettség és a belső, regionális tagoltság közötti viszony* tesztelése egyrészt a területi egyenlőtlenségek időbeli, történeti alakulásának vizsgálatával, másrészt a differenciáltságnak a gazdasági fejlettség függvényében történő egyidejű, keresztmetszeti elemzésével végezhető el. Jelen tanulmány ez utóbbi közelítést használja. Visszatérve kutatói pályám kezdeteihez, újra nekiláttam az egyszer már így-úgy végigelemzett témakörnek (*Nemes Nagy* 1987). Az újabb szakirodalom összegyűjtésén túl, a legszélesebb empirikus adatháttér összeállítására törekedve egy olyan adatbázist is összeállítottam, amely az ezredforduló környékére, a világ országaira, illetve azok különböző szintű szubnacionális egységeire – ez összességében több mint 7000 területegységet jelent, ezen belül 116 országban, esetenként többszintű belső regionális bontást – tartalmaz a területi fejlettség jellemzésére használható indikátorokat. Ezek: a népesség, a terület és a becsült GDP megoszlása, az ezekből számítható legalapvetőbb fejlettségi és koncentrációs fajlagosok (népsűrűség, gazdasági fejlettség, gazdasági sűrűség). Mindez jó alap a célba vett reláció empirikus tesztelésére, s egyben arra is, hogy (újra) szembesítsen a nemzetközi keresztmetszeti elemzés alapvető elméleti nehézségeivel, információs korlátaival, s sarkalljon a megoldások keresésére – mindennek néhány momentumát mutatom itt be. Ne számítson szisztematikus elemzésre a Kedves Olvasó, jóval több problémakört hagyok érintetlenül, mint ahányat előveszek, de talán – alkalmanként – ez a kifejezetten „nem-beluszkys" megoldás is megengedhető. E terjedelmi keretben talán megbocsáthatóan (bár általánosságban megengedhetetlenül) csak nagyon összegzetten, jelzésszerűen utalok az empirikus vizsgálat alapadatainak

forrásaira, ha a kötelező dokumentálást követném itt, ez önmagában kitöltené a megszabott terjedelmet.[1]

A metódus a következő: előbb összefoglalom (példákkal) a területi összehasonlítás néhány kritikus momentumát, majd megfogalmazok néhány vizsgálatra érdemesnek tűnő kérdést, s ezekre választ keresve próbálom érzékeltetni az említett elemzési korlátokat és – még inkább – megoldási utakat, s közlök néhány eredményt. A téma tehát az országokon belüli tagoltság, a szegénység és a gazdagság földrajzi szembefeszülésének területi statisztikai alapú vizsgálati lehetőségei – világméretű kitekintésben.

Mindenfajta információs és tudományos haladás ellenére a területi tagoltság tudományos igényű vizsgálatában, ha a kutatás nem pusztán egyedi helyekre fókuszál, hanem történeti vagy keresztmetszeti *összehasonlítást* is tartalmaz, ma sem kerülhetők ki azok az alapvető elméleti-módszertani nehézségek, amelyek bármilyen társadalmi jelenség területi szempontú vizsgálatakor felbukkannak (*Dusek* 2004). Lássuk tehát először a kritikus elemek problémasorát!

Térfelosztás

A vizsgálatok *térségi szintjének* különbözősége és a *területegységek* nagyságának/számának nagy szóródása erős összehasonlíthatósági korlát. Érzékeltetendő mindezt, pillantsunk bele az országméretű szubnacionális egységek élcsoportjába!

---

[1] A több mint száz országon belüli regionális fejlettségi, értéktermelési tagoltságról különböző forrásokból meríthetők információk. Az *Európai Unió* országainak egységesített regionális adatbázisát a NUTS-rendszer szintjeire és egységeire az *Eurostat* közzéteszi. Sokasodnak azok az országok, ahol tradicionálisan vagy újabban *regionális számlákat* állítanak össze az elsődleges adminisztratív egységekre, s ezeket a *nemzeti statisztikai hivatalok*, esetenként a központi bankok, vagy kutatóintézetek és egyetemek e feladatra szakosodott részlegei publikálják (jellemzően ez a helyzet Latin-Amerikában, Ázsia nagyobb országaiban). Nagyon kibővítették a regionális információk és elemzések körét az ENSZ-UNDP *Human Development Report* sorozatának nemzeti elemzései (a támogatásra szoruló harmadik világ sok országára vagy például a Szovjetunió utódállamaira készültek ilyen elemzések, helyi és ENSZ-szakértők együttműködésével). Mindezeket kiegészítik még kutatói helyzetelemzések, tudományos publikációk. Az általában csak a nagyobb regionális egységekre rendelkezésre álló értéktermelési, fejlettségi adatok területi dezaggregálására további speciális adatforrások, adatfelvételek alkalmasak (a népszámlásokhoz kapcsolódó jövedelemfelvételek, jövedelemadó-statisztikák, a területileg is reprezentatív háztartási felvételek vagy a szegénység szintjét, jellemzőit bemutató adatforrások). A hosszabb időtávú regionális fejlődési tendenciákat leíró területi idősorok száma már csekélyebb, de 50-60 ország esetében több évtizedre is visszanyúlhat a kutató. Eseti, nagyon érdekes munkák foglalkoznak egy-egy korábbi történeti időszak vagy időpont fejlettségi térszerkezetének bemutatásával. Közigazgatási térfelosztási (terület, népesség) adatok több, a hazai kutatók által is bizonyára jól ismert nyilvános forrásból beszerezhetők (a legsokoldalúbbnak magam a www.statoid.com honlapot tartom).

1. táblázat

A világ legnagyobb szubnacionális egységei a terület, a népesség és a gazdasági erő tükrében

Terület (ezer km^2)		**Népesség** (millió fő, 2004)		**Gazdasági erő** (becsült GDP 2002-ben, Mrd $, PPP)	
Szaha Köztársaság–Jakutföld (Oroszo.)	3103	Uttar Pradesh (India)	170	California (USA)	1428
Western-Australia (Ausztrália)	2527	Maharastra (India)	100	New York á. (USA)	869
Nunavut (Kanada)	1925	Henan (Kína)	96	Texas (USA)	785
Xinjiang (Kína)	1743	Shandong (Kína)	94	Guangdong (Kína)	612
Queensland (Ausztrália)	1736	Sichuan (Kína)	88	Tokyo pref. (Japán)	597
Amazonas (Brazília)	1570	Bihar (India)	85	Jiangsu (Kína)	560
Quebec (Kanada)	1542	Guangdong (Kína)	82	Shandong (Kína)	558
Alaska (USA)	1481	West Bengal (India)	81	Florida (USA)	518
Northern Territory (Ausztrália)	1356	Andhra Pradesh (India)	77	Illinois (USA)	493
Pará (Brazília)	1247	Juangsu (Kína)	76	Nordrhein-Westfalen (NSZK)	474
Belső Mongólia (Kína)	1181	Hebei (Kína)	70	Ile-de France (Franciaország)	449
Xizang-Tibet (Kína)	1178	Anhuj (Kína)	63	Pennsylvania (USA)	423
Northwest T. (Kanada)	1141	Hunan (Kína)	63	Zheijang (Kína)	422
South Australia (Ausztrália)	984	Tamil Nadu (India)	63	Ohio (USA)	394
British Columbia (Kanada)	926	Hubei (Kína)	62	Maharastra (India)	392
Ontario (Kanada)	908	Madhya Pradesh (India)	62	New Jersey (USA)	379
Mato Grosso (Brazília)	903	Rajastan (India)	58	Ontario (Kanada)	379
Tajmíri (dogan-nyenyec) a. o. (Oroszország)	862	Karnataka (India)	54	Bayern (NSZK)	375
New South Wales (Ausztrália)	801	Gujarat (India)	52	Michigan (USA)	326
Even a. o. (Oroszország)	767	Zheijang (Kína)	48	Baden-Württemberg (NSZK)	319
Franciaország	*543*	*Németország*	*82*	*Németország*	*2158*
Magyarország	*93*	*Magyarország*	*10*	*Magyarország*	*134*

Megjegyzés: A területrangsorban nem szerepel a Dániához tartozó *Grönland* (2,2 millió km^2) valamint a gazdasági erő rangsorában *Tajvan* (407 Mrd $). A két utolsó sor a legnagyobb EU-tagállamok, illetve hazánk megfelelő adatait tartalmazza. A *terület*adatok a nemzeti statisztikai forrásokból közvetlenül átvettek, *a népesség- és a GDP*-adatok e forrásokra támaszkodó becslései a szerzőnek.

Az *1. táblázatban* összegyűjtött „megatérségek" jó részének belső fejlettségi, jövedelmi tagoltságáról nem vagy csak rendkívül fáradságos becslésekkel – egy-kettőt végigélveztem – állítható elő megbízható információ a fejlettségről, a jövedelmekről, a GDP-ről. (A táblázatban érintett országok közül az USA, Brazília és Németország kivétel leginkább, ezekben az alacsonyabb térségi szintek is jól feltártak fejlettségi-fejlődési szempontból, a többi országban általában csak közvetett úton becsülhetők a nagyegységeken belüli differenciák). A 20-20 vezető egység között a területnagyság tekintetében hat országból találhatunk térségeket (Oroszország, Ausztrália, Kanada, Kína, USA, Brazília). A népességi élmezőny sokkal egysíkúbb, ide indiai szövetségi államok és kínai tartományok kerültek. A gazdasági erő tekintetében a legszínesebb a kör: az élen ugyan három amerikai szövetségi állam található, de kissé hátrébb már kelet-ázsiai és nyugat-európai régiók is megjelennek. A területi közigazgatási egységeket összegző adatbázisok szerint a világon mintegy háromszáz olyan *szubnacionális* egység van, amelynek területe 100 ezer km^2-nél nagyobb, 90 térségben pedig 10 millió főnél többen laknak (ezek a „régiók" tehát nagyobbak hazánknál). Ha az országokat és a szubnacionális egységeket együtt rangsoroljuk, akkor a legnagyobb területű szubnacionális egység, az oroszországi Szaha Köztársaság a 9. helyre, a legnépesebb Uttar Pradesh a 7. helyre, míg a legnagyobb gazdasági erejű California a 10. helyre kerül.

Elemzési gondot természetesen csak az okoz, ha a térfelosztás „durva", az elemi (települési, kistérségi) szintet is magában foglaló térfelosztások ugyanis tetszőleges aggregációt lehetővé tesznek (az összevonás, az aggregáció teszi lehetővé, hogy az esetenként több ezer alapegység rendkívül szórt, mozaikos jellemzőiből kirajzolhassuk a könnyebben értelmezhető és a térbeli egymásmellettiség okán az egyedi helyekre is ható regionális jellemzőket). A keresztmetszeti összehasonlítást azonban torzítja, ha egyidejűleg túlságosan durva, illetve részletes térfelosztású országokat hasonlítunk össze. Mindezért a regionális tagoltság nagyságát számszerűsítő számításaink során, csökkentendő az országok régióinak méretszóródását s ez által javítva az összehasonlíthatóságot, a *legnagyobb* országokban a lehető *legrészletesebb* felosztással, a legalacsonyabb, de még megbízhatóan értékelhető térségi szint egységeivel, míg a *kisebb* országokban az *aggregáltabb* felbontással dolgoztunk. Azokat az országokat, ahol erre a *szintkorrekcióra* nincs mód, ki kell hagynunk ebből az összevetésből (csak önmagukban, például az időbeli trendekre figyelve, természetesen ezek is vizsgálhatók). A számításaink során végül is figyelembe vett 6420 „régió" területátlaga 28 ezer km^2, átlagnépessége pedig 1,4 millió fő volt. Amint látható, *a jellemző régiónagyságok* a világon a *kisállamok* méreteihez hasonlóak. Merész, de nem véletlen ezért az a felvetés, hogy a régiók fejlesztési stratégiáik kialakításakor esetleg épp a kisállamok tapasztalataiból tanulhatnak (*Armstrong–Read* 2003).

Amikor a nagy országok belső, regionális jellemzőit elkülönítve vizsgálják, a kutatókat kevésbé az összehasonlíthatósági nehézségek, mint inkább ezen országok különleges világgazdasági szerepe, a fokozódó globalizáció vezeti. (Öt nagy országot – Kína, India, Indonézia, USA, Brazília – hasonlít össze például a belső tagoltság szempontjából *Milanovic* 2005). E nagyhatalmak esetében a befektetők számára is érdemi információkat jelentenek a regionális jellemzők, hisz a (nagyjából) azonos általános szabályozás és politikai környezet dacára a gazdasági körülmények, a regionális fejlettség tagolódása itt már egy országon belül is egymástól több ezer kilométernyi távolságra fekvő „külön világokat" tükrözhetnek. Azt, hogy a Kínába, illetve Indiába beruházni kívánók egymástól milyen „fejlettségi távolságban" található térségekre lelhetnek, érzékelhetjük, ha a két ázsiai nagyhatalom területegységeit elhelyezzük a fejlettségi skálán. A szóródás mindkét országban hatalmas, az élen mindenütt az önálló közigazgatási egységként szereplő városrégiók állnak.[2] Az érintett népesség tekintetében mindkét országot a még nagyon szegény térségek dominálják. A fejlettebb (a hazánkét közelítő szintet jelző 10 ezer dollár feletti értékkel jellemezhető) térségekben azonban már mintegy 100 millió ember él a két országban, igaz, a legszegényebb régiókban (3000 dolláros szint alatt) élők száma ellenben meghaladja az egymilliárdot.

Azzal, hogy a térfelosztási problémánál időzünk, a figyelmet szeretnénk felhívni a különböző nagyságú és térfelosztású országok tagoltságának és térfolyamatainak összehasonlításakor mindig megbúvó veszélyekre. A túlzott nagyvonalúságra is vannak példák. Csak egyet említünk: a több regionális elemzést (Territorial Development Reports, Outlooks) kiadó OECD munkái a nemzetközi összehasonlítások során például jellemzően nem foglalkoznak az eltérő térfelosztás problémájával, így aztán könnyedén összehasonlítják az elemzők Ausztria regionális tagoltságát Ausztráliáéval – nem csoda, hisz az országnév és a szövetségi államok száma (9 Ausztriában, 8 Ausztráliában) is megtévesztően közeli[3] (*OECD* 2003, 10. fig. 7.)

[2] A finomabb térfelosztást elvégezve – az indiai szövetségi államokon, illetve a kínai tartományon belül kisebb területegységek fejlettségi szintjére készítve becslést – India esetében 400 és 9400, Kínában 700 és 28 000 dollár között oszlik el a becsült GDP-fajlagos. Utóbbi érték (Shenzen városé) épp Budapest fejlettségi szintjének felel meg.

[3] Ezt a csapdát kutatásunkban Ausztrália nagyon részletes területi felbontású fejlettségi sémájának feltárásával igyekeztünk elkerülni. Az ország tagállami szintű GDP-megoszlása részletes és hivatalos személyijövedelem-adatok alapján több mint 400 egységre (munkaerő-piaci vonzáskörzetre) dezaggregálható.

Időtáv, időpont

A vizsgálatok *időtávja* (dinamikus elemzések) illetve *időpontja* (keresztmetszeti vizsgálatok) befolyásolja a következtetéseket.[4]

Esetünkben a vizsgálati időpont (időszakasz) az ezredforduló körüli éveket jelenti. Itt külön információs *előny*, hogy erre az időszakaszra esnek a legtöbb országban a legújabb népszámlálások, még ha nem is ugyanazon évre. *A vizsgálati időpont egy-két éves eltérése* azonban – általánosságban, bár nem kivételek nélkül, hisz a szélsőséges krízishelyzetek (háborúk vagy éles áringadozások egy-egy nagy jövedelemtartalmú termék, nyersanyag, energiahordozó világpiacán) akár egyik évről a másikra is előhozhatnak markáns területi arányeltolódásokat az értéktermelésben – *a területi fejlettségi tagoltság szempontjából kis jelentőségű*. Így vizsgálatunkban is megengedhető volt az a megoldás, hogy országonként különböző (de közeli, túlnyomó részben 1999–2003 közötti) évekre vonatkozó regionális alapadatokból az országok 2002. évi gazdasági fejlettségi szintje alapján hoztuk összehasonlítható tartalmúra a térségek gazdasági fejlettségét mérő mutatót. Ennek köszönhetően lehetségessé vált, hogy a regionális tagoltságot ne csak az egyes országokon belül elemezhessük, hanem tágabb térbeli keretekben, lényegében világméretben is összehasonlításokat tegyünk.

A jövedelemmutatókról

A regionális folyamatok nyomon kísérésének (és a regionális politikai döntések előkészítésének) szinte mindenütt egyöntetűen a legfontosabb jelzőszámai a különböző jövedelemmutatók, s ezen belül is a gazdasági értéktermelést számba

[4] A *történeti vizsgálatokat* – ezek módszertani kérdéseinek részletezése nem tárgya az írásnak – gyakran nehezíti a térfelosztás, a közigazgatási rendszer változása. Nem múlik például el úgy év, hogy az európai regionális politikában a legbiztosabb alapnak gondolt NUTS-rendszerben, térfelosztásban ne lenne valamilyen változás. Csak két példa: az olasz fejlettségi rangsort sokáig vezető Lombardia mára kénytelen volt átadni helyét Bolzano régiónak, nem valamifajta súlyos gazdasági kataklizma, hanem pusztán a régiórendszer változása következtében; Dánia 2007. január 1-jétől váltja fel megyéit régiókra (van tehát minta a hazai megoldásokhoz!) A térfelosztás változása a területi közigazgatás „mindennapos életjelensége" mindenütt. Az elemzési *időpont* módosító hatását manapság leglátványosabban épp az átmeneti (volt szocialista) országok, köztük hazánk regionális folyamatai jelzik. E *kilencvenes évekig* – ismert mechanizmusok eredményeként – területileg is nagyon *kiegyenlített* országok *mára* a *nagy és növekvő területi fejlettségi tagoltság* mintapéldáivá lettek.

vevő *területi GDP*.[5] Ezek számbavétele kapcsán újra és újra felbukkannak a jövedelemtermelés területi lokalizációjának nehézségei, az értéktermelés helyének, illetve a jövedelemtulajdonosok lakóhelyének szétválása. Ugyanígy visszatérő „gond" a látszólag jól lokalizálható, de jellemzően nem helyi jövedelmet képező nagy nyersanyagkincsek számbavétele (amelyek közül ráadásul például a szénhidrogénkincs sok országban „területen kívüli", a kontinentális selfekről származik). Máig sem rögzített a nemzetközi összehasonlításban gyakori vásárlóerő-paritásos számbavétel módszertana, a régiószintű összevetések csak országonként különböző fogyasztói kosarakkal operálnak, figyelmen kívül hagyva az országokon belüli árkülönbségeket (ez Magyarországon vélhetően csekély torzítást okoz, Indiára azonban ez aligha érvényes).

A különböző *jövedelemtípusú adatok* kapcsán érdemes utalni arra, hogy közöttük jellemzően *magas a korreláció,* s ha az egyenlőtlenségek *változását* vizsgáljuk, akkor általában nagyon hasonló azok időbeli lefutása is – mindez egymással való helyettesíthetőségük melletti érv. A kiemelkedő népességre jutó térségi GDP általában magas személyi jövedelmekkel párosul, s a gazdasági értéktermelés alacsony szintje nemcsak a gazdasági lemaradásra, hanem a szegénységre is utal, s fordítva, a szegénységi küszöb alatt élők nagy arányából alacsony helyi gazdasági teljesítményre következtethetünk. Az eltéréseket a piaci alapú vagy állami területi jövedelemredisztribúció hozza létre.

A különböző jövedelemfajták a segítségükkel – ugyanazon időpontban, ugyanazon megfigyelési egységek között – felszínre hozott területi differenciáltság nagysága szempontjából meglehetős biztonsággal *sorrendbe is állíthatók*. A viszonylag legkiegyenlítettebb a *fogyasztásra* fordított kiadások területi megoszlása, ezt követi a *teljes jövedelmi kör* (ennek komponensei közül területileg általában nagyon kiegyenlítettek a pénzbeli társadalmi juttatások, nyugdíjak), majd *az adózott jövedelmek és a bérek* következnek, míg a profitokat is magában foglaló *GDP* a térben legpolarizáltabb. Ezek az összefüggések a területi fejlettségi szint becslésekor már óvatosságra intenek. Amikor vizsgálataink során bizonyos országokra az országos GDP-szintből kiinduló személyi jövedelem alapú térségi becsléseket készítettünk, azt tapasztaltuk, hogy ezek láthatóan jóval kisebb egyenlőtlenséget mutatnak ki, mint az a területi értéktermelési

[5] A terjedelmi korlátok okán nem foglalkozunk itt a (közismerten sokdimenziós és sokmutatós) fejlettség fogalmával, s ebből következő mérési alternatíváival. Mérőszámunk a továbbiakban az egy főre jutó becsült GDP, a különböző országok területegységeinek gazdasági fejlettségi szintjét az ENSZ 2002-es vásárlóerőparitásos országos adatai alapján összehasonlíthatóvá téve (Példaként: Magyarországon ez a mutató az adott évben 13 300 $; a hazai megyei GDP-adatok alapján a legfejlettebb hazai téregységhez, Budapesthez 27 600 $, a legalacsonyabb gazdasági fejlettségű Nógrádhoz 7200 $ tartozik.)

számbavétel mentén várható volna.[6] Ezek tükrében úgy látjuk, hogy a területi *gazdasági fejlettség* kistérségi becslésére a *lakossági jövedelemadatok* önmagukban nem, csak akkor használhatók, ha van legalább egy olyan *térségi* szint is, ahol a GDP tényleges számbavétellel meghatározott, s ekkor az eggyel alacsonyabb szint egységei közötti dezaggregációban juthatnak szerephez ezek a jövedelemadatok.[7]

Területi egyenlőtlenségi indexek

A regionális egyenlőtlenségek nagyságára kapott számértékeket – a már említettek mellett – befolyásolja az is, hogy az egyenlőtlenségek mértékét milyen egyenlőtlenségi indexszel számszerűsítjük.

Az országokon belüli területi fejlettségi egyenlőtlenségeket öt különböző egyenlőtlenségi mutatóval mértük (számítási képleteiket ld. *Németh* 2005, 107–109).

1) Maximum–minimum hányados – M
2) Duálmutató (Éltető Frigyes-index) – D
3) Hoover- (Robin-Hood-) index – H
4) Súlyozott relatív szórás – V
5) Súlyozott logaritmikus szórás – L

E különböző tartalmú, az egyenlőtlenségek más-más jellemzőit számszerűsítő indexekből egy összevont egyenlőtlenségi indexet is konstruáltunk. Ezt a – minden országra kiszámított – *komplex egyenlőtlenségi mértéket* (K1) az egyes egyenlőtlenségi mutatók – normalizált, a (0;1) intervallumra transzformált – értékeinek számtani átlaga adja:

$$K1 = 1/5\ ((M - M_{min})/(M_{max} - M_{min}) + (D - D_{min})/(D_{max} - D_{min}) + (H - H_{min})/(H_{max} - H_{min}) + (V - V_{min})/(V_{max} - V_{min}) + (L - L_{min})/(L_{max} - L_{min}))$$

Kiszámítva a különböző indexekkel mért egyenlőtlenségi szintek közötti korrelációkat (116 országra) megállapítható, hogy a korrelációs együtthatók többsége kiugróan magas (0,9 feletti), ami arra utal, hogy a területi egyenlőtlenségvizsgálatokban viszonylag másodlagos az, milyen

[6] Itt érdemes talán még utalnunk arra, hogy a mára közismerté vált HDI (Human Development Index) regionális számbavételekor, mind elméleti, mind gyakorlati-információs oldalról a legkritikusabb komponens épp a jövedelem (a GDP). Számos elemzésben felvetik a szakértők, hogy ez az elem sok esetben nem tükrözi a népesség tényleges életviszonyait („humán" fejlettségét), hisz a helyi gazdaságban keletkező jövedelem (profit) kikerül az értéktermelés helyéről, országosan vagy akár nemzetközileg is újraosztódik (jellemzően ez a helyzet a természeti kincsek extrajövedelmével).

[7] Az országos fejlettség és a belső tagoltság viszonyának statisztikai vizsgálatából e feltétel hiányában számos olyan (többnyire harmadik világbeli) országot ki kellett hagynunk, ahol területi lakossági jövedeleminformációk, a szegénység mélységét regionálisan érzékeltető adatok ugyan rendelkezésre álltak, de egyetlen térségi szinten sem rendelkeztünk GDP-adatokkal.

egyenlőtlenségi indexet választunk, azaz a tagolt országok jellemzően minden indexszel nagy egyenlőtlenséget adnak, a kiegyenlítettek pedig alacsonyat. A használt indexek közül a – csak a *szélsőértékeket* számba vevő – M üt el leginkább a többitől (ezzel a többi index korrelációja 0,6–0,7 közötti, azaz ennek a leggyakrabban és legegyszerűbben számítható indexnek a – kizárólagos – használata követeli a legnagyobb óvatosságot). A bevezetett komplex mérőszámmal *a két szórásmutató* együttmozgása a legszorosabb. Ezt az összefüggést megfordítva arra a következtetésre juthatunk, hogy ezek tekinthetők a területi egyenlőtlenségeket legjobban érzékeltető egyenlőtlenségi mutatónak.

Az öt index együttes értékelésén, összevonásán túl a térfelosztások különbözőségeiből adódó aggregációs torzítás ellenőrzésére bevezettünk egy olyan *súlyozott egyenlőtlenségi indexet* (K2) is, amely K1-et az országok régióinak átlagos területnagyságával és átlagos népességével korrigálja.[8] E *kontrollmutatóval* azt tesztelhetjük, hogy az egyes országok térfelosztása illeszkedik-e a mintában szereplő többi ország térfelosztásához.

$$K2 = K1 *(R_{ter}/R_{váter} + R_{pop}/R_{vápop})/2$$

K1	a regionális egyenlőtlenségek komplex indexe (minden országra)
R_{ter}	az egyes országok régióinak átlagterülete
$R_{váter}$	a vizsgálatban szereplő régiók területének világátlaga
R_{pop}	az egyes országok régióinak átlagos népességszáma
R_{vpop}	a vizsgálatban szereplő régiók népességének világátlaga

A K2-index értéke arra az egyenlőtlenségi mértékre ad orientációt, amit akkor kapnánk, ha az adott országot a világon átlagosan jellemző méretűekhez közeli népességszámú és területű szubnacionális egységekre bontanánk.[9] Ha az országok K1 és K2 index szerinti rangsorait összevetjük, s azt tapasztaljuk, hogy valamelyikük nagyon eltérő pozíciót kap a kétfajta mutatóban, akkor vélhetően nagyon sajátos a térfelosztása, túl nagyok vagy túl kicsik a régiói a többi országéihoz képest. Ekkor, ha nincs mód a térfelosztáson belül váltásra (alacsonyabb vagy magasabb térségi szintre ugorva), akkor az összehasonlító elemzésből ezt az országot indokolt elhagyni. Természetesen nem szerepelnek az összehasonlításokban a törpeállamok (noha ezek sem homogének, bármilyen aprók is), mivel épp méreteik okán semmiképp sem illeszthetők a vizsgálati koncepcióba.

Magyarország esetében a K2-indexre is figyelve a nemzetközi összehasonlítások során a *hétrégiós felosztás* tűnik megfelelőnek, régióink méretei közel vannak az egész minta átlagértékeihez. E felosztást használva a K1- és K2-index tükrében a vizsgálatba került 116 ország között az ország lényegében ugyanazon (a 43. illetve a 47.) a helyen van a területi tagoltság nagysága szerint. Az ország viszonylag kis népessége és területe miatt a *világméretű összevetésben már a*

---

[8] Erre a kontrollra egy-egy ország önmagában vett vizsgálatakor természetesen nincs szükség, használata akkor indokolt, ha a területi aggregáltság szempontjából nagyon heterogén, nagyon eltérő térfelosztású összevetést végzünk (a világ országainak összehasonlító vizsgálatakor épp ez a helyzet).

[9] A régióméret (a szint) természetesen csak egyik eleme a regionális egyenlőtlenségi mértékekre ható tényezőknek. A másik – még nem említett – elem a térfelosztás módja, a *régiólehatárolás* (a híres-neves „módosítható területi egység" probléma), ezért is fogalmazunk a K2 tartalma kapcsán ilyen óvatosan. A nem a választott térségi szintből, hanem a lehatárolásból adódó hatásnak jó példáira lelhetünk attól függően, hogy egy-egy magas fejlettségű városrégió önálló vagy tágabb környezetével összevont területegységet alkot-e. Előbbi megoldás általában jelentősen megnöveli, utóbbi pedig mérsékli a regionális egyenlőtlenségek mért nagyságát (lásd Budapest és Pest megye esetét, de ugyanez a hatás sok más országban is felbukkan, tanulmányunkban legnyilvánvalóbban a régiók fejlettségi rangsorát bemutató *2. táblázatban*).

megyei szint *is túl „finomnak" minősül.* (Az *országon belül* vizsgálódva a települési, kistérségi közelítés jön szóba sokkal inkább. A fenti összefüggés azonban jól jelzi, hogy a regionális szintű vizsgálat semmiként sem puszta formális, durva aggregáció – mint egyesek vélik –, csak szerepe más elemzési összefüggésekben válik értelmessé.)

Ennyit az általánosabb módszertani momentumokról, térjünk át az ígért kérdésekre és válaszokra!

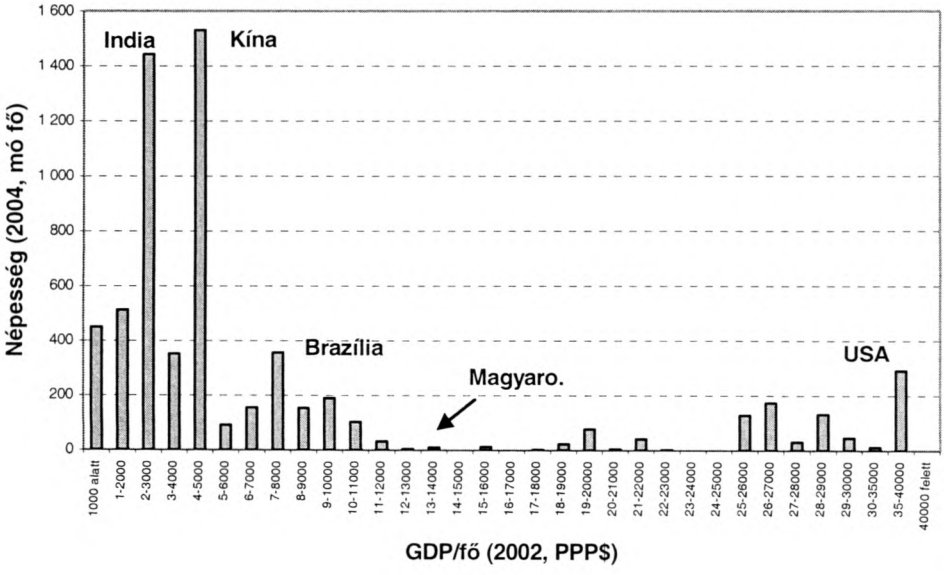
A népesség világméretű eloszlása a jövedelemszint mentén

Ha a világ *országait* (228 egység) illetve *leginkább összevethető méretű régióit* (most 6420 szubnacionális területegységet) osztályozzuk gazdasági fejlettségi szintjük szerint, akkor rendkívül tág intervallumot lefedő eloszlással szembesülünk (lásd a *3. táblázat* utolsó sorát).

A népességet tekintve alapkaraterében mindkét térségi szinten *hasonló* az eloszlás: az alacsony fejlettségű, *szegény* térségek lakói dominálják ma a világot. Látható (*1. és 2. ábra*) az is, hogy a regionális szintű számbavétel finomabb bontása

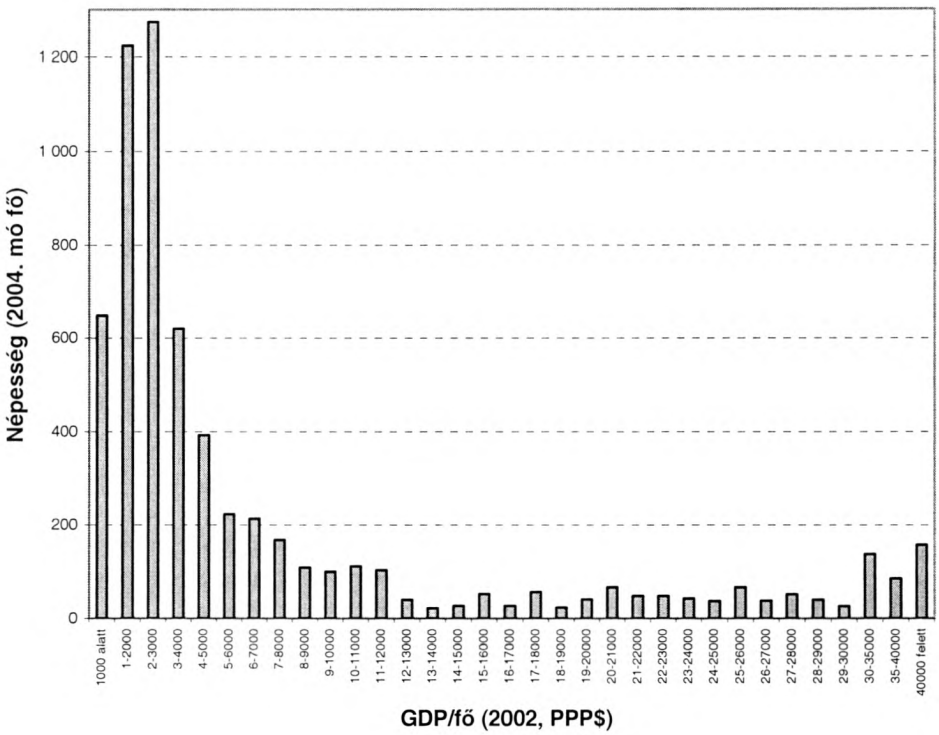
1. ábra

A világ népességének eloszlása a gazdasági fejlettség mentén az ezredfordulón (országos adatok alapján)

2. ábra

A világ népességének eloszlása a gazdasági fejlettség mentén az ezredfordulón (szubnacionális egységek alapján)

megszünteti az országos adatok tükrében tapasztalható nagy oszcillációt, a népességeloszlás világméretekben aszimmetrikus, lognormális jellegű (ez a karakter a még finomabb jövedelembecslések tükrében is egyértelmű).

Felfigyelhetünk azonban arra is, hogy mindkét szinten *kétcsúcsú* eloszlást látunk, a legszegényebb (5000 $/fő alatti) és a leggazdagabb (25 000 $/fő feletti) térségekben laknak a legtöbben. Ez a jegy jeleníti meg világmértékben az ún. *konvergenciaklub*-jelenséget, azaz azt, hogy a szélsőséges differenciálódás mögött ott van a szegények, illetve gazdagok „klubosodása". Az adatokban nyilvánvalóan megmutatkozik ugyanakkor az a talán kevésbé közismert összefüggés is, hogy ma szinte teljesen hiányoznak azok az országok, térségek, illetve népességi súlyuk minimális, ahol a gazdasági fejlettség szintje közepesnek mondható (a 10–20 000 $-os intervallum – ez az a zóna, ahova hazánk is tarto-

zik – szinte üres). E rendkívül polarizált helyzetben *alig van értelme átlagos fejlettségű térségről* beszélni (az általunk használt adatok alapján az egy főre jutó GDP világátlaga vásárlóerő-paritáson 7800 $), relatíve nagyon kevesen élnek olyan térségekben, amelyeknek a fejlettsége az átlag körüli (*Milanovic* 2002 úgy fogalmaz, hogy világméretekben „hiányzik a középosztály").

Melyek a világ legfejlettebb térségei?

Miközben az évente közreadott sokfajta adatból a gazdasági fejlettség (vagy összetettebb mutatók alapján, általában a fejlettség, a jólét) *országok közötti* különbségeiről könnyen juthatunk rangsorokhoz, jóval szűkebb azon vizsgálatok köre, amelyek a szubnacionális egységek fejlettségi rangsoráról tudósítanak. Mindez jórészt az előzőekben áttekintett számbavételi és lehatárolási nehézségekből, szintkülönbségekből fakadó összehasonlítási gondokra vezethető vissza. Bár a könnyen interpretálható fejlettségi, jövedelmi rangsorok közlésük után hamar népszerűvé válnak (a „legek" nevesítése, akár az élmezőnyről, akár a sereghajtókról van szó, mindig érdekes), közzétételük kellő megfontoltságot igényel. Az alábbiakban ehhez tartjuk magunkat.

A viszonylag legszélesebb körre kiterjedő ilyen nyilvános adatsor sem túl régi. Nem bíbelődve a különböző méretű és szintű térségek egymás mellé tételével, a www.demographia.com honlapon (amely más vonatkozásban is sokfajta érdekes területi információt, rangsort közöl) 333 egységet rangsorolnak az 1999-es becsült GDP/fő szint alapján. E rangsorban azonban csak a legfejlettebb országok szerepelnek, igaz, együtt találjuk Európa (helyesebben a szűk EU) országainak, az Egyesült Államoknak, Japánnak és Ausztráliának az első szintű közigazgatási egységeit, s így legalább a legnagyobb világgazdasági pólusok építőkockái összevethetők. Az élen Washington D. C., Belső-London, Delaware állam, Tokyo prefektúra és Connecticut állam áll az egy főre jutó GDP-rangsorban, 1999-es adatokkal. Az EUROSTAT legfrissebb, 2003-as adatai az integráció NUTS2-es szintjén Belső-Londont, Brüsszelt és Luxemburg államot helyezik az élre.

Adatbázisunkból – a még elfogadható összehasonlíthatóság szempontját figyelembe vevő *erős szelekciót* követően – mintegy kétezer térség került abba a körbe, amely az egy főre jutó GDP alapján sorrendbe rakható (a teljes rangsor közlésére természetesen nincs itt hely, a következőkben csak az élcsoportot mutatjuk be, és néhány egyéb, sajátos térségről emlékezünk meg).

Az említett szelekcióban – ahol erre az alapadatok egyáltalában lehetőséget adtak – elsőként minden ország esetében az elérhető legalacsonyabb térségi szint egységeit válogattuk le, ezt követően három méretkorlátot érvényesítettünk: csak az 1 millió főnél népesebb, 100 km^2-nél nagyobb és 50 fő/km^2-nél nagyobb népsűrűségű térségeket hagytuk fenn (e kritériumok kiszűrték az esetenként kiugró jövedelemszinttel rendelkező, önálló közigazgatási egységként funkcionáló apró területeket éppúgy, mint az alig benépesült nagyrégiókat). Bár mindezen kritériumoknak esetenként megfeleltek, kihagytuk az összevetésből a nagyvárosok belső egységeit (több európai fővárosra – pl. London vagy Madrid – elérhetők ilyen adatok). Nem volt elsődleges szempontunk az önálló közigazgatási státusz megléte sem, ahol erre mód volt (Egyesült Államok, Brazília, Mexi-

kó, részben Németország) a közigazgatási egységek helyett a térkapcsolatok alapján lehatárolt városrégiókat szerepeltettük. Ha e szelekció nélkül, minden területegységet figyelembe vennénk, akkor az egy főre jutó GDP rangsorát egy városrész – *Nyugat-Belső-London*, illetve egy 1 millió főnél kisebb lélekszámú főváros, *Washington D. C.* –vezetné, kiugróan magas, 123.300 illetve 118.100 dolláros értékkel).

Rangsorunk megerősíti, hogy akár egy országban maradva, akár tágabb körben összehasonlítva a különböző területegységek értéktermelési szintjét, az élre két jellegzetes térségtípus, a *városrégiók*, illetve az extrajövedelmet adó *természeti kincsek* kitermelésének térségei kerülnek.

A világ legmagasabb jövedelemszintjét produkáló (s a szelekció következtében egyben nagy gazdasági koncentrációkat is jelentő) városrégiók élcsoportját a *2. táblázatban* közöljük. Az adatok leíró értelmezését rövidre fogva talán csak a néhány momentumra érdemes utalnunk. A jövedelemszint alapján csupán hat országból kerültek be térségek az élcsoportba. Miközben a jövedelmi élmezőnyt egyértelműen dominálják az amerikai városrégiók (köztük talán kevésbé ismertek is), az élen európai térségeket találunk, amelyekben különösen kiugró a területi koncentráltság. A nagy pólusok a gazdasági fejlettség és a gazdasági koncentráltság tekintetében vezetnek, ellenben a másik két ismert mag, New York és Tokió (itt részben a durvább térségi bontás okán) még hátrányban lévőnek látszik, esetükben ugyanakkor a jövedelemtermelés abszolút volumene ugrik ki (a teljes londoni vagy párizsi agglomeráció – Île de France adatát lásd az *1. táblázatban* – is elmarad e tekintetben e térségektől).

A teljes rangsorban *fővárosunk* nagyjából a „felső tized" alsó határára kerül az egy főre jutó GDP alapján. Közvetlen fejlettségi szomszédai, lényegében azonos jövedelemszinttel, *Dortmund* és *Sapporo* (előbbi félmilliós, utóbbinak a lélekszáma is lényegében megegyezik Budapestével). Az ismertebb nagyvárosok-városrégiók közül nagyon közeli jövedelemszinten áll Európából Madrid, Varsó, Toulouse, valamint a kanadai Vancouver, a kínai Shenzen, Hiroshima Japánból és Brisbane Ausztráliából. A közölt táblázat ugyanakkor azt is jelzi, hogy Budapest a gazdasági koncentráció vagy a gazdasági erő tekintetében – az elsőrangú pólusokat kivéve – nincs messze lemaradva a világ vezető központjaitól (a gazdasági koncetráltság tekintetében például Münchenhez vagy Hamburghoz, gazdasági erőben pedig Calgaryhoz mérhető).

A városrégiók mellett az egy főre jutó GDP-értékek mentén kutakodva még egy karakteres térségtípus bukkan fel: *a nagy értékű természeti kincsek* (elsősorban szénhidrogének) *kitermelési területei*. Ezek között számos gyengén benépesült, extrém földrajzi pozíciójú térséget találunk (Kanada Észak, Szibéria körzetei), aminek következtében e régiók az egy főre jutó GDP-ben a világon a legmagasabb értékeket produkálják. Az egy lakosra jutó GDP rangsorának élcsoportjában van a kanadai *Forth Smith* régió (78 300 $), még ugyancsak a kiugró

2. táblázat

A legmagasabb gazdasági fejlettségű városrégiók élcsoportja

Térségek	Ország	Térség-típus	Gazdasági fejlettség (egy főre jutó becsült GDP, 2002, E $, PPP)	Gazdasági koncentráció (1 km^2-re jutó becsült GDP, 2002, M $, PPP)	Gazdasági erő (becsült GDP 2002-ben, Mrd $, PPP)
Paris	Franciaország	departement	72 500	1495	157
Hauts-de-Seine	Franciaország	departement	72 100	609	107
Belső London	Nagy-Britannia	város	68 200	624	200
Osaka	Japán	város	63 800	712	158
München	Németország	városrégió	59 800	94	92
Hartford, CT	USA	városrégió	59 700	19	71
San Francisco, CA	USA	városrégió	59 600	40	106
Middlesex-Somerset-Hunterdon, NJ	USA	városrégió	52 200	23	63
Aichi (Nagoya)	Japán	prefektúra	50 500	48	248
Orange County, CA	USA	városrégió	50 200	72	148
New York, NY	USA	városrégió	48 800	159	469
Seattle-Bellevue-Everett, WA	USA	városrégió	48 300	11	120
Tokyo	Japán	prefektúra	48 300	273	597
Washington, DC-MD-VA-WV	USA	városrégió	48 200	15	244
Newark, NJ	USA	városrégió	48 000	25	101
Richmond-Petersburg, VA	USA	városrégió	47 000	6	48
New Haven, CT	USA	városrégió	46 500	26	82
Calgary, AT	Kanada	városrégió	46 200	4	51
Boston, MA-NH	USA	városrégió	45 700	17	286
Dallas, TX	USA	városrégió	45 400	10	164
Denver, CO	USA	városrégió	45 300	10	99
Hamburg	Németország	szöv. állam	45 300	103	78
Charlotte-Gastonia-Rock Hill, NC-SC	USA	városrégió	44 800	8	69
San Jose, CA	USA	városrégió	44 600	23	77
Buffalo-Niagara Falls, NY	USA	városrégió	43 800	12	53
Budapest	*Magyarország*	*város*	*27 600*	*89*	*47*

fajlagos GDP-jű térségek közé kerül a *Hanti-Manysi autonóm terület* Oroszországból (64 800 $), az Angolához tartozó exklávé, *Cabinda* (64 100), a *Jamal-Nyenyec autonóm körzet* (60 300) és egy újabb kanadai térség, az *Inuvik* régió (49 400 $). Az említett térségek mindegyikének közös vonása az alacsony népsűrűség is (az orosz és a kanadai térségekben 4 fő/km^2 alatt, Cabindában is csak

22 fő/km^2). E térségekben a valóságos, teljesebb jelentésben vett fejlettségről természetesen nem beszélhetünk, a helyi erőforrás nem helyben hasznosul.[10]

Milyen mély a világméretű fejlettségi szakadék?

Ha pusztán a szélsőségeket vetjük össze, könnyű a dolgunk: *az egyenlőtlenségek végtelenül nagyok*, hisz a globális tagolódás legszörnyűbb ténye épp az, hogy emberek milliói „élnek" lényegében mindenfajta elemi létfeltétel híján ma is. (A hagyományos értelemben vett jövedelemről életterükben alig beszélhetünk. A jövedelemtermelés mutatói nullát vagy ahhoz nagyon közeli értéket adnának itt, így az ehhez való viszonyítás számszerűen értelmezhetetlen.) A legmagasabb jövedelmek felső határa sem ismert, bár itt bizonyára „véges" értékeket kaphatnánk. A különböző térségi szinteken mért gazdagság/szegénység, fejlettség/elmaradottság arányok e keretek között értelmezhetők.

Adatbázisunk tükrében a világ egészén és makrorégióin belül a *3. táblázatban* feltüntetett szélsőértékek adódnak. A fentiekben végtelenül nagynak minősített világméretű polarizáltságot a számadatok 1233:1 arányra fordítják le. A szélsőértékek tükrében a polarizáltság minden kontinensen (Ausztrália-Óceániát kivéve) többszázszoros. Ha a kontinenseken belüli makrorégiókat tekintjük, leginkább a fejlett térségek, Nyugat-Európa, az Egyesült Államok és Ausztrália viszonylagos homogenitása tűnik szembe, már e nagyon egyszerű mérőszámmal is előre jelezve a fejlettség és a belső tagoltság közötti sajátos viszonyt.

Melyik a világ legtagoltabb országa?

A kérdésre legalább olyan nehéz a válasz, mint a fejlettségi rangsoroláskor, itt jelenik meg az a momentum, hogy az egyenlőtlenségeket milyen indexszel mérjük. Több aktuális vizsgálat valamely átalakuló nagy *ázsiai* ország (Kína, Vietnam, Thaiföld) regionális tagoltságára közli a legnagyobb értéket, a fejlett országokban ellenben viszonylagos kiegyenlítettségről tudósítanak a kutatások (pl. *Shankar–Shah* 2001). Nézzük, vajon megerősíthetők-e ezek az eredmények?

[10] Nincsenek adatok Afrika közismert más nagy olajkitermelő területeinek jövedelempozícióiról (Nigéria államai vagy például a hírekben gyakran szereplő szudáni Darfur). E térségekhez sajnos ma sokkal inkább a véres fegyveres konfliktusok, menekülttáborok képe kötődik, mintsem a magas jövedelemtermelő potenciál.

3. táblázat

Térségi szintű fejlettségi intervallumok kontinensenként

Kontinens, makrorégió	Legfejlettebb térség	GDP/fő ($)	Legfejletlenebb térség	GDP/fő ($)	Max/Min arány
Afrika	**Cabinda (AN)**	**64 100**	**Kisumu (KEN)**	**100**	**641:1**
Mediterrán Afrika	Nagy-Tunisz (TUN)	9 000	Assyout (EG)	2 200	*4:1*
Szub-szaharai Afrika	Cabinda (AN)	25 000	Kisumu (KEN)	100	641:1
Amerika	**Washington D. C. (USA)**	**116 900**	**Ngöbe Buglé (PAN) – Arque (BOL)**	**400**	**292:1**
Észak-Amerika	Washington D. C. (USA)	116 900	SANT PIERRE és MIQUELON	11 000	*11:1*
Közép-Amerika	Mexikóváros (MEX)	22 300	Ngöbe Buglé (PAN)	400	*56:1*
Karib sz.	Kajmán-sz. (UK)	35 000	HAITI	1 400	*25:1*
Dél-Amerika	Norte Fluminense (BR)	46 000	Arque (BOL)	400	*115:1*
Ázsia	**Osaka v. (JAP)**	**63 800**	**Baucau (K-TIMOR)**	**300**	**213:1**
Dél- és Kelet-Ázsia	Osaka v. (JAP)	63 800	Baucau (K-TIMOR)	300	213:1
Ny-Ázsia	Abu Dhabi (EAE)	32 600	Abyan (JEM)	500	65:1
Ausztrália-Óceánia	**Darwin v. és körzete (AUS)**	**41 000**	**KIRIBATI**	**800**	**41:1**
Ausztrália-Új-Zéland	Darwin v. és körzete (AUS)	41 000	Wiluna (AUS)	3 600	11:1
Óceánia	Guam (USA)	21 000	KIRIBATI	800	26:1
Európa	**Nyugat-Belső-London (UK)**	**123 300**	**Hegyvidéki r. (ALB)**	**400**	**308:1**
Nem EU-tag Délkelet-Európa	Kocaeli (TUR)	21 000	Hegyvidéki r. (ALB)	400	*53:1*
Nem EU-tag Nyugat-Európa	Oslo (NOR)	52 000	GIBRALTÁR (UK)	17 500	*3:1*
Új EU-tagok (EU10)	Prága (CSEH)	34 600	Rēzekne (LETT)	2 300	*15:1*
Régi EU-tagok (EU15)	Nyugat-Belső-London (UK)	123 300	Tâmega (POR)	9 700	*13:1*
Volt SZU	**Hanti-Mansyi a. t. (RUS)**	**64 800**	**Kalbahar-Lachin (AZE)**	**300**	**216:1**
Világ	**Nyugat-Belső-London (UK)**	**123 300**	**Kisumu (KEN)**	**100**	**1233:1**

A következő táblázatokban kontinensenként csoportosítva közöljük a magunk adatbázisából számított egyenlőtlenségi jellemzőket. Mint említettük, a teljes adatbázis 116 országra tartalmaz területi bontású fejlettségi (jövedelmi) adatokat is, de az itt is alkalmazandó szigorú szelekció nyomán 70 ország maradt fenn a rostán (*J. G. Williamson* klasszikus munkájában a keresztmetszeti elemzés 28 országot tartalmazott, mindenfajta szelekció nélkül). Ezekben érvényesíthető volt a térfelosztásnak az összehasonlíthatóságot nem akadályozó szintje (lásd a K2 kapcsán a fentiekben leírtakat), valamint a területi szintű GDP megoszlása – noha több országban ez is hivatalos vagy magunk által készített *becslés* eredménye – is általában nagy megbízhatóságú. Ellenben kimaradtak azok az országok, ahol egyetlen térségi szintre sem közölnek a források (legalább becsült) GDP-adatot, s a térségi fejlettség kizárólag a lakossági jövedelmek vagy más társadalmi, gazdasági jellemzők alapján közelíthető (sok afrikai ország ilyen), s néhány nagyon durva területi bontású ország. Az ezekre fellelhető információk ugyanis vélhetően jelentősen *alulbecslik* a területi tagoltság nagyságát a többi országban megfigyelthez képest. Az alapadatok az 1) végjegyzetben már hivatkozott forráskörből származnak.

A számítási eredményeket két táblázatba foglaltuk. Ezek az országos fejlettségi szintet, a számítás során használt (az összehasonlíthatóságot legjobban biztosító) térfelosztásban szereplő területegységek számát, illetve a különböző egyenlőtlenségi indexeket tartalmazzák (a sorba rendezés a K1 komplex mutató mentén történt). Egyrészt Európa és a volt Szovjetunió adatait, valamint a többi kontinens országaira vonatkozó számítási eredményeket közöljük. Talán érdemesebb az utóbbival kezdeni, hisz itt találhatók azok az országok, amelyek között vélhetően meglelhetjük a fejezetcímben megfogalmazott kérdésre a választ.

Az Európán kívüli világ nemcsak a legszegényebb (másrészt a legerősebb, legnagyobb) országok, hanem a rendkívüli belső polarizáltság térsége is. A *4. táblázat* élén felsorolt országok között felbukkan a korábbiakban – más forrás alapján – jelzett három nagyon tagolt ország (*Kína, Vietnám, Thaiföld*), mellékjük egy-egy afrikai illetve dél-amerikai ország csatlakozik (*Mozambik, Brazília*), s a sort, a világ legtagoltabb országainak csoportját alkotva a *Dél-Afrikai Köztársaság, Argentína és India* teszi (majdnem) teljessé. Ez a felsorolás látszólag alig megkérdőjelezhetően azt sugallja, hogy a legtagoltabb országokat keresve nincs túl nehéz dolga a kutatónak, hisz csak a legnépesebbeket és legnagyobbakat kell kiválasztani, s máris megleltük a keresettet. A számítások azonban ezt a magától értetődő összefüggést csak részlegesen igazolják, hisz vannak nagy és népes, de jóval kiegyensúlyozottabb térszerkezetű országok is (lásd Ausztrália vagy Japán esetét). Még egy faktor ugyanis „elrontja" ezt az egyszerű sémát: a magasabb fejlettségi szint felülírja, a kiegyenlítettség irányába tolja el a nagy méretek természetesnek tűnő differenciáló hatását.[11]

[11] A K1 regionális egyenlőtlenségi index és az országok területének nagyságrendje (log) közötti korreláció a 70 országra 0,50, a népesség-nagyságrenddel (log) számított összefüggésre pedig 0,42-es együttható adódik, az országméret erős, de nem kizárólagos hatását jelezve.

4. táblázat

Regionális fejlettségi különbségek az Európán kívüli világ országaiban az ezredfordulón

Ország	GDP/fő (2002, PPP $)	K1	M	D	H	V	L	Terület-egység
Kína	**4 700**	**0,762**	39,08	3,65	30,92	89,27	0,328	327
Mozambik	**1 100**	**0,760**	13,59	5,16	32,01	132,85	0,290	11
Thaiföld	**7 000**	**0,702**	10,96	4,59	35,68	86,51	0,371	20
Vietnám	**2 300**	**0,615**	26,74	3,12	23,35	93,70	0,283	61
Brazília	**7 600**	**0,584**	35,32	2,67	22,23	60,75	0,293	136
Dél-Afrikai K.	**10 000**	**0,547**	16,77	3,02	27,03	63,95	0,317	53
Argentína	**10 500**	**0,505**	14,80	3,40	20,49	72,80	0,255	24
India	**2 600**	**0,487**	23,31	2,43	21,81	60,04	0,251	578
Mongólia	**1 900**	**0,416**	4,64	2,83	25,35	54,78	0,242	22
Mexikó	**8 900**	**0,413**	7,44	2,53	22,73	59,81	0,251	92
Peru	**5 000**	**0,407**	16,04	2,28	20,03	48,99	0,235	24
Guatemala	**3 900**	**0,405**	4,02	2,95	23,72	57,64	0,219	8
Irán	**6 800**	**0,395**	11,64	2,29	20,09	63,60	0,205	28
Fülöp sz.	**4 600**	**0,355**	6,89	2,20	18,89	56,75	0,222	16
Sri Lanka	**3 700**	**0,329**	3,52	2,43	20,77	46,60	0,188	9
Egyesült Arab E.	**22 100**	**0,313**	4,99	2,13	18,62	41,62	0,215	7
Benin	**1 100**	**0,277**	3,72	2,05	16,16	42,21	0,185	6
Kolumbia	**6 100**	**0,261**	8,83	1,82	14,49	37,15	0,153	33
Paraguay	**4 400**	**0,256**	3,29	2,06	14,86	45,62	0,148	15
Malajzia	**8 800**	**0,250**	4,92	1,85	14,96	36,70	0,168	14
Chile	**1 100**	**0,233**	5,50	1,75	13,70	37,16	0,148	13
Tanzánia	**610**	**0,233**	4,65	1,78	13,11	40,76	0,149	20
USA	**36 300**	**0,229**	15,41	1,49	9,81	34,00	0,110	407
Ecuador	**3 200**	**0,225**	3,03	1,89	14,60	30,80	0,154	18
Egyiptom	**4 000**	**0,222**	3,96	1,94	15,68	39,83	0,085	27
Zimbabwe	**2 100**	**0,221**	2,4	1,91	15,59	33,04	0,130	10
Dominikai Közt.	**6 300**	**0,216**	2,62	1,83	14,39	32,31	0,143	9
Nepál	**1 400**	**0,214**	3,27	1,75	13,79	33,95	0,143	15
Laosz	**1 800**	**0,193**	2,38	2,13	10,15	33,65	0,111	4
Venezuela	**5 400**	**0,192**	3,98	1,66	11,16	30,73	0,138	23
Ausztrália	**26 900**	**0,190**	11,19	1,82	8,57	20,18	0,101	426
Japán	**28 700**	**0,155**	2,67	1,57	9,83	28,39	0,105	47
Szenegál	**1 500**	**0,135**	1,60	1,65	10,39	21,90	0,081	10
Jemen	**800**	**0,105**	2,27	1,35	7,40	20,26	0,082	15
Irak	**2 400**	**0,090**	2,15	1,40	7,91	13,31	0,061	18
Marokkó	**3 900**	**0,076**	2,07	1,35	5,67	14,90	0,059	16
Burkina Faso	**1 100**	**0,061**	1,58	1,25	5,29	12,56	0,057	13
Új-Zéland	**20 100**	**0,037**	1,41	1,18	3,88	9,30	0,040	12

Az *5. táblázat* talán legszembetűnőbb összefüggése az, hogy Európa többi részétől látványosan elkülönülnek a volt szocialista országok, jóval nagyobb területi egyenlőtlenségekkel, erős polarizációval (a teljesen tiszta sémát csupán

5. táblázat

Regionális fejlettségi különbségek Európában és a volt Szovjetunió tagállamaiban

Ország	GDP/fő (2002, PPP $)	K1	M	D	H	V	L	Terület-egység
Oroszország	**9 700**	**0,758**	36,98	3,56	29,68	113,28	0,285	88
Kazahsztán	**7 200**	**0,540**	11,93	3,10	27,46	79,77	0,290	17
Kirgízia	**2 900**	**0,409**	4,18	2,77	24,88	53,60	0,247	8
Lettország	**8 900**	**0,376**	3,29	2,63	23,70	49,19	0,228	5
Moldova	**1 750**	**0,375**	3,32	2,95	21,40	56,24	0,195	5
Törökország	**7 300**	**0,338**	10,84	2,08	17,77	44,77	0,206	81
Belorusszia	**8 700**	**0,307**	2,35	2,86	21,08	34,32	0,143	6
Szlovákia	**12 400**	**0,305**	3,82	2,80	14,87	48,42	0,158	8
Cseh Közt.	**15 300**	**0,302**	2,92	2,69	14,31	45,27	0,192	8
Üzbegisztán	**2 600**	**0,275**	4,205	1,97	15,31	42,77	0,194	14
Magyarország	**13 300**	**0,269**	2,52	2,06	17,80	40,23	0,167	7
Franciaország	**26 000**	**0,241**	4,23	1,99	12,23	47,07	0,137	96
Lengyelország	**9 700**	**0,236**	4,95	1,98	9,13	48,33	0,155	45
Ukrajna	**4 500**	**0,229**	4,04	1,77	14,23	37,43	0,146	26
Nagy-Britannia	**25 500**	**0,210**	4,34	1,77	11,18	40,93	0,126	37
Románia	**7 600**	**0,206**	2,90	1,72	12,63	38,16	0,131	8
Belgium	**29 200**	**0,198**	3,02	1,66	12,31	35,71	0,132	11
Olaszország	**25 100**	**0,184**	2,81	1,68	12,18	28,03	0,128	103
Norvégia	**33 000**	**0,177**	2,65	1,74	10,19	33,32	0,116	19
Portugália	**19 400**	**0,174**	1,82	1,70	12,50	27,99	0,112	7
Írország	**29 300**	**0,170**	2,10	1,63	12,23	26,26	0,116	8
Horvátország	**9 800**	**0,164**	1,82	1,63	12,08	25,02	0,113	5
Bulgária	**6 500**	**0,155**	1,74	1,67	11,12	25,20	0,100	6
Finnország	**25 800**	**0,149**	2,06	1,56	10,62	24,85	0,104	20
Németország	**26 200**	**0,141**	2,82	1,47	9,37	24,38	0,104	40
Spanyolország	**21 200**	**0,137**	2,19	1,49	10,01	22,36	0,099	52
Ausztria	**27 900**	**0,132**	2,12	1,47	9,47	23,25	0,094	9
Svédország	**26 000**	**0,112**	1,77	1,53	7,81	19,86	0,079	21
Bosznia-H.	**1 900**	**0,087**	2,69	1,33	6,16	16,86	0,065	3
Hollandia	**27 200**	**0,072**	1,55	1,27	6,04	14,38	0,063	12
Svájc	**32 000**	**0,071**	1,63	1,27	5,94	14,28	0,061	7
Görögország	**19 100**	**0,071**	1,87	1,30	5,11	14,55	0,064	13

Törökország töri meg, igaz, ez fejlettségi szintjét tekintve ebbe az országcsoportba illeszkedik). Csak szemezgetve a táblázatból, feltűnő talán az „Észak–Dél" probléma mintaországának tekintett Olaszország viszonylagos kiegyenlítettsége még az itt használt rendkívül részletes bontásban is, vagy Görögország rendkívüli fejlettségi homogenitása regionális szinten. Hazánk pozíciója megerősíti azt a több elemzésben is kimutatott jegyet, hogy (döntően a központi régió kiugró fejlettsége okán) regionálisan az egyik legdifferenciáltabb ország Európában (Csehország és Szlovákia esete – hasonló háttérrel – lényegében ugyanilyen). Más kérdés az, hogy tágabb összehasonlításban már messze nem ilyen feltűnő a hazai regionális tagoltság (erre még visszatérünk). Nyilvánvaló az adatokból az is, hogy a Szovjetunió önmagukon belül is rendkívüli megosztottságot felmutató országokra esett szét, Oroszország vagy Kazahsztán a világ legtagoltabb országa címért vívott versenyben (még a viszonylag durva térfelosztás mellett is) Kínával harcol az elsőségért. (Ez a megállapítás nem különösebben meglepő, hisz két hatalmas és épp átalakuló országról van szó, nekem azonban ízlésemhez közelebbi, ha ezt az ún. trivialitást számítások is alátámasztják.)

A „fordított U" a keresztmetszeti összehasonlítás tükrében

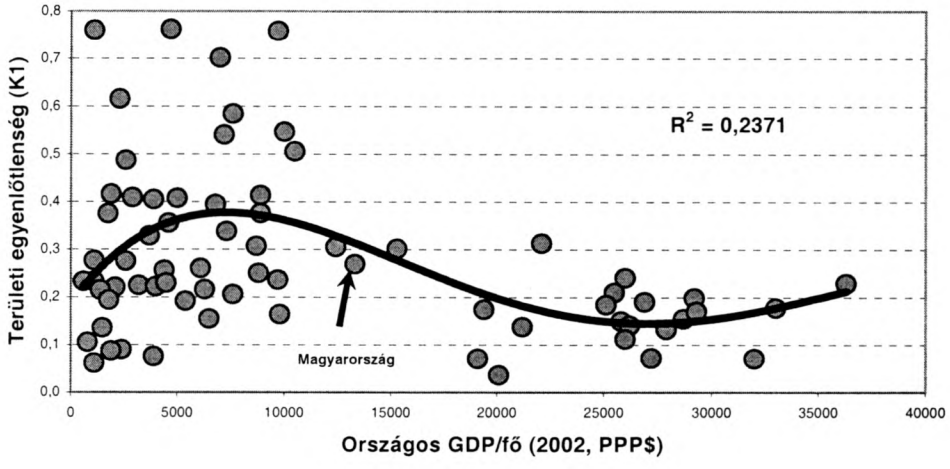
A kutatás – beleértve a területi egyenlőtlenségek időbeli alakulásának vizsgálatát is – végső kifutását a regionális kiegyenlítettség/differenciáltság és az országos gazdasági fejlettség/fejlődés viszonyának tesztelése jelenti. A mértékadó szakirodalmi megállapítások és korábbi saját számításaink tükrében leírt, módosított általános modell (*Nemes Nagy* 2005) alátámasztásaként a *3. ábrán* közölt összefüggés adódik, ahol az országos gazdasági fejlettség függvényében ábrázoltuk a regionális tagoltság nagyságát mérő K1 index értékeit (a szelektált 70 országra).

A két jellemző kapcsolatára messze nem determinisztikus, erős egyedi sajátosságokra utaló, de mégis karakteres összefüggés adódik, amelynek alapjegye az, hogy *a fejlettség magasabb szintjén álló országok regionálisan ma is jellemzően jóval kiegyenlítettebbek, mint az alacsony-közepes fejlettségűek* (bár az utóbbi csoportban különösen nagy a szóródás). Az országos gazdasági fejlettség és a regionális tagoltság korrelációja negatív irányú, –0,5 körüli. A kapcsolat azonban nem lineáris, legjobban egy hullámzó (negyedfokú) polinom írja le, amelynek *maximumpontja az 5–10 ezer dolláros fejlettségi sávba tartozó országcsoportra* esik (ide tartozik a nekilendülő Kelet-Ázsia, az átalakuló Kelet-Európa és a hosszú ideje stagnáló Latin-Amerika számos országa). Az adott mintában a regressziós görbe a fejlettség legmagasabb szintjén nem laposodik

el, hanem enyhe emelkedéssel utal arra (statisztikailag leginkább a minta legfejlettebb országa, az USA erős belső tagoltságának okán), hogy a kiegyenlítettség a fejlettség függvényében messze nem határtalan. (Ugyanezt a jegyet egyértelműen – az itt követett keresztmetszeti közelítésnél meggyőzőbben – igazolják a fentiekben jelzett tanulmányomban érintett, az egyes országok regionális tagoltságát leíró időbeli trendek is.) A williamsoni-kuznetsi „fordított U" a legutóbbi évtizedekben, ahogy azt többen már korábban előre jelezték (legelőbb *Amos* 1988), a legfejlettebb országokban egy újabb kisebb differenciálódási hullámmal egészült ki, megállítva a hetvenes évek végéig egyértelműen uralkodó nivellálódási trendet.[12]

3. ábra

Az országos gazdasági fejlettség és a belső regionális tagoltság összefüggése az ezredfordulón (70 ország adatai alapján)

Az ábrán jól elkülönülő kisebb csoportot alkot hazánk, valamint Csehország és Szlovákia adata. Ez a három ország reprezentálja a mintában azokat az országokat, amelyek fejlettségük és regionális tagoltságuk okán egyaránt „átmeneti" helyzetben vannak, a regressziós görbe lefelé hajló középső szakaszához jól illeszkedve. Esetükben e keresztmetszeti modell egy kiegyenlítődési fordulatot valószínűsít. Erre várunk manapság.

[12] A legjobb összehasonlítás érdekében szelektált 70 ország adataiból adódó összefüggéssel teljesen azonos jellegű regressziós kapcsolat adódik akkor is, ha az adatbázisunkban szereplő összes (116) ország fejlettségi és belső tagoltsági jellemzői között keressük az összefüggést.

Tulajdonképpen végére érve aktuális mondandómnak, az elvárható, hagyományos összefoglalás helyett engedtessék meg egy szubjektív gondolatsor.

Talán meglepő, de nem hallgathatom el, hogy folyamatosan munkál bennem a kétely, vajon az itt bemutatott közelítés – jórészt az írás első részében érzékeltetett korlátok okán, számos más kutató hasonló jellegű megállapításai ellenére is – tartalmaz-e tudományos értelemben is megálló összefüggéseket, s nem pusztán formális játék bizonytalan adatokkal (amely elfedi a természet és a társadalom végtelen sokszínűségének, minden térelem, ország, régió, város egyediségének igazi *„földrajzi"* lényegét). Ennek eldöntését most inkább az olvasóra bíznám. Az írás közlésével ismételten megerősíteni kívánom azt a szakmai meggyőződésemet, hogy a területi kutatásnak még a nagyon bizonytalan információs feltételek mellett is meg kell próbálkoznia a tág összehasonlítással, általánosabb, empirikusan, mennyiségileg is tesztelt összefüggések keresésével (óvatosságra inkább a következtetéseknél van szükség). Ezt a kutatói attitűdöt (egyéb tényezők mellett) *a regionális tudomány* egyik jellegadó elemének tekintem, s különösképp a fiatal regionalista generáció figyelmébe ajánlom, legalábbis megfontolásra.

Irodalom

Amos, Orley M. 1988: Unbalanced regional growth and regional income inequality in the latter stage of development. – *Regional Science and Urban Economics*, (18.), 4. 549–566. o.

Armstrong, H. W. – Read, R. 2003: Microstates and Subnational Regions: Mutual Industrial Policy Lessons. –*International Regional Science Review* 26, 1. 117–141. o.

Dusek T. 2004: A területi elemzések alapjai. *Regionális Tudományi Tanulmányok* 10. Budapest, ELTE.

Milanovic, B. 2002: Decomposing World Income Distribution: Does the World have a Middle Class? – *Review of the Income and Wealth,* 48, 2. 155–178. o.

Milanovic, B. 2005: *Half a World: Regional inequality in five great federations*, – World Bank Policy Research Working Paper, 3699. World Bank, N. Y.

Nemes Nagy J. 1987: *A regionális gazdasági fejlődés összehasonlító vizsgálata.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Nemes Nagy J. 2005: Fordulatra várva – a regionális egyenlőtlenségek hullámai. In Dövényi Z. – Schweizer F. (szerk.): *A földrajz dimenziói.* Budapest, MTA FKI. 141–158. o.

Németh N. 2005: A (területi) polarizáltság mérőszámai. In Nemes Nagy J. (szerk.): *Regionális elemzési módszerek.* Regionális Tudományi Tanulmányok, 11. Budapest, ELTE.

OECD (2003) *Geographic concentration and territorial disparity in OECD countries.* Genf, OECD Working Party on Territorial Indicators.

Shankar, R. – Shah, A. 2001: Bridging the Economic Divide within Nations. – *Policy Research Working paper*, 2717. Washington, The World Bank.

Williamson, J. G. 1965: Regional inequality and the process of national development: a description of the patterns. – *Economic Development and Cultural Change*, 13. 1–84

(RE)CONSTRUCTING THE DIFFERENCE: HUNGARIAN AND ROMANIAN IDENTITY IN TRANSYLVANIA

Filep, Béla and Doris Wastl-Walter

Abstract

This article analyses the living together of Hungarians and Romanians in Transylvania and how the local population perceives it. In the tense atmosphere of politics, religion, culture, education and everyday life, the (changing) majority-minority relations of Hungarians and Romanians are experienced and interpreted differently by these communities – producing internal differences as well as distinctions over space and time. While focusing on how these majority-minority relations become manifested institutionally, this article also discusses how political, religious, cultural and educational institutions influence the local population's perceptions of the living together and the (re)construction of their different identities. We identify the key actors and dominant discourses and show examples of best practice of bridging the social and ethnic cleavages in Transylvania.

Introduction

By studying Transylvania one does not break new ground. The multicultural and multilingual region of Transylvania or «the Switzerland of the East» as the Hungarian Prime Minister István Bethlen called it in 1933, has been subject to many publications so far. Especially for historians (see e.g. *Mitu* 2001 and 2006) and political scientists has Transylvania been an exiting place of research. However, the multicultural character of the region has also encouraged cultural anthropologists (see *Feischmidt* 2002; *Biró* and *Lőrincz* 1999), ethnographers or social scienctists to do research in the area – for instance, the Research Centre for Social Studies of the Hungarian Academy of Science (see *Bakó* 2003).

What encouraged us as social and political geographers to do research in Transylvania and to write this article is, first, the fact that ethnic/national communities/minorities in Transylvania are slowly or quickly disappearing, as members of the different communities emigrate or assimilate. Therefore, Transylvania is losing its multicultural character and Europe is losing a rich cultural

heritage. Between 1930 and 2002 the number of Germans decreased from 800 000 to 60 000, the number of Jews from 700 000 to 10 000, and finally the number of Hungarians decreased from approximately 1 600 000 to 1 400 000 only between 1992 and 2002. The only ethnic minority that has increased in numbers is the Roma community. Second, since Romania applied for EU membership, one also has to bear in mind that the European Union – according to the Copenhagen Criteria – requires (or at least discusses) the protection of minorities from the applicant countries. Particularly for these two reasons, we want to analyze the situation on the eve of the EU accession of Romania, especially with regard to the Hungarian-Romanian living together in Transylvania.

For this purpose we do not want to add to the extensive literature on this context by arguing either for Hungarian or Romanian rights, for instance. That is to say, we are not using an essentialist approach, we do not aim to describe reality, the truth, nor do we expect objectivity. Our approach is a social constructivist one and therefore we rather aim to add to publications such as for example Wodak et al. (1998), analysing the discoursive construction of national identity in Austria; or Feischmidt (2002), writing on *Ethnicity as a Construction and Experience* in the Transylvanian town of Cluj/Kolozsvár/ Klausenburg. However, this article is mainly based on the ethnographic field research of Béla Filep carried out in 2005 and 2006 (see *Filep* 2005 and 2006), an outcome of 35 focussed interviews with Hungarians and Romanians, including (political and religious) opinion leaders of both communities, and also involving participant observation as a research tool.

By using a social constructivist approach, we want to examine how truth or difference between Hungarians and Romanians as a 'fact' or 'reality' is constructed. How do Hungarians and Romanians (re)construct their identit (ies) and what are the discourses of the main actors in the field? We want to understand the discourses and logics of argumentation of the main actors in order to better understand the standpoints and identity politics in general. Finally, we examine where one could see the possibility for bridging the discourses in the future in order to prepare the field for negotiations and mediation. Furthermore, we see our article as a contribution to the field of social and political geography by setting out the discoursivity of the topic.

The article comprises four parts. First, we examine how difference is (re)constructed in politics both from the part of the Hungarian and Romanian parties and political organizations. Second, we discuss the (re)construction of difference in terms of identity by the Hungarian and Romanian churches, i.e. how difference is (re)constructed institutionally and how it is perceived. Third, we point out the importance of educational and cultural institutions in the process of identity (re)construction. Finally, we provide some examples of difference-(re)construction in the symbolic and the public space.

(Re)Constructing the Difference in Politics

Politicians are agenda-setters that dominate political and social discourses. Therefore, their (re)constructed perspectives of political, social and economic conditions often influence the living together of people and the latter's perceptions of it. In particular, when politicians talk about difference between certain societal or ethnic groups and make one, for instance, responsible for particular negative developments in society. In this section, we examine how politicians in Romania (re)construct difference especially between Hungarians and Romanians. Furthermore, we investigate how these differentiations affect the living together of Hungarians and Romanians in Transylvania.

In the political context and in the history of Transylvania and Romania in particular, nationalism has played a seminal role. In order to illustrate that, one could start the examination with Jenő Szász, president of the Hungarian Civic Alliance (MPSZ), who said that

> *«[in Romania] nationalism is in a way an official policy. (...) I don't say that there are only nationalist politicians, but (...) the nationalist way of thinking or behaviour is still noticeable within the Romanian political elite. Very often, we can say of the Romanian political elite: First Romanian, second Romanian, third Romanian and only then [politically] right or left. When we talk about systems of values, then we cannot always create a common language with them, because as soon as one brings up a problem of the Hungarian community then he sees this through completely different glasses. (...) at that very moment even I cannot break with my roots, the school, the community I grew up in.»*

In his statement, Szász explains that nationalism in Romanian politics is actually preventing cooperation between Hungarians and Romanians and the issues which deal with the relations of the two communities do not seem to be negotiable. According to Szász, matters of the Hungarian community, which he as a political representative of the Hungarians tries to make subject of discussion, very often meet with disapproval. Outspoken nationalists as for example the members of Greater Romania Party (PRM) or Romanian National Unity Party (PUNR) refuse Hungarian requests on principle. These parties in particular emphasize the differences between Hungarians and Romanians and other ethnic communities and societal groups in Romania.

After the fall of communism in 1989, PUNR[1] was amongst the first parties established in Romania. It was founded by and supposed to be the political arm

[1] Initially Partidul de Uniune Nationala a Românilor din Transilvania/Party of Romanian Unity from Transylvania (PUNRT).

of the nationalist-chauvinist *Vatra Românească* (VR), a 'cultural association' that had great influence in Transylvania and that devoted itself to the struggle against Hungarian revisionism and chauvinism (*Kolar* 1997). The success of PUNR at the elections in 1992 (they won the third-most votes all-over Romania) was partly a consequence of the clashes between Hungarians and Romanians in Târgu Mures/Marosvásárhely/Neumarkt in March 1990. This made both communities opposing, not only in this specific town, but it also led to mistrust between them all-over Transylvania.

However, this also reflected the political-mental state of post-Ceausescu Romania. PUNR and Vatra Românească poked in a very unambiguous way the hatred towards Hungarians and other communities. To give an example on the basis of one of the articles of their programme: «Unfortunately, the sacred Romanian soil is still being defiled by the feet of Asiatic Huns, Gypsies and other scum. Let us unite to expel them from our country. Away with the Huns, those tramps, who should never have obtained a foothold in our country, away with the Gypsies who disgrace our country! We want a pure and great Romania» (Paul 1993:152). To give a further example: The Romanian daily *România libera* wrote in 1992 that Gheorghe Funar, the presidential candidate of PUNR, has an obsession: the Hungarians. «The economic platform of Gheorghe Funar is simple: it is the Hungarian's fault. The political platform: everything bad derives from the Hungarians. The social, moral, cultural programme: let's solve the Hungarian problem and we'll see what comes after that...» (Kolar 1997:397; the authors' translation). Gheorghe Funar was not only the leader of PUNR but also the mayor of Cluj/Kolozsvár/Klausenburg, where he kept the chair for twelve years with nationalist, xenophobic slogans and actions (see e.g. *Balázs* and *Schwartz* 1997) – the latter will be presented in the chapter *(Re)Constructing the Difference in the Symbolic and Public Space.*

Although in the meantime Funar left a weakened PUNR and joined PRM, although he did not change his attitude towards Hungarians. 14 years after the clashes of Târgu Mures/Marosvásárhely/Neumarkt, in March 2004, the *Daily Telegraph* quoted Funar with the following words: *«The Hungarians have been hostile towards us Romanians for 1'100 years. Today all they want is to create a Greater Hungary. Their secret services are more active here than ever. They are training young men as paramilitaries. They have brought in large quantities of guns and explosives. We can expect a Yugoslav-style civil war at any time.»* This statement is harmony with the Greater Romania Party (PRM), since this party represents a very similar political line as PUNR does. PRM, too, stirs up against Hungarians, Roma and Jews. According to Woker (2004) PRM's president Corneliu Vadim Tudor's invective against all enemies of the upright Romanians are on record. To these primarily belong those, who had always served

as the scapegoat in Romania's history: the Jews, the Roma and the Hungarians as the biggest ethnic minority in the country.

PRM's member's strategy is the defamation of the other, by particularly blaming Hungarians and Roma for Romania's economic malaise and by considering them to be in the way of a homogenous nation state as well as a Greater Romania. In its periodical *România Mare* PRM has got a special column named Unguri (Hungarians), with the aim to spread the assumption of Hungarians' conspiracies. The October 2006 issue includes, for instance, *Spionii maghiari vor sa rupa Transilvania de România!* (Hungarian spies want to tear off Transylvania of Romania). The concern one may have in the context of Hungarian-Romanian relations in Transylvania and what is relevant for the Hungarian-Romanian living together is that PRM is still not a negligible force in Romanian politics, although its number of seats in the Romanian parlament decreased from 121 (in 2000) to 69 of 469 (in 2004). To conclude, there are nationalist elements in Romanian politics and society, nationalistic in their attitude and argumentation that aim to strengthen Romanian identity by also (re)constructing and emphasizing the difference between Romanians and other communities in Romania. The crux of the matter is that this kind of Romanian identity-building is at the expense of the non-Romanian communities in Romania.

In light of the EU accession process, PRM did not seem to be a suitable coalition partner for the governing parties. Consequently, the current ruling parties, the National Liberal Party (PNL) and the Democratic Party (PD) refused to go in coalition with the nationalists. PNL and PD decided to take the Democratic Alliance of Hungarians in Romania (RMDSZ), the Hungarian representative in the Romanian parliament, in the ruling coalition. Does this mean that both Hungarians (RMDSZ) and Romanians (PNL and PD) managed to bridge the historically, socially and discoursively constructed differences between them? Can we talk about a sustainable cooperation between Hungarians and Romanians in politics? One has to be sceptical, since both side's decision to go in coalition was a strategic one. For PNL and PD on the one hand, RMDSZ was a more suitable partner in the light of EU accession – due to the lack of votes they needed a third coalition partner. The RMDSZ on the other hand, considered the strategy of cooperation (with compromises) being the best to gain influence for the Hungarians, to defend Hungarian interests and to reach the Hungarian's goals which we are going to point out in the course of the article.

The process of cooperation had started in 1996 when RMDSZ was in the ruling coalition (1996-2000), too. According to Csaba Takács, that was the first time when Romanian parties, namely the Democratic Convention accepted the Hungarians as potential partners; before 1996, election campaigns were coined by the hostility to Hungarians. By 1996 the RMDSZ *«had serious legislative influence and means, both on local and national level. We used these means to*

create a way for this country, in which we can realize our rights, too», says Takács. By acting politically engaged also in the solution of political, economic and social problems of Romania as a whole, one could say that RMDSZ tried to gain support also amongst Romanians. When Béla Markó, president of RMDSZ ran for the presidency of Romania, he used the slogan «Az erdélyi elnök» (the Transylvanian president) for the Hungarian, «Un presedinte ardelean pentru o Românie europeana!» (a Transylvanian president for a European Romania!) for the Romanian electorate.

However, the percentage of votes the RMDSZ usually got at the national elections more or less corresponds to the official percentage of Hungarians in Romania. That is to say, elections in Romania have an 'ethnic' character, particularly local elections in Transylvania do, and that is when the difference manifests itself in politics. In this context the example of Târgu Mures/Marosvásárhely/ Neumarkt is quite interesting: *«In Marosvásárhely we have ethnic elections and unfortunately one has to say that not programmes but persons are elected and this on an ethnic basis»,* says an RMDSZ member in town. While Hungarians were in majority in the 1990s according to the national census and the mayor was Hungarian as well, in the year 2000 Dorin Florea, a former prefect of the county, was elected as the first Romanian mayor, when at the national census of 2002 the Romanians were already in majority. At the same time, both deputies are Hungarian and in the city council there are 12 Hungarians and 11 Romanians, of which five represent the nationalist parties (4 PRM and 1 PUNR).

However, there is the example of Satu Mare/Szatmárnémeti, where majority of the population is Romanian but the mayor is Hungarian – Juliu Ilyés representing the Democratic Alliance of Hungarians in Romania (RMDSZ). Or there is the interesting case of Sibiu/Hermannstadt/Nagyszeben, where Saxons were in majority for centuries. Due to the (partly) forced emigration of Saxons during the communist era and the emigration in the early 1990s the town became 'Romanian'. However, in 2000 the majoritarian Romanian population elected a German, Klaus Johannis, as mayor, who attracted lots of (foreign) investors and made the town flourish; and the majoritarian Romanian population re-elected Johannis in 2004. However, although some prominent examples prove the opposite, we have to record that ethnicity still plays an important role in local elections in Transylvania. This is not because of 'open conflicts' between Hungarians and Romanians but mainly because of the perception or assumption that the 'other' would not really or resolutely represent their own ethnic group.

Returning to national politics, however, the RMDSZ as the representative body of the Hungarians has got a hard time with and has – in the opinion of former members – politicized far too little firmly for the Hungarian interests. For that purpose in 2003 the Hungarian Civic Alliance (MPSZ), Hungarian

National Council of Romania (EMNT) and Székely National Council (SZNT) were founded, three political organizations that do not pursue a policy hostile towards Romanians, but that emphasize the Hungarian interests and claim equal rights and the right to self-determination for Hungarians in Romania. The mentioned organisations set the autonomy for the Hungarians (personal and territorial autonomy) as their political goal and to restore with that – particularly in the case of the territorial autonomy – the structure of self-governance in the Szeklerland, which had been autonomous for centuries (see next section).

Due to the fact that Romanian parties stick to the centralistic and minority-hostile nation state for different reasons, MPSZ (EMNT and SZNT act on a non-party basis) cannot imagine cooperation with Romanian parties for the moment – although they do not oppose cooperation on principle. Jenő Szász, for instance, refers to the articles 1,1; 2,1 and 4,1[2] of the Romanian constitution when he says *«Romania is called a nation state, consequently the Hungarians are not a state-forming nation and under these circumstances (...) one has to say about this constitution that it classifies us and all the minorities as second-rate citizens.»* That is to say, the Romanian constitution constructs a difference between Hungarians and Romanians. But there are other fields in which Hungarians feel discriminated against, for instance, in education and in administration. And that is one of the reasons why Hungarian polticians claim, amongst others, for personal autonomy. Also, personal autonomy entrusts a community with decision-making power in community-related issues and it ensures supply of money for the the community by the state (*Brems* 1995). According to representatives of MPSZ (and RMDSZ) in the framework of personal autonomy, a special 'minority body' – institutionalized under public law – would govern particular Hungarian issues – but not Romanian issues.

A minority in the majority: The (re)construction of a regional identity in the Szeklerland

The claim for territorial autonomy for the Szeklerland is a different case. It does not make a difference between Hungarians and Romanians, although the claims are based on the ethnic structure of the Szeklerland. This region is mainly inhabited by Hungarians, in the counties of Harghita/Hargita and Covasna/Kovászna even over 80 per cent of the population is Hungarian, so paradoxically the Hungarian minority represents a majority in this region of Romania.

[2] Article 1,1: «Romania is a sovereign, independent, unitary and indivisible National State». Article 2,1: «the national sovereignty shall reside within the Romanian people». Article 4,1: «The State foundation is laid on the unity of the Romanian people».

And that is what makes the Szeklerland different from other regions in Romanian – when one asks Hungarians there, they say that it is actually a Hungarian region. But this claim has nothing to do with Hungarian separatism and the politicians do not exclude the Romanians who live there when they talk about territorial autonomy.

> *«The territorial autonomy means that regardless of whether one is Hungarian or Romanian (...) he has the same rights and possibilities (...). Subsidiarity means that not in Bucharest, but in Székelyudvarhely, in the Szeklerland decision are taken, regardless of whether one is Romanian or Hungarian, so regardless of the national affiliation, the religious differences.»* (Jenő Szász, president MPSZ)

Furthermore, one has to bear in mind that this claim is based on history: the Szeklerland was autonomous in the principality of Transylvania and the Hungarian Kingdom for centuries. And it is also due to this historical fact that the Hungarians who live in the Szeklerland consider themselves to be Szekler, and not only Hungarian. Although the majority of the population considers itself to be Hungarian, this regional identity in the Szeklerland is much stronger than in other parts of Transylvania where Hungarians live. The consequences on the living together between Hungarians and Romanians in the Szeklerland are described by Mungiu-Pippidi (1999, cited in Andersen 2005) as follows: «Due to their homogenous presence in their areas, Szekely are in fact less interested in cohabitation [with the Romanians] than other Hungarians. [...] Cohabitation in the Szekely area is viewed differently in the rest of Transylvania, especially in towns, since at the countryside there are almost no Romanians except one policeman per village.» Szeklers or Hungarians in the Szeklerland as well as Hungarians all-over Transylvania consider Hungary to be their motherland, but they emphasize that in a certain sense they are different, especially from Hungarians in Hungary.

The difference between a Hungarian in Hungary and one in the Szeklerland is (re)constructed and defined by the differing circumstances and surrounding society. Hungarians in the Szeklerland or all-over Transylvania experience their Hungarianness most likely day-by-day because of coming into contact with the 'other', the Romanians. Since they in addition perceive their Hungarianness threatened by the 'other', they emphasize it much more in order to keep it than Hungarians in Hungary do or would have to do, where Hungarianness seems to be the most natural thing and is not threatened. Or, as Paasi puts it (1996:12) «identity construction or nation building always occurs against the background of an external other», while O'Tuathail (1996:14f) speaks in this context of an idealised me /we and a demonised other.

Transylvanism and the Transylvanian identity: the (re)construction of cultural uniqueness

(Re)Constructing the difference in Transylvania is not only about contrasting the Hungarian and Romanian identities but also about the construction of a Transylvanian identity. Since Hungarians, Romanians, Saxons and Roma have lived together in the region for centuries, political organizations such as the Pro Europa League or the Liga Transilvania Banat emphasize the multicultural character of Transylvania and they construct a Transylvanian identity. The latter is part of the concept of *transylvanism*, which emphasizes the uniqueness of the cultural (and political) traditions of Transylvania. In the words of Sabin Gherman, president of the Liga Transilvania Banat,

> *«transylvanism is a well founded reoccupation of a forgotten history, the history (...) of a great cultural power Transylvania was. [A history] that has to be thought over and has to be accepted in the current political situation, the European integration. We Romanians, Hungarians, Roma and Germans, all of us, we are obliged to be informed about our living together.»*

The concept of transylvanism originates in the 19th century and was in the beginning a cultural movement. «The movement used the cultural 'ideology' to protest against the centralizing efforts of the Hungarian government by means of statements demanding greater economic, cultural, and administrative autonomy for Transylvania» (*Balogh* 1999:243). Transylvanism subsided in the Transylvania of the 1920s, but was taken up in the 1970s by the *Erdélyi Helikon* literati group as a self-identification programme, as Balogh writes. The political component of the concept was the belief in an independent, regional, linguistic-cultural development. They tried hard to achieve a compromise between an identity of integration and acceptance (of the current circumstances) on the one hand, and a regional independence and diversity on the other hand (ibid.). Sabin Gherman underpins this regional independence (although as a part of Romania) by claiming for regionalization (see Gherman 2003) and emphasizing the Transylvanian identity. He argues that the values of Transylvania are multilinguality and multiculturality, which should be respected by the population. Hungarians and Romanians should recognize that these values are common and finally, by basing these identity-related ambitions and wishes on the respect of the 'other' Hungarians and Romanians, they should overcome conflicts between Hungarians and Romanians at least in Transylvania. *«We can have conflicts of interests related to economic or financial issues but we cannot have conflicts of interests related to identity or culture»*, Gherman says.

By emphasizing the Transylvanian identity based on the multi- or interculturalism between Hungarians, Romanians and Saxons, the difference between Transylvania and the other regions of Romania are being (re)constructed. Indeed, Romanians in Transylvania often distinguish between themselves and the Romanians living 'beyond the Carpates'. Economic and cultural superiority plays a role due to the fact that Transylvania is the most developed region of Romania (without taking Bucharest into account) and because it is a region rich in culture and diversity.

(Re)Constructing the Difference in Religion: Manifesting National Identity

In Transylvania (and in Romania as a whole) the church is a key actor in identity (re)construction, for Hungarians as well as for Romanians. Usually Hungarians and Romanians do not go to the same church – Hungarians are mostly Catholic or Protestant, Romanians mostly Orthodox and some Greco-Catholic. *«In my opinion it is normal that we separate, since the majority of Romanians is Orthodox, Hungarians are Catholic or Protestant»*, argues a Romanian in Miercurea-Ciuc/Csíkszereda. In the communist era the church was a place for communal events and – particularly for the Hungarians – a 'place of refuge'. A Hungarian musician in Cluj/Kolozsvár/ Klausenburg remembers: *«As a child I did not realise the importance of the church. However, if the church had not been there, the Hungarians would not in the least live in such a strong solidarity.» The fact* that the church is still very important and has got a high reputation amongst Hungarians can be illustrated on the basis of a recent survey held by the RMDSZ. When Hungarians were asked whether they trust certain institutions in Romania or not, 86.2% answered with 'Yes' in the case of 'the church'. The support of and trust in the church is particularly high in the Szeklerland, In the opinion of a Catholic priest in the Szeklerland, the religiousness of the people there is also due to the fact that faith has repeatedly helped them to get out of difficult situations from the time of reformation, when Catholics in Transylvania could only resist in the Szeklerland, to today's assimilation pressure suffered from the part of the Romanians.

The Romanians' Orthodox Church, which superseded the at that time forbidden Greco-Catholic church on the other hand, under the cloak of religion, acted as the extended arm of the nationalist policy of Ceausescu and it is in the opinion of Hungarians even today an aggressive and expansionist instrument of romanisation. *«The Orthodox have built approximately 1500 churches and 40 monasteries in Transylvania within 15 years, mainly in Hungarian regions»*,

says László Tőkés, reformed bishop and one of the leaders of the revolution in 1989. In order to emphasize the Orthodox Church's collaboration with Ceausescu's regime, he says: *«Just remember that at the time of Ceausescu the head of the Romanian Orthodox Church approved to tear down churches and monasteries. The last congratulation to Ceausescu before his execution was written by patriarch Teoctist for the reason of his* [Ceausescu's] *re-election to the first secretary of the party».* According to Kolar (1997), the behavior of the Orthodox Church in 1989 reflected the moral crisis of Romanian society at that time: One day after sending Ceausescu the mentioned telegram, Teoctist Arapasu appeared on the revolutionary television declaring his support for the political aims of the National Salvation Front of Ion Iliescu.

Tőkés considers the Orthodox Church to be the main problem, the main obstacle to cooperation on the religious level. And he is not the only one who does so. All over the country the positions of Hungarian and Romanian clergymen seem to be entrenched. There is no intention to think of cooperation between 'Hungarian' and 'Romanian' churches on the leaders' level. Antagonism is flaring up from time to time, and we are actually facing a smouldering conflict. These priests interfere in politics by commenting on political issues and making political affairs a subject of mass. A greco-Catholic priest in Transylvania argues: *«The only influence that the church may have on the population is faith, nothing else, no politics, you may not mix that. (...) However, it is a fact that the big chiefs of the churches, regardless of being Catholic, Orthodox or something else, make politics and that they interfere in politics. This is not good.»* Reconciliation and finally cooperation is impossible or at least hard to achieve, as long as in the churches this clear division and line of antagonism is practised.

While the positions on the national level are entrenched, there is no open conflict between Hungarians and Romanians at the interpersonal level and in confessional bounds. Two Hungarian high-school students in Miercurea-Ciuc/Csíkszereda emphasize that, saying that basically there are no problems amongst Hungarians and Romanians at school because of denomination. They have, for instance, Orthodox classmates with whom they really get on well with. So, religion is not an obstacle in connection with making friends, but it is still a very important part of national identity, as a reformed priest in a Szekler village says:

> *«Where they live mixed, in the villages, Hungarians and Romanians, the church stands at the same time for Hungarianness. That means, the religious identity stands also for the Hungarian consciousness.»*

The importance of the church for Hungarians – in order to keep their Hungarianness – has been explained earlier. But church and religion have also been identity-building for Romanians. Especially for the Romanians in the Szekler-

land the church has been one of the few institutions they could actually hold on to. Most of the Romanians living in the Szeklerland, coming from outside Transylvania, were settled there in the communist era by the national regime and since they did not have any historical roots in the region, the church was a community and identity-buidling institution.

The rather rare religious exchange between Hungarians and Romanians is, on the one hand, due to history and the role of the churches in the historical context; on the other hand, this is also due to the language barrier. The mass is mostly held either in Hungarian or Romanian and this is, in fact, an obstacle, since a lot of people are not perfectly bilingual and many do not even speak the language of the other. *«When I go to church, it is important to me to understand the language, to feel it, to have the special feeling one has when he goes to church»*, says a Romanian in Miercurea-Ciuc/Csíkszereda. This town located in the Szeklerland is a special case in this context, since the very close Csíksomlyó is an important place of pilgrimage especially for the Hungarian Catholics. Every year at Whitsun hundreds of thousands of Hungarian faithful, mainly from the Szeklerland and the close Csángó-region in Moldova make a pilgrimage to honour the Virgin Mary of Csíksomlyó. The pilgrimage of Hungarians to Csíksomlyó can be understood as a strongly identity-manifesting and difference (re)constructing event. It is a Hungarian event to which most Romanians do not have access in identical terms.

However, there is some cooperation between the Hungarian and Romanian churches on a local level. It is in January during the so-called ecumenical week when they bridge the (re)constructed difference. Sighisoara/Segesvár/Schässburg, for instance, is an example for a seemingly well-going cooperation of all religions. In this former Transylvanian-Saxon town, now mainly inhabited by Romanians, they attach great importance to the ecumenical week. During this week Hungarians, Romanians and Germans go to mass together, visit the mass of the respective other and listen to masses which are said in several languages. *«The ecumenical week is an event that encourages the spiritual life in Sigishoara. It is a very important event that encourages the whole municipality of Sigishoara»*, says the Greco-Catholic priest in town. According to the Saxon priest in Sighisoara/Segesvár/Schässburg, the good cooperation is also thanks to the fact that a quite young generation of priests is working in town. Elsewhere the success of this ecumenical week is limited.

(Re)Constructing the Difference in Education and Culture

What holds true of the churches applies also to education and cultural work – they have an identity-building role in Transylvania, for Hungarians as well as for Romanians. First, there are artists, i.e. musicians, actors, painters, dancers taking part in this process. They very often reproduce collective, 'national' values and traditions: actors perform plays in the respective language, musicians for example play 'old' Hungarian or Romanian songs. If a sculptor creates a statue, he creates also a symbol for a community, mostly his own and gives it a corresponding meaning. At the same time, the 'other' community would give the statue a (probably different) meaning – which can lead to conflicts between Hungarians and Romanians. So, are then artists those who (re)construct the difference between Hungarians and Romanians? Or are they just the creators of parallel, actually diversity-enriching cultures? The particular case of sculptors and their work will be discussed in the chapter *(Re)Constructing the Difference in the Symbolic and Public Space*. One could write about the Hungarian and Romanian theaters that are mostly separated in the larger towns of Transylvania, or the modern music festivals, at which both Hungarian and Romanian bands give concerts that are attended by members of both communities.

However, here we would like to point out the example of a Hungarian dance group in the Szeklerland, which is successful all-over Romania as well as abroad. The director of this dance group says that the goal of the group is not only to perform and collect folk dances, but also to learn them on a high level in order to present them on a high artistic level and on an international terrain. Nonetheless, *«of course there is the aspect of tradition-keeping and tradition-cultivating»*, as the director says. He goes on to say that his dance group mainly performs Hungarian dances, but occasionally performs Romanian dances, too. So, the dance group can be understood as kind of an institution preserving and (re)constructing the Hungarianness but also as a formation that actually could serve as a 'bridge-builder' between Hungarians and Romanians and could contribute to mutual understanding.

Second, identity is built by educational institutions, on which we will focus in this section of the article. In general, one can say that it is in every community's request to socialize its members in a sphere that reproduces the community's values and traditions. An important place of socialization is school; there not only language but, for instance, also history – and with that values and knowledge of a community – are being imparted. Due to this, education is one of the most controversial issues in Transylvania (actually in Romania) when it comes to the question of Hungarian-Romanian living together. Parents decide on their children's (professional) future when they send them either to a Hun-

garian or a Romanian school. It is a fact that students who have studied at Romanian schools most likely have an easier life, especially those participating in higher educations. That is why also Hungarian parents and most mixed couples send their children to Romanian schools. These students have better opportunities in the professional sphere thanks to their language skills and due to the fact that there are simply much more jobs offered in Romanian, since this is the (only!) official language and actually the most used language all-over the country. The fact that students studying at Romanian schools have a better knowledge of the Romanian language holds also true of the Hungarians studying at Romanian schools. There the latter simply practice the language more often than Hungarians and they are in a Romanian speaking sphere for a pioneering time of their life. However, it is possible that also Hungarians studying at Hungarian schools achieve very good language skills in Romanian. But due to the fact that their language books are the same as those out of which Romanians learn their mother tongue, problems are pre-programmed. For example, there is no specific teaching aid for Hungarians who learn Romanian as a foreign language.

However, there is also fundamental resistance towards the Romanian language amongst Hungarians, since the Romanian state forces the Hungarians to learn Romanian, although the same state does not force the Romanians in Transylvania to learn Hungarian. With that the state (re)constructs unequality between Hungarians and Romanians, it expects more efforts from the one than from the other. The Szeklerland is an interesting case in this context, since Romanians from time to time complain about not finding jobs there. A Romanian teacher in Târgu Mures/Marosvásárhely/Neumarkt, for instance, says:

> *«I heard from my friends (...) that in institutions [in the Szeklerland] Hungarian language is obligatory (...) and the Romanians are not allowed to fulfill certain functions in administration system without knowing the Hungarian language. Also we have a lot of Hungarian writing there, Romanian writing is taken out of several shops, the shop assistant is asking you or is serving you first in Hungarian, then in Romanian. There are things and elements which rose the fear of discrimination.»*

According to Smaranda Enache, co-president of the Pro Europa Liga, it is true that it is not easy to find jobs for Romanians in the Szeklerland. *«But this is not because there would have been set up a discrimination process from the part of the Szekler, but because these Romanians who live there do not speak Hungarian.»* Indeed, Romanians in general do not speak Hungarian, even in the Szeklerland where Hungarians make up the vast majority.

Turning back to the issue of (re)constructing the difference in education, we have to bear in mind some aspects not yet mentioned. By imposing the current

Romanian school system on the Hungarians – also on those learning at Hungarian schools – the latter not only have to learn the Romanian language in an unfavourable way, as we have mentioned earlier, but they also have to learn Romanian history and geography in Romanian. In these classes, not only language is a problem for Hungarians, but also the contents given. The perceptions of – particularly Hungarian and Romanian – history, Hungarians and Romanians have in general, are considerable different from each other (see *Filep* 2006). And since education is an issue of the central state, the version of history students are taught at school contrasts very much with the Hungarian version probably mediated at home by family members, the cultural association or the church. A Hungarian student in Cluj/Kolozsvár/Klausenburg remembers:

> *«During my whole childhood I read a lot of historical novels and I have always been interested in the topic [of history]; that is why I am quite clear in my mind with the history that is taught in Hungary or the West about this region, the whole Carpathian Basin. And this [history] totally differs from what they teach the Romanian students and what they also try to drum into us in history classes.»*

So, one of the conflicts Hungarians and Romanians have in education is concerned with the mediation of the 'right' or the 'wrong' history, not only at Romanian schools but also at Hungarian schools. Some Hungarian teachers seem to arrange with that by giving extra classes on history, as high-school students in Miercurea-Ciuc/Csíkszereda tell: *«Some teachers gave extra classes, so that we nonetheless know where we come from and who we are»*. However, this might not be the best solution: first, it is not sustainable, since it is not institutionalized and second, it is most likely not a critical teaching of history either. Attempts to write common history books would be one solution, as is has been done in Bosnia-Herzegovina after the war, for instance. Another would be a more critical examination of their respective histories, as for instance the Romanian historian Lucian Boia does (see Boia 2001). This should lead to what Smaranda Enache calls the *«historical reconciliation»* of Hungarians and Romanians. *«We Romanians still learn that the Hungarians were our biggest enemies in Transylvania. But we never learn, we learn nothing, (...) that Zsuzsanna Lorántffy established a school for Romanians. We don't know anything about these good things»*, says Enache. And this is also true for the Hungarian side.

The solution Hungarian politicians in Transylvania offer is the creation of an autonomous public school system for Hungarians. Furthermore, they strive for an independent public Hungarian university in Cluj/Kolozsvár/Klausenburg. At the moment there is only an independent private Hungarian university, the Sapientia University. At the public Babes-Bolyai University of Cluj/ Kolozsvár/Klausenburg there are at least tracks in Hungarian, but no faculties – except

the faculties of theology. The Hungarians' claim for an independent public university is due to the historical fact that there was once a Hungarian university in town, but it is also in order to preserve a Hungarian elite in Transylvania whose members have excellent skills in Hungarian and who ensure a Hungarian future in the region. This illustrates that the Hungarians can imagine education as an identity and elite building sphere only if education from the kindergarten to the university level functions autonomously for the Hungarians, financed by the Romanian state, whose tax payers Hungarians are, too. Hungarian intellectuals oppose mixed-national classes created by the central state, in which Romanians take the main decisions, because they fear a back formation of Hungarian consciousness in Transylvania and so a much more increasing assimilation with that. A solution to this problem would in our opinion only be a promotion of mixed-national schools and classes in both languages or the creation of new common spaces for a 'common' living together, which would supplement an independent socialization at school and that would help to bridge the differences perpetuated and (re)constructed by education.

(Re)Constructing the Difference in the Symbolic and Public Space

Public space in Transylvania serves Hungarians and Romanians now and then to (re)present their – often differing – histories, views and intentions. Statues, commemorative plaques, churches, schools and other (public) buildings, flags and other symbols in the national colours represent the prevailing community in public space. A king's statue is far more than only the representation of a person, also specific events are associated with it, events that can be kept in one (or more) community's collective memory. If there live – as in Transylvania – several 'national' or cultural communities in a particular space, which, however, refer (at least in many cases) to a separate history, which have their own 'heroes', one has to ask whether such statues or commemorative plaques should be erected at all; and if yes, where.

The personality cult of the Ceausescu era had consequences on the appearance of public squares in towns and municipalities in Romania – particularly the number of 'heroes' of the Romanian 'nation' reached their peak in the public space. The erection of statues of Nicolae Balcescu, Mihai Viteazul or Stefan cel Mare boomed. They were raised also in 'Hungarian' municipalities, i.e. in municipalities where the vast majority of population were Hungarians. A sculptor in the Szeklerland tells that in the Ceausescu era although Hungarian statues were accepted, it was a long and arduous way to get there – and if yes, they were placed next to a Romanian statue. Consequently, next to a Petőfi Sándor

statue there had to be a Balcescu statue, both heroes of the 1848/49 revolution – Petőfi for the Hungarians, Balcescu for the Romanians. According to the same sculptor, with the year of 1989 the situation changed; in 'Hungarian' municipalities it is not a problem any more to erect a Hungarian's statue, also without raising a Romanian next to it. However, it is not that problem-free in towns or municipalities where the proportion of Hungarians and Romanians is close to 50:50, as for example it is the case in Târgu Mures/Marosvásárhely/Neumarkt. Even in Miercurea-Ciuc/Csíkszereda, where the proportion is approximately 80% Hungarians to 20% Romanians, there have been quarrels in connection with the erection of statues. Smaranda Enache, co-president of the Pro Europa League says that *«there is a conflict in the symbolic field, since we* [Hungarians and Romanians] *do not yet share the symbolic space»*. It can happen from time to time that there are demonstrations opposing the attachment of a commemorial plaque or the erection of a statue.

In connection with the erection of statues, the statue-park of Arad obtained particular significance and attention. A Hungarian memorial in honour of the martyrs of Arad, executed on 6th of October 1849, was raised in 1890, but was removed in 1925, after the annexation of Transylvania to Romania. In spite of Hungarians' claims, the Romanian side insisted on not to re-erect the statue, but agreed with it later, on condition that there is going to be a memorial in honour of the Romanian 'heroes' of 1848/49, too. This wish was accepted by the authorities, on 25th of April 2004, and the memorial was re-dedicated as part of the so-called Hungarian-Romanian Reconciliation Park. However, the latter seems to be rather a failed attempt of reconciliation due to the contrasting meanings and interpretations of history concerning the revolution of 1848/49. This argument is underpinned by the fact that the authorities ordered to line up the Hungarian memorial so that the *Hungária* on the top of the memorial looked straight in the direction of the Romanian triumph arch. With that the (Romanian) authorities did not reconciliate but rather produce new antagonism, since Hungarians regarded it as a provocation – offending their national (historical) feelings.

One has to raise the question whether a symbiosis in the field of symbols can be achieved by erecting Hungarian and Romanian statues and memorials next to each other, although Hungarians and Romanians seem to share only little on the historical-symbolic level of the collective memory. An action such as for instance the statue park in Arad, can also evoke animosities or at least (new) aversions, when the personalities chiseled into stone or memorials are controversial to the 'other'.

One can also question whether there should exist 'Hungarian' and 'Romanian' squares as for example in Cluj/Kolozsvár/Klausenburg that stand for a symbolically strict separation in public space. The main square (Fő tér in Hungarian, Piata Unirii in Romanian, former Piata Libertatii) of this town, in which nowa-

days approxamitely 20% of the population are Hungarian and 80% Romanian, is in symbolical terms a 'Hungarian' one. The gothic church, which was built in the 15th century and in which the (Hungarian) Transylvanian princes Gábor Bethlen and Gábor Báthory were crowned, dominates the square. In front of the church there is the impressive and very famous statue of Mathias Corvinus, who was the king of Hungary from 1458–1490.Just a few hundert meters away on the Piata Victoriei the Romanians built an impressive Orthodox church between 1923 and 1933 – and quite similar to the appearance of the 'Hungarian' square, in front of the church Avram Iancu, regarded as one of the Romanian heros during the revolution of 1848/49, is looking down from a pillar. Vis-à-vis on the Piata Stefan cel Mare one can find the former Hungarian national theater built in 1906, which became in 1920 the Romanian national theater of Cluj/Kolozsvár/Klausenburg.

However, this is not the only eye-catching object in symbolic terms. Since Cluj/Kolozsvár/Klausenburg, the cultural and intellectual centre of Hungarians in Transylvania, had a (Romanian) nationalist mayor for 12 years in the person of Gheorghe Funar, the population experienced a lot of nationalist actions not only in the political and social but also in the symbolic field. One could hardly count the number of Romanian flags in town, and benches, posts and litter bins were painted in the colours of the Romanian flag (blue-yellow-red). That is what Feischmidt (2002) would call the instrumentalization of national symbols. Funar did that for 12 years to a very high extent and angered especially the Hungarians not only in Cluj/Kolozsvár/Klausenburg but also all-over Transylvania and even abroad. Things were ready to change in 2004, when he was not re-elected and Emil Boc (Partidul Democrat) became the new mayor in town. Boc ordered to change the colour of benches and litter bins in 2005.

Turning back to the Funar era: Funar initiated excavations on the main square in front of the Mathias Corvinus statue – in order to prove the Daco-Romanian continuity, since one should have expected ruins of the old Roman town of Napoca. Roman and Hofbauer (1996:192) write that what was not of important value for archaeologists, since the Forum Romanum of the old Roman town they were looking for was supposed to be somewhere else, served the authorities as a national relic, as a further tessera in the giving of evidence that the Romanians as the legitimate descendant of the Romans had been on the spot already 1000 years before the Hungarians. Things changed here, too: Emil Boc, the new mayor ordered to fill in one of the 'building sites' in April 2005.

Also the statue[3] of Mathias Corvinus is very controversial and of high symbolic significance: After the First World War, the Hungarian coat of arms was removed from the statue and replaced by the inscription MATHIAS REX. In addition, they placed a quotation from a Romanian historian there in 1932, which says that the king did not manage to defeat his own blood, the Romanians in Moldova. It is to say that the 'ethnic' background of Mathias Corvinus is controversial. It is possible that the king of Hungary had 'Romanian' ancestors and that is why Romanians consider him to be Romanian. However, the Romanian historian Lucian Boia (2001:15) writes about Mathias Corvinus the following and refers to Pop (1998): «The name of Iancu de Hunedoara has not remained in the Romanian public consciousness of the Middle Ages as that of Mathias even less so; indeed not could they, as their ideals were different and the ethnic aspect was of secondary importance at the time.» The Hungarian-Romanian dispute that re-emerged in 1992 around the statue of Mathias Corvinus lead to an atmosphere in which town and history were made subject of discussion again, and national communities and borders were reconstructed or rather tightened up (Feischmidt 2002). Feischmidt gives a very illustrative example for that: When Funar ordered to attach a new plaque on the socle of the statue, Hungarians as well as Romanians were outraged in the beginning and organized a spontanous demonstration against this action on the spot. However, with the first symbolic form of protest, the singing in Hungarian and right after that in Romanian, a division of the assembly was introduced. A symbolic border was created by which people were classified as belonging either to one or the other side of the square, divided by this border. The until then heterogeneous crowd began to split up ethnically. This exemplifies how difference between people considering themselves to belong to a certain community – in our case Hungarian and Romanian – can immediately be (re)produced.

We would like to conclude with a Hungarian example in the Szeklerland, strictly speaking in the Gyergyó basin. According to locals in this small part of the Szeklerland, Hungarians – or Szekler – make up over 90 percent of the population. However, there is one village with a Romanian majority: Voslobeni/Vasláb, founded in the 17th century by the the counts of Lázár who settled down Romanians from Moldova here (*Sepsiszéki Nagy* 2002). Despite this fact, Romanians seem to be alien in the basin. It is here, in Gyergyóalfalu/Joseni, where one can find a plaque erected in 1942 with the inscription: *«Ember vésd szivedbe, hogy ez a föld mindig székely volt és az is marad»* («Man carve in your heart that this land was always Szekler and it remains Szekler»). That is to

[3] For further information see Feischmidt (2002): Ethnizität als Konstruktion und Erfahrung. Symbolstreit und Alltagskultur im siebenbürgischen Cluj. Lit Verlag, Münster/Hamburg/London.

say, it will not become Romanian, although it is on the territory of the Romanian state and although Ceausescu settled down Romanians here from the 1970s onwards in order to change the ethnic composition of the population. Although shop and traffic signs have to be bilingual, although (Romanian) firms from Bucharest own great expanses of forest in the region, it remains Szekler. And this is because the Szekler stay, as one can read on a wooden post on the main square of Gyergyószentmiklós/Gheorgheni: «Maradunk» («We» – the Hungarians – «stay»). This might serve as a symbol for those who have stayed so far, for those who did not leave – in contrast to the Romanians that left the region after the fall of communism, when the factories were closed down. Many Romanians turned back where they came from, but also Hungarians left the region due to unemployement. However, the land remained Szekler – the question one might ask, though, is for how long.

Conclusions

On the eve of the Romanian accession to the European Union, the smouldering conflict between Hungarians and Romanians in Transylvania is of great importance as any problems regarding minorities in a member state can become also an issue at the European level. The European Union has great interest that human rights and minority rights are guaranteed by the accession countries. Therefore the question remains who is interested in not solving the conflict, who is working for a solution and which are the key discourses and players in the context.

In our paper we argue on the basis of an extensive fieldwork in Transylvania and especially the Szeklerland that there are mainly two opposite groups and parties, who want to keep an essential difference between Hungarians and Roumanians and who are mostly arguing for more respectively fewer rights for the minority. On the other hand, we have shown some institutions and people trying to overcome the social and ethnic cleavages and trying to bridge the differences. From an external view, one could find key political actors who are explicitely searching for the neighbours and taking the initiative for better understanding and emphasising minority rights in order to sustain the traditional multicultural character of the region and the rich cultural heritage. Those actors could be partners for European institutions and efforts to overcome the partly quite problematic current situation.

References

Andersen, Christoffer M. 2005: Resurgent Romanian Nationalism. In the Wake of the Interethnic Clashes in Tirgu Mures March 1990. The New Anglo-American College, Prague.

Anderson, Benedict 1991: Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. Verso, London/New York.

Bakó, Boglárka (ed.) 2003: Lokális világok. Együttélés a Kárpát-Medencében. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest.

Balázs, Sándor and Róbert Schwartz 1997: Funar-korszak Kolozsváron a helyi sajtó tőkrében 1992–1996. Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, Cluj-Napoca/Kolozsvár.

Balogh, Piroska 1999: Transylvanism: Revision or Regionalism? In Romsics, Ignác and Béla K. Király (eds.): Geopolitics in the Danube Region. Hungarian Reconciliation Efforts, 1848-1998. Atlantic Studies on Society in Change, Volume 97. Central European University Press, Budapest. 243–262.

Biró, Zoltán A. and József D. Lőrincz 1999: Szeklerland in Transition. Essays in Cultural Anthropology. WAC Center for Regional and Anthropological Research and Pro-Print, Csíkszereda.

Boia, Lucian 2001: History and Myth in Romanian Consciousness. Central European University Press, Budapest.

Brems, Michael 1995: Die politische Integration ethnischer Minderheiten aus staats- und völkerrechtlicher Sicht. Schriften zum Staats- und Völkerrecht, Band 62. Europäischer Verlag der Wissenschaften, Peter Lang, Frankfurt am Main.

Feischmidt, Margit 2002: Ethnizität als Konstruktion und Erfahrung. Symbolstreit und Alltagskultur im siebenbürgischen Cluj. Lit Verlag, Münster/Hamburg/London.

Filep, Béla 2006: Zur diskursiven Konstruktion des ungarisch-rumänischen Miteinander, Nebeneinander und Gegeneinander in Siebenbürgen. Universität Bern.

Filep, Béla 2005: Steiniger Boden für die Ungarn. Die im Nordwesten Rumäniens starke Minderheit bekommt den Anpassungsdruck des Zentralstaats zu spüren. In: Der Bund, Nr. 183, Seite 2.

Gherman, Sabin 2003: Regionalizarea – raport despre starea notiunii. Ethnograph, Cluj-Napoca.

Horváth, Gyula 2003: Székelyföld. MTA Regionális Kutatások Központja. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.

Kolar, Othmar 1997: Rumänien und seine nationalen Minderheiten 1918 bis heute. Böhlau Verlag, Wien/Köln/Weimar.

Mitu, Sorin 2001: National Identity of Romanians in Transylvania. Central European University Press, Budapest.

Mitu, Sorin 2006: Transilvania mea. Istorii, mentalitati, identitati. Editura Polirom, Iasi.

O'Tuathail, Gearoid 1996: Critical Geopolitics. University of Minnesota Press.

Paasi, Anssi 1996: Territories, Boundaries and Consciousness: the changing Geographies of the Finnish-Russian border. John Wiley & Sons, New York

Paul, Leo 1993: The Stolen Revolution: Minorities in Romania after Ceausescu. In: O'Loughlin, John and Herman van der Wusten (eds.): The New Political Geography of Eastern Europe. Belhaven Press, London.

Roman, Viorel and Hannes Hofbauer 1996: Transsilvanien/Siebenbürgen. Begegnung der Völker am Kreuzweg der Reiche. Promedia, Wien.

Sepsiszéki Nagy, Balázs 2002: Székelyföld falvai a huszadik század végén. Csík-, Kászon és Gyergyoszék, Hargita megye. Nap Kiadó, Budapest.

Wodak, Ruth; de Cilla, Rudolf; Reisigl, Martin; Liebhart, Karin; Hoffstätter, Klaus and Maria Kargl 1998: Zur diskursiven Konstruktion nationaler Identität. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.

A KÁRPÁT-MEDENCE KÖZLEKEDÉSE

Erdősi Ferenc

Bevezetés

A Kárpát-medencének az európai közlekedési téren belüli helyzetét mindenkor alakító tényezők közül egyrészt a kontinens belsejében való fekvés, a messzi Atlanti-óceánhoz képest jóval kisebb közlekedési értékű közelebbi beltengerekre való ráutaltság, a Kárpátokon túli közlekedési kapcsolatok kiépítésének műszaki nehézségei és költségei (kedvezőtlen adottságokként), másrészt a nyugati és délkelet-európai országokkal összekötő nagy teljesítőképességű dunai (1858-tól nemzetközi) vízi út, valamint a Balti-tenger és az Adria, az Észak-Alpok és a Balkán, az Adria/Észak-Itália és a keleti szláv térség közötti forgalmi áramlatok metszéspontjának hasznosítási lehetőségei (kedvező adottságokként) érvényesülnek. *Az európai közlekedésbe való bekapcsolódás szempontjából a földrajzi fekvésnél erősebb hatótényezőnek bizonyult* Európa mindenkori gazdasági/-kulturális *centrum térségeihez való* politikai/térbeli *viszonyunk* – tehát a változó tényező.

A gazdasági súlypont diszlokációja az atlanti (nyugat-európai) *régióba,* a fejlődésbeli elmaradás, leszakadás kontinensünk Elbától és az Alpoktól keletre fekvő nagyobbik felén az utóbbi évszázadokban tartós *hátráltató tényezőként hatott a Kárpát-medence közlekedésére.* (Amit bő másfélszáz évig csak fokozott a török hódoltság: a három részre szakadt ország közlekedési interakciói összességükben ugyan égtájirányok szerint egyenletesebbé váltak, de erősségükből veszítettek.) A felzárkózási modernizációs folyamatnak később a nemzetközi vasútépítések nem lekicsinylendő esélyt adtak. *Az első világháború előtti évekre* mind az összgazdasági, mind *a közlekedési teljesítményekben mérséklődtek a színvonalbeli különbségek Magyarország és Nyugat-Európa között* az összefüggő európai vasúthálózathoz való minden irányú (bár korántsem egyforma jelentőségű) csatlakozás, a dunai nemzetközi vízi út fokozottabb használata, a kibontakozó európai közlekedési rendszerbe való integrálódás következtében. Ezt az esélyt szinte máról holnapra felszámolta Trianon – nem kis részben éppen az európai kommunikációs kapcsolataink szétzilálása és az országunk elszigetelésére irányuló erőfeszítések okán *(Erdősi* 2000a).

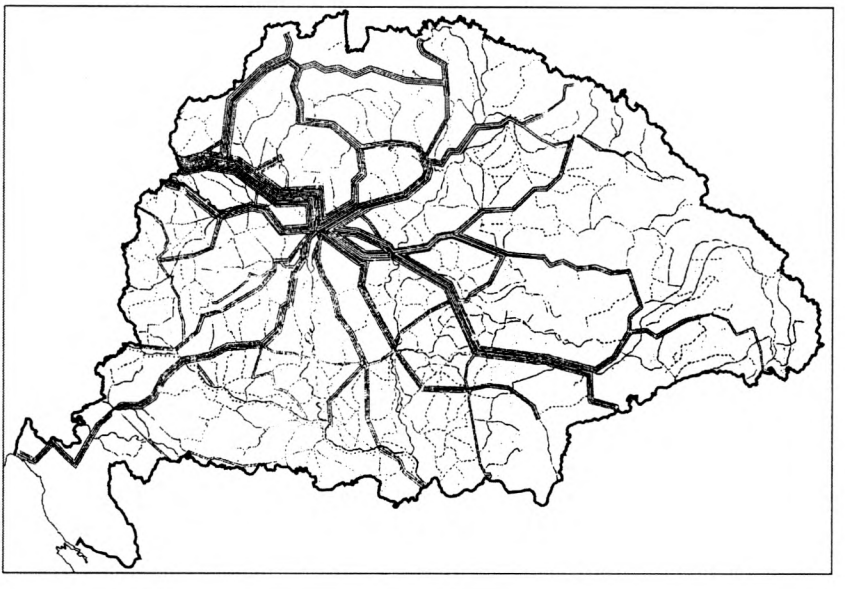
Centripetális, centrifugális és tangenciális forgalmi irányultságok

A Kárpát-medence egyes térségeinek közlekedési orientációja

Az első világháború előtt a Kárpát-medence valamennyi nagyobb régiója a monocentrikus vasúti fővonalhálózatnak és állami főúthálózatnak köszönhetően alapvetően centripetális orientációjú, azaz a medence közepe/Budapest felé irányuló volt. A Kárpátok–Dinaridák–Alpok hegységkereten kilépő centrifugális forgalom nagyobb része a Bécs és Fiume felé vezető folyosókon kanalizálódott, a többi irány az előbbiekhez képest marginális volt. (Az *1. ábrán* látható, országhatárt átlépő forgalom nem csekély hányada a – Kárpát-medencén túli területek által keltett – tranzitból származott.)

1. ábra

A Kárpát-medence vasúti teheráru-forgalma 1913-ban

Forrás: Teleki 1921.

Korunkban jellemző, hogy *a medencebeli utódállamtérségek külgazdasága túlnyomóan Nyugat-Európára orientálódott,* és az egymás közötti áruforgalom csak harmadlagos/hetedleges. *Ahol jelentős a magyar kisebbség részaránya* – így elsősorban Erdélyben – *ott az országos átlagot messze meghaladó szerepe*

van a magyarországi vonatkozású áruforgalomnak. Ennél is nagyobb mértékben befolyásolja a magyar kisebbség száma a határon átáramló személyforgalmat. Nagy általánosságban a határ közeli térségekben a legmagasabb a magyarok aránya, ezért a kishatár menti (szinte naponkénti) bevásárlási célú közlekedés jobbára etnikai színezetű mind a keleti, mind a szerbiai és szlovákiai határszakaszon. Nyugat-Szlovákiában ehhez még a határt átlépő napi ingázás is társul, főként Győr és Komárom térségében. A perifériák határtól távoli térségei és Magyarország közötti személyközlekedés generálója részben a magyarországi (főként budapesti) munkavállalás (Székelyföldről), részben a turizmus (a magyar turisták kedvelt célterülete az Alacsony- és Magas-Tátra, illetve a Székelyföld/Hargita, továbbá a nagy kulturális-turisztikai értékű erdélyi és szlovákiai városok). Ennek megfelelően a távolsági nemzetközi menetrendszerű és külön autóbuszjáratoknak majdnem az Északi-, Keleti- és Déli-Kárpátokig terjedő hálózata, továbbá számos nemzetközi személyszállító vonat áll rendelkezésére azoknak, akik nem egyéni járművel teszik meg az utat (*Erdősi* 2003; *Erdősi* 2004).

E tekintetben különösen feltűnő, hogy Erdély jó néhány vidékének, a Székelyföldnek is (a vonatok heti számát tekintve) Magyarországgal éppen olyan intenzív a vasúti személyszállítási kapcsolata, mint Bukaresttel, illetve a Kárpátokon túli romániai országrészekkel. Mivel a magyarság aránya a Kárpátokon inneni Romániában (Erdélyben és a Partiumban) nem több 20%-nál, nyilvánvaló, hogy a román nemzetiségű többség jelentős részét is erős (gazdasági) érdek fűzi a Magyarország, illetve azon át Közép- és Nyugat-Európa felé folytatódó közforgalmú közlekedés fenntartásához, fejlesztéséhez (*Erdősi* 2000).

Figyelemre méltó *változás* történt *a perifériák egymás közötti tangenciális közlekedésének irányában.* Az 1920-as, 1930-as években a Kisantant-utódállamok még arra törekedtek, hogy Magyarország elkerülésével tartsák a közvetlen közlekedési kapcsolatot (a Prága–Pozsony–Kassa–Ungvár–Kolozsvár–Bukarest/Temesvár–Belgrád vasútvonalon). Ma viszont a jóval rövidebb, Magyarországon átvezető úton érik el a másik peremfekvésű országot/régiót.

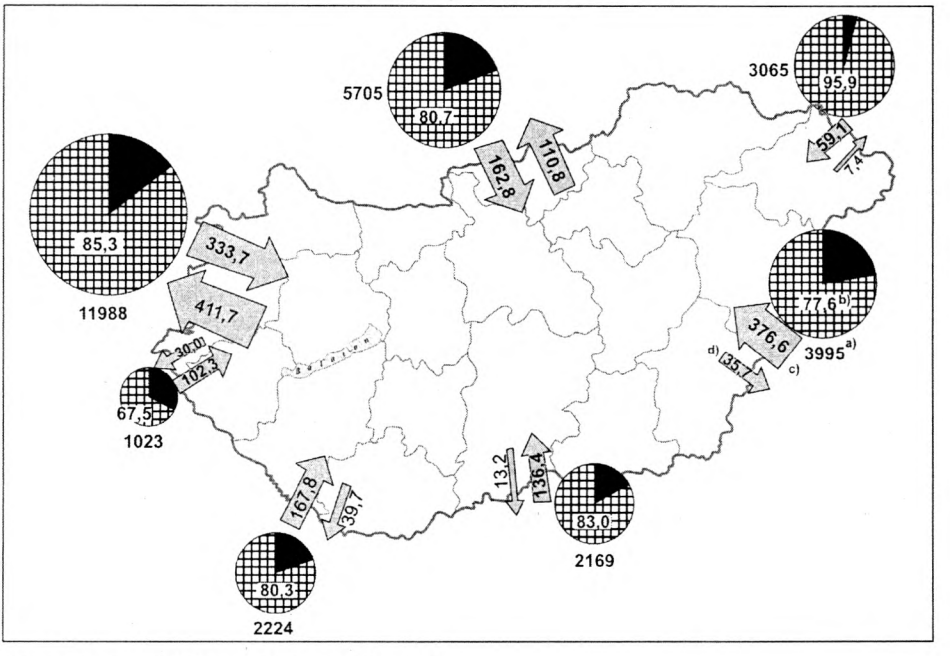
A Kárpát-medence politikai, valamint folyóvizek általi tagoltsága és az átjárhatóság

A közlekedési átjárhatóságot több tényező alakítja. Mindenekelőtt a medencén belüli államhatárok – a politikai-etnikai viszonyok és bizonyos mértékig a gazdasági egymásra utaltság, továbbá a tranzitkötelezettségek, esetenként a természetföldrajzi adottságok által befolyásolt – átlépésének lehetősége és módja. *A Kárpát-medencén belül a központi helyet elfoglaló Magyarország államhatárainak átjárhatósága a perifériatérségek felé a meghatározó igény, míg a perifé-*

riák közötti átkelésnek csak másodlagos jelentősége van. Magyarország határain *az átkelőhelyek mintegy háromnegyede a nemzetközi közúti közlekedést szolgálja,* jóval kevesebb a vasúti közlekedést, míg vízi útjainkon csupán három határállomás működik. Az állandó közúti határátkelőhelyek a kárpát-ukrajnai és az osztrák határszakaszokon a legsűrűbbek, míg legkedvezőtlenebb a helyzet a szlavóniai és az erdélyi szakaszon. Az átlag körül szóródnak a szlovákiai és a vajdasági határszakaszok átkelőhely-sűrűségi értékei. Legforgalmasabb az osztrák, legkevésbé forgalmas a vajdasági határ. Az átközlekedő járművek közül a kárpát-ukrajnai határon a legmagasabb a személygépkocsik részaránya (*2. ábra*).

2. ábra

Magyarország közúti határátkelő-helyeinek összes nemzetközi közúti járműforgalma az egyes határszakaszokon ezer db-ban – a); a személygépkocsik százalékos aránya – b); valamint a belépő külföldi tehergépkocsik – c); a kilépő magyar rendszámú tehergépkocsik – d) száma 2002-ben

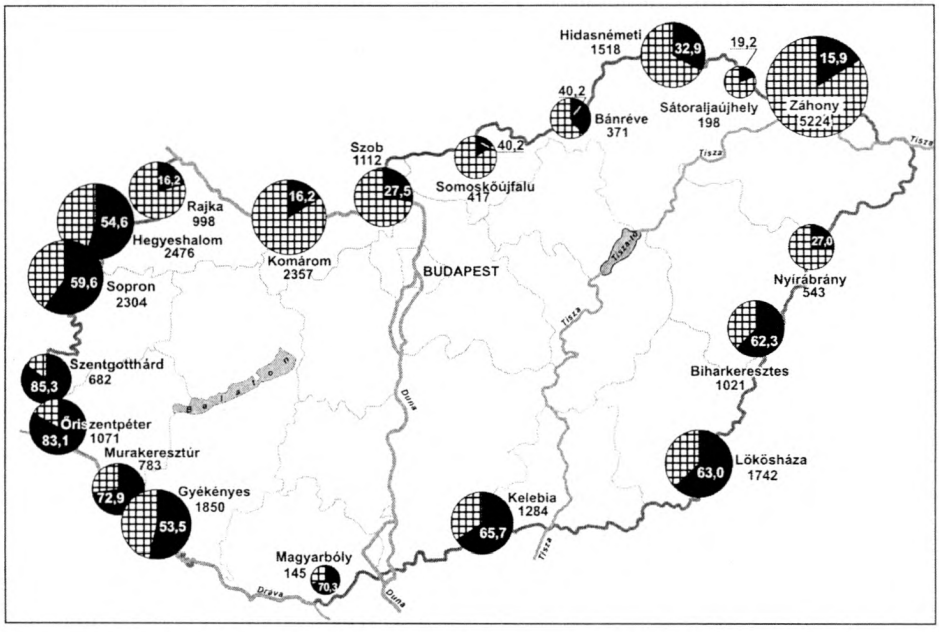
Jelmagyarázat: Lásd a román határszakasznál.
Szerkesztette: Erdősi F.

A jóval kisebb számú (teheráru-forgalomra is berendezett) vasúti határátmenetek megoszlására, sűrűségére alig vannak hatással a mai kétoldalú (politikai-gazdasági) kapcsolatok, inkább az eredeti hálózat adottságai, a tranzit iránya és mérete befolyásolják, de egyre inkább a vasúti közlekedésnek a többi közlekedési alágazathoz való viszonya, piaci esélye is.

A száz km határvonalra jutó vasúti határátmenetek száma tekintetében az ukrán és az osztrák van a legjobb, míg a horvát határ a legkedvezőtlenebb helyzetben. Azonban az egyes határátmenetek forgalmi értéke jelentősen különbözik az általuk létesített összeköttetés műszaki színvonala, viszonylata, kategóriája, jelentősége, a forgalom szerkezete és mérete szempontjából is. A legnagyobb forgalmú a nyomtávkülönbség okán egyben átrakóközpont-komplexum szerepkört is betöltő Záhony, hozzá képest nagyságrenddel kisebb a teljesítményben egymáshoz közelálló Komárom, Hegyeshalom, Sopron, valamint az ezektől nem sokkal elmaradó Gyékényes és Lőkösháza (*3. ábra*) – valamennyien az európai hálózatok tagjaiként (*Erdősi* 2005a).

3. ábra

A vasúti határátmenetek összes (kocsirakományú) áruforgalma ezer tonnában 2003-ban

Jelmagyarázat: A körökön belüli fekete rész az importforgalom százalékos hányadát jelzi.
Szerkesztette: Erdősi F.

A kárpáti peremterületek közötti határátmenetek közül a legnagyobb nemzetközi jelentősége a Szlovákia és Kárpát-Ukrajna közötti ágcsernyőinek van. A széles nyomtáv Ukrajna felől Szlovákiában mintegy 60 km hosszan, egészen a kassai kohászati kombinátig tart, lehetővé téve az átrakás nélküli vasérc- és kokszbehozatalt. Az ágcsernyő–csapi átrakó a tranzit tekintetében versenytársa a záhony–csapinak, mivel a szlovák vasutak olcsóbban vállalják az áruszállítást Nyugat-Európa–Csehország és a FÁK államok között. *A Kárpát-Ukrajna és Erdély közötti* államhatáron mindössze 2 vasúti és 2 közúti átkelőhely működik. Ezeknek nem csupán a bilaterális, hanem a tranzitforgalma is eljelentéktelenedett, amióta Lengyelország–Kelet-Szlovákia és Románia között a közlekedés a Miskolc–Debrecen–Nagyvárad vonalra terelődött át. Jóval hosszabb határ mentén érintkezik *Erdély-Partium a Vajdasággal,* ennek megfelelően a határátkelők, átmenetek száma is több (2 vasúti és 6 közúti), viszont jobbára csak a meglehetősen szerény kétoldalú áru- és személyszállítást szolgálják, tranzitforgalmuk (a FÁK államok és a Nyugat-Balkán között) jelentéktelen. *A Kárpát-medence Szerbiához és Horvátországhoz tartozó régiói között* (a legutóbbi időkig ellenséges viszony következtében) jobbára csak a transzeurópai közlekedési kötelezettségnek eleget tevő mindössze 2 vasúti és 3 közúti átkelőhely működik.

A Kárpát-medence átjárhatóságának további komponensét *a nagy folyókon való átkelés infrastruktúráival, műszaki eszközeivel való ellátottság* adja. A közlekedés számára komoly legyőzendő akadályt jelentő folyamok, szélesebb folyók kevés kivétellel magyarországiak vagy határfolyók.

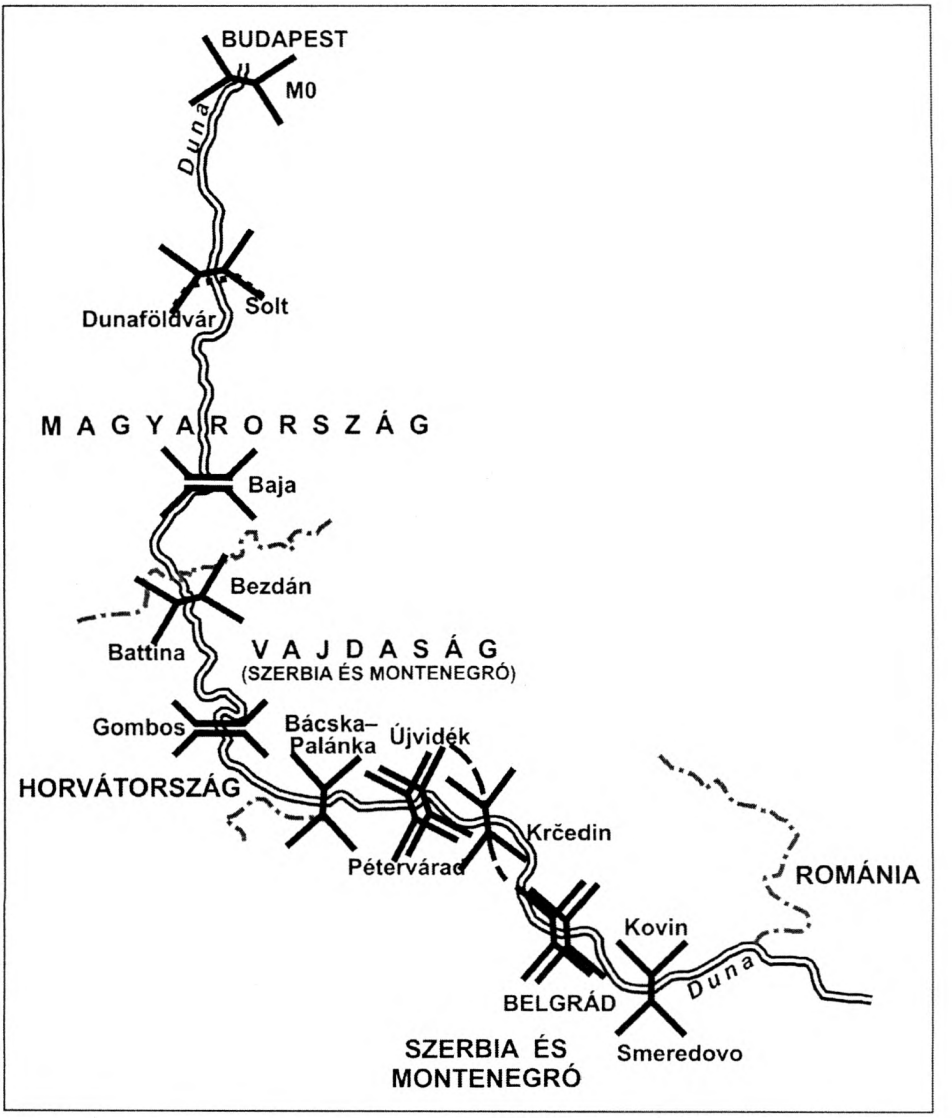
Legnagyobb folyóink közül a *Duna* olyan széles és mély, hogy azon a rendkívül drága *hidak* (Budapest kivételével) majdnem *a 20. századig* kizárólag *vasútvonalak tartozékaként* épültek, de a Tisza-, Száva- és Dráva-hidak túlnyomórészt, a Körös-hidak pedig nagyrészt ugyancsak a vasútkorszak produktumai voltak. A nem fővárosi dunai vasúti hidakat közúti forgalomra is használták.

A Budapest feletti, jobbára Ny–K irányú magyarországi (illetve szlovák határt képező) Duna-szakaszon jóval sűrűbben helyezkednek el a hidak, mint a főváros alatti É–D irányú magyarországi szakaszon, holott mind az országon belüli (Dunántúl és Alföld közötti), mind a tranzitforgalom szempontjából jóval több hídra lenne szükség (*4. ábra*). Az épülő dunaújvárosi híd 2007-től javít a helyzeten, de a Vajdaság–Nyugat-Európa viszonylatú forgalmat nagyban egyszerűsíteni képes mohácsi híd megvalósulása a jövő titka. Jobb az esélye a második (nehézgépjármű-forgalomra is alkalmas) esztergomi híd megépülésének 2015-ig.

A folyókon való átkelés további lehetséges eszközei a (néhány helyen a legnagyobb közúti járművek átszállítására is alkalmas) kompok, melyek a Tiszán a kisebb költségeknek köszönhetően a Dunához képest jóval sűrűbben rendelkezésre állnak (*5. ábra*).

4. ábra

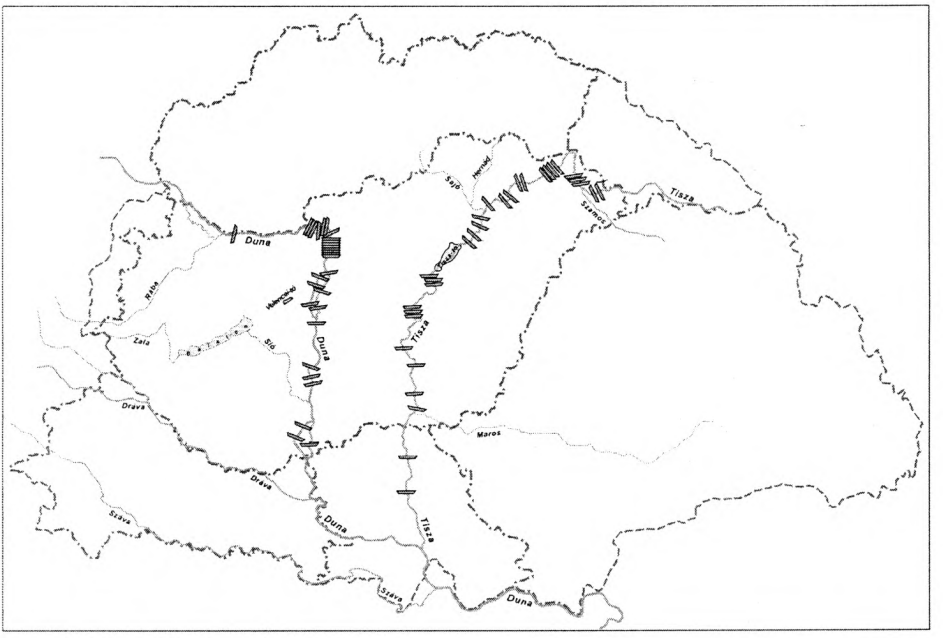
A Duna-hidak Budapesttől délre

Szerkesztette: Erdősi F.

5. ábra

A Duna és a Tisza kompjai

Szerkesztette: Erdősi F.

Távlatilag sem lehet követelmény a hidak egyenletes távolsága, mivel az országos/nemzetközi főút- és vasúti hálózat elhelyezkedésén kívül helyi tényezők, pl. a világváros Budapest és szűkebb agglomerációja fajlagosan sokszor nagyobb forgalmi kapacitást igényelnek, mint a kisforgalmú vidéki térségek. Tény, hogy az ország közúti Duna-hídjainak fele, a hidak forgalmi sávjainak pedig közel kétharmada Nagy-Budapesten van. Ennek ellenére a forgalomhoz képest még a fővárosban sincs elég híd, és az is tény, hogy a metropolisz perifériáira tervezett új hidakra sem kizárólag Budapest tehermentesítése miatt van szükség, hanem az országos és nemzetközi közlekedés érdekében is. Természetesen az a törekvés tetten érhető Budapest részéről, hogy a saját jól jövedelmező fordítókorong-szerepének erősítése érdekében a tervezett új hidakat igyekszik minél közelebb hozni magához.

A Kárpát-medence átjárhatósága mind az országhatárokon, mind a nagy folyóinkon való átkelési lehetőségek szempontjából korunkban már kielégítő. Nem mondható ez el az átjárhatóság harmadik fő tényezőjére, a transzverzális közlekedési hálózatra vonatkozóan – Szlovákia és Szlavónia kivételével. A Bu-

dapest központú sugaras főhálózat uralja Magyarországot, de még Erdélyre, a Vajdaságra és Kárpát-Ukrajnára is kiterjed e monocentrikus szerkezet (*Erdősi* 1988).

A megfelelő interregionális kapcsolatok hordozására alkalmas transzverzális vasutak és főutak hiánya főként Magyarország közlekedésében okoz nagy gondot, amióta a trianoni határ több helyen is átvágta egykori legértékesebb transzverzális vonalát, a Nagyváradról induló Alföld–Fiume vasutat (*Ruzitska* 1964). Csak remélni lehet, hogy egyszer a Kárpát-medence országai a közös érdeket felismerve, az EU-ban légiesülő határok adta lehetőséggel élve olyan egységes, nagy ívű transzverzális közlekedési rendszert építenek ki a monarchiabeli tapasztalatokra alapozva, amelyet valamennyi ország egyenjogú félként használhat. Egyelőre távolsági/nemzetközi autóbuszjáratok állnak rendelkezésre a keresztirányban utazóknak. Ezek menetideje azonban a rossz útviszonyok és a sok köztes megálló miatt riasztóan hosszú.

Az elmaradott és szelektíven fejlesztett közúti közlekedés

A rómaiak által Pannóniában és Dáciában kőlapokkal kiépített, ritka, a castrumok között összeköttetést biztosító (hadi) úthálózat csak rövid epizódnak bizonyult a Kárpát-medence közlekedésében. Bő másfélezer évig térségünk teljesen nélkülözni volt kénytelen az épített utakat. Kizárólag – az időjárási viszonyoktól erősen befolyásolt – csapásokon, földutakon kínlódott a málhás állatokkal és (néhány mázsányi szállítmányra kapacitált) fogatolt járművekkel történt közlekedés. Kövezett utak építése egészen rövid hegyvidéki szakaszokon a 19. sz. elején kezdődött meg, de még a szabadságharc idején is összesen csak néhány száz km-t tett ki a dunántúli, észak-magyarországi, erdélyi és szlavóniai kőlelőhelyek közelében kiépített szakaszok hossza.

A 19. sz. második felében és a 20. sz. elején a vasúthálózat oly mértékben igénybe vette a pénzforrásokat, hogy az úthálózatra kevés pénz jutott, ezért kiépítése csak nagyon vontatottan haladt előre. A főúthálózat területi szerkezete a magisztrális vasúthálózathoz hasonult, főként azért, mert az útépítőkövet tömegesen és nagy távolságra csak vasúton lehetett a helyszín közelébe szállítani; így a főúthálózat is alapvetően monocentrikus szerkezetűvé vált. A vasutakkal egy irányban haladó, Budapesten összefutó állami kezelésű főutak egészen az autókorszakig diszfunkcionálisnak bizonyultak, mivel a jóval gyorsabb és olcsóbb vasúti személy- és áruszállítás miatt csak szakaszos „láncközlekedés" folyt rajtuk, tehát nem a távolsági/nemzetközi, hanem csupán a kistávolságú/szomszédsági szakaszos közlekedést szolgálták (*Erdősi* 2002).

A hiányzó transzverzális vasutak helyettesítése érdekében a 19–20. sz. fordulójától kezdve néhány keresztirányú, szinte az egész Kárpát-medencét átszelő állami főút épült. Közülük a legjelentősebb a „Duna–Tisza–Körösközi út" (Baja–Csongrád–Gyula–Erdőhegy), majd a Dunaföldvár–Debrecen–Máramarossziget és a Berettyóújfalu–Békéscsaba–Orosháza közötti főút (*Hanzély* 1960). E

keresztirányú főutak forgalmának viszont már jelentős részét a távolsági/interregionális viszonylatúak tették ki.

Az úthálózat képülése az autókorszak „ókorában", a két világháború között gyorsult fel. Nyugat-Európához képest ugyan a gépjármű-ellátottság az 1930-as években messze elmaradt (a legjobb helyzetben a Felvidék és Burgenland, a leggyengébben ellátott Erdély, a Vajdaság és Szlavónia volt), de így is meg kellett teremteniük közlekedésük alapvető infrastrukturális feltételeit.

Trianon után az új államhatárokon belüli interakciók, illetve a hálózatoknak az új fővárosok irányában való orientálása kényszerítette ki a Felvidéken a Pozsony felé, valamint a Javornik hágóján át Csehország (Prága) felé vezető főutak kiépítését, ahogyan Erdélyben is elsőbbséget élvezett a Déli-Kárpátok szorosain át Bukarest felé tartó főutak korszerűsítése. Szlavónia (Pannon Horvátország) főúthálózata már a Monarchia idején is erősen elkülönült – a Dráván át csak néhány helyen kapcsolódott a medence belseji hálózathoz. (Pl. a Varasd–Nagykanizsa–Pécs állami főúttal.) Jugoszlávia keretei között Szlavóniában meghatározóvá vált az ÉNy–DK-i, Szlovéniát Zágrábon és Eszéken át Belgráddal (és a délkeleti tartományokkal) összekötő transzjugoszláv korridor. Burgenlandban az alapvető feladat az északon levő új tartományi székhely, Kismarton elérésének javítása Dél- és Közép-Burgenlandból a D–É irányú főút kiépítésével.

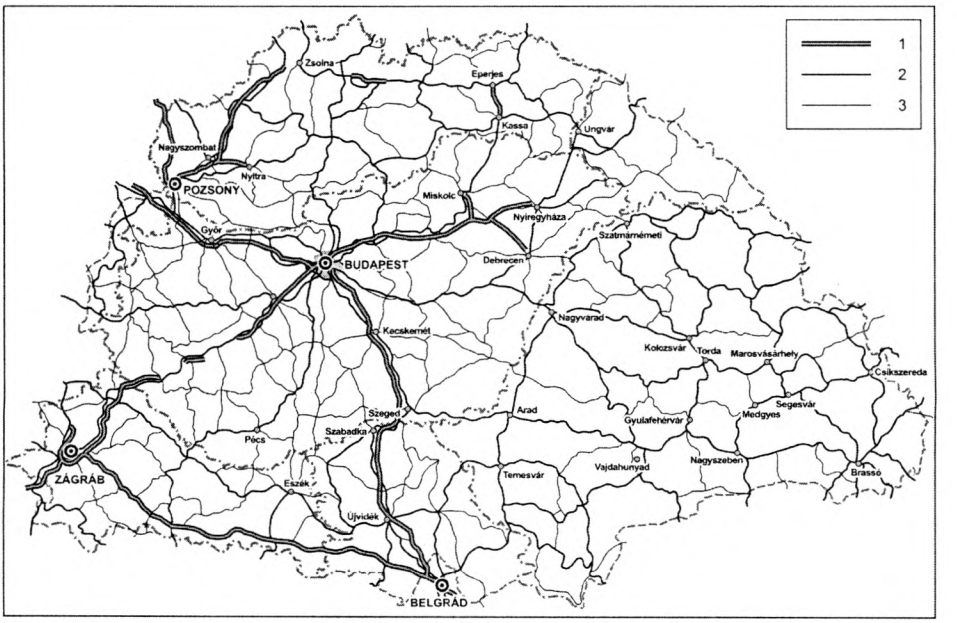
A második világháború befejezése óta eltelt hat évtizedben a közúti főhálózatban a legnagyobb változást az *autópályák/gyorsforgalmi utak* építése hozta. Az 1960-as években még csak egészen rövid elővárosi szakaszok jelentek meg a fővárosok térségében. Kivételt képezett a Szlavóniában – túlnyomórészt ingyen munkaerővel megépített – (Ljubljana–) Zágráb–Eszék (–Belgrád) – autóút minőségű magisztrálé (*Erdősi* 2005b). Az 1970-es évektől Magyarországon, Dél- és Kelet-Szlovákiában, a Vajdaságban, továbbá Burgenlandban épültek autópályák és autóutak. Az autópályák és gyorsforgalmi utak sűrűsége tekintetében 2006-ban Magyarország vezet, majd Szlovákia és Szlavónia következik. Erdélyben és Kárpát-Ukrajnában üzemelő autópálya még nem létezik, de rövid négysávos főútszakaszok több helyen előfordulnak.

A Kárpát-medencét 2006 óta ÉNy–DK-i irányban teljesen átszeli a IV. (és X/b) TEN korridorhoz tartozó autópálya/autóútlánc a Hegyeshalom/Rajka–Budapest–Röszke–Újvidék irányban (az M1–M5, illetve Szerbiában az E75 részét alkotó autóút, majd Belgrádtól autópálya), *mely kapcsolódik mind a nyugat-, mind a délkelet-európai hálózathoz* (*6. ábra*). Az erre merőleges másik tengely, az ÉK–DNy irányú (az V. korridor részét alkotó) M3–M7 a perifériák felé még nincs befejezve, de a tervek szerint 2008-tól délnyugaton elkészül, és csatlakozik a már kész szlavóniai (és azon keresztül az európai) hálózathoz. Viszont egyelőre bizonytalan, hogy mikor épül meg az út kárpát-ukrajnai folytatása a magyar határtól ÉK-nek Lviv, DK-nek Odessza felé. Ehhez a nagy X alakú

alaphálózathoz csatlakozik a jövőben Erdélyben (Konstanca–Bukarest felől) a Maros-völgyi PEN korridor pálya, valamint az észak-erdélyi, Kolozsvárról induló, Nagyvárad közelében az országhatárt Borsnál átlépve az M3-ba torkolló autópálya. A transzszlovákiai Vág- és Hernád-völgyi, Pozsonyt a Tátra vidéki idegenforgalmi területen át a Branyiszkói-hágó alatt megépült alagútba bújtatva Kassával összekötő (2006-ban mintegy 45%-ban kész) autópálya nyugati szakasza már csatlakozik a magyarországi–csehországi, ezen keresztül az európai hálózathoz, viszont keleten az összekapcsolás nagyon időigényes, mert hiányzik még a Miskolc–Kassa gyorsforgalmi út is. Még több időre lesz szükség ahhoz, hogy az észak-burgenlandi szárnyautópálya Magyarországon folytatódva összekapcsolódjon a leendő M9 vagy M8 transzverzálissal. A ma ismert nemzeti autópályatervek alapján 2020–2030 körül az egész Kárpát-medencét a gyorsforgalmi utak olyan sűrűn hálózzák be, hogy a terület 90%-áról valamelyik irányban max. 40 km-en belül elérhető lesz az autópálya vagy autóút.

6. ábra

A főúthálózat

Jelmagyarázat: 1 – autópálya/autóút; 2 – elsőrendű főút; 3 – másodrendű főút.
Szerkesztette: Erdősi F.

A közúti közlekedés e nagyteljesítményű infrastruktúrái látványos változásokat idézhetnek elő a településhálózatban – bár feltehetően nem olyan mértékűt, mint amilyet a vasúthálózat idézett elő a 19. sz. második felében. A területfejlesztés alapvető, a kiegyenlítődést szorgalmazó célkitűzésével szemben az autópályák a mögöttes térségekből magukhoz vonzzák a termelési tényezőket (a legértékesebb, legképzettebb fiatal munkaerőt, a termelési és szolgáltatási telephelyeket). E korridorhatás kárszenvedői a kiürülő, leépülő mögöttes térségek, ahol a munkaerőhiány miatt a gazdaság kényszerszerűen extenzívebbé válik. Az autópálya-csomópont helyzetbe kerülő városok olyan potenciális közlekedésilogisztikai előnyökhöz jutnak, melyek egyéb kedvező hatótényezőkkel együtt lehetővé tehetik az átlagosnál lényegesen gyorsabb fejlődésüket (*Erdősi* 2000c).

Burgenland kivételével a Kárpát-medence valamennyi nagytérségére jellemző, hogy a gépjárműállomány dinamikus növekedésétől messze elmarad az úthálózat használati értéke (forgalmi kapacitása, teherbírása, burkolatának állapota), és sok helyen a mellékutak rosszabb állapotban vannak az évtizedekkel ezelőttiekhez képest. Végső soron a nagyon szűk anyagi forrásoknak egyoldalúan a gyorsforgalmi és más nemzetközi utakra fordítása mellett a mellékúthálózat teljes elhanyagolása olyan diszharmóniához vezetett, ami kimutathatóan kedvezőtlen hatással van a vidéki periférikus térségekre.

Az úthálózat sűrűségét alapvetően a csoportos települések egymástól való távolsága határozza meg, míg más tényezőknek csak alárendelt szerepük van. Így a legritkább a hálózat a magyarországi Nagyalföld és a Vajdaság nagyfalvas-tanyás településrendszerében, legsűrűbb az apró- és törpefalvas Délnyugat- és Dél-Dunántúlon, továbbá a Kárpátokban. Önmagukból az útkm/100 km^2 adatokból érdemi következtetések nem vonhatók le. Annál inkább az utak *kiépítettségéből, burkolatuk* fajtájából. E tekintetben Burgenland áll az élen, de Magyarország és Szlovákia is szorosan követi. Azonban a sorrendben következő Szlavónia és Vajdaság paraméterei sem lényegesen rosszabbak, viszont Erdélyben és Kárpát-Ukrajnában az országos úthálózat 5–8%-a is kiépítetlen, egy része pedig vizes és bitumenes makadám, vagy éppen 20. sz. eleji kockakő, és alacsonyabb a nagy nyomószilárdságú (az EU által elvárt 11,5 t tengelyterhelést elviselni képes) aszfaltbeton, illetve beton burkolatú utak aránya.

A gépjárműállomány összetételében és fajlagos sűrűségében jelentősek a különbségek. A teljes gépjárműállományon belül legmagasabb a személyautók százalékos aránya Burgenlandban és a többi térség nagyvárosi agglomerációiban. Az ezer lakosra jutó személygépkocsik számában Burgenland, Nyugat-Szlovákia, a budapesti agglomeráció és néhány dunántúli megye (illetve város) kétszeresen felülmúlja az erdélyi, háromszorosan a kárpát-ukrajnai átlagot. A délszláv területek és Kelet-Magyarország köztes helyet foglalnak el (Magyarország és a többi szomszédos állam statisztikai évkönyveinek adatai alapján).

A csoportos települések közhasználatú személyközlekedési hálózatba való bevonása a Kárpát-medencében az 1980-as évekig átlagosan 95-96%-os arányban megtörtént. Vasútállomása a második világháború után a települések egynegyedének volt. A legnagyobb arányú mellékvonal-megszüntetésekre az 1960-as évektől Magyarországon, Pannon Horvátországban és a Vajdaságban került sor (*Erdősi* 2005b). A helyközi/távolsági személyszállítási szolgáltatás meghatározó eszközévé az autóbusz vált. A rendszerváltás óta a vasúti mellékvonalhálózat csak kis mértékben rövidült, viszont az autóbusz-szolgáltatás terén nőttek a különbségek az egyes térségek között. (Különösen feltűnő az autóbuszhálózat szétziláltsága Erdélyben, ahol a rosszul sikerült részleges privatizáció következtében nemcsak a megfelelő horizontális koordináció hiányzik az egyes társaságok között, hanem számos kistelepülést ki is iktattattak a hálózatból.) Ugyan a helyközi autóbusz-közlekedési szolgáltatások túlnyomó része vonzáskörzeti viszonylatú, a középszintű közigazgatási területegységek településeinek mintegy 30–51%-áról még mindig nem érhetők el közvetlen járatokkal a székhelyvárosok.

A tömegben (millió t-ban) *mért közúti teherforgalom a rendszerváltás óta mindenütt jelentősen visszaesett* az építőipari teljesítmények erős csökkenése (főként a panelépítkezés megszűnése), továbbá a lakossági energiahordozó fogyasztás és az ipari szerkezet megváltozása nyomán. Ezzel szemben elaprózottá és kistételessé vált a közúti szállítás azzal, hogy egyre inkább a raktározási költséget kiiktató just in time („éppen időben") rendszerre álltak át a termelőüzemek és kereskedelmi vállalatok mind az igen sok helyről történő alapanyagbeszállításban, mind a készáru-terítési logisztikai tevékenységükben. Következésképpen oly mértékben növekszik (elsősorban a főutakon) a járműsűrűség, hogy a nagyvárosok térségében és néhány távolsági főútszakaszon a névleges kapacitást meghaladó forgalom miatt már lelassul, időnként dugókkal akadályozott a forgalom.

A közúti forgalom a legnagyobb méreteket a transzeurópai áruforgalmat hordozó (részben gyorsforgalmi szakaszokból álló) főútláncokon éri el. Ezek közül három emelkedik ki (mindegyik nagyjából Ny–K irányú):

- a Kárpát-medence északi részén a Pozsony/Puchov–Zsolna–Poprád–Eperjes (–Lviv) irányú út (Nyugat-Európa/Csehország és Ukrajna között);
- a középső: Hegyeshalom/Sopron–Budapest–Szeged–Arad–Nagyszeben/Ártánd–Nagyvárad–Kolozsvár–Brassó (–Bukarest) (Nyugat-Európa–Románia–Bulgária között);
- a déli (Ljubljana–) Zágráb–Eszék–Vukovár (–Belgrád) magisztrálé (Olaszország–Ausztria és Délkelet-Európa között).

Az előbbiekkel szemben az észak–déli irányú közúti forgalomáramlás jóval gyengébb. E „délkörök mentiek" közül a két legjelentősebb

- a Zsolna–Rajka–Rédics/Letenye–Zágráb irányú, mely a Skandinávia/Nyugat-Lengyelország–Cseh-Szilézia–Morvaország/Nyugat-Szlovákia és az észak-adriai kikötők (Trieszt, Koper, Fiume) közötti tranzitforgalmat is hordozza („Új-Borostyánút"), valamint
- a Bártfa–Eperjes–Kassa–Miskolc–Debrecen–Ártánd irányú, mely a kétoldalú kapcsolatokon kívül a Baltikum–Kelet-Lengyelország és az égei-, valamint fekete-tengeri kikötők közötti forgalmat van hivatva szolgálni. (Mindkét utóbbi korridornak a TINA hálózatba való felvétele érdekében – részben már eredményes – lépések történtek.)

A térszerkezetet meghatározó, de az európai uniós normáknak nem megfelelő vasúti közlekedés

Valamennyi közlekedési alágazat közül a vasút hálózata alakult ki a legnagyobb mértékben egyközpontú sugaras szerkezetűvé a történelmi Magyarország idején, amihez bizonyos mértékig kedvező adottságnak bizonyult a medencealkat. E szerkezet meghatározó oka azonban az a reformkortól érvényesülő törekvés volt, hogy a korábbi közlekedési eszközökhöz képet összehasonlíthatatlanul nagyobb teljesítményű vasút segítségével Pest-Buda nagyvárossá fejlődve Bécs ellenpólusává váljon. E nemzeti érdek már az 1848. évi hálózati tervben kifejezésre jutott, amelyben Széchenyi az ország gazdasági-kormányzati központjából szétfutó fővonalak közül különleges jelentőséget tulajdonított a bécsi mellett a Fiumébe vezetőnek, mert az önálló magyar külkereskedelemben fő szerepet szántak a kikötővárosnak. Ugyan az 1850-es, 1860-as években az osztrák birodalmi érdekek megjelentek néhány dunántúli keresztirányú, illetve Triesztben végződő déli vasúti pálya létrehozásában, azonban Bécsből a Kárpát-medence keleti kétharmadának elérése csak Pesten keresztül volt lehetséges. (A 19. sz. végéig a vasutat hordozni képes Duna-hidak építésének a Kárpát-medencében még nem voltak meg a műszaki-finanszírozási feltételei.)

Szélsőségesen egyközpontúvá azonban *a kiegyezéstől a 20. sz. elejéig tartó időszakban fejlődött a Kárpát-medence vasúthálózata.* Egyfelől azáltal, hogy akkor teljesedett ki a sugaras fővonalhálózat, másfelől viszont azért, mert a budapesti malomipar nyomására az önálló magyar kormányzat megakadályozta az ország déli részén az ÉK–DNy irányú, már megkezdett transzverzális vonalak (Alföld–Fiume vasút, Duna–Dráva vasút) befejezését. Ezenfelül olyan tarifát vezettek be, mely a keresztirányúakkal szemben nagyon kedvezett a Budapestre való szállításnak, elősegítve a gabonának az Európában egyedülálló kapacitású fővárosi malomösszpontosulásba való eljuttatását, és egyúttal mélyre szállítva az őrlemények Fiumén át nyugati piacokra való továbbszállításának költségét. Kizárólag a Felvidéken jött létre jelentősebb transzverzális, a Kassa–Oderberg vasút, mégpedig a nagyüzemivé fejlődő kohászat sziléziai koksszal való ellátása, a vasáruexport és a termelési kooperáción alapuló területi munkamegosztás segítése érdekében.

Főként a Budapestet elkerülő, az alföldi nagy gabonatermelő vidékek és Fiume között közvetlen szállítási kapcsolat létrehozása céljából került sor a tekin-

télyes vidéki gazdasági érdekeltségek nyomására *a déli transzverzálisok utolsó szakaszainak,* illetve a részüket alkotó nagy (bajai, gombosi) Duna-hidaknak *a megépítésére a 20. sz. elején* az egyközpontúság oldása érdekében (és mivel a főváros gazdaságának, iparának sokrétűvé válásával a malomipar adófizetőként harmadrangú tényezővé vált, miközben a budapesti pályaudvarok nem voltak képesek megbirkózni az összefutó óriási forgalommal). 1913-ban megkezdődött a gyorsvonat-közlekedés a Nagyvárad–Szeged–Baja–Gyékényes–Fiume vonalon (*Erdősi* 1986).

Miután *a trianoni határok több helyen átvágták a déli transzverzálist,* az északi pedig a határon túlra került, a vasúthálózat totális egyközpontúsága miatt Magyarországon még rosszabbá váltak az országrészek közötti közlekedés feltételei. E nehéz helyzeten a dunaföldvári híd (1930) és az általa hordozott mellékvonal sem segített. A Felvidéken jelentőségükben nagyot vesztettek a déli gazdasági központokat (Léva, Losonc, Rimaszombat, Rozsnyó) Magyarországgal összekötő pályák, melyek többsége szárnyvasúttá degradálódott. Ugyanakkor nagyon hiányzott az új Csehszlovákia határain belüli, e központokat Ny–K irányban összekötő távolsági közlekedésre, így Pozsony elérésére alkalmas pálya. Viszont kiépült a nyugaton Prága, délkeleten Románia felé távolsági összeköttetést biztosító, nemzetközi gyorsvonatok közlekedésére berendezett vág–hernád-völgyi és a Kárpátalján is fő közlekedési tengelyt képező pálya. Románia kénytelen volt kiegészítő szakaszok építésével és a meglevő mellékvonalak kiépítésével megteremteni a saját területén, a Partiumban a Szatmárnémeti–Nagykároly–Nagyvárad–Nagyszalonta–Temesvár irányú fővonalat. Jugoszláviában sor került a bánáti területnek Bácskán keresztül a Zágráb–Belgrád tengelyhez való hozzákapcsolására. *A perifériáknak Magyarországhoz történt részleges visszacsatolása* (1938–1941) *újabb korrekciókat tett szükségessé a vasúthálózaton.* Közülük a legnagyobb szabású az erdélyi Déda–Szeretfalva közötti vasút megépítése volt annak érdekében, hogy Székelyföld 1940-ben izolálódott hálózata magyar területen nyerjen összeköttetést a magyarországi hálózattal.

Magyarországon a trianoni határ zsákvasúttá degradálta a Zajta–Fehérgyarmat mellékvonalat, ezért már 1926-ban megépült a Fehérgyarmat–Kocsord 18 km-es összekötő pálya (*Erdősi* 2000b).

A második világháború utáni évtizedekben a vasutak fejlesztését alapvetően továbbra is az országos érdekek határozták meg. Ennek megfelelően a medence perifériáin hangsúlyt kapott *a Kárpátokon túli területekkel, illetve fővárosokkal (Prága, Kiev, Bukarest, Belgrád) való összeköttetések* több irányban és megfelelő kapacitással való kiépítése. A másik fő szempont a *Szovjetunióval való teherszállítási kapcsolat teljesítőképességének növelése* volt a kelet felé tartó fővonalakon második vágánypár építésével, villamosítással, a nyomtávkülönbségek okán átrakóállomások/átrakóövezetek (Záhony/Csap, Ágcsernyő/Csap) létesítésével, melyeken évente 8–15 millió t ömlesztett és darabáru áramlott mind-

két irányban – nemzetközi tranzitfeladatot is ellátva. Ezek a kifejezetten elmaradt területeken, a Kárpátok előtt kialakult *átrakóközpontok* sokezres munkahelykínálatukkal, fejlettebb infrastruktúrájukkal, urbánus jellegű szolgáltatásaikkal 50–80 km-es körben *jelentős fejlesztő tényezőnek bizonyultak*, annak ellenére, hogy messze nem használták ki a bennük rejlő iparfejlesztési potenciált. Az 1960-as, 70-es években a mellékvonal-hálózat kritikusan gyenge forgalmú, vállalati szempontból erősen gazdaságtalan tagjait megszüntetve alaposan *megritkult a vasúthálózat* a Dél-Dunántúlon, a Tiszántúlon, a Vajdaságban, Szlavóniában, viszont a legutóbbi évekig (politikai okokból) szinte változatlan maradt a Felvidéken, Kárpátalján és Erdélyben.

A rendszerváltás óta a Kárpát-medence *fővonalhálózatának* uniós forrásokkal is támogatott *rekonstrukciója* során a területet Nyugat-Európával összekötő, nagyarányú tranzitot hordozó vonalakra helyezték a hangsúlyt. A gyorsabb és nagyobb tengelynyomású (kombinált szállításra alkalmas) szerelvények biztonságos közlekedése érdekében a felépítmény átépítése mellett főként villamosítási (ritkán kétvágányúsítási) munkálatok folynak. A 120–160 km/óra sebességre való kiépítés befejezés előtt áll a Pozsony–Nagyszombat–Érsekújvár–Komárom, a Pozsony–Poprád–Kassa, a Hegyeshalom–Budapest, a Budapest–Szolnok–Debrecen, a Budapest–Kelebia, a Zágráb–Belgrád, a Nagyvárad–Kolozsvár–Brassó és az Arad–Segesvár vonalon.

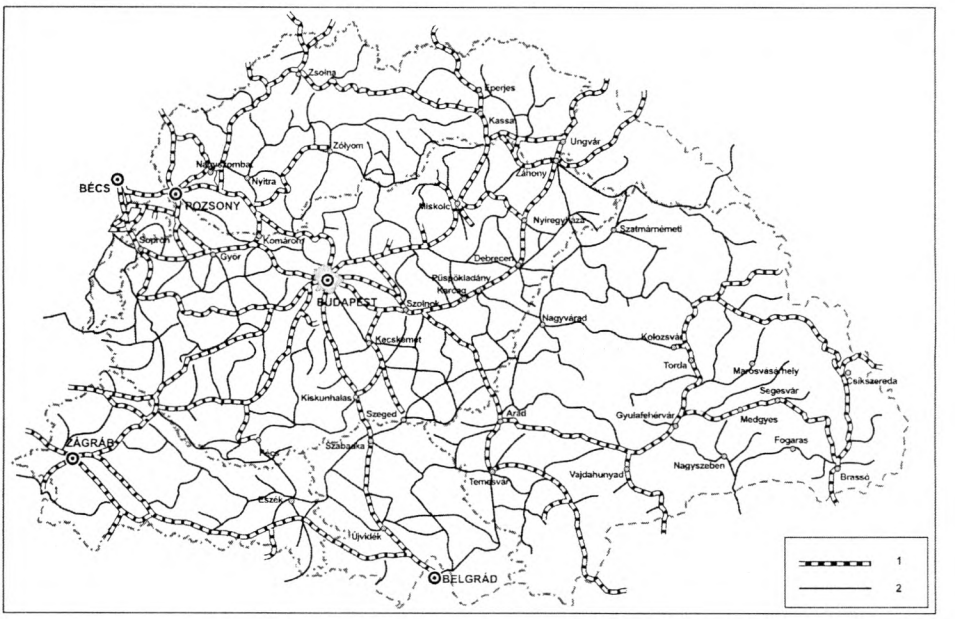
A Kárpát-medence vasúthálózata (*7. ábra*) *térszerkezetének országonkénti jellemzői:*

- Magyarországon továbbra is szélsőségesen centrális, egyközpontú–sugaras,
- Szlovákiában bizonyos mértékig periféria-gyújtóponton összefutóan sugaras (a nyugati országrészben), illetve rácsos,
- Pannon Horvátországban létra formájú,
- Erdélyben délkeletről északnyugat felé sugarasan szétnyíló,
- Kárpátalján rácsos,
- Vajdaságban a V-alakú fővonalpárost rácsos mellékvonal-hálózat egészíti ki,
- Burgenlandban nincs önálló hálózat, csupán a szomszédos tartományok felől átjövő pályaszakaszok léteznek.

Általában az erős tranzittal terhelt nemzetközi fővonalak a legforgalmasabbak. E téren kiemelkedik a Hegyeshalom–Szolnok–Békéscsaba–Lökösháza/Debrecen–Záhony–Ungvár (–Lviv), a Pozsony–Poprád–Ágcsernyő–Csap, a Budapest–Dombóvár–Gyékényes–Zágráb, a Budapest–Miskolc–Nyíregyháza/Kassa–Eperjes (–Przemysl) és a Zágráb–Belgrád vonal. Helyi tényezők (pl. nagy bányák, kőfejtők, kavicskitermelők, kohászati kombinátok stb.) korunkban már csak kevés helyen keltenek kifejezetten nagy forgalmat (rövidebb szakaszokon, pl. szénbánya és a közeli hőerőmű között a Mátraalján, Bükkalján).

7. ábra

A vasúthálózat

Jelmagyarázat: 1 – villamosított, 2 – nem villamosított pályák.
Szerkesztette: Tiner T.

Természeti vagy gazdasági akadályok?

A vízi közlekedés „lejtmenetének" okai

A medencealkatnak és a többszázezer km^2-es kiterjedésnek köszönhetően a Kárpát-medencében a Duna, a beletorkolló Tisza-folyamrendszer és a Dráva összefüggő és igen nagy arányban valamilyen szinten hajózható vízi közlekedési hálózatot alkot. *A hajózás hidrológiai és mederfeltételei az utóbbi évszázadokban ellentmondásosan alakultak.* A klímaváltozással, felmelegedéssel szélsőségesebbé vált vízjárás egyfelől alaposan meghosszabbította a jégmentes téli időszakot, másfelől a Tiszán igen megrontotta a nyári hajózás lehetőségét, a Dunán pedig hozzájárult az egykor folyam–tengerjárókkal folytatott élénk hajózás felszámolásához. A természetes állapothoz képest érzékelhetően kedvezőbb feltételek teremtődtek a 19–20. századi mederrendezések nyomán, míg egyes szakaszokon alapvetően új helyzetet teremtettek az 1950–1990-es években épült *duzzasztóművek.* (A Tiszán a tiszalöki, kiskörei és törökbecsei, az Al-Dunán az Orsova közeli Djerdjap I és II, a Dráván 1968 és 1984 között a zlatolicjei, varasdi, formini, csáktornyai és a Száván – többek között Zágrábnál – létesítettek). Közülük *a hajózásra nézve a legnagyobb előny az aldunaiakból származott,* melyek vízszintstabilizáló hatása Belgrádig tart, és nincs többé szükség a szűk Vaskapuban a partról mozdonyokkal történt vontatásra. Legszerényebb hatása a Hármas

Körösön az 1930-as, 1940-es években és a Sió torkolati szakaszán az 1970-es években épült duzzasztóknak van a rövid szakaszokon létrejött mélyebb vízzel. További duzzasztóművek építése valószínűtlen. A Duna–Tisza csatorna megépítésére aligha kerülhet sor. Viszont a Horvátország által a Szerémségben tervezett, 1850 tonnás hajókra méretezett, 61,5 km hosszú Száva–Duna-csatorna a Felső-Duna felé 417 km-rel rövidítheti le a vízi járművek útját (REBIS 2003). A 19. sz. elején a Bácskában épült csatorna (egykori Ferenc- és Ferenc József-, ma Duna–Tisza–Duna-csatorna), továbbá a bánáti csatornák (Bega- és Verseci-csatorna) elhanyagoltak, még kis hajókkal is alig járhatók.

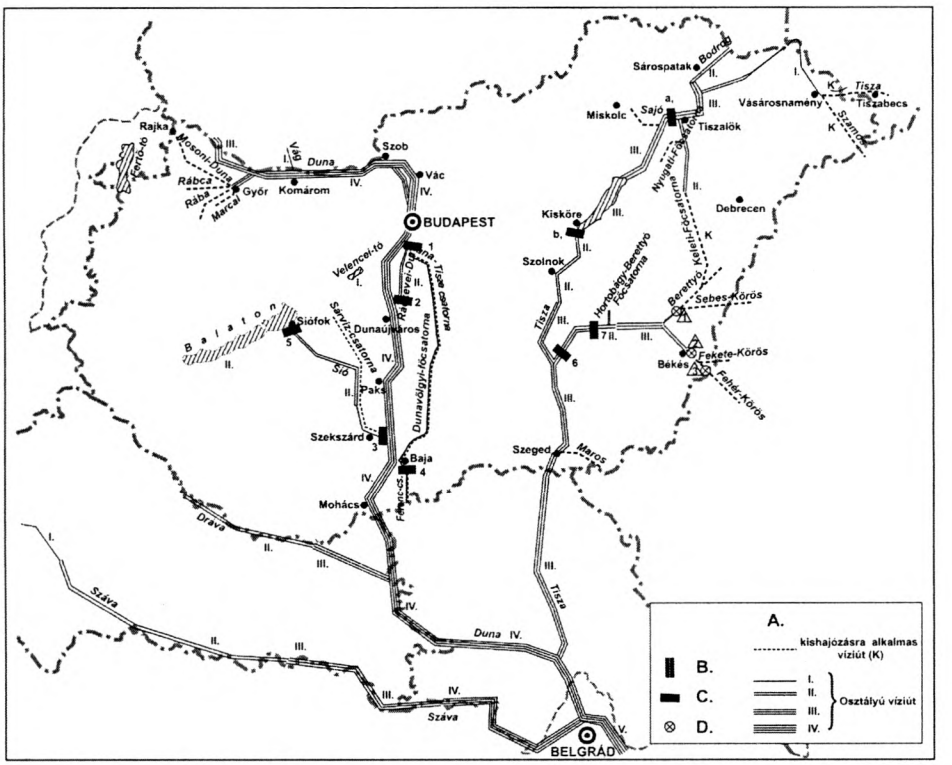
A hajózás gazdaságosságának egyik fontos tényezője, hogy a mederben milyen típusú és teherbírású vízi járművek közlekedhetnek. Az alsóbb és duzzasztott szakaszok általában nagyobb hajók, illetve tolt, vontatott kötelékek közlekedésére alkalmasak. Bár a *Duna* hajózhatósága a különféle (ENSZ GB) kategóriáknak megfelelően szakaszonként változik (*8. ábra*) a kisalföldi magyarországi szakaszon a nyárvégi időszakban előforduló alacsony vízállásoktól eltekintve *1350 tonnás „Európa hajókkal" végighajózható.* Az Európai Unió Quick programja a Duna teljes magyarországi és határfolyószakaszán meg kívánja szüntetni a jelenlegi szűk keresztmetszeteket. A *Tiszán* a duzzasztott és természetes szakaszok váltakozása miatt a hajózási viszonyok rapszodikusan alakulnak. Max. 1000 tonnás hajókkal járható a Kisköre–Dombrád és a Törökbecse–Csongrád szakasz. A többi szakaszon viszont csak 250–600 tonnás hajók közlekedésére van lehetőség. Ennek ellenére a tervek azzal számolnak, hogy nemzetközi együttműködéssel a záhonyi átrakókörzetig, illetve a Bodrogon Szlovákiáig hosszabbodik e víziút-rendszer.

A Duna mellékfolyói közül a *Száva* a legjelentősebb vízi út, mely Sziszekig hajózható. Viszont a bővizű *Dráva* közepes hajókkal csak Eszékig járható (az első világháború előtt még Barcsig), míg a felette levő elhanyagolt mederben csak apró kitűző- és kirándulóhajók közlekedhetnek. A Mosoni- és Soroksári-Duna, a Körösök alsó szakasza, a Keleti-főcsatorna, valamint a Balaton kis hajókkal járható.

A vasúthálózat kibontakozásáig kizárólag a hajózás volt képes nagy mennyiségben árut szállítani. *Az áruáramlásban kiemelkedő* szerepet betöltő vízi utak, kiváltképpen *a Duna és* részben *a Tisza mentén alakultak ki a legerősebb gazdasági központok, a legjelesebb kereskedővárosok* Győrtől Komáromon, Buda pesten és Baján keresztül Újvidékig, de még a kisvárosok (pl. Moson, Dunaföldvár, Paks, Tolna, Mohács, Bezdán, Apatin) is kiterjedt vonzáskörzettel rendelkező élénk forgalmú terménygyűjtő központok voltak. A Tiszán és a Dráván működő kikötőkben a terménykereskedelem, az őrlés, a sóárusítás, továbbá a Kárpátokból letutajozott farönkök feldolgozása elsőrangú tényezője volt Szolnok, Csongrád, Szeged és további, kisebb városok gazdaságának. A Dráva menti Eszék és különösen Barcs sokat köszönhetett a 20. sz. eleji fejlődésében a kikötői forgalomnak. („Chichagonak indult, Barcs lett belőle" – írta az egykor virágzó kisvárosról Széchenyi Imre gróf.)

8. ábra

A víziút-hálózat hajózhatósági kategóriánként az ENSZ EGB osztályozása alapján

A folyóvízi hajózás virágkora az első világháborúig tartott, majd megkezdődött a hanyatlás, mivel a motorizált közúti közlekedés vonzóbb lett, de még lényegesebb, hogy Trianon az egységes vízi közlekedési hálózatot is felszabdalta. (A határfolyóvá vált Dráván eljelentéktelenedett a teheráru-szállítás, a Tisza és a Duna közötti kapcsolat fenntartása csak külföldön át volt lehetséges. A Duna jelentős szakasza is határfolyóvá vált.)

A folyóvízi közlekedés hanyatlása az utóbbi évtizedekben felgyorsult. Ennek okai szerteágazóak. A fő – és egyben hosszú távon érvényesülő – ok, hogy a gazdasági szerkezet átalakulásával egyre kevesebb az olcsó vízi útra való tömeges szállítmány (érc, szén, koksz, építőanyag, fa stb.), és az elavult hajópark alkalmatlan az értékesebb áruk megbízható, valamint időben ütemezett szállítására. A másik – de közvetlenül csak néhány évig érvényesülő – oka az 1990-es évekbeli drasztikus forgalomcsökkenésnek a délszláv polgárháború és a NATO-

beavatkozás nyomán a hidak lerombolása. *Nagyszabású vízút-fejlesztések történtek ugyan a Kárpát-medencén kívül* (a Duna–Fekete-tengeri-csatorna Romániában, a Duna–Majna csatorna Németországban), melyek eredményeként létrejött a Rotterdamtól a Fekete-tengerig tartó, nagy szállítási potenciált reprezentáló transzeurópai vízi út, *azonban a nemzetközi tranzitforgalom így is messze elmarad az 1990-es évek eleji prognózisoktól* (*Erdősi* 1995). Ugyan valamennyi Kárpát-medencei ország nagyszabású víziút- és hajózásfejlesztési terveket dolgozott ki még a legutóbbi években is, ténylegesen édeskevés történik a megvalósításban. (Jellemző, hogy a Száva-hajózás teljesítménye Horvátországban még évi 0,5 millió t-nál tart, de 2020-ra az 5 millió t elérését célozták meg.) A Duna szerbiai szakaszának forgalma az 1980. évi 25,2 millió t-ról 2003-ra 6,4 millió t-ra esett vissza, de ennek ellenére 2010-re már 18–20 millió tonnával számolnak.)

Középtávon az életképes *folyam menti nagyüzemek* (pl. a Pozsony melletti Slovneft, a százhalombattai és a pancsovói olajfinomítók, a révkomáromi és budapesti hajógyárak, a dunaújvárosi kohászati kombinát, több cementgyár – DCM, Beocsini Cementgyár stb.) által gerjesztett forgalom, továbbá a *Délkelet-Európából Nyugat-Európába tartó tömegáru-szállítmányok a forgalom igazi letéteményesei*. Ezért általában az ezek melletti kikötők a legforgalmasabbak. Ugyan már az 1980-as évektől folyik rendszeresen kamionok szállítása (RoRo hajózás), azonban a Vaskapu és Dévény közötti szakaszra a tranzit jellemző. Jellemző az egyes országokon belüli forgalom konzervatív szerkezetére, hogy – Nyugat-Európával ellentétben – meghatározó rakomány a folyamkavics és -homok, valamint a fa és a gabona.

A *nagyvárosok* mint *multimodális csomópontok,* valamint *fogadó- és indítópontok* által keltett rendkívül szövevényes áruforgalom nyomására a legnagyobb kikötőkben vagy a szomszédos területen *kialakulóban* vannak az országos, sőt nemzetközi jelentőségű *logisztikai központok* (mint pl. a BILK a Csepel-sziget északi részén), ahol a szállíttatók komplex (értéknövelő) szolgáltatásban részesülnek.

A vízi személyszállítási alágazat teljesen átalakult az 1960-as évektől. Korábban a nagyvárosokba (Pozsony, Budapest, Belgrád) tartó tekintélyes befogadóképességű távolsági személyhajójáratok – közöttük a vidékről friss élelmiszert, terményt naponta piacra szállító „kofahajók" – rendszeresen közlekedtek. Az 1960-as évektől a versenyképesebb közúti közlekedés hatására fokozatosan felszámolták a távolsági hajójáratokat, viszont nemzetközi (pl. Budapest–Bécs) viszonylatban közlekednek az igényesebb utasokat szolgáló gyors szárnyashajójáratok. A nagyvárosok környéki turisztikai központok (pl. Esztergom, Visegrád, Karlóca, Tápé) elérhetősége még ugyancsak lehetséges rövidebb hajójáratokkal. Mára a *turisztikai és vendéglátási igények, rendezvények kiszolgálása* igazán a folyóvízi és a balatoni hajózás fő tevékenysége.

A nemzetközi városlátogató „kultúrturizmus" és üdülőturizmus szolgálatában főként német, osztrák, francia, svájci üdülőhajók keresik fel Pozsonyt, Esztergomot és főként Budapestet, ritkábban a délebbi folyószakaszokat. Ukrán, román (és ritkábban bolgár) üdülőhajók ugyancsak megjelennek a Kárpát-medencei Duna középső és nyugati szakaszán. Magyar turistáknak viszont ritkán van lehetőségük az Al-Duna megismerésére magyar vagy más lobogó alatt közlekedő hajójáratokkal.

A Kárpát-medence országai közül *a kikötőfejlesztések*ben fél évszázaddal ezelőtt Magyarország járt az élen, azóta azonban (Cseh-)Szlovákia végzett látványosabb fejlesztéseket (Pozsonyban és Komáromban), de a korábbi Jugoszláviában is figyelemre méltó ipari kikötőbővítések történtek. Ma a legelmaradottabb állapotban a magyarországi kikötők vannak. (Gönyű, Baja, Szeged kikötőfejlesztési munkálatai igazából befejezetlenek, lényeges feltételek hiányoznak ahhoz, hogy meginduljon bennük a várt kombinált forgalom.)

A gazdaságiciklus-rugalmatlan légi közlekedés

A Kárpát-medence a menetrendszerű nemzetközi polgári légi közlekedésbe az elmaradottságához és a helyi igényekhez képest elhanyagolható fáziskéséssel kapcsolódott be a transz- és interkontinentális légi vonalak révén. E külpontos légi járatok (pl. a KLM Amszterdam–Batávia, a Lufthansa Berlin–Athén) repülőgépei a két világháború között a még igen korlátolt, néhány száz km-es hatótávolságuk miatt kénytelenek voltak műszaki célból gyakran leszállni, ami lehetőséget nyújtott arra, hogy Budapest–Budaörs és – jóval kisebb mértékben – Zágráb repülőtere utas- és légiposta-forgalom szempontjából a nemzetközi légi közlekedési hálózat tagjává váljon. Az 1930-as években kísérletek történtek az akkori országhatárok között néhány viszonylatban a belföldi légi utas- és postaszállítás bevezetésére (Budaörs és néhány vidéki városunk, továbbá Kolozsvár és Bukarest, Zágráb és Belgrád, Pozsony és Prága között), de teljesítményük még csupán marginális volt. Az 1940-es évek elején a visszacsatolt Észak-Erdélyt (Kolozsvárt) is bevonták a Budapest központú belföldi légi hálózatba.

A második világháború után a Szovjetunióban feleslegessé vált korszerű csapatszállító repülőgépek kihasználása érdekében az 1940-es évek második felében valamennyi megszállt országban létrehozták a monopolhelyzetet élvező, kezdetben szovjet részvétellel vegyes, majd az 1950-es évektől *nemzeti* tulajdonú *légi közlekedési vállalatokat.* A Kárpát-medencében messze kiemelkedő szerepre tett szert a MALÉV és anyarepülőtere, Ferihegy. Az 1950-es években *Ferihegy* nemzetközi légi forgalma túlnyomóan a szocialista országok felé irányult, majd egyre több nyugat-, észak- és dél-európai, illetve harmadik világbeli (közel-keleti, észak-afrikai) ország felé épültek ki a légi kapcsolatok. A Kárpát-medence perifériáin kibontakozó belföldi centrifugális légi hálózat csomópontjai a fővárosok (Prága/Pozsony, Kijev, Bukarest, Belgrád) voltak. *Magyarországon az 1960-as évek második feléig* Budapest és közel tucatnyi vidéki város között működött állami forrásokból 90%-os arányban dotált menetrendszerű

belföldi légi közlekedés, sőt néhány évig a perifériku s nagyvárosok (Pécs és Szeged, Szeged és Debrecen stb.) között is üzemeltek légi járatok. Több évtizedes szünet után 2006-tól ismét működik a légi utasszállítás Budapest és Debrecen között. Erdélyben, Kárpát-Ukrajnában, Szlovákiában viszont a magas fenntartási költségeket az 1960-as évek után is vállalta a kormányzat, mert a fővárosokba való eljutás időigénye földi közlekedési eszközökkel igen nagy volt, tehát a repülőgép az időmegtakarítás szempontjából igencsak felértékelődött a párt- és államigazgatási, valamint rendészeti szervek számára a távolsági közlekedési igényeik kielégítésekor.

A rendszerváltás után a Kárpát-medence perifériái közül Szlovákia és Horvátország önállósulása légi kapcsolati rendszerükben figyelemre méltó változásokhoz vezetett. Az egykori Csehszlovákiában *Pozsony* gazdasági, igazgatási, kulturális funkcióinak erősségéhez és lélekszámához képest csak igen szerény forgalmat (a prágai egytizedét) volt képes kelteni, mert nemzetközi vonalakkal alig rendelkezett. *1992 után az önállóság és részben az újdonsült fővárosi funkció hirtelen megnövelte a külföldi légi utazások iránti igényt* (melynek egyre nagyobb hányadát a Mediterráneum által keltett üdülőturizmus teszi ki), azonban a forgalom felfutását erősen visszafogja a közeli ausztriai Schwechat sokszorosan diverzifikáltabb kínálata.

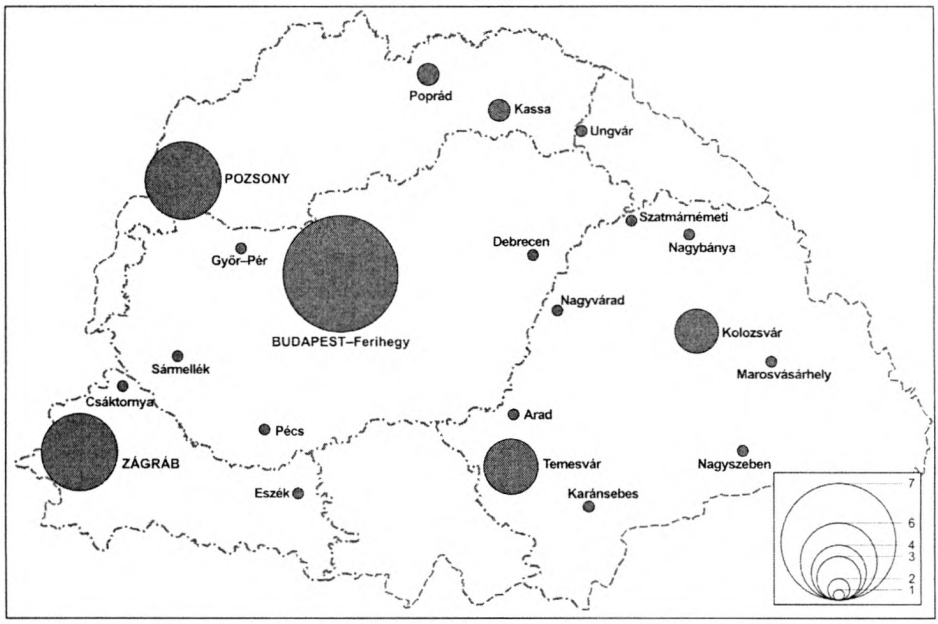
Pozsony azonban ügyes üzletpolitikájával (olcsóbb repülőtéri üzemi szolgáltatásaival) az 1990-es évek végétől magához csalogatta a „fapados" (diszkont) légitársaságokat (pl. a SkyEurope vállalati központját). Végső soron a fapadosok és más légitársaságok révén Szlovákia nyugati részéből Európa számos országának elérhetősége légi úton eléggé kedvezővé vált. Ennek egyenes következménye a gyors forgalomnövekedés – 2003-ban 0,68, 2005-ben 1,3 millió utasa volt a Pozsony-Stefanik repülőtérnek. Viszont az országon belüli szélsőségesen perifériku s fekvése miatt Pozsony elérhetősége Szlovákia távolabbi térségeiből kedvezőtlen, mivel a Kassa–Pozsony, Kassa–Poprád belföldi vonal igénybevételét igen erősen visszafogja drágasága. (Jóval többe kerül e belföldi út, mint a Pozsony–Róma útra szóló, hónapokkal korábban megrendelt jegy ára.) A nyári idényben Pöstyén, Szliács és Poprád repülőterei bekapcsolódnak a nemzetközi charterforgalomba.

Az önállóvá válás hozzájárult *Zágráb* nemzetközi légi forgalmának növekedéséhez, de a belföldi légi forgalom központjaként is javult pozíciója. A „kutyaszáj" alaprajzú Horvátországban a kis területi kiterjedés ellenére egyes viszonylatokban (Zágráb–Dubrovnik/Split, Eszék–Dubrovnik) a szakaszonként rendelkezésre álló autópályák ellenére a nagy távolságok miatt létezik kereslet a magasabb jövedelműek köréből a belföldi légi járatok iránt is (*Erdősi* 2005b). *Eszék* regionális repülőteréről korábban több európai országba (Ausztriába, Németországba) menetrendszerű járatok közlekedtek, de 2005-ben csak a nyári félévben indítottak járatokat az üdülőhelyközpontokba, Dubrovnikba és Splitbe.

Ungvár és az ukrán főváros, Kijev között naponta 2–3 járat közlekedik, Lviv felé heti 3 járat (2005). Ungvár évi forgalma csupán 140 ezer légi utas (*9. ábra*).

9. ábra

A közforgalmú repülőterek forgalma 2005-ben, ezer utas

Jelmagyarázat: 1 – <50, 2 – 50–100, 3 – 100–300, 4 – 300–600, 5 – 600–1000, 6 – 1000–2000, 7 – >2000.

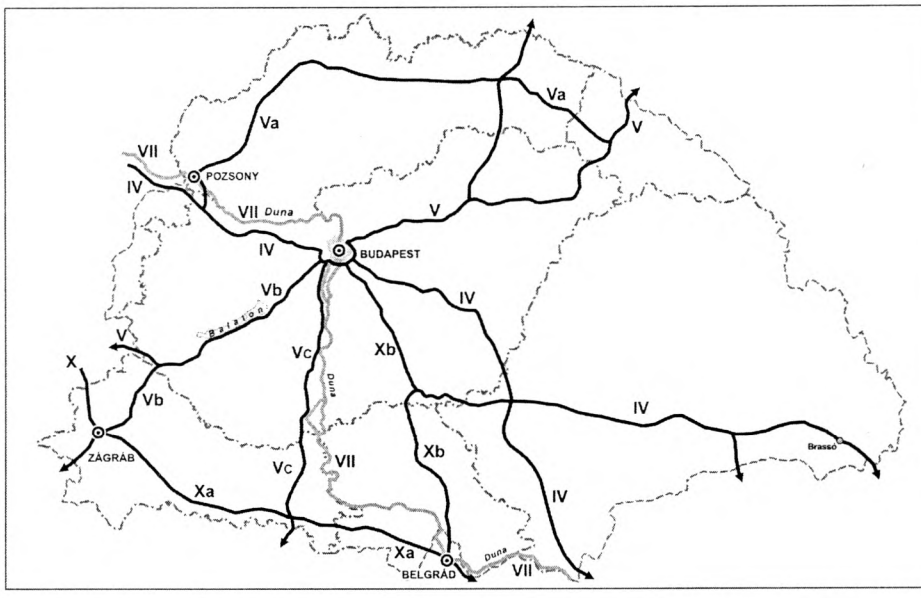
Szerkesztette: Erdősi F.

Burgenlandnak nincs olyan közforgalmú repülőtere, mely tagját képezné a menetrendszerű, vagy akár charter utasszállító gépek járatai által kiszolgált ausztriai repülőtér-hálózatnak. E tartományban (főként északi kétharmadában) elsősorban Schwechat, kisebb részben pedig a grazi (regionális) repülőtér vonzása érvényesül. A szerbiai *Vajdaságból* ugyancsak hiányoznak a menetrendszerű (nemzetközi és/vagy belföldi) járatokat kiszolgáló közforgalmú repülőterek, főként Belgrád közelsége miatt. (A délszláv háborús események és az embargó idején a Vajdaság légi utasai Budapest-Ferihegyet vették igénybe, ahová menetrendszerűen közlekedő buszokkal érkeztek.)

Valamennyi medenceperemi, de nem önálló államot alkotó *térség közül a legkiterjedtebb légi hálózata Erdélynek és a Partiumnak van.* A legtöbb regionális repülőtér természetesen mindenekelőtt a Bukaresttel való légi kapcsolat szolgálatában áll (*10. ábra*), de újabban Temesvár messze kiemelkedik közülük a nemzetközi összeköttetéseivel (már közvetlen New York-i járata is van).

10. ábra

A Kárpát-medence transzeurópai/páneurópai korridorhálózata

A Kárpát-medence országai/országrészei között a nem túl nagy távolságok és a mérsékelt fizetőképes kereslet miatt csak néhány viszonylatban közlekednek menetrendszerű járatok. E viszonylatok: Budapest–Temesvár, Budapest–Kolozsvár, Budapest–Marosvásárhely, Budapest–Zágráb. Ezek a járatok alapvetően az üzletemberek, hivatalos célból utazók gyors közlekedését szolgálják, akik számára a menetdíjnak nincs különösebb jelentősége. A magyar nemzetiségű tömb és az anyaország közötti kapcsolat mindössze a marosvásárhelyi járat esetében motiváló tényező.

A transzeurópai korridorok és a történelmi közlekedési folyosók többségének egybeesése

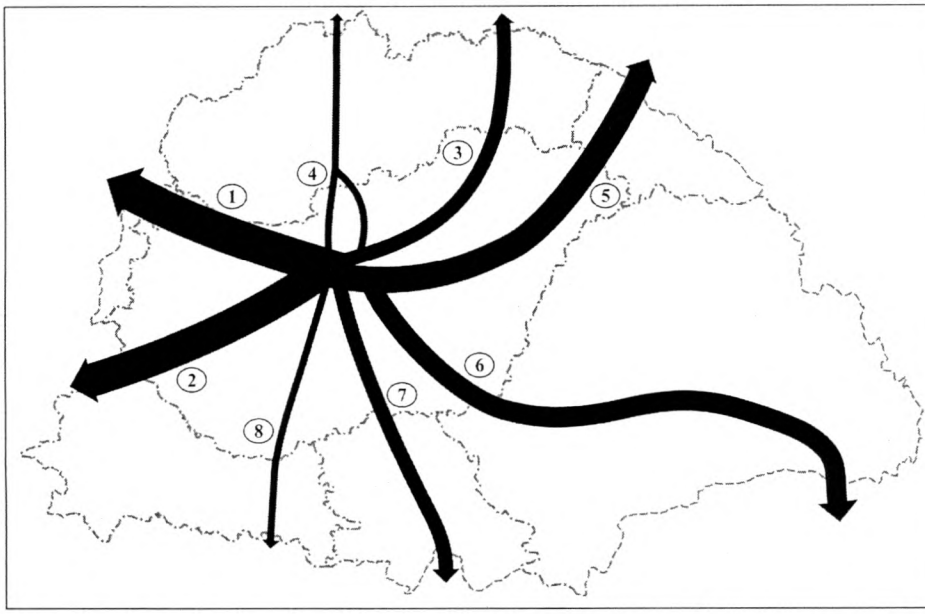
A közlekedési hálózatfejlesztések korridorokra összpontosulása

Az Európai Unió közlekedéspolitikájában kitüntetett helyet kapott az Unión belüli kohéziót, a belső piac kiteljesedését, végső soron pedig Európa versenyképességét szolgáló, műszaki és üzemelési jellemzők tekintetében egységes (interoperábilis), a fővárosokat, illetve a legnagyobb gazdasági központokat összekötő Transzeurópai Hálózat. (A mindenkori EU-térségre tervezett korridorok

hálózata a TEN, a többi kelet-európai országban folytatódók az ún. Páneurópai Hálózatok nevet viselik. Ezért 2004-től a Kárpát-medencén belül Magyarország és Szlovákia esetében már TEN, a többi országokban viszont PEN folyosókról beszélünk – *10. ábra.*) Ezek részben egybeesnek a Kárpát-medence komplex „természetes" nemzetközi (*Erdősi* 1996 által kimutatott) folyosóival (*11. ábra*).

11. ábra

A Kárpát-medence történelmi kommunikációs folyosói

Jelmagyarázat: 1 – nyugati főfolyosó, 2 – Adria főfolyosó, 3 – Borsod–Galícia másodrendű tengely, 4 – Tátra–Krakkó melléktengely, 5 – Kárpátalja–Podolia főtengely, 6 – Pontus–Levante tengely, 7 – Szuezi tengely, 8 – Szlavón tengely.
Szerkesztette: Erdősi F.

A Kárpát-medence területére Helsinkiben 1997-ben négy fő és több mellékkorridort terveztek.

– A IV. korridor (Berlin felől) Budapesten át DK felé Aradnak tart, ahol szétágazik. Északi ága Brassótól délre, a Tömösi-hágón át, déli ága Orsova/Nagyszeben térségében lépi át a Kárpátokat. A történelmi folyosók közül ennek részét képezi a „*Nyugati főfolyosó*", mely a legteljesítőképesebb (a legkorszerűbb vasúti magisztráléval, a legforgalmasabb autópályával, légi folyosóval és dunai vízi úttal, a legnagyobb kapacitású nemzetközi távközlési fénykábellel, nagyfeszültségű, 400 kV-os villamos

távvezetékkel és szénhidrogén-szállító csővezetékkel rendelkezik). Igazi értékét az adja meg, hogy ezen keresztül jut be a medencébe a fejlett technika/technológia túlnyomó része, de ez a nemzetközi szellemi-kulturális kapcsolatok fő hordozója is, végső fokon *a Kárpát-medence kimagasló értékű innovációs folyosója.* E tulajdonságainak következménye, hogy kontaktzónájában leggyorsabb a fejlődés, a tőke és a minőségi munkaerő allokációja. Délkeleti irányú tagja a *„Pontus–Levante" főtengely,* melynek főbb alkotói a helyenként kétvágányú, villamosított, Bukarestbe tartó vasút, a nemzetközi gázvezeték, a Közel-Kelet felé vezető légi folyosó, továbbá a 200 kV-os távvezeték. Jövőbeni teljesítőképessége nagymértékben függ a (Konstanca–)Bukarest–Nagylak autópálya megépítésétől.

- Az V. és V/b korridor (Trieszt, illetve Fiume felől) Zágrábon, Budapesten, Debrecenen és Kárpát-Ukrajnán keresztül éri el a Kárpátokon túli Ukrajnát. Északi mellékága (V/a) a Hernád–Vág-völgyben köti össze Eperjest Pozsonnyal. Déli mellékága, az V/c korridor Budapestről indul, a Duna jobb partján haladva éri el Eszéket, majd a Szávát keresztezve Boszniában folytatódik. A történelmi folyosók DNy-i irányú részét az *„Adria" folyosó* alkotja, mely jellegében valamelyest hasonlít a nyugatihoz, de jóval kisebb kapacitású, és sokkal kevesebb, gyengébb innovációs potenciállal rendelkező országgal (Szlovénia, Olaszország) köti össze a Kárpát-medencét. Északkeleti rokona a *„Kárpátalja–Podolia" főtengely.* Jellegzetessége a nagytömegű, de viszonylag kis fajlagos értékű nyersanyag- és energiahordozó-áramlás. A Kárpát-medence energiaimportjában különleges szerepet játszik. Az ettől valamivel nyugatabbra, Dél-Lengyelország felé tartó *„Tátra–Krakkó" melléktengely* alárendelt jelentőségű, inkább csak az interregionális kapcsolatok hordozója. A medence innováció-inputjában még annyi szerepet sem játszik, mint a Kárpátalja–Podolia főtengely. Az V/c TEN korridornak nagyjából a déli, egyelőre alárendelt jelentőségű *„Szlavón" altengely* felel meg.
- A X/a korridor (Salzburg felől) Zágrábtól nyugatra lép be a Kárpát-medencébe, és Szlavónia/Szerémség Ny–K-i főtengelyét alkotja. Párja, a X/b Budapestről indul és a Duna–Tisza közén át halad Belgrád felé. Mivel az út a Kárpát-medence peremén egyfajta érintőként húzódik, a centripetális történelmi folyosókkal nem vág egybe, viszont az É–D-i ága tulajdonképpen a *„Szuezi"-főtengely,* mely ugyan Görögország felé halad, azonban – főként a balkáni labilis politikai helyzet miatt – csak másod-, harmadlagos jelentőségű, és a medence innovációjában marginális szerepet játszik.

- Az előbbi három szárazföldi kombinált (vasúti-közúti) korridort egészíti ki a *dunai vízi út* VII. számú folyosóként a Pozsonytól Orsováig tartó szakaszon.
- A TEN korridoroktól teljesen független történelmi irány a *„Tátra–Krakkó melléktengely"*, mely elsősorban a turizmus és a kulturális kapcsolatok által generált nemzetközi személyforgalom hordozója.

Az EU-dokumentumok alapján státusukat tekintve ugyan valamennyi korridor és alkorridor egyenlő, azonban a költségvetésből és az eddigi munkálatok készültségi fokából is kiderül, hogy *megkülönböztetett figyelmet fordítanak a Németországot* a NATO második legnagyobb hadseregével rendelkező *Törökországgal összekötő IV. és X. korridor kombinációjával kialakítandó útvonalra.* E törekvés látható jele, hogy a Kárpát-medencét átszelő M1–M5 autópálya és a folytatásában Horgostól Újvidékig (azon túl Belgrád–Nis felé) tartó gyorsforgalmi út teljes hosszában üzemel, ellentétben a többi korridorral, de e korridor vasútja magyarországi szakaszának kiépítése is előrehaladott stádiumban van. (A Kárpát-medence legkorszerűbb pályája, a hegyeshalom–budapesti pálya 120–160 km/óra maximális sebességgel járható, a Budapest–Kelebia–Újvidék pálya rekonstrukciója folyamatban van.) Azonban nemcsak a NATO masszív érdeke e korridor mielőbbi kiépítése, hanem a rendkívül intenzív Németország–Törökország gazdasági kapcsolat (beleértve a Németországban dolgozó több milliónyi török vendégmunkás rendszeres és tömeges utazását) is aláhúzza a Hegyeshalom–Budapest/Zágráb–Belgrád folyosó különleges fontosságát.

Az V. és V/b korridor, mely DNy–ÉK irányban szeli át a Kárpát-medencét, *az államszocializmus idején különleges fontosságra tett szert* azáltal, hogy a Szovjetunió egyik legnagyobb kereskedelmi partnere a tőkés államok között az akkor legnagyobb kommunista párttal rendelkező Olaszország volt. A FÁK-országokkal újraélesztett és a mediterrán térséggel folyamatosan fejlődő külkereskedelem növeli e korridor jelentőségét. *Ugyan a történelmi hagyományok a Fiumébe vezető V/b korridor előnyben részesítése mellett szólnak, a realitás a modern Koperbe és a közeli* (Fiuménél jóval nagyobb kapacitású, szélesebb spektrumú szolgáltatásokat nyújtani képes) *Triesztbe vezető* V. korridor *preferálására késztetnek.* Az autópályák kiépítettsége tekintetében az V. és V/b ikerkorridor kedvező helyzetben van, mivel horvátországi szakasza teljes hosszban üzemel, szlovéniai és magyarországi szakasza pár éven belül teljesen elkészül. Ezzel szemben *nagy az elmaradás a korridorvasutak dunántúli szakaszai tekintetében.*

Az V. és V/b korridor kiépítése nemcsak a Kárpát-medence, hanem bizonyos mértékig még Csehország, Dél-Lengyelország, sőt Ukrajna érdeke is. Jóval gyengébb nemzetközi érdekek sorakoznak fel az V/c korridor mellett.

Magyarországi szakasza ugyan az M6/M56 autópálya/autóút formájában századunk első évtizedében elkészül, azonban horvátországi és még inkább bosznia-hercegovinai folytatásának építése bizonytalan. Így viszont jó ideig csak a magyarországi belföldi távolsági közlekedés eszközének szerepét töltené be. Arról nem is beszélve, hogy e korridor vasútjának kiépítése teljesen kilátástalan nemcsak Magyarországon, hanem még inkább Bosznia-Hercegovinában, ahol a több etnikai entitás vasúttársaságai közötti egyeztetés nehézségeivel is számolni kell. (Bosznia-Hercegovina a – mind külkereskedelmében, mind a kijáró vendégmunkásai foglalkoztatásában meghatározó szerepet játszó – német nyelvterülettel túlnyomórészt a legközvetlenebb északnyugati irányban, Horvátországon és Szlovénián keresztül tartja a közlekedési kapcsolatot, ezért az V/c korridornak csak másodlagos jelentősége van.)

A korridoroktól független gyorsforgalmi útépítési tervek közül jelentőségben kiemelkedik a magyarországi két K–Ny irányú transzverzális (M8/M4 és M9), a szlovákiai déli autóút Dunaszerdahely és Kassa között (2015-ig), a (Trencsén–Tapolcsány)–Nyitra–Érsekújvár–Komárom I. rendű főút (2015-ig) és a Dunán való átkelést javítandó további komáromi közúti híd (2012-ig), valamint két keresztirányú erdélyi gyorsforgalmi út.

Burgenland kivételével a Kárpát-medence országai és országrészei képtelenek a mai mobilitási követelményeknek megfelelő harmonikus közlekedéshálózat fejlesztésre, ezért igen korlátozott *fejlesztési forrásaikat az uniós anyagi támogatás reményében a korridorok* (ezen belül is az autópályák, gyorsforgalmi utak) *kiépítésére koncentrálják.* Valójában az EU hozzájárulása a Kárpát-medencei korridorok kiépítéséhez eddig csak néhány százaléknyi volt, a nemzeti kormányok azt is jobbára a környezetbarát közlekedési ágak (vasút, vízi út) fejlesztésének tervezéséhez kapták. *Ezért főként koncessziós alapon, idegen tőkéből történtek az eddigi korridorautópálya-építések, viszont a korridorvasutak kiépítése terén kevés történt.* (Az EU-tagországok arra várnak, hogy 2007-től megnyíló uniós forrásokból építhetik ki megfelelő teljesítményűre a korridorvasutakat.) A Kárpát-medence legtöbb régiójában *sürgős feladat* a közúthálózat többi részének – kiváltképpen *a vidéket feltáró mellékutaknak – a rendbetétele,* korszerűsítése, *nem beszélve a vasutakról.*

Irodalom

Erdősi F. 1987: A mezőgazdaság szerepe a magyar vasúthálózat kialakításában. – *Agrártörténeti Szemle*, 1–2. 56–133. o.

Erdősi F. 1988: Budapest-központú vasúthálózat, monocentrikus térszerkezet. – *Földrajzi Közlemények*, 1–2. 42–54. o.

Erdősi F. 1995: *A belvízi közlekedés földrajza.* – Egyetemi jegyzet. JPTE TTK.

Erdősi F. 1996: Magyarország kommunikációs tengelyeinek alakulása. – *Tér és Társadalom.* 59–77.

Erdősi F. 2000: *A kommunikáció szerepe a terület- és településfejlődésben.* – Területfejlesztési Szakkönyvek. Budapest, VÁTI.

Erdősi F. 2000a: Magyarország az európai közlekedési térben. In Horváth Gy. (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. 144–148. o.

Erdősi F. 2000b: *A közlekedés fejlődésének területpolitikai vonatkozásai Magyarországon 1944-ig*. Pécs, OKTK–MTA RKK.

Erdősi F. 2002: Magyarország helyközi/távolsági autóbusz-közlekedésének területi jellemzői. – *Területi Statisztika*, 4. 359–387. o.

Erdősi F. 2003: A Székelyföld közlekedése és távközlése. In Horváth Gy. (szerk.): *Székelyföld. A Kárpát-medence régiói 1*. Budapest–Pécs, MTA RKK – Dialóg Campus.

Erdősi F. 2004: Dél-Szlovákia közlekedése. In Horváth Gy. (szerk.): *Dél-Szlovákia. A Kárpát-medence régiói 2*. Budapest–Pécs, MTA RKK – Dialóg Campus Kiadó.

Erdősi F. 2005a: *Magyarország közlekedési és távközlési földrajza*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

Erdősi F. 2005b: A Balkán közlekedésének főbb földrajzi jellemzői. – *Balkán Füzetek* No. 3. Pécs, PTE TTK Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja.

Hanzéli L. 1960: *Magyarország közútjainak története*. Budapest, KÖZDOK.

REBIS–Transport. – European Commission, Bruxelles, 2003.

Ruzitska L. 1964: *A magyar vasútépítések története 1914-ig*. Budapest, KÖZDOK.

Teleki P. 1921: *Magyarország gazdasága térképekben*. Budapest, Pallas Nyomda.

A DUNAI TÉRSÉG TÖRTÉNETI SAJÁTOSSÁGAI

Granasztói György

Bevezetés

A Közép-Európa kifejezés egyszerre elterjedt és bizonytalan jelentésű. Nem világos, sőt ellentmondó tartalmak is részei a fogalomnak. Egyidejűleg azonban igen határozott értelme is van, és jelentős szerepe lehet identitások megfogalmazásában. A „dunai térség", a „dunai Európa" kifejezéseket ellenben sokkal kevésbé használják, leginkább a francia nyelvterületen terjedtek el, és aligha játszanak szerepet ebben az értelemben. Nagyjából a letűnt dunai Habsburg monarchiát szokták alattuk érteni, igaz, gyakori nézet, hogy tulajdonképpen a dunai térség volt az igazi Közép-Európa, s ma is az.

Az esetek többségében a Közép-Európa értelmezések, köztük azok is, amelyek a dunai térségre összpontosítanak, a XIX. század óta geopolitikai és történeti jellegűek. A tudatos kulturalista értelmezések az 1980-as évek óta ismerhetők fel. A megközelítések mindkét fajtájáról elmondható azonban, hogy a körülhatárolt térség valamilyen jellegzetes és időtlen egyneműségéből indulnak ki. Közép-Európát olykor személyként, netán hősként, máskor különleges funkciót betöltő földrajzi egységnek ábrázolják, melynek jól megkülönböztethető, mármár metafizikai tulajdonságai lennének.

A történészi érdeklődés lassú átalakulásával magyarázható, hogy az efféle magyarázatok legalábbis a múlt megértetése vonatkozásában ma már általában elavultaknak tűnnek. Három súlyos elvi megfontolás vetődik fel velük kapcsolatban. Egyrészt a történetiség ma a hosszú időtartamot, benne mindenekelőtt a folyamatok sokszínűségét és szakaszosságát, továbbá az irányzatok eltérő jellegét és irányait jelenti. Másrészt az adott, körülhatárolt térségben mindig többféle folyamat zajlik, az irányzatok pedig akár élesen különbözhetnek is egymástól, ami, különösen a dunai térségben, jelentős területi különbségekkel jár.

Harmadikként itt kell említést tenni arról is, hogy a társadalomtudományi gondolkodásban megváltozott a felfogás a jelenségek közti oksági kapcsolatokról. Röviden, ma az ok és az okozat közötti kapcsolatot nem az ún. ténylegesen létező jelenségek között szokás feltételezni. Márpedig a Közép-Európa értelmezések nagyjából ilyesmin alapultak még a közelmúltban is. Ma az ok és az oko-

zat közti kapcsolatot mindenekelőtt modellek közti kapcsolatnak tekintjük. A modell a valóságról alkotott képünk része, amelynek segítségével a társadalmi változásokat szokás elemezni. Minthogy a továbbiakban erre az episztemológiai problémára már nem térünk ki, legyen szabad e problémához még egy megjegyzést fűzni. A társadalomtudományi gondolkodás megtapasztalt szabályszerűségekből indul ki, ami a valóság értelmezéséhez szükséges tárgyak megalkotásához vezet. A gondolkodás folyamatában így jutunk el a modellhez, amely a valóságban létező struktúrák leképezésének felel meg. Mindez határozottan különbözik a Közép-Európára vagy a dunai térségre vonatkozó korábbi értelmezések során alkalmazott tudományos gyakorlattól. Az alábbiakban egy kutatási elképzelés első változata következik, amely e három megfontolásból indul ki.[1] Ez az írás tehát nem tanulmány, hanem egy azt előkészíteni hivatott gondolatsor kipróbálása.

A dunai térség történeti kutatásának célja a történeti folyamatok magyarázata és egybevetése. A cél magyarázó modellek segítségével érhető el. Három olyan problémakört kell vizsgálni, amelyek esetében a feltevések rendszerbe illeszthetőek. A magyarázó modellt a továbbiakban, megkülönböztetve a leíró modelltől, olyan szerkezetnek tekintjük, amelynek segítségével egymástól különböző, sőt egymásnak ellentmondó helyzetek oksági kapcsolatait lehet áttekinteni. Ebben az értelemben a kiinduló helyzet nem tekinthető előre meghatározott kifejlet kezdetének, a feltárandó tendenciák nem determinista magyarázatba illeszkednek. A kérdés az, hogy a három önálló elemzés alapján a dunai térség hosszú időtartamban végzendő vizsgálata mutat-e majd vagy sem olyan mozzanatokat, amelyek e nagy régió különleges, egyedi sajátosságainak tekinthetők. Alátámaszthatók-e majd azok az állítások, amelyek Közép-Európa egyneműségét kívánják bizonyítani?

A dunai Közép-Európa magjának azt a területet tekintjük, amely a kontinensen viszonylag távolabb fekszik a tengerpartoktól, határai jól kivehetően elkülönülnek a Balkántól, Itáliától és az orosz síkságtól. Észak és nyugat felé már nem olyan egyszerű az elhatárolása. Máris felbukkan tehát a térség tanulmányozásának egyik nehézsége: nincsen olyan kritérium, amelyre egyedül támaszkodva körülhatárolható lenne. Több szempont együttes kiválasztására és mérlegelésére van szükség, ráadásul nem nyilvánvaló a szempontok közötti logikai kapcsolat sem. A bizonytalanságot növeli, hogy a dunai térség történetének homlokterében olyan problémák állnak, mint a Habsburg államberendezkedés kibontakozása, a nemzeti történetek belső sajátosságai és a határokon átívelő társadalomtörténeti, gazdaságtörténeti folyamatok, a politikai határok ingadozásai stb.

[1] A kutatási elképzelés a Teleki László Intézet projektjei közé illeszkedik, munkaterve részeként valósul meg.

Az általunk körülhatárolt térség fő jellemzője, hogy a Duna környezetéhez tartozik, és belül esik azon a területen, amelyre általában a dunai Közép-Európát szokták helyezni. Ausztria területét foglalja magába az örökös tartományokkal, de Dél-Tirol nélkül, Csehországot a hozzá csatolt sziléziai rész nélkül, valamint a történeti Magyarországot a határőrvidékkel együtt.[2] A korszakhatár egyrészt az 1500-as év, amelyet a Habsburgok dunai államépítésének hozzávetőleges kezdetének lehet felfogni, a korszak vége, 1800 körül nagyjából a preindusztriális korszak lezárulása és a demográfiai átmenet kezdete. E korszak folyamán a dunai térség lélekszáma megkétszereződött.[3] Az itt rögzített térbeli és időkeretek között Közép-Európát, mint dunai térséget annak a történetiségnek az áttekintésével szándékozunk jellemezni, amely a családtörténet változásai, az urbanizáció átalakulása és, harmadikként, a társadalomszerkezet földrajzi eltérései nyomán bontakozik ki.

Családtörténet

A történetírásban az 1970-es évek óta fordult az érdeklődés a családtörténet felé elsősorban a történeti demográfia és az antropológia sajátos érintkezése következtében. A dunai térségre vonatkozó átfogó családtörténeti vizsgálathoz a következő főbb szempontokat kell előzetesen mérlegelni:

A középkori és a korai újkori Európa döntően agrárjellegű volt. A római birodalom bukása és a kereszténység elterjedése után a római és a germán családszervezetek teljesen átalakultak, és néhány alapvető tulajdonságuk Európában általános lett. Az első házasság kötésének ideje kitolódott, azaz a nőknél nem esett egybe a termékenységi periódus kezdetével. Másrészt a vallás egyenlőséget teremtett a házasfelek között, ami jelentősen javított a nők helyzetén. A kereszténység tiltotta az endogámiát.

A középkor eleje óta azonban jellemző volt Európában az is, hogy a házasságok és a családok rendszerei között különbségek alakultak ki attól függően, hogy milyen helyet foglaltak el a társadalmi hierarchiában. Az elitek viselkedése más volt, mint a parasztoké. Gyakori jelenség, hogy az elitek körében a cso-

---

[2] A térség kijelöléséről lásd *Granasztói* 1989, 158–159. Két térképes ábrázolás példája: *Rónai* 1993, 15., ahol egy négyszögről van szó, melynek széleit Łódz, Odessza, Szófia és München határolja. Vö. továbbá *Baumann–Hauser* (2002, 217), ahol az ellipszist Krakkó, Kassa, Trieszt és St. Gallen szegélyezi egy délnyugat–északkelet tengelyű ellipszisben.

[3] Az ide sorolt országok területe a következő:

Csehország	74 654 km^2
Ausztria	99 763 km^2
Magyarország	318 412 km^2
Dunai térség összesen	*492 829 km^2*

Vö. *Granasztói* (1989, 159) és 1. sz. jegyzet!

port nyomása alatt kötötték a házasságokat. A házasságot és a családi élet folyamatát az örökösödési jogra alapozott házassági stratégiák erőteljesen befolyásolták és változatossá is tették. Általában többféle örökösödési jog létezett az egyes országokban. A parasztság körében a párválasztás lehetősége nagyobb, de az örökösödés itt is meghatározó szerepet játszott.

Az európai családtörténet középkori és korai újkori formációit az antropológiai és a demográfiai megközelítések eltérő szempontokat követve elemzik. Az antropológiát a háznép, a magcsalád, a rokonsági kapcsolatok jelentősége, a mentalitás változásai és a gyermekkorral összefüggő felfogások érdeklik elsősorban. A demográfiát az európai házasság rendjeinek különleges vonásai, a háznép képződése, a késői házasság és a szolgaság-cselédség problémái foglalkoztatják, s gyakrabban fordul a statisztika és a kartográfia eszközeihez. A továbbiakban előbb az antropológiai, majd a demográfiai megközelítések nyomán levont néhány fontos történeti felismerést kell összegezni, mert a családtörténetből kiindulva ezekre alapozva lehet csak elvégezni a dunai térség áttekintését.

Az európai családrendszerek számottevő eltéréseket mutatnak egymáshoz képest a középkorban és a korai újkorban egyaránt. A különleges szokásaikhoz ragaszkodó kisebbségek, az ún. osztálykülönbségekből adódó eltéréseit is mérlegelve a vallási különbségek jobban megosztottak, de ezeknél is jelentősebb az Észak- és Dél-Európa közti eltérés, amelyet bonyolít egy Nyugat- és Kelet-Európa közti különbség is.

Észak és Dél elkülönülésében még 1500 körül is kitüntetett szerepe volt az első házasság kötésekor jellemző átlagos életkornak. Északon mindkét nemnél viszonylag későn kötöttek házasságot, délen a nők korábban mentek férjhez, a férfiaknál a későbbi házasság volt az általános. Ez a jellegzetes különbség 1800-ig fokozatosan enyhült, majd el is tűnt. Az eltérések társadalomtörténeti és mentalitástörténeti következményekkel fonódtak össze, ami kimutatható a nők helyzetében, a késői anyaság jelenségében, a család szerkezetében és az egyedülálló személyek arányának alakulásában egyaránt. Az Észak és a Dél közötti különbség megítélésében nagy hangsúlyt kapott az ún. patriarkális családforma megléte vagy hiánya. Ez nagyjából a római jog kiterjedésének körével esne egybe, s egyebek között a hozomány kötelezettségével és a családi becsület kódrendszerének a kifejlettségével jellemezhető. Északon mindez jóval kevésbé volt jelen. Miközben a patriarkális formákat illetően sok a vita, bizonyos elemeik, azaz a különbségek jól kimutathatóak.

A nagy földrajzi ellentét másik jellegzetessége az örökösödési jogok különbségével érzékeltethető. Északon szokásjogi szabályozások érvényesültek, délen a római jog rendszere játszott jelentős szerepet a családformák alakulásában. Északon több módja is létezett az örökség átruházásának. Délen elterjedt volt az ún. praecipium-préciput formula, amely azt jelenti, hogy az apa egyetlen örököst választott. A vagyon ilyen esetben az elsőszülött fiúra, vagy az elsőként há-

zasodó fiúra szállt. Az Észak és a Dél közötti különbségek úgy összegezhetőek, hogy a vagyon örökítésének szabályai területenként és társadalmi csoportonként is határozottan különbözhettek Európában, más szóval a családi vagyon átruházásával kapcsolatban hasonló kérdésekre eltérő válaszokat adtak. A nagy eltérések tapasztalhatóak a háznépek méreteit illetően is. Északon általában kisebb, Délen gyakran nagyobb háznépek mutathatók ki több évszázadon keresztül.

Európa keleti részének családtörténeti sajátosságait számottevően befolyásolhatta, hogy ritkán lakott területek alkották.[4] Az egyes országokon belül a népsűrűség területenként erősen ingadozott, márpedig az alacsony népsűrűségű helyeken a paraszti háznépekben egynél több férfira volt szükség az elvégzendő munkákra. Ha ilyen körülmények között szűk a munkaerőpiac, az a körülményekhez alkalmazkodó családformákkal járhat, mert szükség van a férfi munkaerőre.

A katolicizmus és a protestantizmus tanításai közti különbségek kihatottak a családok képződésére és történetére. A reformáció laikusabb családforma előtt nyitotta meg az utat, aminek érzékeltetésére meg lehet említeni, hogy a reformáció hatására csökkent a házasságot tilalmazó rokonsági fok jelentősége, megszűnt a spirituális szülőkkel (például a keresztszülőkkel) köthető házasság tilalma, elvben egyszerűbb lett a válás és az újraházasodás. Igaz, a gyakorlatban ez még jó ideig nem valósult meg. Számos egyéb körülményt, változást is lehetne említeni, melyek befolyásolták a családok életét.

A történeti demográfiát az adott népesség megújulási képessége érdekli, de az antropológiai szempontokat mérlegeli, és be is építi családtörténeti okfejtéseibe. Figyelmének középpontjában a családrendszerek állnak, melyek a szülők és a gyermekek közti, valamint a fivérek-testvérek közti lehetséges jellegzetes kapcsolatok alapján a következő négy formát ölthetik fel: abszolút magcsalád, a fivérek-testvérek közti egyenlőségen alapuló magcsalád, törzscsalád és közösségi vagy nagycsalád. Jóllehet az efféle, elméletben meghatározott típusok a valóságban ritkán jelennek meg tiszta formájukban, de velük a helyzet néhány mutató segítségével és döntően rurális környezetben viszonylag jól jellemezhető, és a területi és időbeli eltérések modellszerűen határozhatók meg. Az örökösödési rendszerek a formák működésében kulcsszerepet játszanak, mert következményeikkel függ össze a nemzedékek együttélése a családi magban, továbbá az is, hogyan alakul a családi élet folyamata.

Az antropológiai és a demográfiai eszközökkel megrajzolható jelentős és tartósnak látszó európai különbségek ismeretében fel kell tenni a kérdést, milyen megosztottság jellemezhette a dunai térséget. Az egybevetésben a családszerke-

[4] Oroszország népsűrűsége a XVIII. század végén 7,5, Lengyelországé 14, Ausztriáé 22, Cseh- és Morvaországé 31, Magyarországé 29 fő négyzetkilométerenként, miközben Itáliában és Németalföldön 46 körül volt.

zeteket alakító tényezők között az örökösödési rendszer és a családi mag jellemző összetétele, valamint ezek kölcsönhatása a fontos. Eddigi ismereteink alapján például felvetődik, mennyiben általános a cseh és a morva területeken a törzscsalád elterjedése, minthogy az osztrák részen és a szomszédos német területeken ez a családforma volt általános a paraszti környezetben. A közösségi és nagycsaládi forma földrajzi elterjedésével kapcsolatban a magyarországi területeken több térkép is megrajzolható ugyan, de a családformák elterjedésének térbeli ábrázolása még várat magára mindenütt. Éppen a XVIII. században, a gyors lélekszám-növekedés idején a családformák nagyobb változatossága is jellemzőnek látszik. A dunai térség leírásának egyik módját tehát az örökösödési jogok és a családformák elterjedésének különbségei fogják majd adni. Nyitott az a kérdés is, hogyan helyezhető el a középkori és korai újkori európai családtörténet különbségeinek tengelyein.

Urbanizáció

A családtörténet jellegzetes közép-európai területi különbségei döntő mértékben a paraszti népesség körében jellemző körülményeket fogják tükrözni. A családtörténet a társadalmak legmélyebb rétegében, a család, háznép összetételének és folyamatainak változásai alapján igyekszik következtetni. Ezek a társadalom sejtszerű szerveződései. A középszintű szerveződések egyik rendjének a városokat lehet tekinteni. Az urbanizáció folyamatainak kutatása a területi különbségeken túl a városállomány egybetagolódásának és kohéziójának a jelenségeit is képes feltárni.

A kérdést úgy lehet megfogalmazni, hogy kimutathatóak-e az egységesítő államhatalom kiépülésének, továbbá a dunai térségben bekövetkezett népességduplázódásnak a következményei a városállomány alakulásában. Igaz, a növekedés ütemei területenként is különböztek, általában pedig a XVI. században mérsékelt, a XVII. században stagnálásokkal, lassulásokkal tarkított, a XVIII. században pedig felgyorsult. A népsűrűség változásairól mai ismereteink szerint azt lehet mondani, hogy a mutatók sokkal jobban ingadoztak, mint az adott ország lélekszáma. Egyedül ezek a körülmények indokolják már tehát, hogy kiindulásként a dunai térség urbanizációját a városi lélekszámváltozások segítségével kíséreljük meg jellemezni.

A dunai városállomány tanulmányozásának egyik legnagyobb akadályát a nemzeti várostörténetek fogalmi koncepciói jelentik, mert azok általában a nemzeti történelemről alkotott felfogás igazolására törekszenek, másrészt a nemzet társadalmáról alkotott képbe illesztik a városokat. A fogalmak, például az, hogy milyen települést kell városnak tekinteni, elsősorban a jogi kritériumok alapján kerülnek meghatározásra. Tágan értelmezve azonban a nemzeti történetírások

meghatározásait, meg lehet húzni azoknak a településeknek a körét, amelyekről elismerik, hogy városoknak, mezővárosoknak, piachelyeknek tekinthetőek.

Az urbanizáció kutatása e nehézségen túl másfajta, fogalmi problémák feloldását is jelenti. A problémák egyik végletét a bonyolult, ökológiai koncepciók adják, amelyek például egyszerre vizsgálják a városias központok hatását falusias környezetben, ami más szóval a társadalom városias jellegének kérdése. A másik véglet az urbanizációt népességkoncentrációnak tekinti. A települések lélekszámának nagyságára összpontosító értelmezésnek kétségtelen az az előnye, hogy általa egybevethetőek a kisebb és nagyobb régiók sajátosságai. Az efféle vizsgálatban a város kódot jelent, amely a településnévből, évszámból és az ahhoz köthető lélekszámadatból áll. A dunai térségre alkalmazott vizsgálatban az urbanizáció jelenségét hét település kategória keretében vizsgáljuk, amelyek közül az utolsó kettő helyi központ, átmeneti, félig városias település, a többiek a kisvárosoktól a térség fővárosáig terjedő kategóriákat foglalják magukban. Így a továbbiakban egyrészt vizsgálható a dunai térség város állományának nagyság szerinti sorrendje (rank-size), másrészt egyes nagyobb területek közt szerkezeti különbségek is elemezhetők az állomány változó összetétele alapján. Ennek lehetőségét mutatjuk be a "Regionális fejlődés a Kárpát-medencében" c. megjelenés alatt álló kötetben.

Az urbanizáció ebben a megközelítésben egyszerre foglalja magát a népességet befogadó városias települések növekedését és az egyes települések lélekszám-növekedését. A lélekszámon és a települések sűrűségén kívül ismerni kellene még a nem agrár tevékenységek jelentőségét a városias településeken, továbbá azt is, hogyan oszlanak meg ezek a tevékenységek egymás között.

Ezen kívül az urbanizációnak nem statisztikai természetű meghatározói is vannak, amit a városiasodás szó fejez ki a magyar nyelvben. A városiasodás társadalmi jelenségként olyan emberek jelentős csoportjaira terjed ki, akik esetében a városias gondolkodásmód, tevékenység és viselkedés a jellemző, nem pedig az, hogy városi településeken élnek. Másfelől a városiasodás központi helyekre húzódó tevékenységeket jelent, melyek strukturális jellegűek. Ez a fajta központosodás nem azonos a népességkoncentrációval. A központosodó, vagyis mind erőteljesebben kiépülő állam, az ellenreformáció újfajta intézményeinek létrejötte, a manufaktúrák megjelenése stb. mind mozgatói az urbanizációnak. Nemcsak azért, mert újfajta tevékenységek terjednek el és bontakoznak ki az adott városias településeken, hanem azért is, mert ezek a koncentrációs pontok újfajta hálózatba illeszkednek.

A dunai térségben zajló városodás-városiasodás bizonyos, meghatározó jelenségei jól vizsgálhatóak statisztikai és kartográfiai (kvantitatív) eszközökkel. Ám ezek az eljárások csak korlátozott válaszokat képesek adni azokra a kérdésekre, amelyek a kvalitatív jellegű változásokra vonatkoznak, s amelyek viselkedési vagy strukturális természetűek. Ráadásul nehézséget jelent, hogy hosszú

időtartamban, a protostatisztikai időszakban nagy kiterjedésű területekre vonatkozóan szinte lehetetlen összefüggő adatsorokat összeállítani. A városi lélekszámadatok sorozatai a dunai térségben a ritka kivételt alkotják.

Így áll elő az a helyzet, hogy ezekre a kérdésekre elsősorban néhány, a városodás elemzése alapján kiválasztott jellegzetes település mélyfúrásszerű vizsgálata válaszolhat. Nem városi monográfiák elkészítése azonban a cél ilyen esetekben, hanem a történeti folyamatok, a dunai térséget megosztó jelenségek és az urbanizáció belső logikáját tükröző jellegzetes változások összegyűjtése.

Általános folyamatok

A társadalomban átfogó, makroszinten zajló változások, tendenciák különbségeiről azt lehet feltételezni, hogy bár összefüggenek a családtörténet vagy az urbanizáció folyamataival, kölcsönhatásban vannak velük, mégis olyan általános változások, különbségek hordozói, melyeket az alsó és középszintű folyamatokból csak töredékesen lehet kiolvasni. Az irányzatok, társadalmi folyamatok átfogó elemzésével kapcsolatban mindenekelőtt az vetődik fel, mi a szerepe a változásokban a központosított állam kiépítésének, a politikai döntéseknek, a régi intézmények lerombolásának, átalakításának, az új intézmények kiépítésének. A dunai térségnek a középkor végétől az újkor kezdetéig tartó vizsgálatában az újfajta, fokozatosan a térség egészére kiterjedő politikum természetének kutatása megkerülhetetlennek látszik. Ráadásul ez volt mindig a Közép-Európa értelmezések par excellence nyersanyaga. A továbbiakban mégis elkerüljük ezt a témakört.

Nyilvánvaló, hogy az egyre jobban központosodó egyházi és világi hatalom különféle szintjein számtalan politikai döntést hoztak, új intézményeket állítottak fel, vagy régieket új tartalommal töltöttek meg. A központi politikai döntések az erkölcsök és az érzelmek változásainak hatására születnek, miközben a szándékuk is az, hogy változzon a társadalom és az erkölcs. A Habsburgok XVII–XVIII. századi adópolitikáinak átalakulásai jól illusztrálják ezt a kettősséget a dunai térségben. Amiből az is következik, hogy a különféle társadalmi folyamatok és központi politikai döntések között egyszerű kapcsolat nem létezik. Feltárásuk igénye messze visz a családtörténetre és az urbanizációra alapozott elemzéstől. Ugyanakkor a döntésekkel, az intézmények működésével kapcsolatban azt a kérdést mindig fel lehet tenni, hogy volt-e következményük a két vizsgálandó közegben. A családtörténet és az urbanizáció történetének irányzatai az efféle hatások súlyát, következményeit, netán torzításait visszatükrözik. Ugyanezt lehet elvárni továbbá az általános változásokat vizsgáló, azokat értelmező alábbi történeti koncepciótól is.

A társadalomszerkezet földrajzi eltérései nyomán kibontakozó történetiség a történelem földrajzi látószögét jelenti annak a felfogásnak a jegyében, amelyet Edward Whiting Fox „History in Geographic Perspective: The Other France" (W. W. Norton, New York, 1971) című könyvében fejtett ki, s amely *Wallerstein* és *Braudel* hasonló globális értelmezései mellett, azokkal nagyjából egy időben a nyitott, nem determinista értelmezések felé terelte a figyelmet. Fox Európára vonatkozó, de Franciaországra összpontosító elképzelése két egymástól földrajzi sajátosságaikat tekintve alapvetően különböző, ellentétes, de együtt élő társadalmi világot különböztetett meg, s e sajátosságok alapján elemezte a francia társadalom kettősségét egészen a legújabb korig. Miközben a francia társadalom értelmezésében Foxnak nagyhatású követői is lettek, elméletét módosító tények sokasága is felmerült. Fő gondolatainak utóélete azt mutatja, hogy egyrészt lényegüket tekintve mind a mai napig alkalmazhatóak, másrészt számos tovább fejlesztésük, újraértelmezésük is lehetséges.

Fox eredeti modelljének a lényege a következő: szárazföldi (kontinentális) körülmények között a terület feletti ellenőrzés könnyű, ami a területi alapon szervezkedő hatalomnak kedvező, miközben a távolsági kereskedelem nehéz helyzetben van. Másrészt a vízi úton összekapcsolódó világban az ellenőrzés nehéz, ellenben a távolsági kereskedelem szervezi a kapcsolatokat. A más társadalmakra vonatkozó antropológiai megfigyelésekből kiindulva jutott Fox arra a felismerésre, hogy az olyan nagy társadalmi egységben, mint Franciaország, a javak (kereskedelem) és az üzenetek (kommunikáció) keringése döntő szerepet játszik. A javak cseréje adja egy közösség gazdasági alapjait, miközben az üzenetek, parancsok szerepe meghatározó a terület kormányzásában és katonai szerveződésében. A preindusztriális Franciaország esetében Fox megfigyelése szerint ez a kettős megkülönböztetés a szárazföldi és vízi úton történő utazás és szállítás között visz el a kétféle társadalom felismeréséig. Vízi úton nagy távolságra és akadálytalanul lehet utazni, miközben szárazföldön, kisebb vagy nagyobb súlyú tárgyak szállítása sokkal nehezebb. Szárazföldi körülmények között a gazdasági együttműködés lehetőségei korlátozottak, miközben a kormányzati és katonai tevékenységek nem azok. Vízi úton ellenben a könnyű szállítás egyszerűsíti, és nagyban növeli is a cseretevékenységeket, miközben az adminisztratív és katonai erőfeszítések következményeitől alig kell tartani.

Általánosabb megfogalmazásban Fox elmélete a társadalmak sejtes, körkörös szerveződését állítja szembe a hálózatos szerveződéssel, és az azokból fakadó lényegi eltérésekkel. Egy agrárgazdaságra alapozott preindusztriális hatalmi rendszerben a cél minél nagyobb terület művelésbe vétele és központi adóztatása. Egy kereskedő köztársaságban ellenben az emberek és a javak fontos pontokban tömörülnek, melyek lineárisan, hálózatosan kapcsolódnak egymáshoz. A sejtes, területi szerveződés tehát katonai és adminisztratív, melyben a hatalmi központok közötti kapcsolat a szárazföldi úthálózaton bonyolódik, a lineáris el-

lenben kereskedelmi jellegű, a javak és az emberek vízi úton megvalósuló mozgásán alapszik.

Fox elemzése friss szempontokat vet fel a városok szerepével, éppenséggel az urbanizáció jellegével kapcsolatban is. A sejtes szerveződések városait döntően a kis távolságon zajló piaci árukereskedelem élteti, míg a vízi kereskedelemben az árucsere nagy távolságon zajlik, ideértve az élelmiszerkészletek beszerzését is. Egy Madrid, Berlin vagy éppen Bécs, mint jelentős birodalmi fővárosok saját környezetük erőteljes ellenőrzése útján tudták csak élelmiszer szükségleteiket biztosítani, míg a tengerparti kikötővárosok egészen más helyzetben voltak. Miközben Hollandia, Dánia, a tengeri kereskedést folytató Anglia vámbevételekből és fogyasztási adókból biztosították állami bevételeiket, melyekhez nem volt szükség bonyolultabb szervezetre, a kontinens országaiban az adószedés jelentős hivatalszervezetet, intézményeket igényelt.

A dunai Közép-Európa a kontinensnek a tengerpartoktól viszonylag távolabbi részein fekszik. A Fox-féle eredeti felvetések itt anakronisztikusan hangzanak, a dunai térség ezek szerint sejtesen felépülő kontinentális képződmény. Mégis, az elmélet, tovább finomítva olyan, a preindusztriális társadalmakban megjelenő és azokat mozgató kettősségek felismerését teszi lehetővé, amelyek földrajzi különbségekben is kifejeződnek. Ilyennek tekinthető például az a kettősség, amely a kapitalizmus születéséhez és a nemzetállamok keletkezéséhez köthető térségünkben.

Más példa: a Fox-féle elméleti feltevést alkalmazva a XVI. századi, kezdeti protestantizmus és a városok kapcsolata új megvilágításba helyezheti a dunai térség urbanizációjának kezdeteit. Az elméleti tanulság azonban túl is mutat a konkrét történeti összefüggéseken vagy az urbanizáció tanulságain, mert egyidejűleg a társadalomtörténet földrajzi értelemben felfogott ellentétes folyamatainak lesz egyik fontos példája.

A reformáció kezdeteinél, nagyjából 1560-ig, meghatározó szerepe volt a városi kereskedő polgárságnak. Ami másként kifejezve azt jelenti, hogy a protestantizmus a későközépkori és korai újkori városok társadalomtörténeti összefüggéseibe illeszkedik. A kapcsolat a reformáció és a városok között igen jelentős a dunai térségben is. Az urbanizáció folyamatainak kutatásában ez a szempont eddig kevés figyelmet kapott, további kérdések, pedig végképp nem kerültek mérlegelésre. Milyen városok voltak azok, amelyek befogadták a reformációt, melyek voltak vele szemben közömbösek, vagy ellenségesek? Miféle városiasság volt az, amely a protestáns hit elfogadásához vezetett, minthogy ez akár az urbanizáció különbségeire is rávilágíthat a reformációval ellenkező városok esetében?

A dunai térségben, de a tágabb értelemben értett Közép-Európában is az figyelhető meg, hogy a protestánsok ott nyertek teret, ahol a városok jelentős autonómiát, függetlenséget értek el a környező vidékek földbirtokosságával

szemben. Ez a felvetés visszavezet Fox kiinduló tételéhez. A nagyobb kereskedő városok erős önkormányzatai ugyanis a távolsági kereskedelemhez kötődtek, más kisebb városok is azért kerülhettek hasonló helyzetbe, mert környezetükben a kisbirtokos parasztság komolyan meggyengítette a földesúri hatalmat. Másrészt azokban a városokban, ahol a nemességnek erős volt a hatalma, ott a reformációnak jóval kevesebb esélye volt. Míg az előbbi esetben a nagyobb városok példái közül Nürnberget vagy Genfet lehet idézni, ez utóbbi helyzet ismert példája Köln. Lengyelországban a vidéki nemesség meg tudta akadályozni a reformáció elterjedését a városokban. A cseh, az osztrák és a magyar fejlemények igen változatosak voltak ebből a szempontból, melyek taglalása az elvégzendő kutatás része.

Ez a példa a Fox-féle kettős modell finomabb értelmezése felé visz, hiszen a hatalmi mérlegre hívja fel a figyelmet. Ebben az esetben nem a szárazföldi és a tengeri kereskedelem közti különbség a döntő, hanem olyasmi, ami lényegét tekintve jelen van ebben az ellentétben. A Fox-féle földrajzi dichotómia a reformáció kezdeteinél sajátos módon érvényesül. A reformáció ott kapott erőre, ahol a hatalmi mérleg a városi elitek számára függetlenséget biztosított a környező földbirtokos elitekkel szemben, mert ki tudták vonni magukat az adóztató állami, nemesi hatalmak ellenőrzése alól és adminisztratív függésük nem játszott jelentősebb szerepet. A hatalmi mérleg változásait kutatva ebben a vonatkozásban a Fox-féle elmélet fontos alkalmazásai előtt nyílik meg az út a dunai térség történetének komplex értelmezésében. A hatalmi mérleg változásai például új megvilágításba helyezik a korszakunk első felében még mindig jelentős hatást gyakorló huszita mozgalmat Csehországban, továbbá az alföldi mezővárosi fejlődést a török hódoltság után.

Mindent egybevetve a dunai térség történeti sajátosságainak áttekintése a három értelmezési lehetőség keresztezése útján valósul meg. Új eredményekre lehet számítani általa annak ellenére, hogy ma még teljes a rejtély, sikerül-e kimutatni a térség alkotó részeinek konvergenciáit vagy sem. Mint az efféle kutatások esetében előfordul, azt sem zárhatjuk ki, hogy a tagadó válasz ellenére új kérdések merülnek fel, régi problémák új megvilágításba kerülhetnek.

Irodalom

Baumann, W. – Hauser, G. 2002: *Mitteleuropa – Im geopolitischen iInteresse Österreichs*. Wien, Austria Medien Service.

Granasztói Gy. 1989: A dunai térség városodása (XVI–XVIII. század). – *Demográfia*. (32.) 3–4.

Rónai A. 1993: *Közép-Európa Atlasz*. Budapest, Szent István Társulat – Püski K.

A HATÁR KÉT OLDALÁN

(Városi vonzáskörzetek és a trianoni határmegvonás a Nyugat-Dunántúlon)

Győri Róbert

Új országhatár Nyugat-Magyarországon

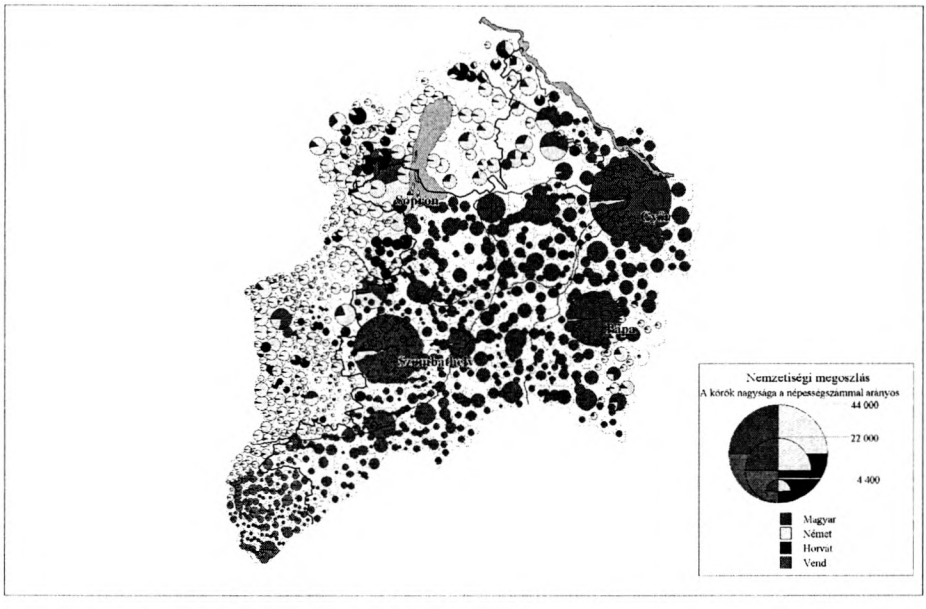
A trianoni békekötéssel foglalkozó számtalan korabeli és mai tanulmány szinte mindegyike foglalkozik a határmegvonás térszerkezet-alakító hatásaival. Köztudott, hogy az új határok kialakításánál a Monarchia területén osztozó államok változatos érvrendszerrel igyekeztek igazolni területi igényeiket, és az érvek közül nem hiányoztak a gazdasági, gazdaságföldrajzi szempontok sem. A határok végső megvonásánál azonban az erősebb joga győzött: sem az etnikai, sem a gazdaságföldrajzi, sem a stratégiai megfontolások nem érvényesültek következesen. Ezzel magyarázható, hogy jól működő város–falu kapcsolatokat (is) szétzilált, vonzáskörzeteket vágott ketté a külső beavatkozás. Minden határszakaszon sorolni lehet a példákat: Komárom, Losonc, Kassa, Szatmárnémeti, Nagyvárad, Arad, Szabadka esetében a városi központok az utódállamokhoz kerültek, míg vonzáskörzetük egy része Magyarországon maradt (a városhiányossá vált területek ma szinte kivétel nélkül hátrányos helyzetű térségek). Máshol a fordítottja játszódott le: Esztergom, Balassagyarmat, Sátoraljaújhely, Gyula vagy Szeged a határmegvonás „hazai" vesztesei voltak: hinterlandjuk csonkulása későbbi fejlődésüket is kedvezőtlenül befolyásolta (*Kovács* 1990, 8–13). A Dunántúl nyugati részének városai az utóbbi településekkel mutatnak rokonságot.

Az új nyugati országhatárról mindenekelőtt elmondható, hogy etnikai szempontból a békeszerződés legigazságosabb határmegvonása. Az Ausztriához csatolt terület lakosságának ¾-e németajkú, 15%-a horvát volt, a magyarok aránya nem érte el a 10%-ot; míg jelentős német kisebbség maradt a határ magyarországi oldalán is (*1. ábra*). Gazdasági, gazdaságföldrajzi szempontból ugyanakkor az egyik leginkább problematikus képződmény: a fontosabb városok – vonzáskörzetük jelentős részétől elvágva – kivétel nélkül Magyarországhoz kerültek. Még súlyosabbá vált a terület (elsősorban Burgenland tartomány)

közlekedés-földrajzi helyzete, ugyanis a városokkal együtt a vasúti csomópontok is Magyarországon maradtak; Ausztriában több vasútvonal mindkét végpontján vakon végződött (így az egykori Szombathely–Pinkafő és a Körmend–Németújvár vonal, a Sopron–Kőszeg vicinálist pedig északi és déli részén is egyaránt metszette a határ). Sopron (és részben Szombathely) kikapcsolása a közlekedési hálózatból azt eredményezte, hogy Burgenland északi és déli fele között a kommunikáció megnehezedett: az új tartomány két része csak Stájerországon és Alsó-Ausztrián keresztül érintkezhetett egymással. Burgenland középső részének „várostalansága" pedig az egyik legfontosabb oka annak, hogy mindmáig ez Ausztria legrosszabb helyzetű térsége.

1. ábra

A nemzetiségi megoszlás Nyugat-Magyarországon 1910-ben

Némiképpen ellentmondásnak tűnhet, hogy a magyar revíziós politika éppen ezen – az etnikai szempontból legkevésbé támadható – területen volt a 20-as évek elején a legaktívabb, és egyben a leginkább sikeres. A nyugat-magyarországi felkelőmozgalmak, a rongyosgárda tevékenysége, a rövidéletű Lajtabánság kikiáltása a térség politikai instabilitását eredményezte, és elvezett a soproni népszavazás kikényszerítéséig. Az ellentmondást az osztrák állam gyengesége magyarázza: a magyar revizionizmus sikereket remélve csak a legkisebb ellenállás irányába mozdulhatott. Sopronnak és környékének megtartása jogot adott

olyan reményekre is, hogy ezzel a lépéssel Burgenland gazdaságilag életképtelenné tehető, előkészítve a terület esetlges visszatérését Magyarországhoz. A soproni népszavazás eredményét vitató Ausztria pedig abban bízhatott, hogy hosszabb távon megszerezheti Burgenland amúgy német többségű „természetes fővárosát" (*Tóth* 2006, 42–49).

A revízió céljaival azonosuló kortárs magyar földrajztudomány a burgenlandi határvidék ügyében mérsékelt álláspontot alakított ki. A nyugat-magyarországi kérdéssel foglalkozó geográfusok, így a felsőlövői kötődésű Wallner Ernő (*Wallner* 1930) vagy a „Dunántúl monográfusa", Kogutowicz Károly (*Kogutowicz* 1936, 228–241) a határvidék etnikai, gazdasági viszonyairól objektív képet rajzolnak fel. Ugyanakkor érvelésük arra irányul, hogy a magyar területi igények jogosságát alátámasszák. Így dolgozataikban hosszasan polemizálnak osztrák és német kortársaikkal, akik a Burgenland „osztrák-voltának" hangsúlyozásán túl határkorrekciót is sürgetnek Ausztria javára. Az osztrák és német szerzők érvei között a városi vonzáskörzet-rendszer sérülése nyomán fellépő nehézségek is megtalálhatók.

A városi vonzáskörzetek lehatárolásának módszere

Annak ellenére, hogy a kettévágott vonzáskörzetek problémájával gyakorta szembesül a korszakkal foglalkozó történettudomány és a történeti földrajz is, a század eleji vonzáskörzetrendszer teljes körű feltárása még várat magára. Amire én vállalkoztam, az is igazából csak egy kísérlet, a vonzáskörzetek összehasonlító vizsgálatát – elsősorban egy modellre támaszkodva – két időpontra, 1910-re és 1925-re végeztem el. Kísérletem terepe a Nyugat-Dunántúl volt, amelynek határait az 1910-es közigazgatási beosztás alapján rögzítettem: Vas, Sopron, Moson és Győr vármegyét, illetve Veszprém vármegye pápai és devecseri járását foglalja magába. Vizsgálatom célja kettős: egyrészt megpróbálom felmérni, hogy az első világháború előestéjén hogyan alakult a régió vonzáskörzetrendszere, kimutatható-e a közeli osztrák városok (mindenekelőtt Bécs) országhatárt átlépő vonzása; másrészt kísérletet teszek arra, hogy számszerűsítsem a határmegvonás vonzáskörzet-alakító következményeit. A záró időponttal vagyok szerencsésebb: ugyanis ekkor egy empirikus adatfelvétel is rendelkezésemre áll, míg 1910-re csak gravitációs modell segítségével tudok vonzáskörzeteket felrajzolni. Először az empirikus vizsgálat forrását, az ún. közigazgatási tájékoztatási lapokat mutatom be, majd röviden a gravitációs modellt.

A vizsgálatomhoz használt forrást eddig kevés kivételtől eltekintve (*Hajdú* 1981, *Hajdú* 1987, 36–41., *Kovács* 1987) nem alkalmazták geográfusok vonzáskörzet-kutatásaikban. A forrás keletkezése a trianoni békeszerződés megkötése

után szükségessé vált közigazgatási reformhoz kapcsolódik. Ezt a reformot széleskörű felmérés és közigazgatási adattár létrehozása előzte volna meg. A belügyminisztérium rendeletére minden községnek – a jegyzőnek – egy nyolcoldalas közigazgatási tájékoztató lapot kellett kitöltenie, amely a közigazgatási és szakigazgatási információk mellett a község infrastrukturális állapotáról, lakosságának összetételéről, mozgásáról és vagyoni helyzetéről is szolgáltat adatokat. (1925-től évente kellett volna beküldeni az íveket, de csak ebben az évben történt meg a felvételezés.) A kérdőív hat fejezetre tagolódik, ebben a vizsgálatban a negyedik fejezetben található 9-es kérdés anyagát használtam („Hol van állandó piaca a községnek?" illetve „Hova gravitál a község?") (*Hajdú* 1981, 186–188). A kérdőívek teljes anyaga megtalálható a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárának Statisztikai Gyűjteményében.[1]

A tapasztalat azt mutatja, hogy a két kérdésre adott válasz a falvak többségében megegyezik: tendenciaként megfigyelhető, hogy míg az első kérdésre a települések egy csoportja több központot is megjelölt, a második kérdésnél gyakorta csak a fontosabbat. Ugyanígy feltűnő, hogy a körjegyzőségek falvai ugyanazokat a központokat jelölik meg (ugyanaz a jegyző töltötte ki az íveket). A feltüntetett centrumok eltérő hierarchiaszintű települési körbe tartoznak – mikroközpont, járásszékhelyszintű település, kis- és középváros, megyeközpont (*Hajdú* 1981, 203–205) –, ennek ellenére úgy gondolom, hogy a forrás a központok – hierarchiaszinttől függően eltérő kiterjedésű – legalsó szintű kereskedelmi vonzáskörzetét rajzolja meg. Az elemzés során az első kérdésre adott válaszokat használtam fel.

A gravitációs modell elméleti alapvetése a newtoni tömegvonzástörvény analógiájára épül: két pont közötti kölcsönhatás erőssége egyenesen arányos a pontokhoz rendelt tömeggel és fordítottan arányos a köztük lévő távolság (valamilyen) hatványával (*Nemes Nagy* 1998, 211–212). A településföldrajz nyelvére lefordítva: A és B városnak a köztük elhelyezkedő X településre gyakorolt vonzása egyenesen arányos a városok „tömegével" – népességszámával, kereskedelmi szerepkörének, városi funkcióinak súlyával stb. –, és fordítottan arányos a településnek A, illetve B várostól számított távolságával (*Sikos* 1984, 167–171). A gravitációs modell használhatóságát úgy teszteltem, hogy 1925-re a közigazgatási tájékoztató lapok feldolgozása mellett gravitációs modellel is lehatároltam a városi vonzáskörzeteket (*Győri* 2003). A vizsgálatnál vonzásköz-

[1] A vizsgált terület anyaga:
- Győr, Moson és Pozsony k. e. e. vm.: Népr. Múz. E. A. Stat. Gy. 978–1086.;
- Sopron vm.: Népr. Múz. E. A. Stat. Gy. 1942–2068.;
- Vas vm.: Népr. Múz. E. A. Stat Gy. 2445–2724.;
- Veszprém vm. devecseri járás: Népr. Múz. E. A. Stat. Gy. 6363–6407.; Veszprém vm. pápai járás: 6423–6472.

pontként azokat a településeket vettem számításba, amelyek a közigazgatási tájékoztató lapok tanúsága szerint is központok voltak, súlyként pedig a városok 1930-as népességszámát használtam.[2] Természetesen a központ nagyságát más adattal is kifejezhettem volna, de az általános kutatói tapasztalat szerint a népességszám több szempontból is jól használható (*Bajmóczy – Kiss* 1999, 37). Elsősorban persze azért, mert egy város lakosságszáma és a funkciógazdagsága között – szabályos településhálózat esetén – erős a kapcsolat; ez az összefüggés itt, a Nyugat-Dunántúlon is fennáll. A modell konkrét alkalmazásánál a települések közti távolságok kiszámításához légvonaltávolságot használtam. A képlet alkalmazásánál fontos, hogy a távolságot milyen hatványkitevővel vesszük figyelembe: minél nagyobb a kitevő, annál nagyobb a távolság súlya. Próbaképpen 2-es és 3-as hatványkitevőt is beillesztettem a modellbe; a két eredmény között az az alapvető különbség, hogy 3-as hatványkitevő esetén a kisebb centrumokhoz aránylag nagyobb vonzáskörzet tartozik. Ebben a korszakban, amikor a távolság korlátozó szerepe a mainál erősebb volt, indokolt a magasabb kitevő használata. A tényleges és az elméleti úton meghatározott vonzáskörzetek – mindenekelőtt a vonzott terület népességszámában – jól egybeestek, a kétfajta lehatárolás eredménye között számított korreláció igen erős (r=0,94) volt (*Győri* 2003, 321).

A Nyugat-Dunántúl vonzáskörzetrendszere a XX. század elején

A vonzáskörzetek lehatárolásának első lépése a vonzásközpontok meghatározása. Kézenfekvő megoldásnak tűnt, hogy azokat a településeket tekintsem vonzásközpontnak, amelyek e térségben az 1910-es városhierarchia-vizsgálat szerint (*Beluszky–Győri* 2005, 102–111) városi funkciókat töltöttek be (25 település). Azonban a feltételezett vonzásközpontok számát több iterációs fázis során két irányban is kibővítettem. Egyrészt a potenciális központok közé felvettem azokat a városi centrumokat, amelyek a régió és az ország határain kívül estek, másrészt bekerültek azok a mikrocentrumok is, amelyeket az 1925-ös felvételnél legalább 5 település piacközpontjaként megjelölt. A régión kívül eső központok közé a következőket vettem fel:

- Magyarországon: amelyeknél a városhierarchia-vizsgálat városi szerepköröket regisztrált,
- Ausztriában: amelyek az országhatár közelében fekvő közigazgatási központok voltak, vagy legalább a 2000 fős lélekszámot elérték.[3]

[2] A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. I. rész. (A népesség főbb adatai.) (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 42.) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1912.

[3] Az *Allgemeines Verzeichnis der Ortsgemeinden Österreichs.* K. K. Statistische Zentralkomission, Wien. 1915. helységnévtár alapján.

Már itt előrebocsátom: a lista összeállításakor igyekeztem az összes potenciális központot figyelembe venni, de – a gravitációs modell tanúsága szerint – ezek közül nem mindegyik tudott vonzáskörzetet kialakítani.

Felvetődhet a kérdés, hogy szabad-e egy vonzáskörzet-vizsgálatnál az ország területén kívül eső központokat a hazaiakkal egyenrangúan kezelni. Minden bizonnyal jogosak lennének az aggályok, ha egy másik határszakaszon vizsgálódnánk. Magyarország nyugati határa viszont a Monarchia könnyen átjárható belső határa volt, amely csak csekély akadályt támasztott az emberek és az áruk forgalma előtt. Ráadásul a kapcsolattartást megkönnyítette, hogy a határ két oldalán azonos anyanyelvű emberek éltek. Mindezzel együtt ezeknek a központoknak a vonzáskörzetét nem nevezhetjük tökéletes városi vonzáskörzeteknek, mivel

- a régió határain kívül eső települések vonzása csak korlátozottan – bizonyos ágazatokra szűkítve – jelentkezhetett,
- a mikroközpontok nem (vagy alig) rendelkeztek városi funkciókkal.

A gravitációs vizsgálat bővítése során bevont településeket mutatja be az *1. táblázat*, megkülönböztetve azokat, amelyek a gravitációs modell alapján kimutatható vonzáskörzettel rendelkeztek.

A vonzáskörzet-vizsgálat eredményét a *2. ábra* mutatja be. Az eredmények interpretálása előtt fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a modellszámítással nyert értékek nem pontos – helyről helyre verifikálható – adatok, sokkal inkább arányokat, tendenciákat jeleznek. A térképen jól látható Bécs meghatározó szerepe a régió északnyugati részében. Számításaim szerint a Nyugat-Dunántúl legfontosabb vonzásközpontja a XX. század elején Bécs volt; a császárváros a Kisalföldnek a Duna jobb partján fekvő részén csaknem 90 ezer fős vonzáskörzetet mondhatott magáénak (mintegy 70 települést). Bécs markáns hatásának tulajdonítható, hogy Pozsony vonzáskörzete alig-alig lépte át a Duna vonalát, mindössze 6 Moson megyei község (8300 lakossal) tartozott Pozsony vonzáskörzetéhez. Erőteljesen korlátozta Bécs a mosoni és a Sopron vármegyei kisebb központok térszerkezet-alakító hatásának kibontakozását – és egyúttal magyarázza a nagyobb központok hiányát is –; Nezsider, Kismarton néhány falunyi vonzáskörzete szigetként helyezkedett el a bécsi hinterlandban. Rajka és Moson-Magyaróvár gyenge központi szerepét fekvésük indokolja: Bécs, Pozsony és Győr vonzáskörzetének szorításában nem tudtak nagyobb terület szervezőiként érvényesülni. Nagymarton – sőt kisebb mértékben Sopron – vonzáskörzetének féloldalasságáért is Bécs volt a felelős, bár Nagymarton környékén a közeli Bécsújhely jelenléte is érezhető volt. Bécs korlátozó szerepe nemcsak a nyugat-dunántúli városoknál érvényesült: az alsó-ausztriai központok közül mindössze a Bécstől távolabb fekvő Bécsújhely tudott Magyarországra átnyúló

1. táblázat

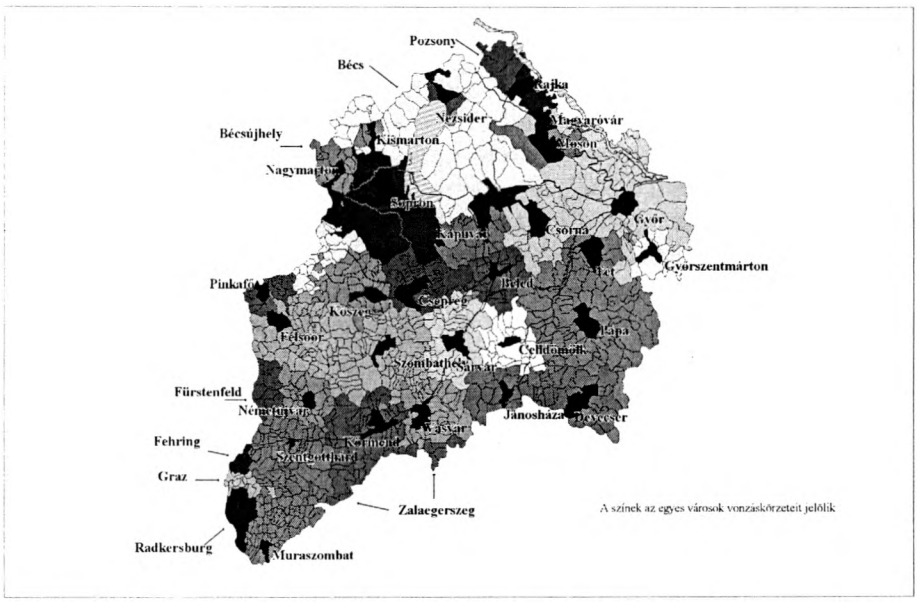
A régió határain kívül számba vett központok és a régió fontosabb mikroközpontjai

Település	Népesség 1910	Tényleges központ
Alsó-Ausztria		
Wien	2 031 498	+
Wiener Neustadt	32 874	+
Baden	14 081	
Bruck an der Leitha	5 900	+
Hainburg an der Donau	7 399	
Schwechat	8 503	
Mödling	18 067	
Neunkirchen	11 911	
Aspang Markt	2 105	
Stájerország		
Graz	151 781	+
Fehring	1 255	+
Feldbach	1 917	
Fürstenfeld	5 507	+
Hartberg	2 556	
Radkersburg	2 739	+
Maribor	27 994	
Magyarország		
Pozsony	78 223	+
Komárom	22 337	
Veszprém	14 792	
Zalaegerszeg	10 844	+
Sümeg	5 712	
Zirc	2 756	
Tapolca	6 699	+
Kisbér	4 048	
Zalaszentgrót	2 284	
Mikroközpontok		
Jánosháza	4 256	+
Beled	2 717	+
Pinkafő	2 881	+

Forrás: A K.K. Stat. Zentralk. 1915. és a KSH 1912. adatai felhasználásával saját szerkesztés.

2. ábra

A vonzáskörzetek alakulása Nyugat-Magyarországon

vonzáskörzetet kialakítani (5 község, 8500 lakossal); a modellszámítás tanúsága szerint a határ menti Bruck is mindössze egyetlen magyarországi településre gyakorolt vonzó hatást.

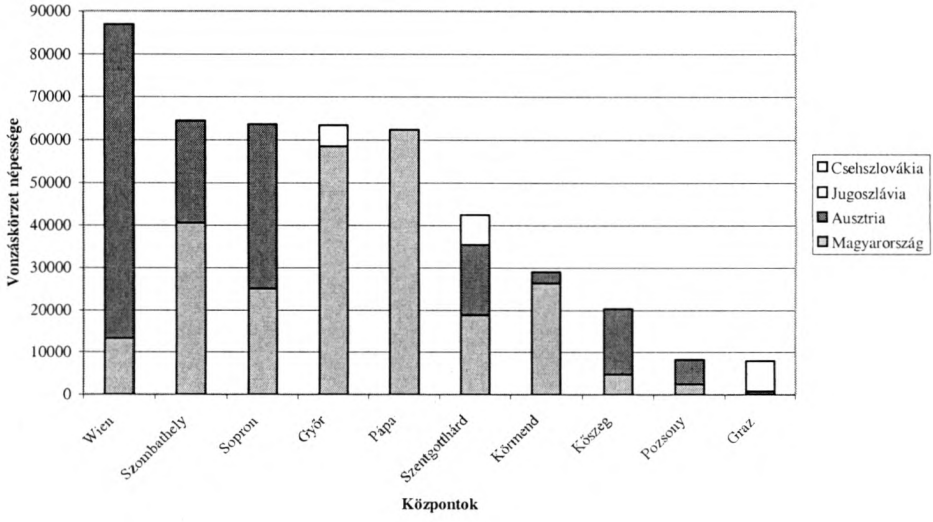
Némiképpen más volt a helyzet Vas vármegye keleti és déli részén: itt nem a potenciális központok bőséges választéka, hanem azok hiánya eredményezte, hogy a stájer városok vonzáskörzete Magyarországra is átnyúlt. Meglepetésre nemcsak Graz hatása volt kimutatható (8000 fős vonzáskörzet), jelentősnek mondható Radkersburg (12 700 fő) és Fürstenfeld (15 700 fő) hinterlandja is. Sőt még a kicsi járási székhely, Fehring is kikanyarított a határszélen egy 6 faluból álló területet (e terület lakossága nem érte el 3500 főt). Mindez igazolta azt is, hogy Muraszombat és Szentgotthárd a forgalomtól távol eső, szerény megélhetési feltételeket nyújtó, dombvidéki tájon jelentőségéhez képest túl nagy járással – és potenciális vonzáskörzettel – rendelkezett. Máshogy fogalmazva: ez az elzárt táj nem volt képest nagyobb városokat „növeszteni". De településhálózati szerepük így is kiemelkedő, még az országhatár túloldalán fekvő központok figyelembe vétele után is Szentgotthárd 42 500 fős, Muraszombat pedig 25 500 fős vonzáskörzetet mondhatott magáénak. Míg az országhatár mellett gyakori az „átvonzás", a régió déli és keleti területein erre kevés példát találunk. Lényegében egyedül Zalaegerszeg hatása volt kimutatható a vasvári

járás déli részén és az Őrség peremén: 8 település 4500 lakosának volt a zalai megyeszékhely városi központja.

A régió nagyobb központjai szinte ugyanakkora méretű vonzáskörzetet alakítottak ki: Szombathely, Sopron, Győr és Pápa körzetében 62–65 ezer ember élt. Az utóbbi két város esetében elképzelhető, hogy a tényleges vonzáskörzetük ennél valamivel nagyobb volt, Győr a Csallóközben és Komárom vármegye déli részén, Pápa pedig a Bakonyban terjeszthette ki hatóterületét. A modellszámítás igazolta a fontosabb mikrocentrumok vizsgálatba vonását is. A városhiányos területek kis központjai közül Beled és Jánosháza 16–17 ezer fős, Pinkafő pedig 11 ezer fős vonzáskörzetet alakított ki. A *3. ábra* mutatja be a trianoni határmegvonás hatását a fontosabb városok vonzáskörzeteire.

3. ábra

Vonzáskörzetek az új határok között

Forrás: Saját szerkesztés.

Jól látható, hogy az új országhatár kialakítása Pápa kivételével valamennyi jelentősebb központ vonzáskörzetét kisebb-nagyobb mértékben érintette. Bécsnek a Duna jobb parti, Kisalföldre átnyúló vonzáskörzetét szinte teljes egészében Ausztriához csatolták, potenciális vonzáskörzetének csak 15%-a maradt a határ magyar oldalán (Moson vármegyében). Arányaiban a legjelentősebb veszteség Kőszeget érte: 20 ezer fős vonzáskörzetének több mint ¾-e került a határ

túloldalára, Magyarországon mindössze 11 falu 4800 lakosa maradt. „Veszteségi" sorrendben Sopron a következő: egykori hinterlandjának kevesebb mint 40%-át tarthatta meg. Szombathely esetében fordítottak az arányok, korábbi vonzáskörzetének 63%-a maradt Magyarországon. Szentgotthárd vonzáskörzetén három állam osztozott: nagyjából hasonló méretű rész került Ausztriához és Magyarországhoz, Jugoszláviához pedig az egykori szentgotthárdi vonzáskörzet hatoda. Kisebb csonkulást szenvedett Körmend hinterlandja, ahol a vonzáskörzet 90%-a továbbra is a város területszervező hatása alatt állt. Győr esetében nehéz ítéletet hirdetnünk. Vizsgálatomból kimaradt a Csallóköz területe, azokat a településeket leszámítva, amelyek Győr vármegyéhez tartoztak (Csilizköz). Itt feltételezhető, hogy a vonzáskörzet valamivel nagyobb hányadát csatolták Csehszlovákiához. Csak érdekességként említem meg, hogy Graz Magyarországra átnyúló vonzáskörzetének jó része Jugoszláviához került, Pozsonynak a Duna jobb partjára átterjedő hinterlandja pedig Ausztriához.

Mely városok tekinthetők a határmegvonás „nyerteseinek", ha egyáltalán lehet nyertesekről beszélni? Mindenképpen megnövekedett Moson-Magyaróvár térszervező szerepe, ez a kettős város Bécs és Pozsony versenyétől egyaránt megszabadult. Növekedett a burgenlandi kisebb központok jelentősége is: Kismarton, Nagymarton, Felsőpulya, Felsőőr, Pinkafő, Németújvár versenytársak nélkül maradt, egy-egy település pedig komoly előzmények nélkül is központi funkciókra tehetett szert (pl. Burgenland déli csücskében Gyanafalva [Jennersdorf]). Kisebb mértékűnek vélhetjük néhány alsó-ausztriai stájer város szerepnövekedését (Bécsújhely, Fürstenfeld, Fehring), mivel ezek esetében már korábban is kimutatható a Magyarországra átnyúló vonzáskörzet.

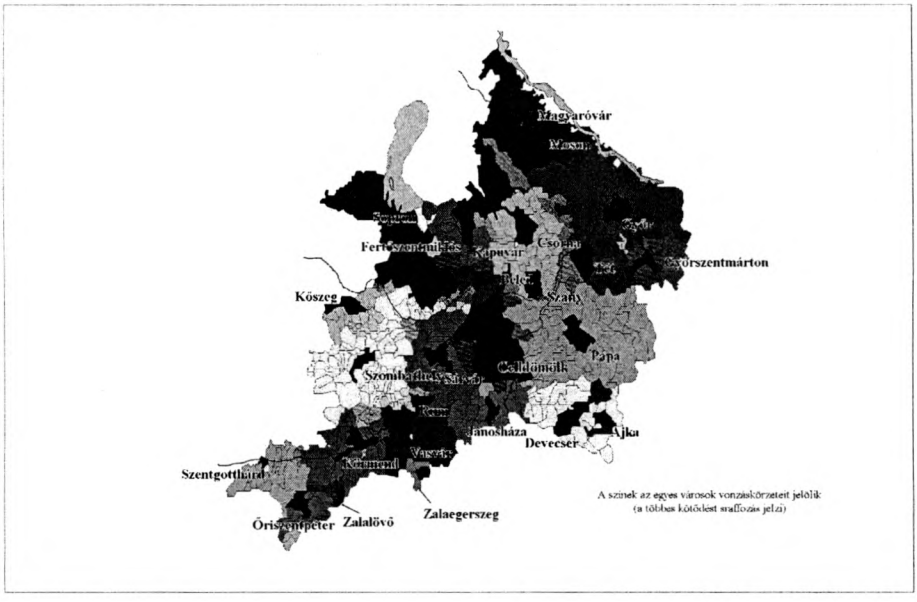
A vonzáskörzetrendszer a 20-as években

A határmegvonás után átrendeződött vonzáskörzetek feltárására a fentebb bemutatott 1925-ös közigazgatási téjékoztató lapokat használtam fel. Ez az empirikus forrás finomabb elemzést tesz lehetővé, és pontosabb következtetések levonását engedi meg, ezért interpretációmban tovább megyek a gravitációs modell tanulságainak értékelésénél, de igyekszem kerülni a hasonló következtetések ismétlését. A vonzáskörzettérkép (*4. ábra*) megrajzolása során a 9. pont első kérdésére adott válaszokat használtam fel („Hol van állandó piaca a községnek?"). Kiszámítottam az egyes vonzáskörzetek népességét is az 1930-as népszámlálás adatainak felhasználásával.[4] A több központ által vonzott település népességszámát értelemszerűen megfeleztem, illetve harmadoltam.

[4] Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. (Demográfiai adatok községek és külterületi lakott helyek szerint.) (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 83.) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp. 1932.

4. ábra

A nyugat-magyarországi vonzáskörzetek alakulása 1925-ben

A *4. ábrán* azokat a településeket tüntettem fel központként, amelyeket legalább egy másik település részleges vagy domináns központjaként megjelölt. Azokat a községeket, melyek piacközpontjukként ugyan beírták saját magukat, de rajtuk kívül egyetlen más falu sem tette ezt (ilyen volt pl. Rajka, Hegyeshalom, Káld), nem tekintettem centrumnak. Két olyan település is volt, ahol az 1910-es hierarchia-vizsgálat városi funkciókat mutatott ki, de 1925-ben nem bizonyultak kereskedelmi központnak (Rajka és Csepreg). Megállapítható, hogy a vonzáskörzetek határai ritkán estek egybe a közigazgatási határokkal. Csak a nagyobb városokra igaz, hogy járásuk teljes területe domináns vonzáskörzetük része volt, illetve vonzáskörzetük határai meghaladták saját járásukét (Győr, Sopron, Szombathely, Pápa). Több járás területén két hasonló súlyú centrum is osztozott, pl. Beled és Kapuvár, Celldömölk és Jánosháza. A megyehatárok mentén sehol sem találunk tiszta vonzáskörzeteket, és ugyanitt voltak az igazán kicsi vonzásközpontok is. Egybecseng a gravitációs modellszámítás eredményeivel, hogy a településekre a régión kívüli, magyarországi központok nem gyakoroltak vonzást: csupán Vas megye déli részén vonzódott néhány település Zalalövőhöz és Zalaegerszeghez, ezeken kívül csak egy-egy település Tapolcához, Veszprémhez és Kisbérhez. Ez alapján a térséget funkcionálisan szervező-

dő, zárt egységnek tekinthetjük. Elemzésem kibővítésére táblázatba foglaltam a központok és vonzáskörzetük népességének adatait, illetve ezek hányadosát (*2. táblázat.*)

2. táblázat

Központok és vonzáskörzetek népessége 1925-ben

Település	Centrum népessége (1930)	Vonzáskörzet népessége (1930)	Vonzáskörzet/centrum hányadosa
Győr	50 881	76 987	1,5
Szombathely	35 758	62 286	1,7
Pápa	21 356	57 728	2,7
Sopron	35 895	45 298	1,3
Csorna	8 498	38 186	4,5
Moson-Magyaróvár	14 977	34 118	2,3
Sárvár	9 334	29 252	3,1
Körmend	7 649	26 610	3,5
Celldömölk	6 100	22 617	3,7
Vasvár	4 532	18 775	4,1
Kapuvár	9 536	18 662	2,0
Devecser	4 305	17 840	4,1
Szentgotthárd	3 258	16 632	5,1
Jánosháza	4 225	11 706	2,8
Beled	2 965	9 679	3,3
Győrszentmárton	3 142	6 923	2,2
Kőszeg	8 537	6 822	0,8
Tét	4 617	2 490	0,5
Fertőszentmiklós	3 384	2 368	0,7
Ajka	2 834	1 871	0,7
Szany	3 409	1 046	0,3
Őriszentpéter	1 407	540	0,4
Rum	1 430	364	0,3

Forrás: A KSH 1932 adatainak felhasználásával saját szerkesztés.

A településeket a vonzott népesség és a centrumban élő népesség aránya alapján három csoportba sorolhatjuk. Az első csoport megfelel a megyeközponti-középvárosi hierarchiaszintnek. Itt a vonzott terület népessége a központ né-

pességét 1,5–2,5-szer múlta felül. Ezek a városok: Győr, Sopron, Szombathely, Pápa és Moson-Magyaróvár. A csoportból két település vált ki, Sopron mutatója csupán 1,26, amit az új határ megvonásakor kialakuló perifériás fekvésével magyarázhatunk, míg Pápa mutatója 2,7 – ez az a középváros, amelynek vonzáskörzetét biztosan nem érintette a határmegvonás. Moson-Magyaróvár esetében pedig központi szerepkörének megerősödését is regisztrálhatjuk. A második szint a kisvárosok csoportja. Szignifikánsan elválik az előzőtől: a vonzott terület lakossága 3–5-szöröse a központ lakosságának. A csoportból kiemelkedik a lakosságszámához képest előkelő hierarchiaszintű Szentgotthárd (5,1), pedig a határmegvonás során vonzáskörzetének több mint felét elveszítette. A csoport átlagától messze elmarad Győrszentmárton (2,2), Kapuvár (1,9) és Kőszeg (0,79) értéke. Míg Győrszentmárton – a mai Pannonhalma – vonzáskörzetét Győr közelsége árnyékolta be, addig Kőszeg vonzáskörzetét – és magát a várost – észak felől az új határ zárta le, délről pedig Szombathely korlátozta. (Emlékeztetőül: a gravitációs modell tanúsága szerint Kőszeg egykori vonzáskörzetének ¾-e a határ túloldalára került.) Kapuvár pedig saját járásában nem tudta a domináns centrum szerepét betölteni Beled mellett. A harmadik csoportot a mikrokörzeti hierarchiaszintű települések alkotják, náluk a mutató értéke 1-nél kisebb. A mikrocentrumok nagy számú előfordulása jelzi a forgalmi árnyékokban, megyehatárok mentén betöltött térszervező szerepüket.

Összegzés

Tanulmányomban arra tettem kísérletet, hogy felrajzoljam a Nyugat-Dunántúl XX. század eleji vonzárskörzetrendszerét és bemutassam a trianoni határmegvonásnak a városi vonzáskörzetekre gyakorolt hatását. A vizsgálat rámutatott arra, hogy ekkoriban a régiót jó térlefedést biztosító, arányosan kiépült városhálózat jellemezte, városhiányos területeket csak a perifériákon találunk. A határokon átnyúló vonzáskörzetek gravitációs modell segítségével végrehajtott feltárása aláhúzza Bécs fontosságát. A birodalmi székváros rendelkezett a Nyugat-Dunántúlon a legnagyobb vonzáskörzettel, és az országhatár mentén jó néhány ausztriai város hinterlandja átterjedt Magyarországra. A régió térszerkezete nemcsak a vonzáskapcsolatokban igazodott Ausztriához, illetve Bécshez; ugyanez a „nyugati hatás" figyelhető meg a fejlettségi términtázat vizsgálatakor is (*Győri* 2006). Mindezek a jellegzetességek megvilágítják, hogy e régió erősebben kapcsolódott az alsó-ausztriai, bécsi centrumtérséghez, mint Magyarország centrumához.

A trianoni határmegvonás itt is, mint annyi más tájon, kettévágta a városi vonzáskörzeteket; míg a határszélre szorult városi központok többsége Magyarországon maradt, hinterlandjuk egy része az új államokhoz került. A határmeg-

vonás legnagyobb vesztese Kőszeg, de elveszítette korábbi vonzáskörzetének több mint felét Sopron és Szentgotthárd, 2/5-ét Szombathely, valamint kisebb csonkulás érte Győr és Körmend vonzáskörzetét is. A határ túloldalán pedig kiterjedt várostalan térségek jöttek létre.

Irodalom

Bajmócy P. – Kiss J. 1999: Megyék, régiók és központjaik – modellek tükrében. – *Tér és Társadalom* 1–2. 31–51. o.

Beluszky P. – Győri R. 2005: *Magyarország városhálózata a 20. század elején.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

Győri R. 2003: A Kisalföld valódi és elméleti vonzáskörzetei a XX. század elején. In Frisnyák S. – Tóth J. (szerk.): *A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza.* Nyíregyháza–Pécs. 315–324. o.

Győri R. 2006: Bécs kapujában. Területi fejlettségi különbségek a Kisalföld déli részén a 20. század elején. – *Korall,* 2006. június. 231–250. o.

Hajdú Z. 1981: A Dél-Dunántúl 1925. évi vonzáskörzet-rendszere. In Tóth T. (szerk.): *Az igazgatás és a gazdaság területi rendszere.* Pécs, MTA DTI Közlemények 28. 183–213. o.

Hajdú Z. 1987: *Településhálózat és közigazgatási területszervezés a Dél-Dunántúlon.* (Területi és települési kutatások 1.) Budapest, Akadémia Kiadó.

Kogutowicz K. 1936: *Dunántúl és a Kisalföld írásban és képben. I–II.* Szeged, M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Földrajzi Intézete.

Kovács Z. 1987: Kereskedelmi centrumok és vonzáskörzetek Heves megyében. – *Földrajzi Értesítő,* 3–4. 253–272. o.

Kovács Z. 1990: A határ menti területek központhálózatának átalakulása az első világháború után. – *Földrajzi Közlemények,* 1–2. 3–16. o.

Nemes Nagy J. 1998: *A tér a társadalomkutatásban.* Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.

Sikos T. T. (szerk.) 1984: *Matematikai és statisztikai módszerek alkalmazási lehetőségei a területi kutatásokban.* (Földrajzi Tanulmányok 19.) Budapest, Akadémiai Kiadó.

Tóth I. 2006: *A nyugat-magyarországi kérdés 1922–1939. Diplomácia és helyi politika a két világháború között.* Sopron, Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára.

Wallner E. 1930: „A burgenlandi kérdés" – *Földrajzi Közlemények.* 145–150. o.

A VALLÁSI TÉRSZERKEZET ÉS AZ ÁLLAM–EGYHÁZ KAPCSOLATOK VÁLTOZÁSA MAGYARORSZÁGON A 11. SZÁZADTÓL NAPJAINKIG

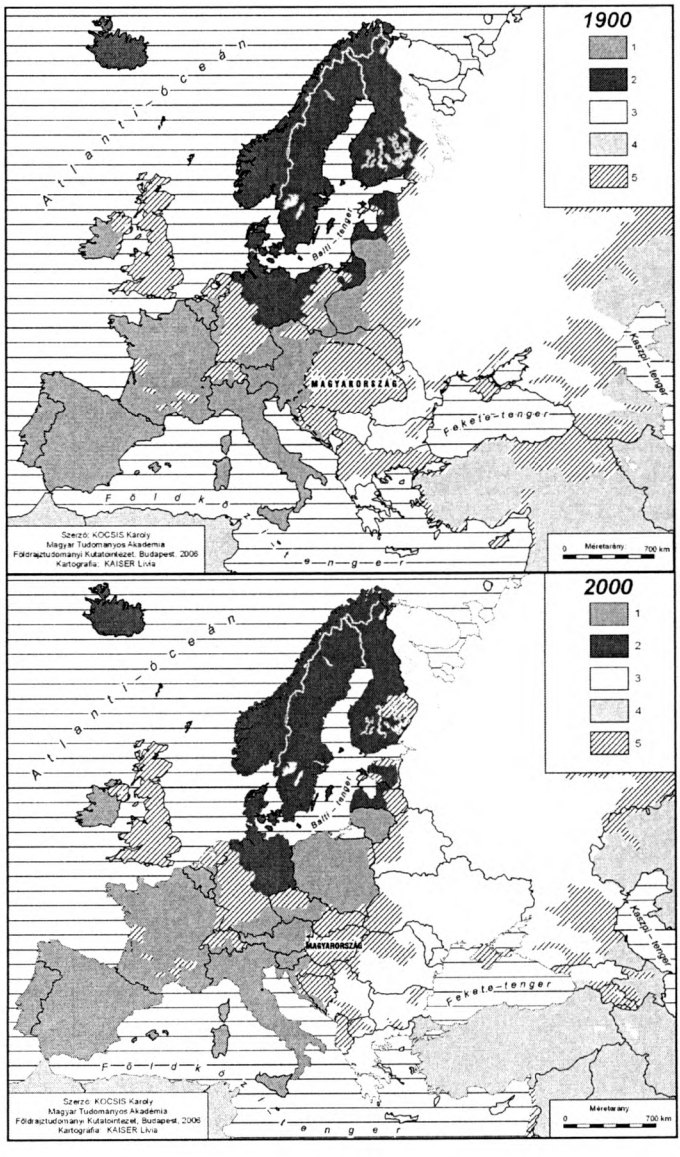
Kocsis Károly

Bevezetés

A Kárpát-medence Rokkan nevezetes geoökonómiai–geopolitikai modelljében (*Rokkan* 1981) az egyik legtökéletesebb átmeneti területnek számít. Az állam–gazdaság dimenzióban, a nyugat–kelet irányú gazdasági fejlettségi lejtőn mind a mai napig átlagos mutatók jellemzik. Itt, ahol a gazdasági és politikai hatalom koncentrálódása a 20. század végéig változatlan maradt, a társadalmi modernizációra, a feudalizmus elemeinek végső lebontására a Nyugathoz képest meglehetősen későn (a 20. század derekán) került sor. A Kárpát-medence Rokkan „állam–kultúra dimenziójában" a protestáns Észak és a katolikus Dél között is a gazdaságihoz hasonló átmeneti területnek számít. Rokkan modelljét Európa keleti felére is kiterjesztő Madeley (2003) a katolikus, evangélikus és ortodox monokonfesszionális blokkok között húzódó, ÉK–DK-i és É–D-i irányú multikonfesszionális övezetek létét mutatta ki. Madeley térképét korrigálva (*1. ábra*) kimutatható, hogy az 1054-es ortodox–katolikus (K–Ny-i) és az 1517 utáni protestáns–katolikus (É–D-i) egyházszakadás törésvonalai mentén létrejött multikonfesszionális övezetek a Kárpát-pannon térségben találkoztak. A 17–18. században a Habsburg tartományokban (főként Cseh–Morvaországban), a lengyel és litván területeken lezajlott rekatolizáció eredményeként a Madeley által kimutatott, Írországtól a Dél-Balkánig húzódó, ÉNy–DK-i multikonfesszionális övezetet egy, az osztrák tartományoktól Litvániáig (sőt Lettország keleti részéig) húzódó, összefüggő, máig megfigyelhető, az evangélikus és ortodox blokkok közé ékelődő római katolikus zóna vágta ketté. Madley másik, É–D-i (a nyugati és keleti kereszténységet elválasztó) multikonfesszionális övezete – főként a Balkánon és a mai lengyel területeken lezajlott 20. századi etnikai–vallási tisztogatások eredményeként – kisebb–nagyobb régiókra zsugorodott, melyek közül legnagyobb a Kárpát-medencét fedi.

1. ábra

Magyarország és az európai monokonfesszionális blokkok, multikonfesszionális övezetek (1900-ban és 2000-ben)

Jelmagyarázat: 1. Római katolikus; 2. Evangélikus; 3. Ortodox; 4. Muzulmán monokonfesszionális blokk; 5. Multikonfesszionális övezet.

Forrás: saját szerkesztés.

Ez a tanulmány egy kísérlet arra, hogy ezen multikonfesszionális európai nagytáj, Magyarország történelmi és mai területén a vallási térszerkezetet, az állam és egyház kapcsolatát és a szekularizáció térbeli sajátosságait bemutassa a magyar államalapítástól napjainkig.

Történeti háttér

A kelet felől mai hazájukba vándorló Árpád magyarjai már a 6. századtól kapcsolatba kerültek a bizánci görög egyházzal, és 9. századi honfoglalásuk után, a 10. század derekáig a magyar törzsfők és a déli, keleti magyarok ezen egyház befolyása alá kerültek (*Gergely* 1991, 50). A 10. század utolsó évtizedeiben Géza nagyfejedelem szakított a bizánci orientációval és fia, a magyarok első királya, Szent István a Német-Római Császárság és Róma támogatásával megvetette az önálló nyugati-keresztény (katolikus) magyar királyság alapjait (1001). Ezt követően a magyar királyság és a magyar katolikus egyház megszervezése szerves egységben történt. Az addig a sámánizmushoz, totemizmushoz és az ortodox kereszténységhez vonzódó magyarok végleges katolizálása, a nyugati-keresztény világhoz való csatolása a 11. században zárult le. Az államszervezettel rendkívül szorosan összefonódó katolikus egyház dominanciája ellenére az ortodox egyház nem szorult ki teljesen az ország területéről, sőt az ortodox románok, ruszinok 13. századtól, a szerbek 15. századtól felgyorsult bevándorlása miatt egyre nagyobb jelentőségre tett szert. A 15. század végén ez utóbbi etnikumoknak köszönhetően az ország 3,1 milliónyi (89,7%-ban katolikus) népességének tizede már a keleti kereszténységhez tartozott (*1. táblázat*).[1]

A középkori, katolikus dominanciával jellemezhető vallási struktúra a 16. század első felében, az oszmán (török) hódítás, eszmei–politikai káosz évtizedeiben, az Európában 1517-től kibontakozó reformáció egyre nagyobb magyarországi sikerei és az ortodox felekezetű szerbek, románok, ruszinok, illetve kisebb mértékben a megszálló muzulmánok (bosnyákok, törökök) növekvő bevándorlása következtében alapvetően átformálódott. A 16. és 17. század fordulója tájékán a három részre (Habsburg-, Oszmán-Magyarország, Erdély) szakadt ország népességének kb. 70%-a protestánsnak számított. A németek és szlovákok szinte

[1] Az 1495-re vonatkozó népességi és vallási becsléseink az alábbi publikációkon nyugszanak: *Kubinyi* 1996, *Szabó* 1941. A Kubinyi A. által becsült vármegyei népességszámok és részben Szabó I. nyomán az 1495-ös kb. 3,1 milliónyi magyarországi lakosból hozzávetőlegesen 89,7% katolikus (2 070 000 magyar, 340 000 szlavón, horvát, vend, 200 000 német, 170 000 szlovák), 10% ortodox (180 000 román, 100 000 szerb, 30 000 ruszin) és 0,3% (10 000) zsidó létét feltételezhetjük.

1. táblázat

Magyarország (a Kárpát-medence) népessége vallási összetételének változása (1495–1910)

Felekezetek	1495	1590	1787	1869	1910	1495	1590	1787	1869	1910
	ezer lélek					százalékban				
Összes lakos	3100	3100	9360	15 417	20 886	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Római katolikus	2780	300	4485	7 502	10 888	89,7	9,7	47,9	48,7	52,1
Görög katolikus			709	1 593	2 025			7,6	10,3	9,7
Református		1300	1258	2 024	2 621		41,9	13,4	13,1	12,5
Evangélikus		780	824	1 109	1 340		25,2	8,8	7,2	6,4
Unitárius		100	35	54	74		3,2	0,4	0,3	0,4
Ortodox	310	600	1961	2 580	2 987	10,0	19,3	21,0	16,7	14,3
Zsidó	10	20	84	552	932	0,3	0,7	0,9	3,6	4,5
Egyéb			4	3	19			0,0	0,1	0,1

Forrás: 1495, 1590, 1787 a szerző becslései, 1869–1910 népszámlálási adatok.

teljes egésze ekkor már a lutheri (ágostai evangélikus) tanokat vallotta, míg a magyarok kb. 90 %-a az 1550-es évektől kezdve inkább a svájci reformáció (Zwingli, Calvin, Bullinger) hívévé vált. A 16. század második felében főként az erdélyi magyarok körében rendkívüli jelentőségre tett szert az unitárius (antitrinitárius) egyház is. Az európai vallásháborúk idején a többé-kevésbé még független keleti Magyar Királyság területén (1570-től új néven: az Erdélyi Fejedelemségben) került sor elsőként a vallási pluralizmus törvényi védelmére, a vallási tolerancia törvényes megnyilvánulására, amikor az országgyűlés 1557-ben az evangélikus, 1564-ben a református, 1568-ban az unitárius vallás védelmét deklarálta és egyenjogúsította a katolikussal. Katolikusnak csupán a horvátok és a magyarok egy kis része (Székelyföldön Csík- és Kászonszéken, Moldvában, a Jászságban, illetve Pozsony, Nagyszombat környékén, a Nyugat-Dunántúl egyes részein) maradt meg (*Tóth* 2005). A szerbek, románok és ruszinok – főként az elpusztult, elmenekült katolikus (magyar, német) lakosság helyén és a még lakatlan területeken tapasztalható – fokozatos térfoglalása következtében Szlavónia, a Délkelet-Dunántúl, a Bácska, a Bánság, a Déli-Kárpátok, az Erdélyi-középhegység és az Északkeleti-Kárpátok ortodox többségű területté vált. A török hódoltsági terület igazgatási központjaiba, erődítményeibe pedig növekvő számú muzulmán (bosnyák és török) költözött.

A katolicizmus rendkívüli mértékű visszaszorulására az európai katolikus egyház legfőbb világi-hatalmi oszlopának számító (spanyol és osztrák) Habs-

burg-birodalom a 17–18. században egyre inkább erőszakos ellenreformációval, katolikus megújhodási mozgalommal válaszolt.[2] A „cuius regio, eius religio" elve alapján a társadalom vezető rétegeit és őket követve a lakosságnak nagy részét sikerült rekatolizálásra késztetniük (*Gesztely* 1991, 53). Ennek és a kíméletlen protestáns üldözéseknek eredményeként a 17. században a Habsburg-fennhatóság alatt lévő területeken az evangélikus illetve református jobbágyság tömegei is kénytelenek voltak áttérni vagy a török hódoltsági illetve erdélyi területekre menekülni. Az ellenreformáció kezdeti sikerei közé tartozott még az ortodox ruszinoknak a katolikus egyházzal való egyesülése is (1646, Ungvári unió).[3] A 17–18. század fordulójától, a törökök magyarországi kiűzésétől és a protestáns magyar fejedelemség, Erdély bekebelezésétől kezdve a jezsuiták irányításával és hatékony állami támogatással az ellenreformáció súlypontja már egyre inkább a felszabadított területekre kezdett áthelyeződni. Az ország nyugati és északi, az osztrák tartományok közelében lévő területeiről tömegesen menekültek el a rekatolizálni nem óhajtó, egyben a földesúri terhektől ilyen módon is szabadulni kívánó evangélikus és református lakosok (szlovákok és magyarok) a háborúk során elnéptelenedett központi és déli területekre. Az ellenreformáció sikerein felbuzdulva a nemzeti-társadalmi emancipációra és politikai előnyökre vágyó erdélyi ortodox románság (főleg északi) hatoda is csatlakozott a katolikus egyházhoz (1699). Az áttérítéseken kívül a katolicizmus pozícióit kívánták erősíteni – főként a 18. század első felében – azok a telepítések, melyek a visszafoglalt, mezőgazdaságilag rendkívül értékes, főként déli területeken (Bácska, Bánság, Kelet-Szlavónia) államilag támogatták a katolikusok (többnyire németek) letelepítését. Az ellenreformáció eredményeként a protestánsok aránya a 16. század és a 18. század vége között 70%-ról 23%-ra csökkent, míg a katolikusoké 9,7%-ról 55,1%-ra nőtt (római katolikusok 48,8%, görög katolikusok 6,3%) (Wellman 1989, 69). A 18. században az osztrák fennhatóság alatt lévő cseh, morva, lengyel tartományokban hozott szigorú korlátozó intézkedések elől olyan nagy mértékű volt a zsidók bevándorlása Magyarországra, hogy lélekszámuk 1720 és 1790 között 12 ezerről 88 ezerre nőtt. Az említett migrációk és felekezeti áttérések következtében – Európa nyugati és középső területeihez képest egy évszázados késéssel (ld. *Henkel–Knippenberg* 2005, 1)[4] – csu-

[2] Magyarországon az ellenreformáció a tridenti zsinattól (1545–63) 1791-ig tartott. Legnagyobb sikereket elérő, vezető személyiségének Pázmány Péter esztergomi érsek (1616–1637) számított.

[3] Az ortodox vallásúak egy részének a katolikus egyházhoz való csatlakozása a Breszti unióval (1596) kezdődött és a belorusz, ukrán, lengyel etnikai terület határvidékén élő ortodoxokat érintette. Ettől kezdve megnevezésük: bizánci rítusú v. görög katolikus, vagy unitus.

[4] Európa említett területein az augsburgi (1555), münsteri és osnabrücki (1648) egyezményekben kimondott „cuius regio, eius religio" elv érvényesítése alapján a vallási térszerkezet lényegében már a 17. század derekán stabilizálódott.

pán a 18. század végére alakult ki az a vallási térszerkezet, mely lényegében 1944-ig fennállt. A 18. század végén II. József császár 1780. évi (az 1791-es országgyűlés által jóváhagyott) türelmi rendelete jelentette az ellenreformáció végét, a vallásszabadság törvényes garanciáját, mely új fejezetet nyitott Magyarországon az állam és a különböző vallások kapcsolatának történetében. Az 1790. évi 28. tc. és 1791. évi 26., 27. tc. révén megszűnt a katolikus egyház államegyház jellege, de hatalmi dominanciáját egészen 1945-ig megőrizte.

A 19. században, különösen az osztrák–magyar kiegyezést (1867) követő liberális korszakban nagy léptekkel haladt a nem római katolikus egyházak emancipálása. 1867-ben a 17. tc. a zsidók polgári és politikai egyenjogúságát, 1868-ban a görög katolikus, a román és szerb ortodox, 1881-ben a református, 1891-ben az evangélikus egyház autonómiáját mondták ki. 1895-ben (42. és 43. tc.) a zsidók vallási egyenjogúsítása mellett a vallásszabadságot alapvető emberi és polgári szabadságjogként definiálták. Ez utóbbi törvény alapján a magyarországi felekezeteket három kategóriába sorolták: 1. „bevett", 2. „elismert", 3. „el nem ismert vagy tűrt". Az állami támogatást kapó „bevett felekezetekhez" a római, görög, örmény katolikusok, a szerb és román ortodoxok, a reformátusok, az evangélikusok, az unitáriusok és az izraeliták; a szabadon működő, de állami támogatást nem élvező „elismertekhez" pl. a baptisták, a muzulmánok; a rendőri felügyelet alatt álló „el nem ismertekhez" pl. az adventisták, Jehova tanúi vagy a nazarénusok tartoztak. A 19. században a magyarországi vallásszabadság és a nem magyar nemzeti egyházak autonómiája tette lehetővé, hogy a nem magyarok többségénél a nemzetté válás, a nemzeti ébredés vallási-egyházi keretek között zajlott le (pl. a szerbeknél az ortodox, a románoknál, ruszinoknál a görög katolikus, a horvátoknál a római katolikus, a szlovákoknál az evangélikus egyház játszotta a „nemzetébresztő" szerepét). Az államalkotók, a nagy asszimilációs erővel rendelkező, mind nyelvi, mind vallási tekintetben befogadó magyarok nemzetté válása e században politikai keretek között ment végbe, és a nemzetnek az állampolgársági alapú („francia típusú") felfogását favorizálták.

A 19. század első felében a legfeltűnőbb változást a felekezeti struktúrában az ortodoxoknak a görög katolikus hitre való növekvő számú áttérése jelentette. A görög katolikusok országos aránya 1790–1869 között 6,3%-ról 10,3%-ra nőtt, az ortodoxok arányának 20,9%-ról 16,7%-ra csökkenésével. A katolikus hitre való egyre nagyobb mértékű áttérésre különösen az észak-erdélyi románok voltak hajlandók. A román görög katolikusok megerősödését fejezte ki az a tény, hogy 1853-ban létrejött a Gyulafehérvár-Fogarasi érsekségük, mely függetlenül Esztergomtól közvetlenül a Vatikán fennhatósága alá tartozott. A katolikus egyház vonzó politikai helyzetével összefüggő áttérések mellett az egyes felekezetek eltérő természetes szaporodása a római katolikusok javára és az evangélikusok, illetve reformátusok rovására számottevőbb arányeltolódást okozott. 1790 és 1910 között a római katolikusok aránya 48,8%-ról 52,1%-ra nőtt, a protes-

táns felekezeteké 23%-ról 19,3%-ra csökkent. Az Orosz Birodalom területén 1835–1917 között 94%-ban az ún. „elhatárolt területen" élő kb. 5 milliónyi zsidó ellen elkövetett pogromokkal, zsidóüldözésekkel és ugyanakkor a Magyar Királyságban a zsidókkal szemben hozott liberális intézkedésekkel összefüggő hatalmas bevándorlási hullám eredményeként a Magyarországon élő izraeliták száma az 1790-beli 88 ezerről 1910-ben 932 ezerre, arányuk 0,9%-ról 4,5%-ra nőtt. A főként kereskedelemmel és konjunkturális iparral foglalkozó, rövid idő alatt jelentős gazdasági befolyásra szert tett zsidóság a fővároson, Budapesten kívül többnyire az északkeleti területeken és a fontosabb piacközpontokban települt le. A Magyarország teljes történelmi területén lefolytatott utolsó magyar népszámlálás (1910) során a 20,9 millió lakosból 52,1%-ot római, 9,7%-ot görög katolikusként, 14,3%-ot ortodoxként, 12,5%-ot reformátusként, 6,4%-ot ágostai hitvallású evangélikusként, 4,5%-ot izraelitaként írtak össze. Ekkor a szerb anyanyelvűek 99,4%-a ortodox, a horvátok 98,8%-a római katolikus, a ruszinok 98,1%-a görög katolikus vallású volt. A római katolikusok a magyarok, németek, szlovákok esetében 59–71%-os súlyt képviseltek. A románok 61%-a ortodox, 38,4%-a görög katolikus felekezetű volt. A magyarok súlya az unitárius (98,6%), református (98,2%) és izraelita (75,6%) vallásúak körében volt különösen nagy. A római katolikusok a Vukovár–Temesvár–Arad–Szolnok–Miskolc–Kassa–Bártfa vonaltól nyugatra eső területeken, a görög katolikusok az északkeleti ruszin és román etnikai területen, az ortodoxok a dél-erdélyi, körös-vidéki és bánsági román és a szerb etnikai területen képeztek abszolút többséget. A fentieken kívül nagyobb kiterjedésű vallási területtel már csak a reformátusok rendelkeztek a Tisza–Fehér-Körös vonaltól keletre fekvő magyar etnikai területeken (*1. ábra*).

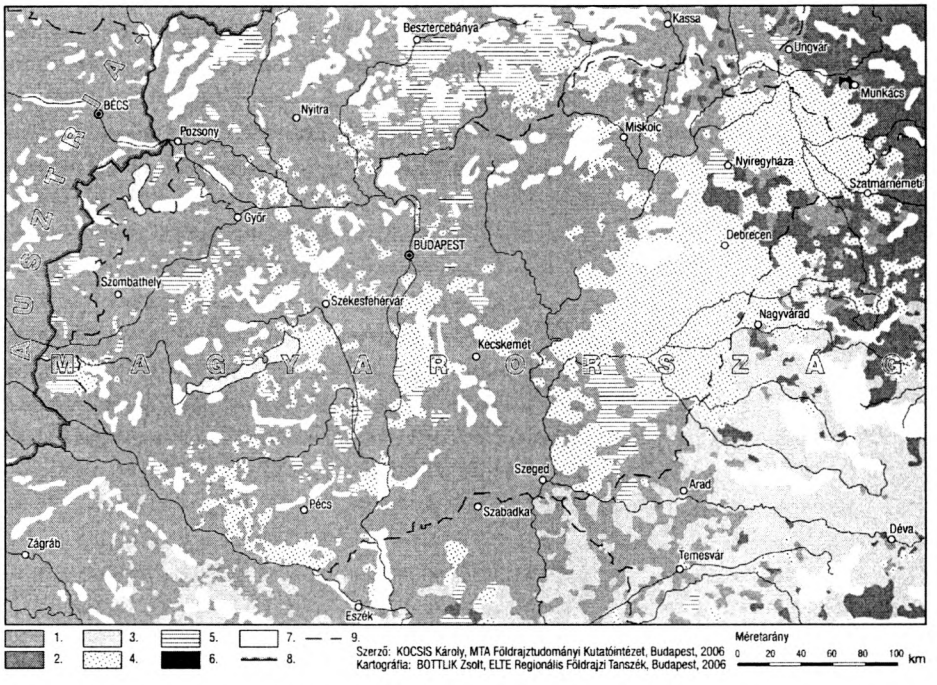
Az egyház–állam kapcsolatok és a változó vallási térszerkezet a 20. században

Magyarország az 1. világháborút követően az 1920-as trianoni békeszerződés értelmében területének 71,4%-át, magyar népességének 33%-át (az ortodox vallásúak 98%-át, a görög katolikusok 91,9%-át, az evangélikusok 63,9%-át, a római katolikusok 56,2%-át, az izraelita népesség felét) vesztette el (*1–2. táblázat*). Az 1918–1924 közötti időszakban az új államhatárokkal összefüggésben nagy arányú migrációk zajlottak le. Az elcsatolt területekről 350 000 (túlnyomórészt római katolikus, református, izraelita) magyar menekült át a trianoni államterületre, ugyanakkor kb. 20 000 ortodox (főként szerb) hagyta el az országot (*Petrichevich-Horváth* 1924). Az említett migrációk számottevően nem módosították a felekezeti struktúrát. A két világháború közötti, Európa más ország-

gaihoz hasonlóan fokozódó antiszemitizmussal terhelt időszakban többször csorbították a vallásszabadságot, az izraelita felekezetű magyar állampolgárok emberi és polgári jogait. A náci Németország fokozódó befolyása és a felbátorodott magyar szélsőjobb követelése miatt 1938–1942 között számos, a zsidó lakosságot hátrányosan megkülönböztető, gazdasági, társadalmi és magánéletbeli szankciókkal sújtó törvényt hoztak.[5] A 2. világháború idején – az 1938–1941 közötti magyar területi revíziós sikereknek, a magyar többségű, 1920-ban

2. ábra

Magyarország mai területének és szomszédságának vallási térképe (1910)

Jelmagyarázat: A hívők abszolút vagy relatív felekezeti többsége: 1. római katolikus; 2. görög katolikus; 3. ortodox; 4. református; 5. evangélikus; 6. zsidó; 7. lakatlan vagy állandó település nélküli terület; 8. államhatár (1910); 9. államhatár (2006).

Forrás: Az 1910. évi magyar népszámlálás adatai alapján saját szerkesztés.

[5] 1938. évi 15. tc. (Értelmiségi és szabadfoglalkozásúak kamaráiban a zsidók arányát 20%-ban maximálta), 1939. évi 4. tc. (A zsidók arányát az értelmiségi pályákon 6%-ban, az iparban, kereskedelemben 12%-ban maximálta. Megtiltotta a zsidók alkalmazását az állami és közintézményekben), 1941. évi 15. tc. (Megtiltotta a zsidók és nem zsidók közötti házasságot.), 1942. évi 15. tc. (A zsidók mező- és erdőgazdasági vagyonának kisajátítása.)

2. táblázat

A népesség vallási összetételének változása Magyarország mai területén (1910–2001)

Felekezetek	1910	1930	1941	1949	2001	1910	1930	1941	1949	2001
	ezer lélek					százalékban				
Össznépesség	7612	8685	9316	9205	10 198	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Római katolikus	4774	5631	6120	6240	5 289	62,8	64,8	65,7	67,8	51,9
Görög katolikus	165	201	234	248	269	2,2	2,3	2,5	2,7	2,6
Református	1633	1813	1935	2015	1 623	21,5	20,9	20,8	21,9	15,9
Evangélikus	484	534	557	482	305	6,4	6,1	6,0	5,2	3,0
Unitárius	5	7	8	9		0,1	0,1	0,1	0,1	
Ortodox	61	40	38	36	15	0,8	0,5	0,4	0,4	0,2
Baptista		9	18	19	18		0,1	0,2	0,2	0,2
Zsidó	471	445	401	134	13	6,2	5,1	4,3	1,5	0,1
Egyéb vallásos	19	5	5	8	79		0,1		0,1	0,8
Nem vallásos				12	1 483				0,1	14,5
Ismeretlen vallású				2	1 104					10,8

Forrás: Népszámlálási adatok.

elcsatolt területek visszatérésének eredményeként – az ország területe 93 073 km²-ről 171 753 km²-re, népessége 8,7 millióról 14,7 millióra nőtt. Az 1941-es népszámlálás szerint a korabeli ország területén a népesség 55%-a római, 11,6%-a görög katolikusnak, 19%-a reformátusnak, 5%-a evangélikusnak, 4,9%-a izraelitának, 3,8%-a ortodoxnak vallotta magát. Az ország jelenlegi területére vonatkoztatva a felekezeti arányok a következők voltak: 65,7% római, 2,5% görög katolikus, 20,8% református, 6% evangélikus, 4,3% izraelita, 0,4% ortodox. Jóllehet a népszámlálás idején csupán 725 000 lakos (ebből 401 000 a mai területen) vallotta magát izraelitának, de az 1939. évi 4. tc. és az 1941. évi 15. tc. alapján az addig kikeresztelkedettekkel (100 000 fő, ebből a mai területen 89 640 fő) együtt 825 000 lakost tekintettek a hatóságok zsidónak (*Lévai* 1948, 463, *Stark* 1989, 26). Ebből a zsidóként kezelt, magát több mint 80%-ban magyarnak valló lakosból 1941–44 között 681 ezret (ebből 618 ezret az 1944. március 19-i német megszállás után) deportáltak (kisebb részt megöltek). A holocaustot helyben túlélt illetve a deportálásból visszatért zsidók együttes száma 1945 végén az 1941–44 közötti területen 260 500, a mai területen 195 000 (ebből Budapesten 144 000 fő) volt (Stark 1989, 26).

A 2. világháború után, 1945 és 1948 között – az ismételt államhatalmi-területi változásokat[6] követően – lezajlott, több százezer lakost érintő migrációk (evakuálások, menekülések, kiutasítások, deportálások, önkéntes betelepülések, repatriálások stb.) következtében jelentős átalakulások zajlottak le a térség etnikai és vallási struktúrájában. Magyarország mai területéről 1948-ig 254 712 (katolikus, evangélikus) német menekült el, lett kitelepítve, ill. került hadifogságba (*Czibulka* 2004, 278). A magyar–csehszlovák lakosságcsere-egyezmény (1946) értelmében 1947–48 között 73 273 (katolikus, evangélikus) szlovák hagyta el az országot (*Vadkerty* 1999, 166). Az evangélikus németek és szlovákok tetemes részének távozásával az evangélikusok száma 1941–49 között 557 ezerről 482 ezerre csökkent. A jórészt Izraelbe történt kivándorlás miatt tovább folyt a háborút túlélt zsidóság exodusa, melynek következtében 1945 vége és 1949 között az izraeliták száma 195 ezerről 134 ezerre csökkent. Ezen időszakban ugyanakkor az elcsatolt (mai romániai, szlovákiai, szerbiai, ukrajnai) területekről 230.100 (református, katolikus) magyar menekült át, lett kitelepítve, kiutasítva a mai magyar államterületre (*Stark* 1989, 74). Ez utóbbi magyar menekülttömegnek köszönhető, hogy a 20. században első alkalommal a reformátusok száma 1941–49 között nagyobb ütemben (4,1%-kal) nőtt mint a római katolikusoké (2%). A jelentős részben református magyar menekültek és alföldi magyar agrártelepesek túlnyomó részét az eltávozott katolikus, evangélikus németek és szlovákok helyére telepítették, mely Békés, Nógrád és Tolna megyékben az evangélikus többségű területek összezsugorodását, egyes volt katolikus német területeken (pl. Moson megye, Budapest környéke) a magyar reformátusok feltűnő térnyerését eredményezte. A telepítések lecsillapodását követően, 1949-ben került sor a szocialista időszakot megelőző utolsó olyan népszámlálásra, mely a vallási-felekezeti hovatartozásra is rákérdezett. Az ez időpontban összeírt 9,2 millió lakosnak 67,8%-a római, 2,7%-a görög katolikusnak, 21,9%-a reformátusnak, 5,2%-a evangélikusnak, 1,5%-a izraelitának vallotta magát. A kommunista diktatúra hatalomra jutásának évében a népességnek még csak 0,1%-a (12 ezer fő) tartotta magát nem vallásosnak, ateistának.

A 20. század derekán nem csupán a népesség etnikai, felekezeti struktúrája alakult át jelentősen, hanem az állam és egyház kapcsolata is. Az 1945. évi 600. sz. kormányrendelet következtében, mely a 100 kat. hold feletti birtokok kisajátításáról döntött, az egyházak földbirtokaik és ez által jövedelmeik tetemes részét (pl. a katolikus egyház birtokainak 88,8%-át) elvesztette (*Balogh* 2003, 233). Az 1946. évi I. tc. (1946. 02. 01.) eltörölte a királyság intézményét és Magyarországot köztársasággá nyilvánította, ezzel megszűnt a katolikus egyház közel ezeréves közjogi szerepe. Az 1947. évi 23. tc. a felekezetek 1895-ös hár-

[6] A párizsi békeszerződés (1947) Magyarország területét az 1944-beli 171 753 km²-ről 93 030 km²-re csökkentette.

mas rendszerében megszüntette az állami támogatást élvező, ún. történelmi egyházakat tömörítő „bevett felekezetek" kategóriáját, a 32. tc. pedig kimondta a felekezetek teljes egyenjogúságát. A „szovjet blokk" kialakulásának évében (1948) a szovjet megszállás alatt álló Magyarországon is sor került az 1948/33. tc. alapján az egyházi iskolák (összesen 6505) államosítására, ami ellen a katolikus egyház tiltakozott különösen hevesen. A kommunista hatalomátvétel évében (1949) állami tulajdonba vették a szerzetesrendek tulajdonát (II. tc.), eltörölték a kötelező hitoktatást és kihirdették az új alkotmányt (20. tc.), mely Magyarországot Népköztársasággá kiáltotta ki, rendelkezett a lelkiismereti szabadság érdekében az állam és az egyház szétválasztásáról. A vallást teljes egészében magánüggyé nyilvánították, erre vonatkozó adat többé nem szerepelhetett okiratokon és a népszámlálási kérdőíveken. 1950-ben (34. tc.) betiltották az 1948-ban még 11.538 szerzetest tömörítő szerzetesrendeket, majd a kormány az egyházi érdekek legharcosabb védelmezőjével, az időközben megtört katolikus egyházzal is egyezményt kötött.[7] Ennek értelmében a kommunista rezsimmel szembeni lojalitás fejében és az elszenvedett súlyos veszteségei enyhítésére a katolikus egyház 4 teológiai főiskola, 8 középiskola és 4 szerzetesrend működtetésére kapott engedélyt. 1951-ben a militánsan ateista, antiklerikális kommunista hatalom az egyházak feletti végleges győzelmét az Állami Egyházügyi Hivatal létrehozásával (1951/I. tc.) tetézte. A kormány ezzel az országos hálózattal rendelkező hivatallal részletekbe menően tudta ellenőrizni és koordinálni az egyházak életét annak érdekében, hogy a „vallások kihalásáig" az egyházakat fel tudja használni a szocialista társadalom építésével kapcsolatos céljai megvalósításához. Az 1956-os forradalmat követően, az egyházak és vallásos tömegek megfélemlítése után, az ún. kádári rezsim „konszolidációs éveiben" az állam „humanizálódott egyházpolitikája" révén egyre inkább fel kívánta használni az egyházakat politikai céljai eléréséhez. Belpolitikai téren a szociális, karitatív tevékenységbe, külpolitikailag a szocialista tábor békepolitikájába vonták be őket. A diktatorikus rezsim ateista politikájával összefüggésben a nagyszülők passzív vallásgyakorlása, a szülők megalkuvó passzivitása és a gyermekek, fiatalok intenzív ateista, túlideologizált oktatása, a vallási hagyományok generációk közötti áthagyományozódásának megszűnése miatt egyre nagyobb lett azok aránya, akik magukat nem vallásosnak, vagy egyenesen ateistának tekintették. Arányukról – népszámlálási adatok híján – különböző becslések, felmérések tájékoztatnak.

Magyarországon a nem vallásosak, illetve ateisták arányát a World Christian Encyclopedia 1970-ben 8,1%-ra, ill. 7%-ra, 1980-ban 8,7%-ra, ill. 7,2%-ra becsülte (*Barrett* 1982, 364). Ezzel szemben a magyar állami közvélemény-kuta-

[7] A kormány a református, unitárius, evangélikus és izraelita egyházakkal már 1948-ban megegyezett, ennek köszönhetően 4 hittudományi főiskolát és 4 gimnáziumot megtarthattak.

tások szerint a megkérdezettek közül a magát nem vallásosnak tartó népesség aránya 1972-ben 46,6%, 1980-ban 60,7% volt (*Tomka* 1991). A kommunista rezsim által siettetett, felgyorsított magyarországi szekularizáció 1970-es fenti mutatói, a nem vallásos és ateista népesség együttes, becsült aránya (15,1%) ugyan messze elmaradt a szovjet (51,3%) és a Kínát is magában foglaló keletázsiai mutatótól (54,8%), de akkor még számottevően meghaladta Európa (9,8%) és Észak-Amerika (4,8%) eme szekularizációs indexét (*Barrett* 1982, 783–785). Az 1970-es, 1980-as években már szaporodtak a szocialista társadalom válságjelenségei (szegénység, a család válsága, alkoholizmus, öngyilkosság, bűnözés stb.), melyek kezelésére a kommunista rendszer nem volt felkészülve, hiszen az ideológia által megtervezett „szocialista embertípus" számára ezeknek az ún. „társadalmi beilleszkedési zavaroknak" ismeretleneknek kellett volna lenniük. Ezen jelenségeknek is köszönhető volt, hogy egyre többen keresték a kapcsolatot az egyházakkal és a vallással. A már említett állami közvélemény-kutatások szerint a vallásosak aránya 1980 és 1990 között 37,7%-ról 51,1%-ra, más összefüggésben 44,3%-ról 66%-ra nőtt (*Tomka* 1991). Hasonló jelenség volt megfigyelhető a többi szocialista ország, de még a Szovjetunió területén is, ahol 1970 és 1990 között a nem vallásos, ateista népesség aránya 51,3%-ról 48,2%-ra csökkent. Ugyanakkor Földünk többi részén a szekularizáció rendületlenül folytatódott, különösen a fejlett protestáns kultúrájú országokban. A nem vallásosak, ateisták aránya 1970 és 1990 között Európában 9,7%-ról 14%-ra, Észak-Amerikában 4,8%-ról 8,5%-ra, Ausztráliában 4,5%-ról 14,1%-ra nőtt (*Barrett* 1982, Britannica 1991). Hollandiában a felekezethez nem kötődők aránya 1971 és 2000 között 23,6%-ról 61%-ra nőtt (*Knippenberg* 2005, 92).

1989–91-ben Európa volt szocialista országaiban a kommunista rezsimek, a szovjet gazdasági, katonai szövetségi rendszerek összeomlásával párhuzamosan politikai, gazdasági, társadalmi rendszerváltozások kezdődtek, melyek alapvetően átformálták az egyház–állam kapcsolatokat. Magyarországon 1989-ben az Elnöki Tanács 14. sz. törvényerejű rendeletével felszámolták az egyházakat gúzsba kötő, ellenőrző Állami Egyházügyi Hivatalt. Az államnak az egyházakkal kapcsolatos jogait a Művelődési Minisztériumra ruházták. Az ott létrejött Egyházügyi Főosztály mai jogutóda, az Egyházi Kapcsolatok Államtitkársága jelenleg a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumához tartozik. Ez a titkárság az egyházakkal, felekezetekkel, vallási közösségekkel kapcsolatos kormányzati feladatok végrehajtásában működik közre, további feladata az egyházakat, felekezeteket érintő jogszabályok véleményeztetése, a határon túli magyar egyházak segítése, segítségnyújtás az egyházak, vallásos közösségek társadalmi célokat szolgáló tevékenységéhez, közreműködés az állami támogatások rendszerének kialakításában, döntések előkészítésében és végrehajtásában. 1989-ben újra engedélyezték a szerzetesrendek működését (17. tc.), melynek eredményeként ma már 88 szerzetesrend működik, jóllehet folyamatosan csökkenő létszámmal.

A szerzetesrendek közül 25 férfi, 46 női rend. Taglétszámuk a közel négy évtizedes tiltás idején több generáció kiesésével összefüggő elöregedés miatt a mai túljelentkezés ellenére az 1992-beli 3839-ről 2004-ben 2552-re csökkent (www.katolikus.hu). A Magyar Köztársaság 1989-ben kihirdetett alkotmánya (31. tc.) és az 1990. évi 4. tc. kimondta a lelkiismereti és vallásszabadságot. Ezen törvény is rendelkezett az állam és egyház szétválasztásáról és az egyházak bejegyzési kötelezettségéről. Annak eredményeként, hogy a törvény már 100 azonos hitet valló magánszemélynek is lehetővé tette az egyházalapítást, a bejegyzett egyházak száma az 1991-beli 37-ről 2005-ig 128-ra nőtt. 1990-ben bontották fel az egyházakkal 1948-ban és 1950-ben kötött megalázó szerződéseket. Az 1991. évi 32. tc. rendelkezett a volt egyházi ingatlanokról: kimondta, hogy az 1948. 01. 01 után kártalanítás nélkül államosított egyházi ingatlanokat vissza kell szolgáltatni 10 éven (egy későbbi módosítás szerint 20 éven) belül. Ennek köszönhetően egymás után alakultak újra az egyházi oktatási intézmények, melyeknek száma a 2004/05-ös tanévben elérte az 535-öt. Közülük 328 a katolikus, 155 a református, 41 az evangélikus, 3 az izraelita egyház kezelésében működik. A 26 egyházi felsőoktatási intézmény közül 11 a katolikusoké, 5 a reformátusoké, a többi különböző egyházak (pl. evangélikusok, izraeliták, adventisták, baptisták, pünkösdisták, Hit Gyülekezete) teológiai egyeteme, főiskolája (www.katolikus.hu, www.reformatus.hu, www.lutheran.hu, www.mazsihisz.hu). Az 1996. évi 126. tc. és az 1997. évi 124. tc. lehetővé tette, hogy az állampolgárok személyi jövedelemadójuk 1%-át felajánlhassák egy bejegyzett egyház számára, a közszolgálati tevékenységet folytató egyházi intézmények pedig jogosultak az állami támogatásra.

A rendszerváltást követően úgy tűnik, hogy a régió társadalmaiban, így Magyarországon is a lakosság egy része belefáradt a nagy, átfogó ideológiákba, szervezetekbe, és megnőtt a tradicionális erkölcsi normák, kisebb szerveződési formák, kis regionális-lokális identitások iránti igény. Ez az 1990-es években a volt szocialista országok többségében a vallási „reneszánsz", a szekularizáció lefékeződése, gyakran megfordulása mellett a nagy „nemzeti, történelmi" egyházak (pl. római katolikus, református, evangélikus, ortodox) rovására a kis szabadegyházak, kisebb vallási közösségek megerősödését, fokozódó vallási „pluralizálódást" is eredményezett (*Andorka* 1991, 46). A rendszerváltozást követően, a szocialista időszakban előkészített 1990-es magyar népszámlálás még nem, de az 1991–92-ben, a szomszédos országokban lefolytatott népszámlálások már rákérdeztek a népesség vallási, felekezeti hovatartozására. Ezek szerint a magukat vallásosnak vallók aránya a környező országokban a következő volt: Románia 99,8% (1992), Horvátország 94,3% (1991), Szerbia 92,5% (1991), Ausztria 87,9% (1991), Szlovénia 76,8%, Szlovákia 72,8% (1991). Az azóta eltelt évtizedben, a 2001–2002-es népszámlálások eredményei szerint a népesség vallásossága Szlovákiában, Szerbiában nőtt, Romániában, Horvátországban

stagnált, Ausztriában, Szlovéniában csökkent. A valláshoz, felekezethez tartozó népesség aránya a legutóbbi népszámlálás szerint Magyarországon (74,6%) – Szlovéniát (67,1%) és Ukrajnát (62–75%; *Krindatch* 2005, 176) kivéve – alacsonyabb, mint a szomszéd országokban: Románia 99,8% (2002), Szerbia 95% (2002), Horvátország 94,2% (2001), Ausztria 86% (2001), Szlovákia 84,1% (2001). A vallásosság jellege Magyarországon is megváltozott és nem feltétlenül jelenti az egyháziasságot, egyre kevésbé a történelmi egyházakhoz való töretlen ragaszkodást. A valláshoz-egyházhoz való kötődés mértéke alapján Tomka M. szerint a mai magyar társadalom három fő csoportra osztható: „1. Az egyházhoz igazodók (a lakosság 33–36%-a; rendszeresen imádkoznak, legalább időnként templomba járnak, gyermeküket beíratják hittanra, rendszeres a kapcsolatuk az egyházzal), 2. A maga módján vallásosak (a lakosság 35–38%-a; több–kevesebb gyakorisággal imádkoznak, igénylik az egyházi szolgáltatásokat az élet nagy eseményeinél, de máskor nem tartanak kapcsolatot gyülekezettel, egyházzal), 3. A vallásnélküliek (a lakosság 26–30%-a; nem kaptak semmilyen vallási nevelést, a vallásról legfeljebb csak felületesen tájékozódtak, többnyire nem vallásellenesek, de nem látják a vallás értelmét, hasznát). Ez utóbbi csoport egy része (a népesség 5–6%-a) tudatosan ateista" (*Tomka* 2005, 215–216).

A jelenlegi vallási térszerkezet

A 2001-es népszámlálás szerint a 10,2 milliónyi népesség 89,2%-a válaszolt a vallási, felekezeti hovatartozás kérdésére, ebből 74,7% vallotta magát vallásosnak, 14,5% nem vallásosnak vagy ateistának (*2. táblázat*). A magukat hívőnek nevezők lélekszáma 1949-hez viszonyítva 9,2 millióról 7,6 millióra csökkent, de egyházak szerinti összetétele csak kissé módosult. A hívők körében a katolikusok aránya némileg nőtt (70,5%-ról 73,1%-ra), a reformátusoké stagnált (21,4%), az evangélikusoké, az izraelitáké és az ortodoxoké számottevően csökkent. Az elmúlt évtizedben megnőtt vallási pluralizáció jeleként a kis egyházak hívőinek száma 1949–2001 között 27 ezerről 97 ezerre nőtt. A szocialista évtizedek ateista, antiklerikális ideológiájának köszönhetően a nem vallásos népesség 86,3%-a 50 év alatti. A vallásosak aránya a 30 év alattiaknál kb. 2/3, az 50–70 év közöttieknél 80–90% közötti, a 70 évnél idősebbeknél 90% fölötti. Az elöregedési index (száz 0–14 évesre jutó 60 évnél idősebb lakos) alapján is feltűnő a vallásosak (189,3) és nem vallásosak (23,5) közötti korszerkezetbeli jelentős különbség. Ezen mutató alapján a leginkább kedvező korösszetétellel a magasabb természetes szaporodású görög (123,4) és római katolikusok (165,7), legkedvezőtlenebbel az izraeliták (689,7) és az evangélikusok (233,6) rendelkeznek. A száz 15 évnél idősebb házas nőre jutó élveszületett gyermekek száma

szerint a vallásosak (189) termékenyebbnek számítanak, mint a nem vallásosak (179). Az egyes felekezetek közül a legnagyobb gyermekáldás a baptistáknál (214) és a görög katolikusoknál (202) jellemző, a legkisebb az izraelitáknál (155) és az ortodoxoknál (170). A házasság intézményéhez is a vallásosak ragaszkodnak inkább, hiszen a 15 évnél idősebbek közül a házasok aránya a vallásosak esetében 54,1%, a nem vallásosaknál 43,9%. A nem vallásos népesség iskolai végzettségi szintje meghaladja a vallásosakét. A 25 évnél idősebbek közül a vallásosak 11,2%-a, a nem vallásosak 19,5%-a rendelkezik felsőfokú diplomával, a 18 évnél idősebbek közül a vallásosak 36,9%-ának, a nem vallásosak 50,3%-ának van legalább középiskolai érettségi bizonyítványa. Az elmondottak alapján nem meglepő, hogy a nem vallásosak jobban ragaszkodnak a városi környezethez (80%) mint a felekezethez tartozók (60,1%). Az „elvallástalanodás, elegyháztalanodás" mértéke Budapesten és a többi városon túl a hajdani szocialista, a munkásosztály által nagy arányban lakott nehézipari területeken (pl. Dunaújváros, Oroszlány, Tatabánya, Salgótarján), valamint a közép-tiszántúli protestáns többségű régiókban különösen nagy. Ez utóbbi, korábban református és evangélikus dominanciájú tájakon 7 kistérségben (pl. Karcag, Szeghalom, Sarkad, Békéscsaba, Orosháza) az egyházakhoz, felekezetekhez nem tartozók ma már a helyi népesség többségét képezik. Ezek azok az alföldi területek, ahol a szegényparasztság már a 20. század első felében nagyon fogékony lett a szocialista eszmékre, ahol 1945-ben a Magyar Kommunista Párt (az iparvidékek mellett) különösen nagy sikereket ért el, ahol a Kereszténydemokrata Néppárt az 1989 utáni választásokon a szavazóknak csak töredékét tudta megszólítani, ahol a protestáns egyházak legkevésbé tudták megtartani híveiket és fékezni a szekularizációt.

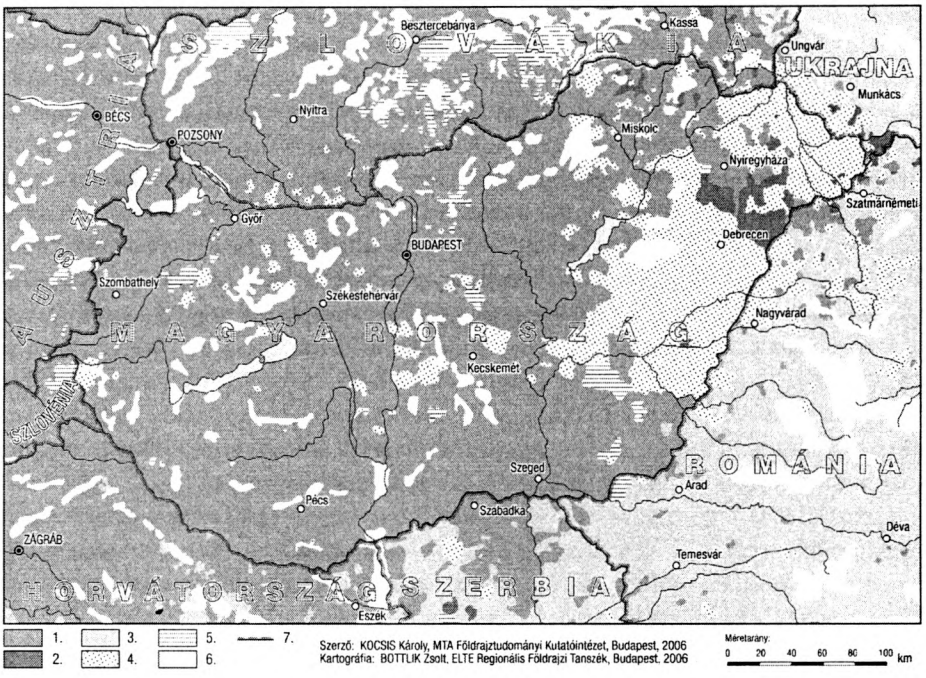
A hívők felekezeti térszerkezete 1949 óta nem módosult lényegesen, csupán a szocialista urbanizáció, a belső migrációk által leginkább érintett, korábban protestáns jellegű vonzásközpontokban. Az 1960-as, 1970-es években a katolikus többségű vonzáskörzetekből beköltözők formálták az 1949-ben még evangélikus többségű Békéscsabát, Orosházát és a református többségű Hódmezővásárhelyt, Kazincbarcikát, valamint Tiszaújvárost (Tiszaszederkényt, Leninvárost) 2001-re római katolikus többségű városokká. Jelenleg az ország 19 megyéje közül 17 római katolikus, 2 református, 150 statisztikai kistérsége közül 127 római katolikus, 2 görög katolikus, 14 református, 7 nem vallásos többségű.

A római katolikusok a Körös és a Tisza folyók vonalától nyugatra szinte mindenütt, a görög katolikusok Szabolcs és Hajdú megyék határvidékén, illetve Abaúj belső területein dominálnak (*3. ábra*). A hívők különösen intenzív ragaszkodása a katolikus egyházhoz a Dunántúl nyugati felében, az északi hegyvidék (Nógrád, Heves) és a Dél-Alföld egyes (különösen rurális) részein (a négy évtizedes ateista propaganda ellenére) szinte változatlan maradt. Ezek a területek az 1989 utáni választások idején a nemzeti-keresztény jellegű, jobboldali

pártok számára többnyire biztos hátországot jelentettek. A 2001-es népszámlálás szerint a legtöbb katolikus a következő városokban él (ezer főben). Római katolikusok:

3. ábra

Magyarország és szomszédsága vallási térképe (2001)

Jelmagyarázat: A hívők abszolút vagy relatív felekezeti többsége: 1. római katolikus; 2. görög katolikus; 3. ortodox; 4. református; 5. evangélikus; 6. lakatlan vagy állandó település nélküli terület; 8. államhatár

Forrás: A 2001. évi cseh, horvát, magyar, osztrák, szlovák, a 2002. évi szerb, szlovén, román népszámlálások adatai alapján saját szerkesztés.

Budapest (808), Pécs (95), Szeged (92), Győr (86), Miskolc (78); görög katolikusok: Budapest (29), Nyíregyháza (19), Debrecen (17), Miskolc (12). Az 1000. év óta Esztergom székhelyű magyar katolikus egyház 4 érseki tartományra (Esztergom-Budapest, Kalocsa-Kecskemét, Eger és Veszprém), 12 püspökségre (pl. Győr, Szombathely, Kaposvár, Pécs, Székesfehérvár, Szeged, Vác, Debrecen-Nyíregyháza) és egy egyházmegyei jogú apátságra (Pannonhalma) tagolódik. A magyar görög katolikus egyház székhelye Hajdúdorog. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Piliscsabán, a katolikus teológiai főiskolák többnyire az érseki, püspöki székhelyeken találhatók.

A református többségű területek túlnyomórészt Hajdú-Bihar megye területére és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye ÉK-i felére koncentrálódnak. Ez utóbbi, Ukrajna közelében fekvő, Felső-Tiszavidéki, elmaradott területeken a reformátusok felekezeti kötődése a katolikusokéhoz hasonló intenzitású, messze meghaladva a közép-tiszántúli, egyre inkább elvilágiasodó protestánsokét. Legtöbb református lakója (ezer főben) Budapestnek (224), Debrecennek (82), Miskolcnak (41), Nyíregyházának (26) van. A magyarországi református egyház 4 egyházkerületre (Tiszántúli–Debrecen, Tiszáninneni–Miskolc, Dunamelléki–Budapest, Dunántúli–Veszprém) tagolódik. A reformátusok két egyeteme Debrecenben és Budapesten, főiskoláik (ősi, 1531-ben, 1538-ban alapított kollégiumaik) Debrecenben, Sárospatakon és Pápán találhatók.

Az evangélikusok már csak néhány tucat, hajdani szlovák, mára elmagyarosodott lakosságú településen képezik a lakosság többségét, főként Békés, Nógrád és Pest megyékben. Legnépesebb közösségeik (ezer főben) Budapest (46), Békéscsaba (14) és Nyíregyháza (12) lakói. Az ország területe 3 (Budapest és Győr székhelyű) evangélikus egyházkerületre tagolódik. Budapesten található az Evangélikus Hittudományi Egyetem is.

2001-ben csupán 12.871-en vallották magukat izraelita felekezetűnek, de becslések szerint tényleges lélekszámuk 64-120 ezer közötti lehet (*Schweitzer* 2005, 281). 1945 óta ¾-ük Budapest, a többiek főként Debrecen, Szeged, Miskolc és Pécs lakója.

Összegzés

Magyarország, a Kárpát-medence az európai katolicizmus, protestantizmus, ortodoxia és judaizmus találkozásának, keveredésének színhelye közel fél évezrede, ahol egyetlen egyház csupán néhány etnikum (pl. szerbek, horvátok, románok, ruszinok) esetében számít a nemzeti identitás oszlopának. A magyarok államalapítása (10. sz.) messze megelőzte a modern nemzet kialakulását (19. sz.), melyet a magyarok multikonfesszionális állapotban éltek át. Ennek ellenére a katolikus egyház 1946-ig, a királyság megszűnéséig megőrizte politikailag domináns helyzetét. 1949-ben megtörtént a magyar állam és egyházak hivatalos szétválasztása, melyet 1989-ig (a többi kelet-közép- és délkelet-európai, volt szocialista országhoz hasonlóan) a kommunista diktatúra ateista, antiklerikális politikája követett. Azóta az állam és egyház viszonyát többnyire az európai gyakorlatnak megfelelően rendezték, melyben a továbbra is érvényes szeparáció mellett megfigyelhető a feladatok megosztása és a kooperáció is. Magyarországon az egyházaknak a kommunista diktatúra idején a civil társadalom és a nemzeti identitás eszméje megőrzésében játszott szerepe miatt a vallásosságnak és

az egyházügynek sokkal nagyobb a politikai töltete, a politikai jobboldalhoz való kötődése, mint Nyugaton (*Tomka* 2005, 245). A szekularizáció állami támogatással a 20. század második felében gyorsult fel, majd a rendszerváltást követően, főleg a rurális térségekben megfigyelhető vallási újjászületés miatt fékeződött le, illetve fordult meg. Ebben az időszakban vált migrációs szempontból Magyarország kibocsátó országból befogadó országgá, de a nem történelmi (pl. iszlám, buddhista, hindu) egyházak híveinek bevándorlásával összefüggő vallási pluralizáció a nyugat-európaihoz képest jelenleg még teljesen elhanyagolhatónak tűnik.

Irodalom

Andorka R. 1991: Vallásosság és egyházak a 20. században – fő tendenciák és nyitott problémák. – *Info–Társadalomtudomány* 17. (1991. július) 41–47. o.

Balogh M. 2003: Rendszerváltás és egyházak. In Kulcsár K. – Bayer J. (szerk.): *Társadalom, politika, jogrend.* Budapest, MTA Társadalomkutató Központ – Kossuth Kiadó. 227–245. o.

Barrett D. B. (ed.) 1982: *World Christian Encyclopedia.* Nairobi–London–New York, Oxford University Press.

Britannica 1991. Book of the Year. – Chicago, Encyclodaedia Britannica Inc.

Britannica 2005. Book of the Year. – Chicago, Encyclodaedia Britannica Inc.

Czibulka Z. 2002: *Népszámlálás 2001. 5. Vallás, felekezet.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.

Czibulka Z. 2004: A kitelepítési névjegyzék adatai. – A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal. 237–359. o.

Gergely J. 1991: A vallások alakulása Magyarországon. – *Info–Társadalomtudomány* 17. (1991. július) 49–58. o.

Henkel R. – Knippenberg H. 2005: Secularisation and the rise of religious pluralism. In Knippenberg H. (szerk.): *The changing religious landscape of Europe.* Amsterdam, Het Spinhuis. 1–13. o.

Knippenberg H. 2005: The Netherlands. Selling churches and building mosques. In Knippenberg H. (szerk.): *The changing religious landscape of Europe.* Amsterdam, Het Spinhuis. 88–106. o.

Krindatch A. D. 2005: Ukraine. The re-awakening of Greek-Catholicism, Orthodox cleavages and the rise of islam. In Knippenberg H. (szerk.): *The changing religious landscape of Europe*, Amsterdam, Het Spinhuis. 174–188. o.

Kubinyi A. 1966: A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. – *Történelmi Szemle* 2–3. 135–161. o.

Lévai J. 1948: *Zsidósors Magyarországon.* Budapest, Magyar Téka.

Madeley, J. T. S. 2003: A framework for the comparative analysis of Church–State relations in Europe. – *West European Politics* 26. 23–50. o.

Pálházy L. 1997: *Magyarország településeinek vallási adatai I–II.* (1880–1949). – Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.

Petrichevich-Horváth E. 1924: *Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négy évi működéséről.* Budapest.

Rokkan, S. 1979: Cities, states, nations: a dimensional for the study of contrast in development. In Eisenstad, S. N. – Rokkan, S. (eds.): *Building states and nations.* Beverley Hills, Sage.

Rokkan, S. 1981: Territories, Nations, Parties: towards a geoeconomic–geopolitical model for the explanation of variations within Western Europe. In Merritt, R. L. – Russett, B. M. (eds.): *From national development to global community: Essays in honour of Karl W. Deutsch.* – London, George Allen & Unwin. 70–95. o.

Schweitzer G. 2005: Az izraelita felekezet és a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége. In Kulcsár K. – Bayer J. (szerk.): *Társadalom, politika, jogrend*, Budapest, MTA Társadalomkutató Központ – Kossuth Kiadó. 279–288. o.

Stark T. 1989: *Magyarország második világháborús embervesztesége.* Budapest, MTA Történettudományi Intézet.

Szabó I. 1941: *A magyarság életrajza.* Budapest.

Tomka M. 1991: *Magyar katolicizmus.* Budapest, Katolikus Társadalomtudományi Akadémia.

Tomka M. 2003: Vallás és vallásosság. In Kulcsár K. – Bayer J. (szerk.): *Társadalom, politika, jogrend.* Budapest, MTA Társadalomkutató Központ – Kossuth Kiadó. 213–226. o.

Tóth I. Gy. 2005: A sokvallású ország. – *História* 27. (2005) 8. (melléklet).

Vadkerty K. 1999: *A belső telepítések és a lakosságcsere.* – Pozsony, Kalligram.

Wellman I. 1989: Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In Ember Gy. – Heckenast G. (szerk.): *Magyarország története 1686–1790 I.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 25–80. o.

www.britannica.com

www.katolikus.hu

www.lutheran.hu

www.mazsihisz.hu

www.meh.hu

www.reformatus.hu

BUDAPEST TÉRSZERKEZETÉNEK ÁTALAKULÁSA A RENDSZERVÁLTOZÁS UTÁN[1]

Kovács Zoltán

Bevezetés

A rendszerváltozással az urbanizáció új korszaka vette kezdetét Kelet-Közép-Európában, amely nemcsak az érintett országok térszerkezetének és városhálózatának, de a városok belső tereinek gyors ütemű átalakulását, funkcionális és társadalmi differenciálódását is hozta. 1990 után a létrejövő piaci körülmények között a nagyvárosok belső tereiben a korábbiaktól merőben eltérő, azelőtt inkább csak a nyugat-európai városokból ismert térfolyamatok jelentkeztek. Ebben a tanulmányban az elmúlt másfél évtizedben Budapest térszerkezetében végbement legfontosabb változások mérlegét kívánjuk megvonni, rámutatva a folyamatok kiváltó okaira és várható jövőbeli következményeire. Témaválasztásunk több szempontból is indokolt. Egyrészt a magyar főváros már 1990 előtt is a változások, a piacosodás éllovasának számított szűkebb-tágabb térségében, azt követően pedig a nemzetközi tőke egyik legfontosabb kelet-közép-európai hídfőállása, gyors ütemben átalakuló metropolisz lett. Itt érkezünk el témaválasztásunk másik fő okához. Az említett átalakulás ugyanis sokakat megigézett, köztük a jelen kötettel ünnepelt Beluszky Pált is. A korábban inkább a vidéki (azon belül főként az alföldi) települések és vonzáskörzeteik vizsgálatánál jeleskedő jubiláns figyelme is nagyjából a rendszerváltozás idején fordult Budapest felé, jóllehet a főváros ekkor már több mint két évtizede szűkebb lakóhelye volt. Az elmúlt másfél évtizedben tanulmányok egész sora látott napvilágot Beluszky professzor tollából, amelyekben a főváros országon belül elfoglalt helyzetétől a város térszerkezetének átalakulásán keresztül az egyes funkcionális övezetek (pl. a rozsdaöv) problematikájáig vagy a városi társadalom átalakulásáig számos kérdéssel behatóan foglalkozott (*Beluszky* 1992, 1998, 1999a, 2001; *Beluszky–Győri* 1999, 2004; *Beluszky–Kovács* 1998b, 1998c; *Beluszky–Szirmai* 2000). A főváros iránt érzett mély elkötelezettségének tekinthetjük azt is, hogy a 90-es évek elején politikai szerepvállalásra adta fejét, s hogy az évtized végén úttörő

[1] A tanulmány az OTKA T042807 sz. kutatási programja keretében készült.

szerepet játszott a Budapestet részletesen feldolgozó háromkötetes monográfia szerkesztésében (*Beluszky–Kovács* 1998a), s korszakosnak számító Magyarország településföldrajza című könyvében is jelentős terjedelmet szentel a főváros történelmi fejlődésének, jelenlegi térszerkezetének (*Beluszky* 1999b). Jelen tanulmányunk gondolatisága nem kis részben az ünnepelt említett munkáin alapul.

Budapest térszerkezetének kialakulása és főbb övezetei

Budapest jelenlegi térszerkezete lényegében egy rövid, alig másfél évszázados fejlődés eredménye. A 18. század végétől Pest-Buda gazdasági jelentősége hirtelen megnövekedett, a napóleoni háborúk idején Magyarország Nyugat-Európa egyik fő gabonaszállítójává lépett elő, a növekvő kivitel első számú árugyűjtő, feldolgozó és elosztó központja a Duna vízi útja mellé települt várospár lett (*Beluszky* 1999b). Az élénkülő kereskedelem és szállítás jelentős népességvándorlást indukált. A későbbi Budapestet alkotó három város (Pest, Buda és Óbuda) együttes népességszáma a 18. századi félszázezerről 1831-ig százezer fölé, 1851-ig 173 ezerre nőtt. Az igazi fordulópontot Budapest világvárossá válásában, a városszerkezet mai jegyeinek létrejöttében a kiegyezés hozta. 1867-ben Magyarország visszanyerte (korlátozott) állami szuverenitását, a gazdaság és a társadalom gyors ütemben modernizálódott, s az 1872-ben életre hívott Budapest egy közel 20 millió lakosú állam fővárosa lett (*Beluszky–Kovács* 1998b). Az európai léptékkel rendkívül viharosnak számító, azonban Budapest esetében mindvégig szigorú városrendezési szabályozás közepette végbement fejlődés eredményeként a város térszerkezetén belül építészetileg és funkcionálisan is jól elkülönülő, többé-kevésbé homogén övezetek jöttek létre.[2]

A tudatos városfejlesztés eredményeként a századfordulóra lényegében létrejön Budapest belső városrészeinek ma is látható szerkezete és épületállománya: kiépül a Nagykörút, a Sugárút (ma Andrássy út), Budapest új főutcája, megépül a Margit híd, az Erzsébet híd és a Szabadság híd, amivel jelentősen módosul a belváros közlekedési rendszere. A lázas, de szigorú kordában tartott építkezések rövid idő leforgása alatt Európa egyik legnagyobb és legrendezettebb városává varázsolták Budapestet.

A két világháború között Budapest fejlődése megrekedt. Az első világháborút lezáró békeszerződés, ill. az abban meghúzott új határok Budapest gazdasági és népesedési hátországát összezsugorítják, a város nemzetközi presztízse, gaz-

[2] A városfejlődés szabályozásáért 1870 és 1950 között a nagyhatalmú Fővárosi Közmunkák Tanácsa felelt, míg 1950 és 1990 között a centralizált államszocialista tervezés szabott gátat a városnövekedés vadhajtásai elé.

dasági irányító szerepe jelentősen csökken. A főváros beépített területe keveset változik ebben a korszakban, a fejlődés súlypontja – részben kényszerből – az elővárosokba (Újpest, Kispest stb.) tevődik át.

A második világháborút követően Budapest városfejlődése alapvetően új feltételek közé került, s a többi államszocialista országhoz hasonlóan kiszakadt az urbanizáció európai áramából. A bérházak, az üzletek és irodaépületek államosításával jószerivel az egész zárt beépítésű történelmi városrész kikerült a szabad ingatlanpiaci forgalomból, s az állam vált legfőbb kezelőjévé. A városfejlesztés fő prioritása ugyanakkor az egyre tömegesebb lakásépítés, valamint az ipar és a közlekedés igényeinek kiszolgálása volt, amire – helyhiány miatt – elsősorban az 1950-ben Budapesthez csatolt peremkerületekben kínálkozott lehetőség. Mindez oda vezetett, hogy a városépítészet és városfejlesztés figyelme elsősorban a városperemi övezetre irányult, a megvalósult beruházások döntő többsége ide koncentrálódott, miközben a történelmi városrészek állaga s ezzel együtt presztízsük folyamatosan romlott.

A városrégió térszerkezeti felosztásáról számos korábbi városföldrajzi publikációban olvashattunk. A városszerkezet markáns tagolódására s viszonylagos egyszerűségére utal, hogy ezek a városmodellek néhány apróbb részlettől eltekintve nagymértékben hasonlítanak egymásra (*Beluszky* 1999b; *Beluszky–Kovács* 1998b; *Csanádi–Ladányi* 1992; *Cséfalvay–Pomázi* 1990; *Kovács* 2005).

Budapest fő városszerkezeti tengelye a Duna, ide futnak össze egy pontba a sugárutak, ehhez rendeződnek a körutak. A bal parti síkság a kiegyezéstől a tömbházas lakásépítések fő célterületévé vált, ahol a lakóházak színvonala (és a benne élők státusza) a központból kifelé haladva fokozatosan csökkent. A tömbházas beépítés szélén, a korabeli városhatár belső és külső oldalán a 19. század végétől nagy térigényű ipari és szolgáltatási (pl. MÁV) funkciók telepedtek meg (*Beluszky–Győri* 2004). A pesti oldalon az övezetesség kialakulását a telekárakban gyökerező racionális területhasználat mellett serkentette a tervszerűen kialakított sugaras-gyűrűs közúthálózat is. A budai oldalon ezzel szemben a domborzati viszonyok gátat szabtak az övezetes elrendeződésnek, a bérházas övezet és az ipari-forgalmi öv csak foltokban bukkan elő a laposabb északi és déli területeken. A természeti adottságok ugyanakkor egy villákkal, családi házakkal beépített, magas státuszú lakónegyed kialakulásának kedveztek.

Változást hozott a II. világháború után, hogy Nagy-Budapest létrejöttével (1950) a városhoz csatoltak egy kisvárosias-falusias jellegű, kiterjedt beépítetlen (mezőgazdasági) területeket is magába foglaló övezetet (összesen 23 települést, köztük 7 várost és 16 községet). Később az 1970-es és 80-as évek során ebbe az övezetbe épült a szocialista lakótelepek egész sora, jelentősen emelve mind a beépítés intenzitását, mind az övezet társadalmi státuszát. A napjainkig tartó organikus városfejlődés eredményeként Budapest városrégióját hét, funk-

cionálisan és építészetileg egyaránt markánsan elkülönülő, koncentrikus zónára oszthatjuk.

- *Központi üzleti negyed:* más néven *city*. Valójában csak a pesti oldalon alakult ki, s határát napjainkban a Nagykörút vonala jelöli. A szocialista korszakban a városrész üzleti funkciója – a kollektív fogyasztás eszméjéből és a magánvállalkozások hiányából fakadóan – a nyugati városokhoz képest csökevényes maradt, a belváros éppúgy szolgált lakófunkció, sőt kisipari tevékenységek színhelyeként, mint az államhatalom központjául.
- *Bérházas övezet:* a city-t a Duna mindkét oldalán körülölelő, 4-5 emeletes lakóházakkal beépített negyed, amelynek kialakulása döntően az első világháború előtti korszakra tehető. Az övezet a domborzati viszonyoknak megfelelően a budai oldalon csak az alacsonyabb Duna menti térszínen (Újlak, Víziváros, Alkotás út környéke és Lágymányos) jelenik meg, ezzel szemben a pesti oldalon a folyótól távol, az egykori „városárok" vonaláig terjed (Haller u. – Orczy u. – Fiumei u. – Dózsa Gy. u. – Dráva u.). Kisebb bérházas foltokat ezen kívül is találunk, az egykori külvárosok (pl. Kőbánya) és elővárosok (pl. Újpest) központjában. Társadalmi szempontból az övezet ugyancsak heterogén, a Nagykörúttól távolodva a társadalmi státusz egyre csökken. Budapest 1945 utáni fejlődése során ez az övezet szenvedte el a legnagyobb károkat, a lakóházak állaga az elmulasztott felújítások következtében leromlott, a helyi társadalom elöregedett, az övezet presztízse erősen csökkent.
- *Barnaövezet:* vagy más néven „átmeneti övezet", az 1950 előtti Kis-Budapest közigazgatási határához félkörívben illeszkedő, főként ipari és közlekedési hasznosítású zóna. Az övezet kialakulása már a 19. sz. utolsó évtizedeiben megindult, ebbe illeszkedtek a nagy térigényű szolgáltatások (pl. kórházak, kaszárnyák, temetők) is. Az övezet hasznosítása a szocialista iparfejlesztések jóvoltából intenzívebbé vált. A vegyes hasznosítású átmeneti övezet a 20. sz. végére erősen lepusztult, innen ered az övezet új keletű elnevezése is. A barnaövezet súlypontja szintén a pesti oldalon található, Budán csak Kelenföldön és Óbudán alakultak ki kisebb szórványok (*Barta* 2004).
- *Lakótelepek öve:* döntően a szocialista városépítészet „vívmányaként" jött létre Budapesten. 1950 után lakótelepek egész sora épült a fővárosban, egyrészt a szocialista „buldózeres városrendezés" célterületein (pl. Óbuda városközpont), másrészt a Budapesthez csatolt falvak és városok még szabadon maradt részein (pl. Újpalota, Békásmegyer). A lakótelepek elhelyezkedése ennél fogva azonális, nem alkotnak összefüggő övezetet, sokkal inkább zárványként ékelődnek a kertvárosok és a barnaövezet kö-

zé. Az erőltetett ütemű lakótelep-fejlesztések jóvoltából 1990-ben a 268 ezer budapesti lakótelepi lakásban élt a város népességének 36%-a.

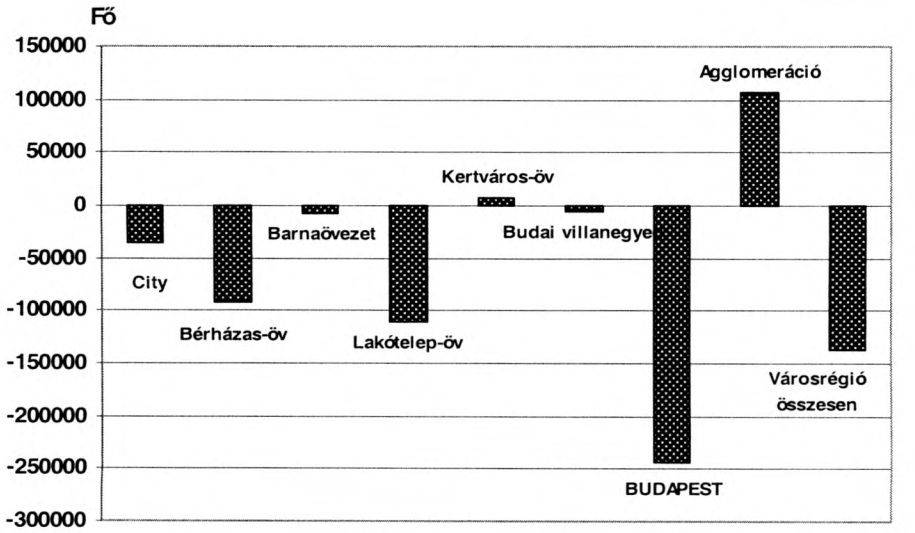
- *Kertvárosok öve:* túlnyomórészt családi házakból álló, laza beépítésű, zöldfelületekkel és mezőgazdasági területekkel gazdagon átszőtt övezet. Lényegében az 1950-ben Budapesthez csatolt, falusias arculatú agrártelepüléseket (pl. Rákospalota, Mátyásföld, Cinkota), valamint ipari elővárosokat (pl. Újpest, Kispest, Pesterzsébet, Csepel) foglalja magába. A két világháború között a budapestinél alacsonyabb telekárak és lakbérek, valamint a saját célra szolgáló élelmiszertermelés lehetősége nagyarányú bevándorlást eredményezett az övezetbe. Az övezet presztízse rendkívül heterogén; az alacsony státuszú munkáskolóniák és falvak közé szerény villanegyedek, kispolgári telepek vegyültek.
- *Budai villanegyed:* a Budai-hegyvidék magas státuszú, társasházakkal és családi házakkal beépített területe. Az elit villanegyed – a lakótelepek övéhez hasonlóan – nem alkot külön övezetet a városon belül, csak a budai oldalon jelenik meg, egyetlen szektor formájában. Ehhez a városszerkezeti övezethez sorolható a II. és a XII. kerület jelentős része, valamint a III. kerületben a Mátyás-hegy és a Remete-hegy, ill. a XI. kerületben a Sas-hegy környéke. A villanegyed kialakulása a 19. század végén indult meg, a terület beépítése folytatódott a két világháború között, majd a szocializmus évtizedeiben is. A folyamatos beépülés következtében a villanegyed lakásállománya kor, méret és színvonal tekintetében meglehetősen heterogén, státusza a magasabb övezetek felé haladva emelkedik.
- *Agglomerációs öv:* Budapest közigazgatási határán kívül találjuk azt az elővárosi övezetet, amely szoros szimbiózisban áll a fővárossal. A korábbi agglomerációs övezet 1950-es „lefejezése" után Budapest közigazgatási határán kívül fokozatosan egy új agglomerációs övezet fejlődött ki. Az 1971-es Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció (OTK) már hivatalosan is elismerte az új agglomeráció létét, s 44 elővárosi településben határolta le a Budapesti Agglomerációt. Furcsa sajátossága volt a szocialista időszaknak az elővárosok „kényszer-növekedése". Az 50-es évek végétől a vidékről érkező családok bevándorlásának megakadályozására bevezetett beköltözési tilalom jóvoltából megnőtt a fővárost övező ingázótelepülések (pl. Vecsés, Gyál) népességszáma. Majd a 80-as évektől kezdve a népességnövekedés motorját már egyre inkább a kibontakozó szuburbanizáció jelentette (*Berényi* 2001). Az időközben bekövetkezett változásokat elismerve a 89/1997. kormányrendelet már 78 települést sorolt hivatalosan az agglomerációhoz.

A térszerkezet átalakulásának főbb vonásai 1990 után

1990 után a korlátozásoktól mentes ingatlanpiac, valamint a (zömmel külföldi) vállalkozói tőke megjelenése mélyreható változásokat indított el Budapest városrégióján belül. Ezek a változások jól visszatükröződnek a népesség markáns területi átrendeződésében. A budapesti városrégió népességszáma az 1990. évi 2 millió 576 ezer főről 2 millió 439 ezer főre csökkent, ami 5,3%-os fogyásnak felel meg, s jelentősen meghaladta az országos 1,7%-os értéket. A városrégió népességfogyását egyértelműen Budapest okozza, a főváros lakosságszáma 1990 és 2001 között 244 ezer fővel csökkent, miközben az agglomeráció dinamikusan nőtt (*1. ábra*).

1. ábra

A népességszám változása Budapest funkcionális övezeteiben, 1990–2001

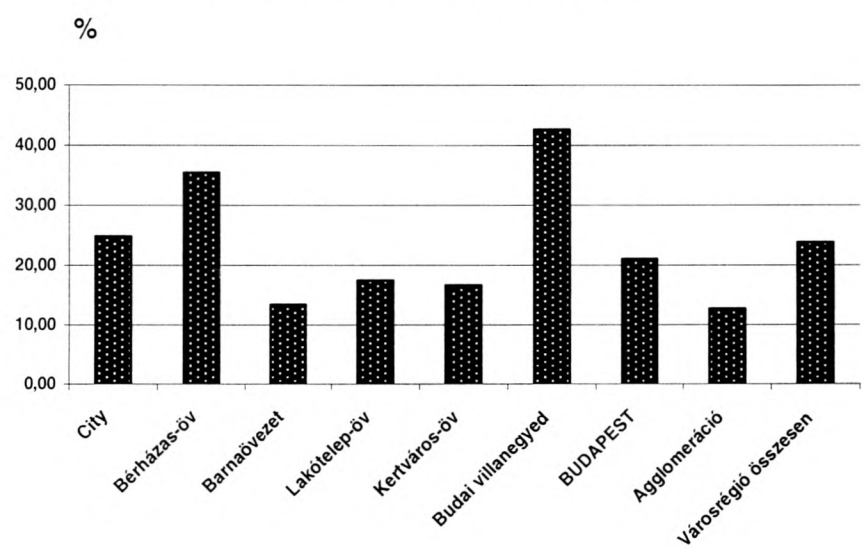
Ha a 2001. évi népszámlálás óta eltelt időszakot is figyelembe vesszük, elmondható, hogy Budapest népessége a rendszerváltozást követő tizenöt év alatt 2 millió 16 ezer főről 1 millió 697 ezerre, vagyis 320 ezer fővel (!) csökkent. A népességszám ilyen mértékű csökkenése mögött – közel azonos arányban – egyfelől az elöregedésből származó természetes fogyás, másrészt a fokozódó elvándorlás áll. Mint azt korábbi vizsgálataink kimutatták, a népesség *szuburbanizációja* az 1990-es évek végére már túljutott az eredetileg az agglomerációs

övezethez sorolt 78 településen, s a fő közlekedési folyosók mentén fekvő távolabbi térségek is Budapest közvetlen ingázási övéhez kerültek (*Dövényi–Kok–Kovács* 1998; *Dövényi–Kovács* 1999). Ezzel kapcsolatos országos elemzések azt is feltárták, hogy hazánk térszerkezetében egyre erősebben van jelen a *dezurbanizáció* jelensége, amely alatt a budapesti városrégió, sőt Pest megye határán túli, az urbanizáció által korábban alig érintett térségek népességnövekedését értjük, pl. a Balaton-felvidék, a Vértes vagy a Börzsöny térségéét (*Farkas–Kovács–Székely* 2004).

A népesség egyre gyorsuló ütemű dekoncentrációja révén 1990 és 2001 között megváltozott a budapesti városrégió belső népesedési egyensúlya is. A dekoncentrációval magyarázható, hogy az agglomerációs övezet népességszáma 1990–2001 között 18,9%-kal, 566 ezer főről 674 ezer főre nőtt. Míg 1990-ben az agglomerációs öv részesedése a városrégió összes népességéből csak 22% volt, addig 2001-ben már 27,6%. A városrégión belüli vándorlás a szuburbanizáció klasszikus modelljének megfelelően szelektív volt, ami a népesség demográfiai és társadalmi összetételét egyaránt érintette. Erre utal, hogy a diplomások aránya a 15 évnél idősebb népesség körében az agglomerációs övezetben az 1990. évi 3,2%-ról 2001-re 12,7%-ra nőtt (*2. ábra*). Ez ugyan még így is

2. ábra

A felsőfokú végzettségűek aránya a 15 ében felüli népesség körében Budapest funkcionális övezeteiben, 2001

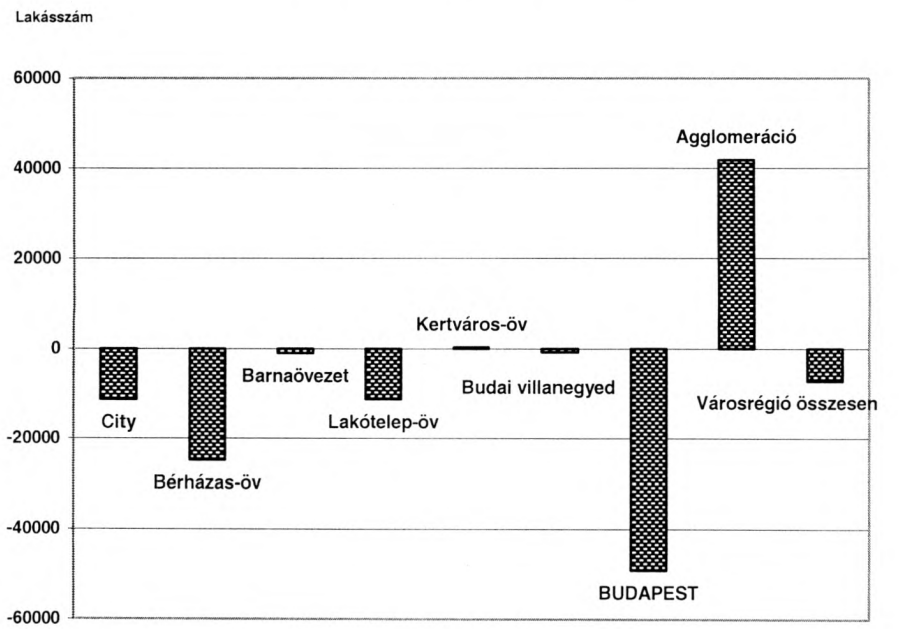

jelentősen elmarad Budapest egészének értékétől (21,4%), ugyanakkor egyöntetűen jelzi az elővárosi övezet státuszának látványos emelkedését. Az elővárosokba irányuló vándorlás döntően a fiatalabb, magasabb jövedelemmel rendelkező csoportokat érintette, ami maga után vonta a főváros további elöregedését, a szociálisan támogatásra szoruló népesség arányának növekedését.

Az elővárosokba irányuló vándorlás a lakáspiac térszerkezetét is számottevően átrajzolta. Miközben a lakott lakások száma – az üresedés és az irodai áthasznosítás jóvoltából – Budapest területén 1990 és 2001 között 791 ezerről 742 ezerre csökkent, addig az agglomerációs öv lakott lakásainak száma jelentős mértékben, 21%-kal bővült (*3. ábra*). Ennek eredményeként az 1990 után épült lakások részesedése a főváros lakáspiacán 2001-ben mindössze 5,3%-ot tett ki, szemben az elővárosi övezet 16%-ával. Mindezek együttesen is jelzik, hogy a városrégió igazán dinamikus térszerkezeti egységét a rendszerváltozás után a szuburbán övezet jelentette. A várostérség egyes övezeteinek átlagértéke mögött további markáns eltérések figyelhetők meg, amelyeket a továbbiakban összegzünk.

3. ábra

A lakott lakások számának változása 1990–2001 között Budapest funkcionális övezeteiben

A főváros építészetileg és funkcionálisan talán leglátványosabb átalakulási folyamata a *központi üzleti negyed*, más néven city területén folyt az 1990-es években. A Budapestre érkező külföldi tőke, illetve az újonnan alapított magánvállalkozások egyaránt jelentős keresletet gerjesztettek a város szívében hasznosítható telkek, kereskedelmi ingatlanok, irodahelyiségek iránt. Ez a lázas beruházási tevékenység az üzleti funkció gyors expanziójához, egyben a lakófunkció zsugorodásához vezetett. A belső városnegyedek foghíjtelkeit egymás után irodaházak, hotelek, üzletek és egyéb szolgáltató létesítmények foglalták el. Nyugat-Európához hasonlóan Budapesten is megfigyelhető, hogy a történelmi városközpont egyre inkább a nemzetközi fogyasztás, azon belül a kulturális és szabadidős „élvezetek" („place for fun") gyújtópontjává válik (*Enyedi* 2002). A *city-képződés* folyamatára utal az a tény is, hogy a Nagykörúton belüli városrész népességszáma 1990 és 2001 között több mint 35 ezer fővel, 124 ezer főről 88 ezer főre csökkent. A számottevő, 29%-os népességcsökkenés hátterében az állandósuló elvándorlás, valamint a természetes fogyás együttes hatása áll.

Az elnéptelenedési folyamat velejárója a lakásállomány egy részének üzleti-irodai célú áthasznosítása, vagyis a *„rejtett konverzió"*. Rejtett a folyamat annyiban, hogy amíg a lakóépületek funkcióváltását Budapesten rendeletileg szigorúan szabályozzák, addig egyedi lakások nem-lakáscélú hasznosításáról maga a tulajdonos dönt, s ezt nem köteles a hatóságoknak jelenteni. A rejtett funkcionális konverzió meglétét támasztja alá az is, hogy a Nagykörúton a népszámlálás által regisztrált lakott lakások száma 1990 és 2001 között 53 ezerről 42 ezerre csökkent. Egy 2005 nyarán végzett részletes terepi felmérés a lakások üzleti célú hasznosításának területi megoszlására is fényt derített (*4. ábra*). Az ábrán visszaköszön a centrum-periféria modell, a magyar gazdasági és politikai élet első számú központját jelentő V. kerületből kifelé haladva fokozatosan csökken a lakások üzleti célú hasznosításának intenzitása. A vállalkozói tőke fokozott jelenléte a city épületállományának külső megjelenésén is érzékelhető, az elmúlt években az épületek többségét felújították, a korábbi foghíjakat irodaházak, hotelek, üzletek foglalták el.

A népesség erőteljes lakóhelyi mobilitásának köszönhetően a city helyi társadalma is átalakulóban van. A népesség korszerkezetét tekintve bár még mindig ez a legidősebb övezete Budapestnek, a city területén 1990 után fiatalodási folyamat volt kimutatható. Az övezetben a 60 éven felüliek aránya 29,6%-ról 27,2%-ra csökkent 1990 és 2001 között, ami a helyi társadalom kicserélődésére, más néven *dzsentrifikációra* utal. A city lakásállományának megújulása és az ilyenkor óhatatlanul is fellépő népességcsere azonban véleményünk szerint nem városnegyed vagy lakótömbök, hanem sokkal inkább a lakások szintjén, és lépésről lépésre megy végbe. Ennek kapcsán érdemes megvizsgálni a helyi társadalom iskolázottságának alakulását is. A belváros hagyományosan Budapest magas státuszú területeihez tartozik, az egyetemi és főiskolai diplomások aránya

már 1990-ben is a budai villanegyed után itt volt a legmagasabb a városban, csaknem 20%-os részesedéssel. 1990 után az övezet státuszának további emelkedését figyelhettük meg, a felsőfokú végzettségűek aránya a 15 évnél idősebb népesség körében elérte a 24,7%-ot.

4. ábra

Lakások üzleti célú hasznosítása Budapest belvárosában, 2005. július

A rendszerváltozást követően felgyorsult a City-t övező, régi építésű *bérházas övezet* belső differenciálódása. Az övezeten belül a kedvező fekvésű és építészeti adottságú negyedek megújulása mellé gettósodó szegénynegyedek erőteljes leszakadása párosult. Mindennek természetesen a városfejlődés korábbi időszakáig visszanyúló gyökerei vannak. A budai oldal bérházas övezete kezdettől fogva jobb minőségű lakásállománnyal rendelkezett, mint a pesti oldal, és a társadalmi státusza is magasabb volt. A rendszerváltozás idején a bérházas öv budai oldalán a felsőfokú végzettségűek aránya 27,9% volt, szemben a pesti oldal 14,6%-ával.

A tradicionális különbségek, ha nem is ilyen markánsan, de a pesti oldalon is jelentkeznek. Mind a lakásállomány összetételét, mind a népesség társadalmi státuszát tekintve a pesti oldal bérházas övezetének déli szektora (a Külső-Józsefváros, a Külső-Ferencváros és az Erzsébetváros Keleti pályaudvart övező része) van a legrosszabb helyzetben. Nem véletlen, hogy ezt a területet érintette 1990 után leginkább a társadalmi és fizikai hanyatlás, amelynek a rendszerváltozást követően minőségileg új dimenziói jelentek meg. Ebben a folyamatban a lakáspolitika, ill. a lakáspiac átalakítása is közrejátszott.

A bérházas lakóövezetet a II. világháború után a szocialista rendszer államosította, majd a rákövetkező évtizedekben az állami tulajdonú bérházak felújítását elhanyagolta. 1990 után az újonnan megválasztott önkormányzatok váltak a területükön található szociális bérlakásállomány gazdájává, s széleskörű privatizációs programba kezdtek. A privatizációs szabályok jóvoltából a kerületek a szociális bérlakásállomány jobb minőségű, értékesebb részét már a 90-es évek elején értékesítették, s csak a rendkívül rossz állapotú, komfort nélküli, ill. félkomfortos lakások maradtak továbbra is önkormányzati kézben. A szelektív privatizáció felgyorsította a szociálisan hátrányos helyzetű népesség térbeli koncentrációját, ugyanis aki tehette, a privatizált, de „rossz környezetben" fekvő lakásától minél hamarabb igyekezett megválni. A kiáramló népesség helyére a korábbinál alacsonyabb státuszú, a társadalmi hierarchia alján helyet foglaló családok érkeztek, köztük jelentős számú roma. Ez a népességcsere esetenként az etnikai alapú gettósodás markáns térbeli megjelenéséhez vezetett.

A lecsúszó, gettósodó városrészekkel szemben a bérházas övezet egyes részei látványos megújuláson mentek keresztül. Ez összességében is érvényes a budai oldal bérházas negyedeire, ahol a felsőfokú végzettségűek aránya 1990 és 2001 között 27,9%-ról 35,3%-ra emelkedett, s emellett az épületállomány is jól nyomon követhető modernizálódáson ment keresztül. Az övezet nyújtotta előnyök (city-közeli fekvés, jó megközelíthetőség, polgári hagyományok stb.) nem kis vonzerőt jelentenek a fiatalabb és tehetősebb rétegek számára, ami a városrész társadalmi presztízsének emelkedését, egyszersmind fizikai megújulását eredményezi. Új jelenségként írható le a 90-es évek végétől a pesti oldal néhány kerületében a bérházas lakásállomány látványos megújulása, amely mögött már tudatos *városrehabilitációs* beavatkozás áll.

Az első ilyen jellegű s mindmáig legsikeresebb budapesti próbálkozás a Középső-Ferencváros felújítása, amelyet az 1992-ben kimondottan erre a célra létrehozott SEM IX. Rt. végez.[3] A rehabilitációs program első tíz évében a SEM IX. tevékenysége nyomán teljesen megújult 29 lakóház kb. 500 lakással, részle-

[3] A 3P modell (public-private partnership) szerint működő társaság részvényeinek 51%-a a Ferencvárosi Önkormányzat, 24,5-24,5%-a az OTP, valamint a francia Caisse des Depôts et Consignations tulajdonában van.

gesen felújítottak 52 lakóházat 1300 lakással, az újonnan épült 41 lakóházban pedig mintegy 1200 lakás jött létre. A rehabilitációs beavatkozás tíz éve alatt összesen kb. 3000 színvonalas, a korábbinál sokkal jobb minőségű lakás jött létre. A városrehabilitáció társadalmi következményei is nyilvánvalóak, a területre fiatalabb, magas jövedelmű népesség költözött be.

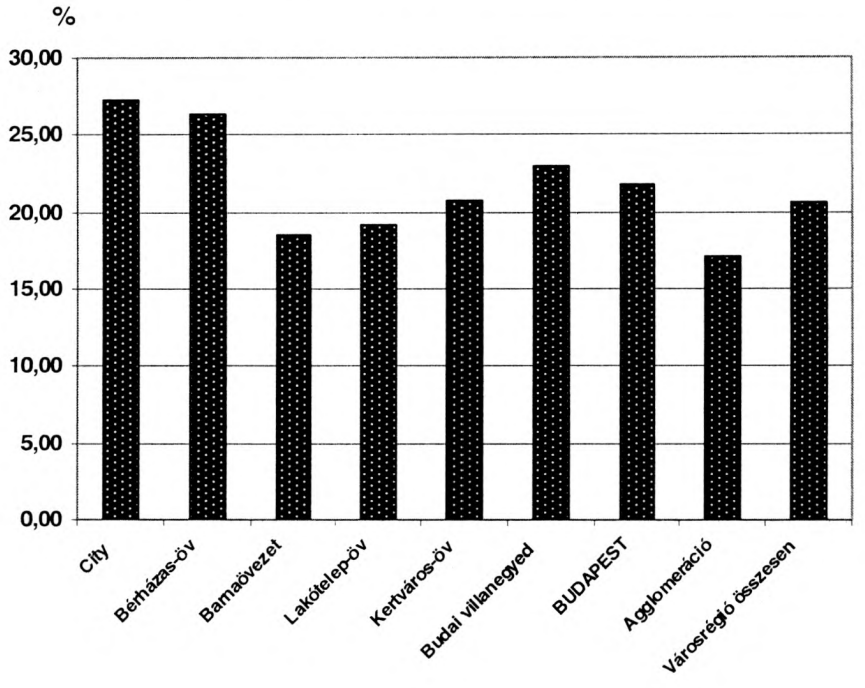
Lényegében a Középső-Ferencvároshoz hasonló folyamatok indultak be némi fáziskéséssel a Középső-Józsefváros területén is, ahol az 1997-ben létrehozott Rév8 Rt. irányítja a most formálódó városrehabilitációt. Hasonló, bár kisebb léptékű rehabilitációs tevékenység az Erzsébetvárosból (VII. ker.) és a XIII. kerületből is ismert. A végletekig lepusztult városrészek rendbetétele tehát, ha némi késéssel és akadozva is, de megindult Budapest bérházas övezetében. Nem hagyható ugyanakkor figyelmen kívül, hogy az eddigi beavatkozások kivétel nélkül a helyi népesség kicserélődését, a nyugati városokban leírt *dzsentrifikációt* idézték elő. A módszer helyi szinten kétségkívül hatásos, ugyanakkor a város egészén belül nem hoz megnyugtató megoldást, csak áthelyezi a szegénységet egyik városrészből a másikba.

A *barnaövezet* hagyományosan Budapest legelavultabb, legalacsonyabb státuszú része. Erre utal, hogy 1990-ben a diplomások aránya csupán 8,7%-os volt az övezetben a 15 évnél idősebb népesség körében. Jóllehet ez a mutató 2001-ig 13,3%-ra emelkedett, de még így is a legalacsonyabb a fővárosban. Az alacsony státusz mellett jellemző az övezetre a népesség fiatalos korszerkezete. A 2001-es népszámlálás időpontjában a 60 éven felüliek aránya egész Budapesten itt volt a legalacsonyabb 18,5%-kal (*5. ábra*). Az övezet lakásállománya ugyancsak erősen elavult, a fürdőszoba nélküli lakások aránya a fővárosban 2001-ben itt volt a legmagasabb (12%). A helyi lakásállományra a szoba-konyhás lakásokból álló szórvány bérházak és munkáslakótelepek (pl. Salgótarjáni úti MÁV telep, Óbuda Gázgyári-lakótelep, vagy a Dzsumbuj) egyvelege a jellemző (*Kovács* 2004).

Gazdasági szempontból az övezet hanyatlása már a szocialista időszakban megindult, amikor számos erősen szennyező ipari üzemet (pl. bőripar, textilipar) bezártak, a túlméretezett vasúti területek egy része pedig a közlekedés modernizációja, a közúti szállítás jelentőségének növekedése nyomán vált fölöslegessé. Ez a folyamat igazából a rendszerváltozást követően gyorsult fel, amikor a régi ipartelepek helyén egy alulhasznosított, erősen slum-osodó öv keletkezett. Az övezet ipari szerepköre a 90-es évek elejére erősen visszaszorult, számos gyártelepen megszűnt a termelés, az elhagyott üzemi- és raktárépületek újrahasznosítása csak részben valósult meg (főként nagy térigényű kereskedelmi funkciók, pl. bútor-, lakberendezési, barkács- stb. üzletek révén). A „barnaöv" funkcióváltására sokáig nem voltak adottak a tervezési-városfejlesztési keretek (az övezeten több mint egy tucat kerület osztozik), másrészt a városnak ezt a részét – környezeti állapota, alacsony presztízse miatt – a vállalkozói tőke is elkerülte (*Barta* 2004).

5. ábra

A 60 éven felüliek aránya Budapest funkcionális övezeteiben, 2001

Az ezredfordulót követően azonban már több példa is akad a funkcióváltásra és – ha elszórtan is, de – megindult a rozsdaöv üzleti-gazdasági szerepkörének fejlődése. Az ipari tevékenység megszűnése és a „modern", nagy térigényű szolgáltató tevékenységek (pl. bevásárló központok, irodaházak, high-tech parkok) megtelepedése különösen a barnaöv belvároshoz közelebb eső, kedvező közlekedési feltételekkel rendelkező részein volt látványos az elmúlt évek során. Ilyen gyújtópontnak számítottak a belvárosból kivezető főútvonalak (pl. Váci út, Üllői út, Soroksári út), valamint az őket keresztező utak (pl. Hungária gyűrű, Határ út) metszéspontjai.

A nagy területű kereskedelmi funkciók („shopping mall" szektor) megtelepedése mellett biztató jel az övezet jövőjére nézve az irodai funkció, a „headquarter economy" (pl. a Graphisoft új komplexuma az Óbudai Gázgyár területén, az LG Electronics, a Siemens és más multinacionális vállalatok irányító központja) és a tudásorientált ágazatok kitelepülése a rozsdaövbe (pl. az Info-Park Lágymányoson). Ha szerény mértékben is, de a magas színvonalú lakó-

funkció is megjelent az övezetben lakóparkok, luxuslakások formájában (pl. MOM Park). Az ipari forradalom kitermelte, a belváros és a külső lakóterületek közé ékelődött barnaöv átalakítása, megújulása várhatóan fontos szerepet játszik majd Budapest jövőbeni fejlődésében. A szocializmusra jellemző pazarló területhasználat a rendszerváltozással véget ért, az alulhasznosított övezet rehabilitációja ugyanakkor kedvező feltételeket kínál a városszerkezet arányosabbá tételére, a szuburbanizáció negatív hatásainak mérséklésére.

A rendszerváltozás után a *lakótelepeket* érte a legerőteljesebb társadalmi és műszaki kihívás Budapesten. A lakótelepek presztízse erőteljesen csökkent, s megindult – főként a sivár lakókörnyezetet nyújtó panel-lakótelepekről – a népesség, azon belül főként a tehetősebb és fiatalabb rétegek elvándorlása. Ennek eredményeként Budapesten a lakótelepek népességszáma 1990 és 2001 között 15,2%-kal, mintegy 110 ezer fővel csökkent. Arányait tekintve a city után itt volt a legnagyobb a népességcsökkenés mértéke a város ökológiai övezetei között. A szelektív elvándorlás jóvoltából a lakótelepek demográfiai és társadalmi összetétele nagyban átalakult (*Földi* 2000). Ma már közel sem a lakótelepek jelentik a városrégió legfiatalabb övezetét, a 60 éven felüliek aránya 2001-re megközelítette a 20%-ot, ami a kertvárosok értékéhez hasonló. Az övezet státuszának lassú hanyatlását jelzi az is, hogy csökkent korábbi kedvező helyzetük a diplomások arányát tekintve. Az elvándorló népesség nem elhanyagolható része a vonzó környezetet nyújtó elővárosokat választja lakóhelyül (*Dövényi–Kok–Kovács* 1998).

A kedvezőtlen fekvés, az igénytelen lakókörnyezet, az embertelen lépték, valamint a romló közbiztonság alacsonyan tartja a keresletet az itteni lakások iránt (*Egedy* 2001). Ez természetesen a lakóhelyi mobilitásra nézve is komoly következményekkel jár, a lakók egészséges fluktuációja helyett egyre inkább egy zsákutcás fejlődési folyamatnak lehetünk tanúi, ahová bejutni könnyű, kijutni azonban annál reménytelenebb. A következő évtized nagyvárosi *„időzített bombáit"* ezek a monoton, nagy tömegű alacsony színvonalú lakást tömörítő városrészek jelentik. Felújításuk éppúgy koncentrált beavatkozást tesz szükségessé, mint a slum-osodó belső városrészek vagy a barnaöv rehabilitációja.

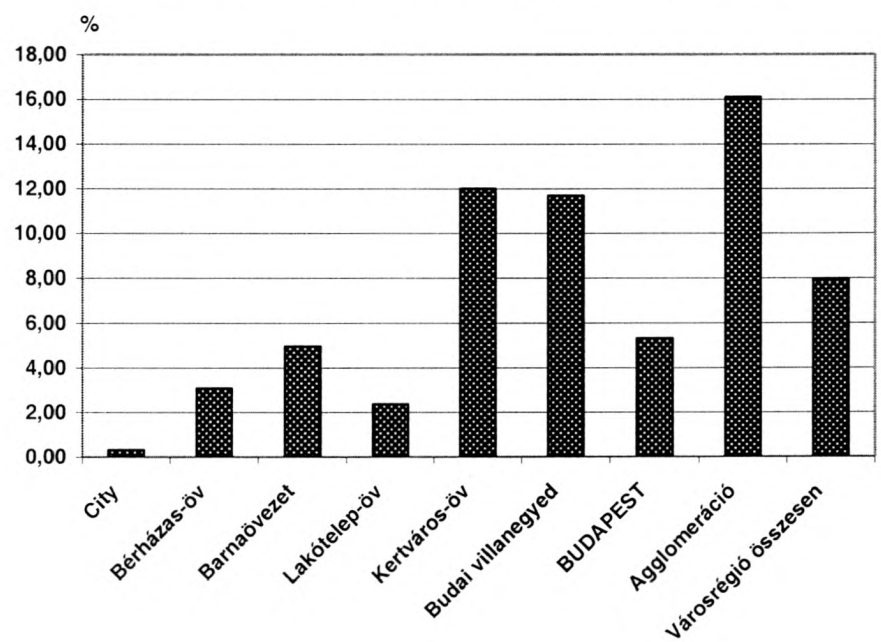
A *kertvárosok öve* volt Budapest közigazgatási határán belül a vizsgált övezetek közül az egyetlen, amelynek a népességszáma növekedett 1990 és 2001 között. Ez rögtön jelzi, hogy a korábban uralkodóan falusias beépítésű, nem túl magas státuszú övezet a rendszerváltozást követően új dinamizmussal töltődött fel. Ebben kiemelt szerepet játszott, hogy vonzó környezete, viszonylag jó elérhetősége (BKV-hálózat) révén az övezet versenyképessé vált az elővárosokkal szemben az izmosodó középosztály szemében. Sokan tehát, akik a Budapestről való kiköltözés gondolatát fontolgatták, felfedezték maguknak a kellő nyugalmat, zöld környezetet biztosító kertvárosi övezetet, és az elővárosokkal szem-

ben ezt a zónát választották. Az övezet dinamikus fejlődésének volt azonban egy másik lényeges összetevője is, nevezetesen a lakópark-építkezési hullám. A *lakóparkok* kiépülése 1998 után vett igazán lendületet Budapest ingatlanpiacán. 2002 nyaráig mintegy 50 lakópark létesült a fővárosban és további 30 az agglomerációban.

Természetesen a lakóparkok megjelenésének további katalizáló hatása volt a helyi ingatlanpiacon, s a kompakt város és a közigazgatási határ közötti térben a lakóparkokkal egyidejűleg megugrott a családi házas, sorházas jellegű új lakónegyedek kiépülése is. Mindezek eredményeként az 1990–2001 között Budapesten épült közel 40 ezer új lakás több mint a fele a kertvárosok övében létesült, s itt a legmagasabb az 1990 után épült lakások részesedése az egyes városökológiai övezetek között (*6. ábra*).

6. ábra

Az 1990 után épült lakások aránya Budapest funkcionális övezeteiben, 2001

Ez a lázas építkezés a lakásállomány összetételére és a helyi társadalom státuszára egyaránt hatással volt. A felsőfokú végzettségűek aránya az 1990 évi 10,5%-ról 2001-re 16,6%-ra nőtt, ami a budai villanegyed értéke után a második legnagyobb növekedés. A társadalom összességében fiatalodott, a fenti időszak

során a 60 éven felüliek aránya 23,2%-ról 20,6%-ra csökkent. A kertvárosi öv újjáéledése lényegében egy *„belső szuburbanizációként"* is felfogható, ami az 1950-ben Budapesthez csatolt területek belakását, egyszersmind a város közigazgatási határon belüli szétterülését jelenti.

A *budai villanegyed* hagyományosan a fővárosi elit rétegek lakóhelyének számít. Az övezet kitüntetett helyzete már a rendszerváltozás előtt is teljesen nyilvánvaló volt, hiszen amíg a diplomások aránya a főváros egészét tekintve 1990-ben 16,1% volt, addig a budai hegyvidéken 33,5%. A budai villanegyednek ez az elit-gyűjtő funkciója 1990 után is megmaradt, s 2001-re a felsőfokú végzettségűek aránya a 15 évnél idősebb népesség körében 42,6%-ra emelkedett, ami – 1990-hez hasonlóan – duplája a budapesti átlagnak.

A rendszerváltozást követően a villanegyed tovább terjeszkedett, egyrészt a magasabban fekvő hegyoldalak beépítésével, másrészt a nagyobb telkek megosztásával. Mindez a lakásállomány dinamikus, 11,7%-os bővülését hozta, és döntően nagy alapterületű, luxusszínvonalú lakásokat eredményezett. Az övezet népességszáma 1990 és 2001 között – az időszak során épült 5600 új lakás ellenére – nem nőtt tovább, sőt 4,8%-kal csökkent. Ebből arra lehet következtetni, hogy a hegyvidék elöregedése a rendszerváltozás után felgyorsult, a fiatalabb, kisgyermekes korosztályok elsősorban az olcsóbb elővárosokat, ill. a lakóparkokat, rehabilitált belső lakónegyedeket választják.

Bár a budai villanegyed őrzi hagyományos elit-koncentráló szerepét, az elmúlt évtized tendenciái arra utalnak, hogy korábbi kivételezett helyzete megszűnt. A népesség fiatalabb és képzettebb rétegeinek lakóhelyi preferenciája ma már nem csupán a budai hegyoldal képében jelenik meg, a lakóparkok, dzsentrisedett belvárosi lakónegyedek vagy az elővárosok legalább akkora vonzerőt jelentenek számukra.

Budapest rendszerváltozás utáni fejlődésének kétségkívül leglátványosabb jelenségét az *elővárosi övezet* robbanásszerű fejlődése hozta. Ez a folyamat időben két szakaszra bontható. Előbb a népesség szuburbanizációja indult meg, rögtön a rendszerváltozás idején, s a népesség kiáramlása a 90-es évek vége felé már némileg csillapodott (sőt 2000 után már a visszaköltözésnek is mutatkoztak halvány jelei). Ezzel szemben a gazdasági szereplők kitelepülése, az ipar és a szolgáltatások szuburbanizációja csak a 90-es évtized végén erősödött fel, s napjainkban is tart.

Az agglomerációhoz tartozó 78 (a szétválások nyomán ma már 80) település együttes népességszáma a fővárosi lakosság folyamatos kiáramlása következtében 1990 és 2001 között 108 ezer fővel nőtt, ami csaknem 20%-os növekedésnek felel meg. Az időszak során több mint 38 ezer lakás épült az agglomerációban, ami lényegében megegyezik a háromszor nagyobb Budapest értékével. A kivándorlás következtében az agglomerációs települések társadalma is jelentő-

sen átalakult, javult a népesség korszerkezete és emelkedett a státusza (*Csanádi–Csizmady* 2002). Megfigyelhető a fővárosból kiköltözők státusz szerinti területi elkülönülése is, a tehetősebbek inkább a magasabb presztízsű Buda környéki településekre költöznek ki (Solymár, Nagykovácsi, Budakeszi), az alacsonyabb státuszúak pedig inkább a fővárostól keletre fekvő településekre (Gyál, Vecsés, Pécel stb.).

A népesség szuburbanizációja mellett az ezredfordulóra egyre látványosabb formát öltött a termelő (ipari) és szolgáltató funkciók megtelepedése Budapest peremén. A főváros körül az elmúlt időszak során megtelepedett gazdasági szervezetek többsége tipikus posztfordi vállalkozás, méretük szerint kis és közepes méretű vállalatok, döntően külföldi (multinacionális) érdekeltséggel (*Kovács–Sági–Dövényi* 2001). A Budapest környéki agglomerációs gazdaság jellemzője, hogy funkcionálisan erősen szakosodott terekbe tömörül. Ezek közül első helyen a Budaörs-Törökbálint körzetben kialakult növekedési pólust kell megemlíteni. A főváros nyugati kapujában, a három autópálya találkozási területén az 1990-es években olyan mélyreható gazdasági átalakulás történt, ami az amerikai peremvárosokhoz (*„edge-city"*) hasonló fejlődést mutat. A Budaörs-Törökbálint növekedési pólus 2001-ben már 20 ezer főnek adott munkát, akik közül 13 ezren kívülről (jelentős részük a fővárosból) érkezett. Így egy korábban alapvetően lakófunkcióval jellemezhető térség rövid idő alatt funkcionálisan sokszínű, rendkívül dinamikusan fejlődő területté alakult át.

Összegzés

Budapest városrégiójában az elmúlt másfél évtizedben egy rendkívül dinamikus, ugyanakkor ellentmondásos átalakulási folyamat rajzolódott ki. Budapest rendszerváltozás utáni területi fejlődésében kétségkívül a *polarizálódás* játszotta a főszerepet, egyes városrészek új impulzust nyertek, mások hanyatlása felgyorsult. Ebben nyilvánvalóan a piac abszolút dominanciája és a folyamatokat „kordában tartó", azt szabályozó *egységes várospolitika hiánya* is közrejátszott. A főváros 1990 utáni fejlődése, a tanulmányban leírt folyamatok visszatérést jelentenek a fejlett országok urbanizációs pályájához, amit lényegében a globális tőke mozgása, a lokális politika és az új gazdaságon megerősödött társadalmi rétegek lakóhelyi preferenciája együttesen határoz meg.

Irodalom

Barta Gy. (szerk.) 2004: *A budapesti barnaövezet megújulási esélye.* Budapest, MTA Társadalomkutatási Központ.

Beluszky P. 1992: Budapest és a modernizáció kihívásai. – *Tér és Társadalom.* 6. 3–4. 15–54. o.

Beluszky P. 1998: Budapest – nemzetközi város. Történeti áttekintés. In Glatz F. (szerk.): *Budapest – nemzetközi város.* Magyarország az ezredfordulón. Budapest, Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. 27–46. o.

Beluszky P. 1999a: A budapesti agglomeráció kialakulása. – *Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban.* Budapest. 27–67. o.

Beluszky P. 1999b: *Magyarország településföldrajza.* Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

Beluszky P. 2001: Magyarország térszerkezete és településhálózata. In Beluszky P. – Kovács Z. – Olessák D. (szerk.): *A terület- és településfejlesztés kézikönyve.* Budapest, CEBA Kiadó. 26–54 o.

Beluszky P. – Győri R. 1999: A magyarországi városhálózat és az EU-csatlakozás. – *Tér és Társadalom.* 13. 1–2. 1–30. o.

Beluszky P. – Győri R. 2004: Budapest ipari övezetének kialakulása. In Barta Gy. (szerk.): *A budapesti barnaövezet megújulási esélye.* Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. Budapest, MTA Társadalomkutatási Központ. 17–34. o.

Beluszky P. – Kovács Z. (szerk.) 1998a: *Budapest Kézikönyve 1. kötet.* Magyarország Megyei Kézikönyvei 20. Budapest, CEBA Kiadó.

Beluszky P. – Kovács Z. 1998b: Város a térben: városszerkezet, városrészek, agglomeráció. In Beluszky P. – Kovács Z. (szerk.): *Budapest Kézikönyve 1. kötet.* Magyarország Megyei Kézikönyvei 20. Budapest, CEBA Kiadó. 99–123. o.

Beluszky P. – Kovács Z. 1998c: Budapest jövője. In Beluszky P. – Kovács Z. (szerk.): *Budapest Kézikönyve 1. kötet.* Magyarország Megyei Kézikönyvei 20. Budapest, CEBA Kiadó. 307–311. o.

Beluszky P. – Szirmai V. 2000: A települések társadalma. In Enyedi Gy. (szerk.): *Magyarország településkörnyezete.* Magyarország az ezredfordulón. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 77–98. o.

Berényi I. 2001: Adalékok Budapest élettér-típusaihoz. In Ilyés Z. – Keményfi R. (szerk.): *A táj megértése felé. Tanulmányok a 75 éves Pinczés Zoltán professzor tiszteletére.* Debrecen–Eger. 107–117. o.

Csanádi G. – Ladányi J. 1992: *Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Csanádi G. – Csizmady A. 2002: Szuburbanizáció és társadalom. – *Tér és Társadalom.* 16. 3. 27–55. o.

Cséfalvay Z. – Pomázi I. 1990: Az irányított dzsentrifikáció egy budapesti rehabilitációs program példáján. – *Területi Kutatások* 9. 27–37. o.

Dövényi Z. – Kok H. – Kovács Z. 1998: A szuburbanizáció, a lokális társadalom és a helyi önkormányzati politika összefüggései a budapesti agglomerációban. In Illés S. – Tóth P. P. (szerk.): *Migráció. I. kötet.* Budapest, KSH Népességtudományi kutató Intézet. 229–237. o.

Dövényi Z. – Kovács Z. 1999: A szuburbanizáció térbeni-társadalmi jellemzői Budapest környékén. – *Földrajzi Értesítő*. 48. 1–2. 33–57. o.

Egedy T. 2001: A lakótelepek társadalmi környezetének átalakulása a rendszerváltozás után. – *Földrajzi Értesítő* 50. 1–4. 272–283. o.

Enyedi Gy. 2002: A városok kulturális gazdasága. – *Földrajzi Értesítő*. 51. 1–2. 19–29. o.

Farkas J. – Kovács Z. – Székely G. 2004: *A magyar lakáspiac jellemzői az ezredfordulón*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal – MTA Földrajztudományi Kutatóintézet.

Földi Zs. 2000: A lakókörnyezet minőségének szerepe a fővárosi migrációs folyamataiban, az 1990-es években. – *Tér és Társadalom*. 14. 2–3. 219–228. o.

Kovács Z. 2004: A budapesti barnaöv lakófunkciójának helyzete és fejlesztési lehetőségei. In Barta Gy. (szerk.): *A budapesti barnaövezet megújulási esélye*. Budapest, MTA Társadalomkutatási Központ. 109–128. o.

Kovács Z. 2005: Budapest funkcionális átalakulásának főbb vonásai a rendszerváltozás után. – *Földrajzi Közlemények*. CXXIX. 1–2. 83–102. o.

Kovács Z. – Sági Zs. – Dövényi Z. 2001: A gazdasági átalakulás földrajzi jellemzői a budapesti agglomerációban. – *Földrajzi Értesítő*. 50. 1–4. 191–217. o.

A SZLOVÁKIAI NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TELEPÜLÉSSZERKEZETE A 21. SZÁZAD ELEJÉN

Lelkes Gábor

Szlovákia a közép-európai térség erősen multikulturális állama, a nemzeti és etnikai kisebbségek lakónépességen belüli részaránya közel 15%. A tanulmány célja, hogy bemutassa a szlovákiai nemzeti és etnikai kisebbségek településszerkezetét a 21. század elején, amikor is a közigazgatási reformot követően a települési önkormányzatok hatáskörébe került át számos intézkedés, amelyek lényegesen elősegíthetik a nemzeti és etnikai identitás védelmét, de ugyanúgy akár hozzájárulhatnak a kisebbségek asszimilációjához is. A tanulmány kiemelt figyelmet fordít a közeljövőben várható változásokra a településszerkezetben a településnagyságokat illetően.

Bevezetés

Szlovákiában, hasonlóan a többi közép- és kelet-európai reformországhoz, a nemzeti és etnikai kisebbségek politikai, gazdasági, kulturális, valamint demográfiai helyzetének részletes vizsgálatát csak az elmúlt másfél évtized alatt elkezdődött új folyamatok teszik lehetővé. Korábban majd fél évszázadon át a kisebbségek térszerkezetével kapcsolatos bármilyen érdeklődést a kormányok gyanakvással fogadták, elképzelhetetlen volt, hogy a kisebbségek helyzetét tudományos-szakértői szinten mélységi vizsgálat alá vessék, az eredményeket nyilvánosságra hozzák és ajánlásokat fogalmazzanak meg az egyes kisebbségi populációk és tereik társadalmi-gazdasági fejlesztésének elősegítésére.

Jelen tanulmány bemutatja az egyes szlovákiai nemzeti és etnikai kisebbségek területi elhelyezkedését és településszerkezetét, aminek aktualitását növeli, hogy a közeljövőben várható a kommunális reform megkezdése, amely a kis településeknek nagyobb egységbe, nagyobb településbe való tömörítését célozza meg azzal a szándékkal, hogy a kevés lélekszámú települések száma csökkenjen, s azzal a feltevéssel, hogy a létrejövő nagyobb települések magasabb színvonalon lesznek képesek biztosítani lakosaik számára a szolgáltatásokat. Ezen reform megkezdése azonban nagyon kényes politikai kérdés, ugyanis az objektív gazdaságossági faktorok mellett a helyi demokrácia szabályait is figyelembe kell venni, valamint azt, hogy az aprófalvak összevonása különösen érzékenyen érintheti az ott élő kisebbségeket. Az utóbbi szempont azért fontos, mert

a kisebbségek etnikai aránya merőben megváltozhat egy népesebb településen belül, s ezáltal veszélybe kerülhet a képviseletük a települési önkormányzatokban (melyek hatásköre jelentős a nemzeti identitásuk megőrzése szempontjából). A kisebbségek arányszámbeli csökkenése a nyelvhasználati lehetőségeiket is csökkentené a 184/1999 Tt. számú kisebbségi nyelvhasználati törvény (a továbbiakban: 1999. évi nyelvtörvény) értelmében, mely a nemzetiségi kisebbséghez tartozó szlovák állampolgárságú személyeknek biztosítja a jogot, hogy az államnyelv mellett a kisebbségi nyelvet is használhassák a hivatali érintkezésben olyan településeken, ahol a legutolsó népszámlálás adatai szerint az adott kisebbségnek az összlakossághoz viszonyított számaránya legalább 20% (*Szabómihály* 2002). Az 1999. évi nyelvtörvényi feltételnek mintegy 650 helység felel meg jelenleg, melyek többsége magyar jellegű, vagyis a törvény adta jogával leginkább a magyar kisebbségi populáció élhet sajátos településszerkezetéből adódóan. A többi nemzetiség tagjai általában szétszórtan, helyileg is jelentős kisebbségben élnek, a települések lakónépességén belüli részarányuk messze elmarad a 20%-tól. A fentiekből kiindulva a kisebbségek képviselői a legjelentősebb szlovákiai magyar politikai mozgalommal, a Magyar Koalíció Pártjával egyetemben az 1999. évi nyelvtörvény módosítását többször próbálták a parlament elé vinni, mindeddig sikertelenül. Ezen tanulmány a kisebbségi etnikai tér pontosabb feltérképezése végett a kisebbségi településhálózatok elemzésénél a 10%-os kisebbségi részaránnyal rendelkező települések térbeli elhelyezkedésére helyezi a hangsúlyt.

Szlovákia településszerkezete

Az 1989-ben bekövetkezett rendszerváltozást követően Szlovákia településszerkezete több vonatkozásban is módosult. A változások közül a legjelentősebbnek a települések számának növekedése[1] és az urbanizációs folyamatok megtorpanása[2] nevezhető (*Gyurgyík* 2003). A 2001. évi népszámlálás alkalmával az országban 2883 település volt, átlagosan mintegy 1,8 ezer fő jutott egy településre. A 2883 településből városi ranggal 138 rendelkezett, viszont itt élt a lakosság közel 58%-a. Szlovákia településszerkezetében magas az aprófalvak száma, a települések közel 68%-ában a lakosok száma nem éri el az 1000 főt, sőt a tele-

[1] A települések száma 1980–2001 közt 2725-ről 2883-ra emelkedett, ami annak lett az eredménye, hogy a kommunista diktatúra évtizedeiben felsőbb döntés alapján „összeházasított" települések egy része újból visszanyerte önállóságát (a legnagyobb növekedési dinamikára 1990–1992 közt került sor).

[2] 1991-ben a lakónépesség 56,1%-a, 2001-ben 55,6%-a élt 5000 főnél nagyobb lélekszámú településen.

pülések 13%-ban a lakosok lélekszáma 200 fő alatt marad. A törpefalvak (500 lakosnál kisebbek) elsősorban Dél-Szlovákia középső területeire és Kelet-Szlovákiára a legjellemzőbbek.

A nagyságrendet tekintve csak két nagyváros található az országban: Pozsony (425 ezer lakos) és Kassa (235 ezer lakos). Az 50–100 ezer lakosú nagyságkategóriába 9 szlovákiai város tartozik, s bennük él az ország lakosságának a 12%-a: Eperjes (91 ezer), Nyitra (87 ezer), Zsolna (86 ezer), Besztercebánya (85 ezer), Nagyszombat (72 ezer), Turócszentmárton (60 ezer), Trencsén (58 ezer), Poprád (55 ezer), Privigye (54 ezer).

1. táblázat

Szlovákia településeinek nagyságkategóriák szerinti eloszlása

Települések nagyságkategóriái (lakosok száma)	Települések száma	Települések számán belüli részarány, %	Össznépesség belüli részarány, %
0 – 199	385	13,24	0,9
200 – 499	809	28,81	5,32
500 – 999	779	26,72	10,16
1 000 – 1 999	536	18,5	13,94
2 000 – 4 999	250	8,46	13,35
5 000 – 9 999	52	1,74	6,61
10 000 – 19 999	30	1,08	8,26
20 000 – 49 999	31	1,04	16,64
50 000 – 99 999	9	0,31	12,13
100 000 és több	2	0,07	12,91
Összesen	2883	100,00	100,00

Forrás: Népszámlálás, 2001.

A szlovákiai nemzeti és etnikai kisebbségek területi elhelyezkedése

A legutolsó, 2001. évi népszámlálás nemzetiségi adatai két vonatkozásban nem várt eredményeket hoztak: a magyar kisebbség 46786 fővel csökkent, míg a ruszinok száma 7004 fővel nőtt. Az ország lakónépességén belül[3] a nemzeti és etnikai kisebbségek 14,22%-os részaránya a következőképp oszlott meg: magyar (520 528 fő), roma (89 920 fő), cseh (44 620 fő), ruszin (24 201 fő), ukrán

[3] A 2001. évi népszámlálás alkalmával 5 379 455 lakosa volt Szlovákiának.

(10 814 fő), német (5405 fő), lengyel (2602 fő), horvát (890 fő), valamint egyéb (11 119 fő). Az ismeretlen kategóriába soroltak száma 54 502 fő volt.

A nemzeti és etnikai kisebbségek területi elhelyezkedésének mai képe hosszú történeti fejlődés eredménye. A Szlovákiában élő kisebbségek által lakott tér jellege nem a mostani állami keretek között alakult ki, a nemzetiségek többségénél egyértelműen meghatározhatók az általuk évszázadok óta lakott terek határai. E határok elhomályosítására tett kísérletek a többségi nemzet részéről ugyan szerkezetében megbontották a történeti etnikai térszerkezetet némely kisebbség esetében (német, zsidó), de többségüknél nem tudták eltörölni sem nyílt erőszakkal, sem egyes csehszlovák/szlovák kormányok asszimilációs politikájával (*Hardi– Mezei* 2003).

Szlovákia természetföldrajzi adottságai a kis területi kiterjedés ellenére jelentős eltérést mutatnak. Ennek vetülete mutatkozik meg az egyes etnikumok által lakott térben is, befolyásolva az ott lakók településhálózatát (*Korec* 2005). A szlovákiai kisebbségek közül a magyar és a horvát kisebbség döntő többsége az alföldi tájakon él, míg a többi nemzetiség inkább az alacsony- és középhegyvidék jellegű tájak lakóinak számít.

A legnépesebb kisebbségi populáció, a magyar nemzetiségű lakosság többsége viszonylag kedvező etnikai viszonyok közt él – az anyaország határához tapadó etnikai tömbterületet népesíti be (bár az elmúlt évtizedekben a magyarlakta települések etnikai összetétele jelentős változásokon ment keresztül a többségi nemzet képviselőinek a javára). A magyar nyelvterület közel 600 km hosszan fut a szlovák–magyar határ mentén, a legnagyobb észak–déli kiterjedését Nyugat-Szlovákiában éri el. A magyar nyelvterület közel 10 000 km² kiterjedésű.

A roma populáció területi eloszlásában viszonylag kevés változás történt az elmúlt évszázadban nagyarányú népességmozgásuk ellenére – tovább növekedett a kelet-szlovákiai tömörülések súlya (mindenekelőtt Gömörben és Szepességben), ezáltal markánsabbá vált térbeli eloszlásuk korábbi egyenlőtlensége. Napjainkban a roma társadalom 70%-a az ország területének közel 1/5-én összpontosul.

Az 1950-es években induló szocialista iparosítás jelentős hatással volt a romák nem roma környezetben való szétszóródására. A városok ipari beruházásai, melyek főként nagy tömegű, alacsonyan kvalifikált munkaerőt igényeltek, jelentős urbanizálódási folyamatot indítottak el a roma népesség körében (napjainkban a roma kisebbség 43%-a városlakó).

A harmadik legnépesebb kisebbség, a cseh kisebbség életterét mindenekelőtt a nagyvárosok jelentik, ahol a lakosság magas lélekszáma miatt a részarányuk meg sem közelíti a 10%-ot. A 46 620 főt számláló cseh kisebbség magas lélekszáma ellenére szórványkisebbséget alkot, számarányuk csupán egyetlen szlovákiai településen – a Csallóköz közepén fekvő Macházán – haladja meg a

10%-ot (a település etnikai szerkezete a Csehszlovákia létrejöttét követő ún. kolonizálási folyamat emléke).[4]

A ruszin kisebbség hagyományos településterülete Szlovákia északkeleti része. A ruszin populáció által lakott szlovákiai régiók összterülete területe közel 3000 km². Az ukrán nemzetiség területi elhelyezkedése hasonlóságot mutat a ruszin kisebbség területi elhelyezkedésével.

Bár napjainkban a német nemzetiség szórványkisebbségnek tekinthető, az elmúlt évszázadokban lakott régióikban az átlagosnál nagyobb az előfordulásuk. A lengyel nemzeti közösség tagjainak többsége az ország északi régióiban, a lengyel határ mentén él – mindenekelőtt Észak-Árvában és Észak-Szepességben. A horvát nemzeti kisebbség több mint 90%-a Nyugat-Szlovákiában összpontosul. A többi kisebbség a területi elhelyezkedést illetően egyértelműen szórványkisebbségnek tekinthető.

A nemzeti és etnikai kisebbségek településszerkezete

Egy populáció településszerkezeti adottságai szorosan összefüggnek az adott populáció történetével és az általuk lakott földrajzi tér természeti adottságaival. A szlovákiai nemzeti és etnikai kisebbségeket az egyes településeken kimutatott részarányuk alapján két csoportra oszthatjuk (*Lelkes* 2004):

1. a magyar, roma, ruszin, ukrán és a horvát kisebbség többnyire kompakt jellegű, viszonylag tömör településterülettel rendelkezik, a populációjuk meghatározó része olyan településeken él, ahol részarányuk meghaladja a 10%-ot,
2. a cseh, német, lengyel, zsidó és egyéb kisebbségek szórvány helyzetben élnek, nem jellemző rájuk a településenkénti 10%-nál magasabb részarány.

A magyar kisebbség településhálózata

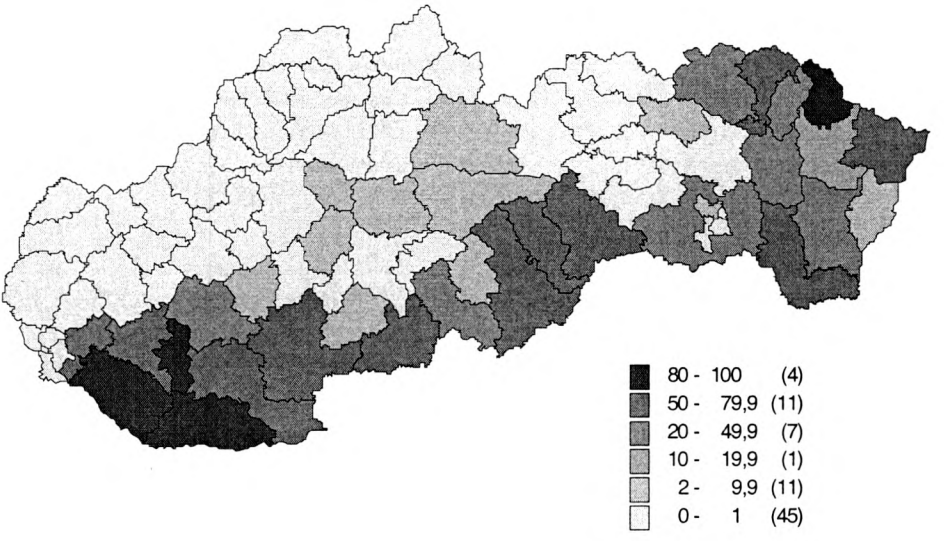
A legnagyobb számú nemzeti kisebbség, a magyar kisebbség helyzete a településhálózatban viszonylag kedvező, bár a magyarlakta települések korábban csaknem homogén etnikai összetétele az elmúlt évtizedekben jelentős mértékben megváltozott.

A magyar nyelvterület természetes folytatódása az észak-magyarországi tájaknak – a magyar kisebbség által lakott települések több mint felében a magyar

[4] Pozsonyt és Kassát leszámítva – ahol létszámuk 7972, illetve 2083 fő – szétszórtan élnek az ország területén, bár valamennyi kerületi székhelyen számuk meghaladja az 500 főt.

1. ábra

A legalább 10%-os nemzetiségi populációval rendelkező települések részaránya az egyes NUTS 4 régiók településhálózatához viszonyítva

Forrás: Népszámlálás, 2001.

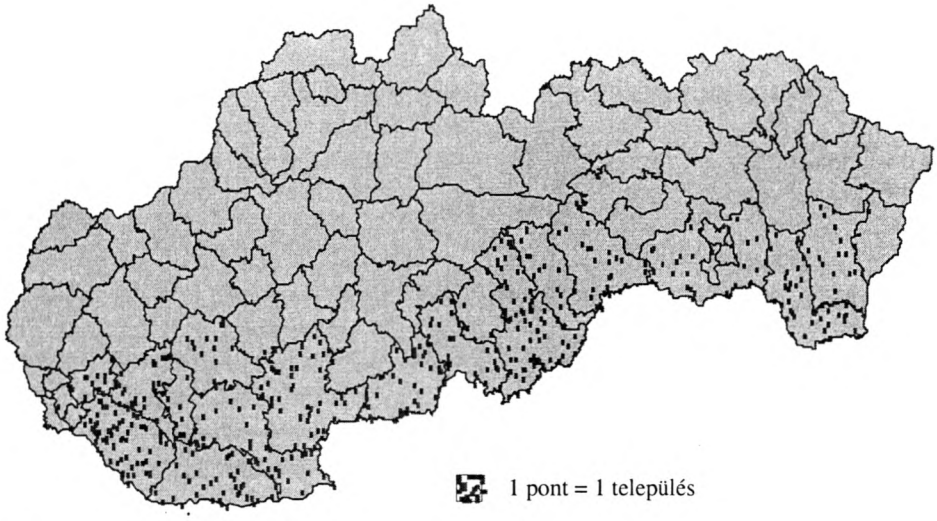
lakosság részaránya 75%-nál magasabb. A szlovákiai magyar populáció 532 településen haladja meg a 10%-os részarányt, míg a szórványvidékeken (a településen belüli arány 10% alatti, illetve kevesebb, mint 100 fő) a magyar kisebbség kevesebb, mint 7%-a él.

Az etnikai identitás megőrzése szempontjából a legkedvezőbb helyzetben a többségi (a lakosságon belül a magyar nemzetiségűek részaránya 50–80%) és abszolút többségi (a lakosságon belül a magyar nemzetiségűek részaránya 80% feletti) településeken élő 171 252, illetve 239 033 kisebbségi magyar van. A magyar nyelvterület 532 települése közül az elmúlt 10 év alatt 478-ban csökkent a magyar nemzetiségű lakosok részaránya; az apadás mindenekelőtt az asszimiláció számára írható. A csökkenés mértéke azokon a településeken volt nagyobb, ahol a magyar lakosság részaránya 60% alatt volt 10 évvel korábban.

A szlovákiai magyar kisebbség urbanizáltsági szintje messze elmarad az országos átlagtól, a magyar kisebbségnek csak 38,5%-a városlakó. A magyar kisebbségi

2. ábra

A legalább 10% magyar részarányú települések számának eloszlása NUTS 4 régiónként

Forrás: Népszámlálás, 2001.

populáció több mint 22%-a – ami az országos átlagnál 6%-kal magasabb érték – él infrastrukturális ellátottság szempontjából problémás, a legkedvezőtlenebb életkörülményeket kínáló és a növekvő elvándorlás miatt elöregedő népességű, 1000 főnél kisebb településeken.

A városok etnikai szerkezetének a vizsgálatánál szembetűnő az etnikai arculatváltás – a magyar kisebbségek térvesztése. A városok homogenizálódásához mindenekelőtt az elmúlt 50 év belső migrációja járult hozzá. Szlovákia 138 városából 27 városban él legalább 1000 magyar nemzetiségű lakos (szemben a 1991-es 28 várossal), melyek közül 2-ben a magyar nemzetiség aránya 80% feletti (1991-ben a számuk még 4 volt), további 14 városban pedig 50% feletti. 5000 főnél több magyar nemzetiségű lakos 2001-ben 17 városban élt. Az elmúlt 10 év alatt a magyarok térvesztése a városi környezetben volt a legnagyobb, valamennyiben fogyott a magyarok lélekszáma és részaránya egyaránt. Lélekszámban a legnagyobb fogyás Pozsonyban történt (3861 fő), míg a magyar nemzetiségűek részarányában a legnagyobb csökkenés Diószegen és Ógyallán volt (7,73%, illetve 8,02%).

2. táblázat

A legalább 800 magyar főt számláló szlovákiai városok összlakossága és magyar népessége 1991-ben és 2001-ben

	1991			2001		
	Lakosok száma	Ebből		Lakosok száma	Ebből	
		magyar	%		magyar	%
Pozsony	442 197	20 312	4,59	428 672	16 451	3,83
Somorja	12 051	8 561	71,04	12 143	8 091	66,63
Dunaszerdahely	23 236	19 347	83,26	23 519	18 756	79,74
Nagymegyer	9 247	8 043	86,98	9 113	7 705	84,54
Szenc	14 357	3 995	27,83	14 673	3 246	22,12
Diószeg	5 874	2 715	46,22	6 078	2 340	38,49
Galánta	16 978	6 890	40,58	16 365	6 022	36,79
Vágsellye	24 776	5 413	21,85	24 564	4 392	17,87
Gúta	11 007	9 101	82,68	10 823	8 742	80,77
Komárom	37 346	23 745	63,58	37 366	22 452	60,08
Ógyalla	7 790	4 170	53,53	8 153	4 092	50,2
Érsekújvár	42 923	13 350	31,1	42 262	11 632	27,52
Párkány	13 347	9 804	73,45	11 708	8 048	68,73
Nyitra	89 969	1 777	1,98	87 285	1 489	1,7
Léva	33 991	5 165	15,2	36 538	4 469	12,23
Zselíz	8 373	4 482	53,53	7 522	3 855	51,24
Ipolyság	8 551	5 562	65,05	8 061	5 015	62,21
Nagykürtös	14 212	1 103	7,76	14 013	869	6,2
Losonc	28 861	4 830	16,74	28 332	3 713	13,1
Fülek	10 451	7 064	67,59	10 198	6 568	64,4
Rimaszombat	24 771	9 854	39,78	25 088	8 846	35,25
Tornalja	8 185	5 547	67,77	8 169	5 076	62,14
Rozsnyó	18 647	5 826	31,24	19 261	5 162	26,8
Szepsi	8 796	4 322	49,14	9 525	4 158	43,65
Kassa	235 160	10 760	4,58	236 093	8 940	3,79
Királyhelmec	7 963	6 400	80,37	8 031	6 179	76,93
Nagykapos	9 421	6 007	63,76	9 760	5 561	56,98
Tiszacsernyő	4 744	2 928	61,72	4 645	2 792	60,11
Összesen	1 173 224	217 073	18,5	1 157 960	194 969	16,84

Forrás: Népszámlálás, 2001.

A roma kisebbség településhálózata

A második legnépesebb kisebbségnek, a romáknak a településhierarchiában elfoglalt helye jelentősen eltér a teljes népességet jellemző arányoktól. A roma etnikum tagjainak többsége Szlovákia fejletlen infrastruktúrájú, válság sújtotta vidéki régióiban, illetve kedvezőtlen helyzetű, az átlagosnál rosszabb életfeltételeket kínáló településeken él.

3. ábra

A legalább 10% roma részarányú települések számának eloszlása NUTS 4 régiónként

Forrás: Népszámlálás 2001

A roma kisebbség ugyan az ország valamennyi régiójában megtalálható, de települési szinten meghatározó elemmé igazán csak Kelet-Szlovákiában válik (ahol a roma nemzetiségű lakosság több mint 83%-a él), ahol az elmúlt évtized társadalmi-gazdasági feszültségei a leginkább érzékelhetők az országos átlagtól 10%-kal magasabb munkanélküliségi rátában, az országos szint alatt messze elmaradó bérekben.

Szlovákiában a 2001. évi népszámláláskor 157 településen volt a romák részaránya a összlakosság legalább 10%-a (10 évvel korábban még csak 59

ilyen település volt). Az 1991. évi népszámláláskor megállapított 31 település helyett, 2001-ben már 54 településen volt a részarányuk legalább 20%. A roma kisebbség 6 településen van többségben, a legmagasabb részarányt a Késmárki járásban található Szepesszentgyörgyön éri el, ahol 758 lakos közül 637 fő vallotta magát roma nemzetiségűnek (84%).

A teljes népesség és a roma kisebbség kelet–nyugati egyenlőtlen megoszlásával mutat hasonlóságot a nem roma és a roma lakosság településtípusok közötti eloszlása is. A 2000 fő alatti lélekszámú településeken a teljes népességnek mintegy 1/3-a, a romáknak viszont több mint 2/3-a él.

A roma populáció településszerkezetében a kedvezőtlen feltételekkel rendelkező törpefalvak dominálnak, az általuk lakott 157 roma település közül 65 település volt 500 fő alatti. A romák urbanizációs szintje a legalacsonyabb az országban élő nemzetiségek közt. Az urbanizáció mutatói ellentétesek a szlovákiai átlaggal – a 43%-nyi vidéki népesség helyett náluk a populáció 57%-a él vidéken.

Az elmúlt 20 évben a romák lakóhelyi szegregációja megerősödött, etnikai gettók kialakulása fenyeget. A roma népesség arányának növekedése felerősítette a nem roma népesség elköltözését a leszakadó falvakból, így ezekben a falvakban a népességcsere, az etnikai szegregáció felgyorsult. A jelenség gyakran egymás mellett lévő falvakat, egész térségeket veszélyeztet, különösen erősítve az etnikai alapú térbeli elkülönülést és ezzel együtt a területi esélyegyenlőség csorbulását.

3. táblázat

A roma kisebbség településeken betöltött részarányának a változása 1991–2001 között

Romák részaránya 1991-ben	Települések száma	Romák részaránya 2001-ben	Települések száma
Legalább 10%	59	Legalább 10%	157
Legalább 20%	31	Legalább 20%	54
Legalább 30%	17	Legalább 30%	21
Legalább 40%	8	Legalább 40%	12
Legalább 50%	5	Legalább 50%	6

Forrás: Népszámlálás, 2001.

A rendszerváltozást követően felerősödött a roma populáció térbeli koncentrációja, mivel jelentős része elsőként szorult ki a korábbi ipari központok munkaerőpiacáról és a magas megélhetési költségek miatt a városokból is a depresszív vidéki régiókba kényszerült. A leszakadó falvakból a magasabb státusú, képzettebb roma és nem roma rétegek elvándoroltak, helyükre sokszor a váro-

sokból kiszorult rétegek költöztek be. Napjainkban a romák közel 70%-a olyan környezetben lakik, ahol kizárólag vagy túlnyomórészt roma családok élnek, további 20 százalékuk közvetlen környezetében pedig nagyjából egyenlő arányban találhatók roma és nem roma családok.

A romák településszerkezetében sajátos helyet foglalnak el az ún. roma telepek, melyek egy településen belül erősen elkülönülnek a nem roma nemzetiség által lakott tértől. Az így szegregálódó roma etnikum lakótereiben két tendencia figyelhető meg:

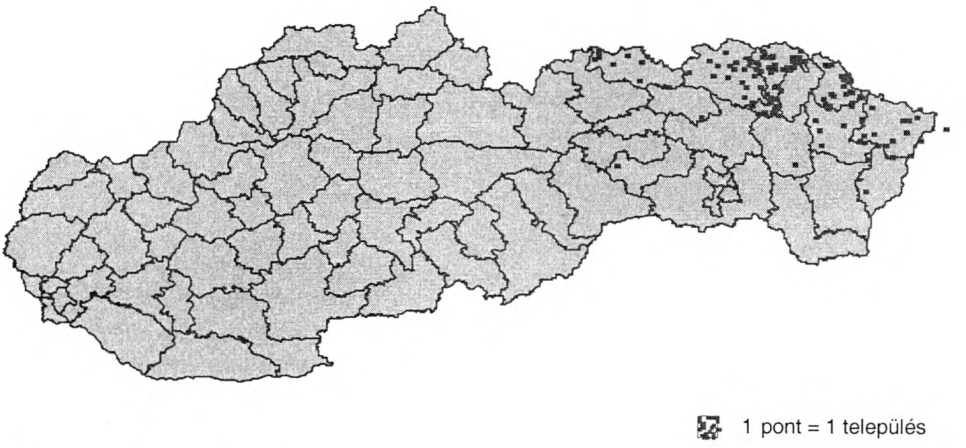
- az alacsony státusú, leromló városi lakónegyedek,
- a sorvadó aprófalvak egy részének gyors ütemű „elromásodása", amit elősegít a magasabb társadalmi státusú családok elköltözése, aminek következtében önszerveződésre képtelen, eltorzult szerkezetű csonka társadalmak jönnek létre.

A ruszin és ukrán kisebbség településhálózata

A ruszin kisebbséghez való tartozást 1989 előtt nem lehetett megvallani, a népszámlálások alkalmával a központi statisztikai szervek ukrán kisebbségként könyvelték el a magukat ruszinoknak valló ténylegesen közel 30 ezernyi kisebbségi

4. ábra

A legalább 10% ruszin részarányú települések számának eloszlása NUTS 4 régiónként

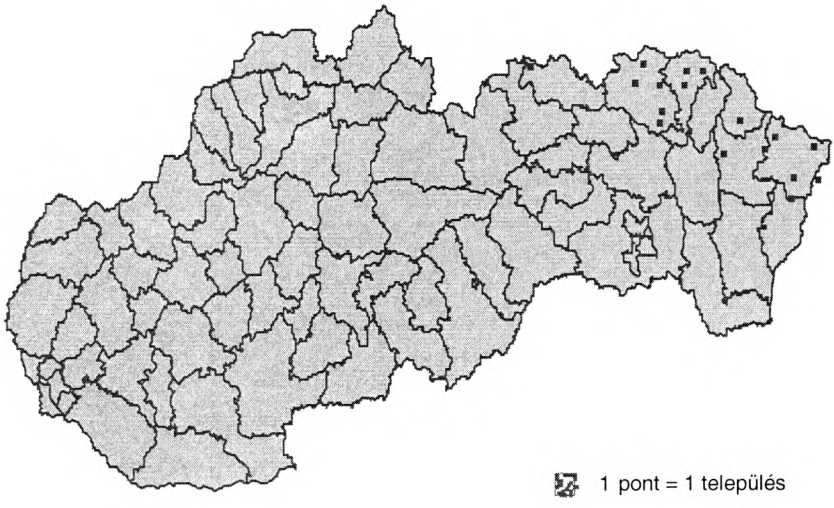

Forrás: Népszámlálás, 2001.

populációt. A ruszin kisebbséghez való tartozás hivatalos megvallására csak a kommunista diktatúra bukása után volt mód. A ruszin kisebbség részaránya 145 településen éri el az összlakosság legalább 10%-át (ahol a ruszin populáció 58%-a él), s ezen belül 102 településen a 20%-ot is meghaladja. A ruszin kisebbségi települések közt 139 aprófalunak minősül, a lélekszámuk nem éri el az 1000 főt. A ruszinok részaránya 2 városban haladja meg a 10%-ot, miközben az összpopuláció urbanizáltsági szintje az országos átlag alatt elmarad mintegy 10%-kal (48%) – ami az általuk elfoglalt földrajzi tér alacsonyabb szintű urbanizációjának a következménye. A legszámottevőbb ruszin kisebbségi közösség Mezőlaborcban él – 2303 fő, továbbá 1000 feletti populációjuk él még Eperjesen, Homonnán, Szinnán, Felsővízközben és Kassán.

5. ábra

A legalább 10% ukrán részarányú települések számának eloszlása NUTS 4 régiónként

Forrás: Népszámlálás, 2001.

A rendszerváltozást követően a ruszin identitás vállalásának következtében a magukat ukránoknak valló kisebbség lélekszáma jelentősen csökkent, s ezáltal az ukrán kisebbség településszerkezetében lényeges változások álltak be. Az ukrán nemzetiségű lakosság részaránya a legalább 10%-os küszöböt 17, a 20%-os küszöböt pedig 6 településen éri el Szlovákiában. A magyar, roma és ruszin

kisebbségektől eltérően az ukrán populáció egy városi rangú településen sem rendelkezik akár a 10%-ot megközelítő közösséggel, a legmagasabb részarányt Felsővízköz és Szinna városokban éri el (4,1% és 2,5%). Lélekszámban a legnagyobb közösségük Kassán és Eperjesen él (1077, illetve 1039 fő).

A horvát és a német kisebbségek településhálózatai

A horvát és a német kisebbség az ország településhálózatában sajátos helyet foglal el, alacsony lélekszámuk ellenére 2, illetve 7 apró vidéki településen meghaladja a részarányuk az összlakosság 10%-át. A német kisebbség esetében a fennmaradt 7 település (öt közép-szlovákiai és két kelet-szlovákiai) egy a múltban lényegesen kiterjedtebb településhálózat maradványainak tekinthető, melyet a második világháborút követő kitelepítések roncsoltak szét.

6. ábra

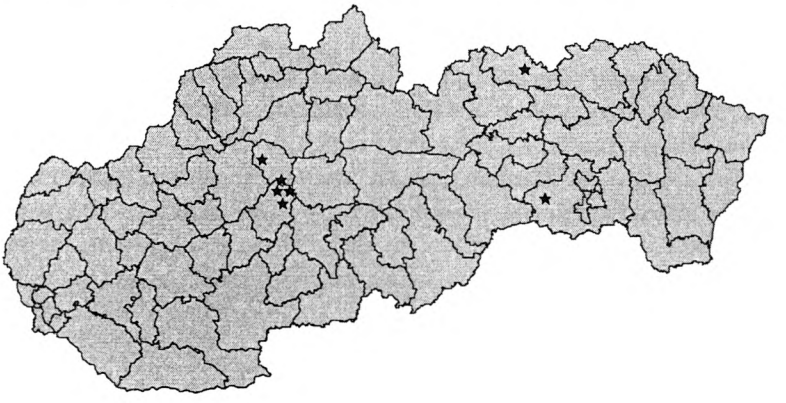
Települések, ahol a horvát nemzetiség részaránya 10% feletti

Forrás: Népszámlálás, 2001.

7. ábra

Települések, ahol a német nemzetiség részaránya 10% feletti

Forrás: Népszámlálás, 2001.

A települési önkormányzatok

Az ország valamennyi települési önkormányzata egyenlő jogokat élvez a települési önkormányzatokról szóló 369/1990 Tt. számú törvény értelmében és biztosítani kötelesek a településeken a megfelelő életkörülményeket a helyi lakosság számára. Ezen a ponton lényeges a települési önkormányzatoknak a nemzeti és etnikai kisebbségekhez való viszonyulása, ugyanis Szlovákiában a kisebbségek jogállása kedvezőtlen,[5] amit legkifejezőbben az ország Alkotmánya szimbolizál. Az ország alaptörvénye Szlovákiát nemzetállamként határozza meg azáltal, hogy az alaptörvény Bevezetője (Preambulum) csak a szlovák nemzetet jelöli meg az ország megalakítójaként a „Mi, a szlovák nemzet (...)" megfogalmazással.[6] Az alaptörvény további hiányossága, hogy nagyon általánosan, többségében a később elfogadásra kerülő törvényekre hivatkozva deklarálja az emberi és kisebbségi jogokat, de garanciákat nem fogalmaz meg, olykor pedig olyan szófordulattal él, amelynek alapján az állam bármikor hátrányos helyzetbe hozhatja

[5] Határon Túli Magyarok Hivatala: Szlovákiai magyarság 2004, Budapest.

[6] Az alkotmány többször volt módosítva az elmúlt tíz évben, de a szlovák pártok sosem hajlottak a kisebbségek azon kérelmének teljesítésére, hogy a Bevezetőben a nemzeti jelleg hangsúlyát váltsa fel a polgári jelleg.

a kisebbségeket, például az oktatásügy vagy a kultúra és a sajtó támogatásának megvonásával, hátrányos nyelvtörvénnyel[7] és közigazgatási felosztással (*Mezei* 2006) stb., amire az elmúlt évtizedben több példa is volt.

A szlovákiai nemzeti és etnikai kisebbségek fennmaradása szempontjából a jelenlegi települési szerkezet és önkormányzati rendszer biztosítékot nyújt a nemzeti és etnikai identitásuk megőrzésére, az asszimilációs folyamatok fékezésére, ennek tudatában a kisebbségek képviselői a szlovákiai önkormányzatok többségi véleményével összhangban ellenzik azon törekvéseket, amelyek a falvak identitásának és önállóságának elvesztéséhez vezethetnek, vagyis elutasítják a tervezett kommunális reformot.

4. táblázat

Egyes nemzeti és etnikai kisebbségek megoszlása (%-ban) egyes települések nagyságcsoportja és város–falu viszonylatban

Nemzetiség	20 ezer lakos alatti településkategóriák a lakónépesség lélekszáma alapján							A városi népesség részaránya	A falusi népesség részaránya
	0–199	200–499	500–999	1 000–1 999	2 000–4 999	5 000–9 999	10 000–19 999		
Szlovák	0,81	4,86	9,93	13,96	13,88	6,34	8,44	57,94	42,06
Magyar	0,81	7,39	14,85	19,90	16,33	11,48	9,23	38,54	61,46
Roma	0,70	5,29	12,67	17,58	25,73	6,98	8,60	42,90	57,10
Ruszin	10,91	21,02	10,37	5,47	2,99	10,09	9,26	49,80	50,20
Ukrán	4,48	10,00	10,65	5,03	4,75	7,10	10,29	66,37	33,63
Cseh	0,50	2,37	5,25	7,26	8,70	5,42	10,48	77,02	22,98
Német	1,26	2,83	10,92	11,84	15,06	5,38	6,23	67,97	32,03
Lengyel	0,35	3,34	7,19	9,19	9,68	9,26	11,03	70,91	29,09
Horvát	0,11	0,11	0,45	3,15	3,93	1,91	3,26	93,15	6,85
Szlovákia lakossága összesen	0,85	5,15	10,37	14,40	14,15	6,85	8,56	56,18	43,82

Forrás: Népszámlálás, 2001.

Az elkövetkező évek során a kisebbségek által lakott települések fejlesztésében az aprófalvak összevonása helyett fokozott figyelmet az endogén potenciál egyedi értékek mentén történő kiemelt és innovatív hasznosítására, a térségileg

[7] Határon Túli Magyarok Hivatala: Szlovákiai magyarság 2004, Budapest.

integrált gazdaságfejlesztési, speciális képzési és foglalkoztatási programok megvalósítására, valamint a nemzetközi (kiemelten anyaországi) és hazai gazdasági, beruházási és térségi, települési együttműködési kapcsolatok erősítésére kell fordítani.

Összegzés

A szlovákiai nemzetiségi és etnikai kisebbségek mai településszerkezete természeti-földrajzi és társadalmi-gazdasági hatóerők bonyolult együtthatásának és kölcsönhatásának az eredménye, melyben meghatározó jelleggel bírnak a 20. századot végigkísérő kényszerasszimilációk, az etno- és genocídiumok, az etnikai tisztogatások, az erőszakos belső telepítések, a ki- és áttelepítések negatív következményei.

A szlovákiai nemzetiségi és etnikai kisebbségek döntő hányada – a magyar, a roma és a ruszin populáció többsége – periférikus vidéki térségekben él, de ugyanakkor a vidéki nemzetiségi területeken maradt fenn legerősebben a nemzetiségi hagyomány és identitás is. Bár összességében az ország számtalan pontján élnek nemzetiségek, az egyes nemzeti kisebbségek vidéki településterülete határozott területi koncentrációt mutat. Több kisebbségi populáció esetében kiemelhető, hogy a kisebbségi közösség tagjainak döntő hányada az anyaország határa mentén vagy annak közelében él. Ez utóbbi térszerkezeti sajátosság, a határmentiség egyrészt megteremti a közvetlen kapcsolattartás lehetőségét, másrészt azonban a többségi nemzetnél veszélyeztetettségérzetet kelt az ország területi integritását illetően. A szlovákiai kisebbségek településszerkezeti és társadalomszerkezeti mutatóiból kiindulva fontos kiemelni továbbá még a roma kisebbség térségi koncentrálódásának és erősödő szegregációjának hathatós kezelését, ugyanis a térségi szegregáció megjelenésével a térbeli elkülönülés már nemcsak településen belül, hanem települések között is fokozottan jelentkezik.

A szlovákiai nemzeti és etnikai kisebbségek többsége települési szinten erőteljes koncentrációt mutat, ezért a kisebbségi populációk és településeik jövőjét illetően kulcskérdés, hogy megvannak-e azok a kapcsolódási pontok és közös célok, melyek legalább perspektivikusan szerves együttéléssé tehetik a kulturális azonossággal párosuló földrajzi szomszédságot. A kapcsolódás legfontosabb hazai és nemzetközi területei: a társadalmi és személyes kapcsolatok, a kulturális együttműködések, az intézményesült kooperációk, a térségi együttműködés és a gazdasági kapcsolatok. A kisebbségi populációk döntő hányadánál mutatkozó jelentős települési szintű koncentráció lehetőséget teremt a települési önkormányzatok munkájában való aktív részvételre, arra, hogy a tér és az ott élő kisebbségek jövőbeli fejlődése szempontjából kedvezően fejlődjön a település.

Az elkövetkező években a kisebbségek által lakott települések fejlesztésén belül kiemelt feladatként kell kezelni a kisebbségek kultúrájának és identitásának megőrzését, gazdasági és társadalmi fejlődésük támogatását, továbbá térségi és nemzeti integrációjuk szlovákiai és határon átnyúló támogatásának az előmozdítását. Szlovákiában az Európai Unióhoz történő csatlakozást követően a nemzetiségi politika európai léptékre emelkedett, aminek eredményeként az elkövetkező évek során a határozott területi karakterrel bíró nemzetiségi településszerkezet társadalmi-gazdasági fejlődésének térségi és településszintű támogatását alapfeladatként kell kezelnie a mindenkori szlovák kormányzati szerveknek, egyetemben a nemzetiségek kultúrájának felkarolásával, mely aktivitások együttesen teszik lehetővé a területileg kiegyenlített, versenyképes térfejlődést.

Irodalom

Gyurgyík L. 2003: Szlovákia népességének és társadalomszerkezetének változásai az 1990-es években. In Gyurgyík L. – Sebők L. (szerk.): *Népszámlálási körkép Közép-Európából 1989–2002*. Budapest, Teleki László Alapítvány. 31–45. o.

Hardi T. – Mezei I. 2003: A szlovák közigazgatás és területfejlesztés aszimmetriái. – *Tér és Társadalom*, 4. 126–154. o.

Mezei I. 2006: *Chances of Hungarian–Slovak Cross-Border Relations. Discussion Paper no. 49.* Pécs, Centre for Refional Studies of Hungarian Academy of Sciences. 76 o.

Korec P. 2005: *Regionálny rozvoj Slovenska v rokoch 1989–2004*. Geo-grafika, Bratislava. 228 o.

Lelkes G. 2004: Vybrané demografické ukazovatele národnostných menšín Slovenska. – *Národnostné menšiny na Slovensku 2003. Fórum inštitút pre výskum menšín.* Vydavateľstvo Lilium Aurum, Šamorín – Dunajská Streda, 15–59. o.

Szabómihály G. 2002: Törvény és gyakorlat: a szlovákiai kisebbségek nyelvi jogai az 1999. évi kisebbségi nyelvhasználati törvény tükrében. In Lanstyák I. – Szabómihály G. (szerk.): *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában. Tanulmányok és dokumentumok.* Pozsony, Kalligram Könyvkiadó. 48–62. o.

Štatistický úrad SR: Sčítanie obyvateľov, domov a bytov, Bratislava, 2003.

A BEVÁSÁRLÓKÖZPONTOK HATÁSA A HAZAI KISKERESKEDELEMRE

Sikos T. Tamás – Hoffmann Istvánné

Bevezetés

A kereskedelem évezredes fejlődésében határkőnek fogadhatjuk el az önkiszolgálás megjelenését, amelyről méltán állítható, hogy jött, látott és győzött. Az önkiszolgálás korszaka az élelmiszer-kereskedelemmel kezdődött, s a termékcsoport uralkodó kiskereskedelmi értékesítési formájává vált. Megmaradtak azonban a legújabb korig a hagyományos, sarki kis fűszerüzletek is, különösen Európában, bár túlélésük záloga a szövetkezés, legalább a beszerzések és a közös név használatával. Fennmaradásuk ma azokban a helységekben vagy környékeken lehetséges, amelyeket a kor legújabb kereskedelmi létesítményei még nem hódítottak meg; ahol nem épült még fel az első bevásárlóközpont vagy hipermarket.

A bevásárlóközpontok „mágnes" üzletét a szupermarketek jelentik, ahol a vevők szívesen válogatnak a széles kínálatból, és akkor is betérnek, ha például ipar- vagy divatcikk beszerzésének céljával keresték fel a központot. A napi cikkek vonzó volta biztosan szerepet játszik a hipermarketek sajátos formálódásában, amire ma Magyarországon számtalan példát találunk. A KSH 2002. sz. *Számlap* c. kiadványában közölt adatok szerint 2002-ben 52 bevásárlóközpont, 44 hipermarket és 55 nagy alapterületű szakáruház működött. A kiskereskedelmi üzletek száma országosan 161 959 volt, amelyből 3531 a bevásárlóközpontokban működött, s közülük 155 volt élelmiszerprofilú. A 44 hipermarketben 1022 üzletből 51 élelmiszerbolt volt. Mindkét nagy alapterületű kiskereskedelmi formában egynél több élelmiszerprofilú üzlet található, amelyek közül egy biztosan több száz m^2-es szupermarket.

A bevásárlóközpontok közül 31 található a fővárosban, és 21 vidéken. A hipermarketek többsége is Budapesten vagy környékén van. *További nyolc bevásárlóközpont építés alatt áll, és 2003-ban újabb 19 nyílt meg.* Hasonló tendenciák jelezhetők előre a hipermarketek számának alakulásában is.

Általában 100–150 000 lakos képes eltartani egy bevásárlóközpontot, ezért Magyarországon 65–100 központ képes megélni. Nemzetközi összehasonlításban Magyarországon 100 lakosra 14 m^2 bevásárlóközpont jut, amely magasabb,

mint a németországi (9,7) de kevesebb, mint az osztrák vagy az angol (21 m^2) érték.

A bevásárlóközpontok és hipermarketek, figyelembe véve az „elsőgenerációs" építményeket, a Flórián és Sugár üzletközpontokat is, az elmúlt alig másfél évtized alatt alapjaiban megváltoztatták a magyar kiskereskedelem struktúráját és méretét. *Az elmúlt négy év* adatainak értékelése (*1–2. táblázat*) néhány említésre méltó tendenciára mutat rá.

1. táblázat

A kiskereskedelmi üzletek számának alakulása, 1998–2002

Időpont	Kiskereskedelmi üzletek száma	Ebből	
		társas	egyéni
		vállalkozás	
1998. 12. 31.	141 026	64 764	73502
1999. 12. 31.	150 123	72 896	75670
2000. 12. 31.	156 826	79 959	76169
2001. 12. 31.	160 546	84 562	75425
2002. 06. 30.	161 959	86 540	74901

Forrás: KSH Gyorstájékoztató. Kiskereskedelmi üzlethálózat, 2002. szeptember 4. 4. o.

2. táblázat

A kiskereskedelmi üzletek száma megyék, régiók és az üzemeltető szervezet gazdálkodási formája szerint (2002. 06. 30.)

Időpont	Kiskereskedelmi üzletek száma	Ebből	
		társas	egyéni
		Vállalkozás	
Budapest	29 823	21 852	7 872
Pest megye	15 196	7 676	7 491
Közép-Magyarország	45 019	29 528	15 363
Közép-Dunántúl	17 423	8 188	9 196
Nyugat-Dunántúl	17 584	9 252	8 282
Dél-Dunántúl	18 449	9 540	8 847
Észak-Magyarország	17 803	8 536	9 188
Észak-Alföld	23 869	11 235	12 524
Dél-Alföld	21 814	10 261	11 491

Forrás: KSH Gyorstájékoztató. Kiskereskedelmi üzlethálózat, 2002. szeptember 4. 4. o.

2002. június 30-án 110 500 gazdasági szervezet 162 000 kiskereskedelmi boltot üzemeltetett Magyarországon. Az üzletszámbővülés 6700 új üzlet nyitásának és 5800 megszűnésének az egyenlege.

Az országos üzletszámból 2002. június végén a közép-magyarországi régió 28%-kal, ezen belül Budapest 18%-kal, míg a többi régió 11-15% között részesedett. A területi különbségek mérséklődését mutatja, hogy 2001-ben a közép-magyarországi régió részesedése az üzletszám-növekedésből az évi átlagos 41%-ról 24%-ra csökkent.

Az üzletszámváltozás dinamikáját több év összehasonlító adataiból állapíthatjuk meg, aminek segítségével arra is választ kaphatunk, hogy az egyes kis- vagy nagyobb régiók milyen utat tettek meg az elmúlt évtizedben, de mindenekelőtt 1995 óta, amikortól a bevásárlóközpontok és hipermarketek szinte teljesen átrajzolták a magyar kiskereskedelem korábbi szerkezetét. Ez a módosulás még a fővárosban is bekövetkezett szinte valamennyi kiskereskedelmi szakmában.

A hazai bolti kiskereskedelmi egységek száma 1992 és 1995 között 144,4%-kal nőtt, ezen belül leggyorsabban, 210%-kal az élelmiszerkereskedelem bővült. A közölt dinamizmus legfőbb magyarázata az élelmiszerkereskedelemben realizálható magas nyereség (*Sikos* 2002). A mai magyar élelmiszerkereskedelemben a nagy alapterületű üzletek váltak meghatározóvá, hipermarketek, szupermarketek vagy diszkontok formájában. A bevásárlóközpontok tovább módosították a kiskereskedelem szerkezetét és az üzletek működési formáit is, a nagy alapterületű kereskedelmi egységek a főváros kiskereskedelmét is átstrukturálták, és jelentős piacrészesedést szereztek a kisebb, önálló boltok rovására.

Eddigi kutatásunk nyomán arra a megállapításra jutottunk, hogy az élelmiszerkereskedelmet multinacionális vállalatok uralják az egész országban, amelyekkel szemben a hazaiak egyesülésekkel, szövetségekkel védekeznek. Például 1992-ben magánvállalkozók létrehozták a CBA érdekszövetséget, mert a Közért-privatizáció idején az egyedi vásárlókkal szemben 20% árkedvezményt élveztek azok, akik boltláncokra pályáztak. A tíz gyakorlott budapesti élelmiszerkereskedő által létrehozott CBA-nak induláskor 7 boltja volt, ehhez vásároltak a Közért-privatizációkor még tízet. 1996-ban a BÉE Kft. a 100 m^2 alatti, a Sláger Üzletház Kft. az 50 m^2-nél kisebb boltokat fogta össze. Ezek a formák a kisvállalkozások túlélését szolgálják, hiszen az üzletek kis alapterületűek, rossz infrastruktúrával rendelkeznek, és általában tőkeszegények.

A külföldi tőke beáramlása az élelmiszerkereskedelembe a rendszerváltozás után három szakaszban ment végbe. Az első szakaszban a multinacionális cégek a meglévő hálózatok megvásárlásával szereztek piacot (például a Csemegét a Julius Meinl, az Édességboltot a Bonbon Hemingway stb.). A második hullám az üzletek felvásárlásával kezdődött, és a magyar élelmiszerkereskedelem egy részét megszerezték olyan nyugat-európai láncok, mint a Spar, a Profi, a Plus, a

Kaiser's stb. A harmadik szakaszban az új beruházások, építkezések jellemezték a piacszerzést, például a Penny Market, a Billa, a Cora, az Auchan, a Tesco, a Metro cégek részéről.

Budapest hagyományos kereskedelmi zónái bevásárlóközpontok nélkül

Budapestnek a kereskedelemben meghatározó szerepe van. Más szemszögből vizsgálva a főváros kereskedelmi zónáit, *Sikos* (2000) a város topográfiai fejlődésének keretébe helyezve a változásokat megállapítja, hogy a városszabályozási és -rendezési tevékenységek közül talán a városmag átformálása volt a legjelentősebb, amely az Erzsébet híd építése során vált szükségessé.

Az építkezések az első világháború alatt fejeződtek be, a modern nagyvárosoknak megfelelő városközpont kiépítése azonban csak a háború után vált teljessé. Ebben a korszakban alakult ki a főváros hagyományos bevásárlózónája a Vörösmarty tér – Károly körút – Kossuth Lajos utca – Duna által határolt területen. Mind a mai napig ez a terület alkotja főváros legdrágább, legelegánsabb üzletnegyedét. A Rákóczi út fejlődése az Erzsébet híd megnyitása után indult meg, de szerepe mindig másodlagos maradt a Váci utca északi szakaszával szemben. Nagyobb áruházait (Corvin, Otthon) a kommersz és a közepes ár, míg a Váci utcát a kiváló minőség és a magas árak jellemzik.

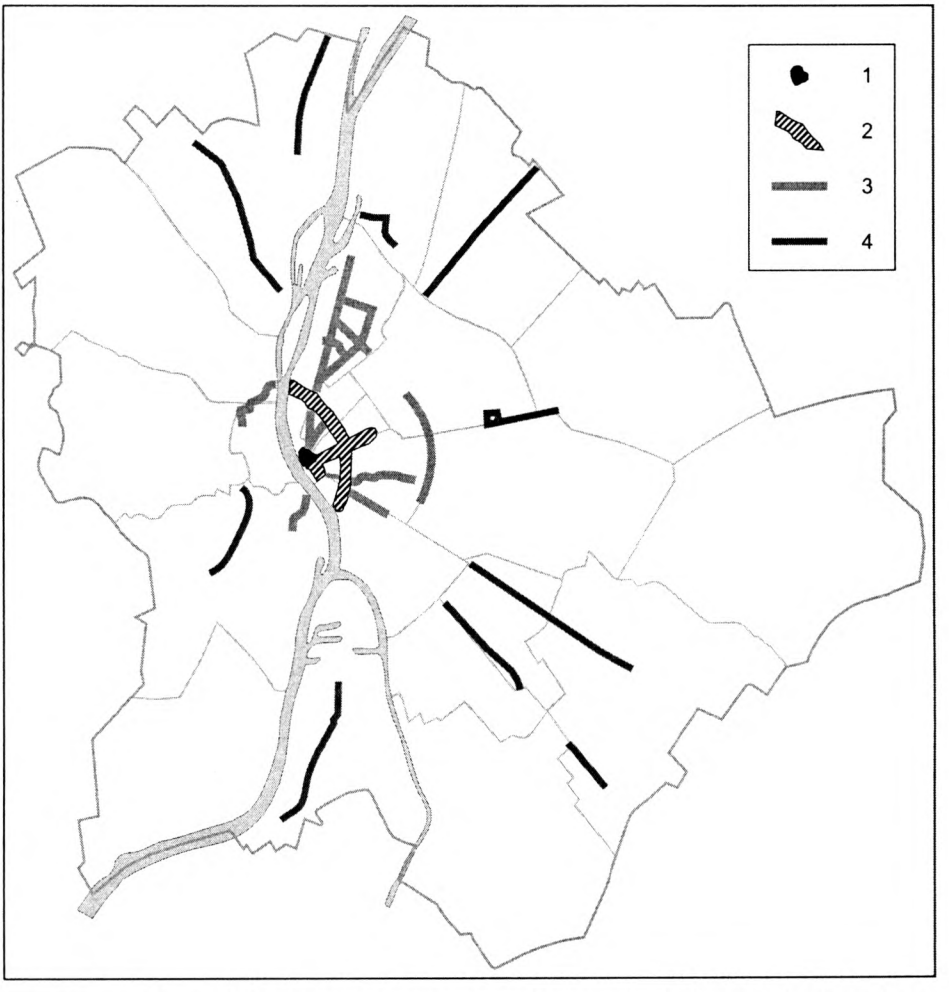
A másodlagos bevásárlózóna szerves része a Margit híd és a Petőfi híd között elhelyezkedő Nagykörút. Ebben a bevásárlózónában tipikusak a kisebb alapterületű szaküzletek, amelyek együttesen közel 150.000 m^2 eladóteret jelentenek, tehát számottevő, de nem meghatározó szerepet játszanak a város legújabb kori kereskedelmi elárusító szektorában, figyelembe véve a bevásárlóközpontokat, a szuper- és hipermarketeket is.

A Váci út, amely hagyományosan ipari zónaként funkcionált, mára nagyon gyorsan növekedő kereskedelmi hálózattal rendelkezik. Ide települtek át a városmagból a nagy alapterületű üzletek, amelyek itt olcsóbb üzlethelyiségeket találtak.

A városból kivezető utak mentén újabb kereskedelmi zóna van kialakulóban, ahol elsősorban a nagy helyigényű gépkocsi-kereskedések, alkatrészüzletek, tüzelő- és építőanyag telepek találhatók. Ez a fejlődési folyamat logikusan követi a nyugat-európait, ahol ez több évtizede ment végbe (a zónákat a *1. ábra* mutatja be).

1. ábra

Budapest kereskedelmi zónái

Jelmagyarázat: 1 – tradicionális bevásárló zóna, 2 – másodlagos bevásárló zóna, 3 – dinamikusan fejlődő zónák, 4 – potenciális kereskedelmi zónák.

Budapest hagyományos kiskereskedelmi zónái a szerves fejlődés hiánya miatt ma számtalan probléma közepette törekszenek a továbbélésre. A város életképességének jele egy újnak mondható tendencia is, amely szerint bizonyos szakmák kis- és nagykereskedői is viszonylag nem nagy körzetbe települnek.

Jó példája ennek a racionális telephelyválasztásnak a Falk Miksa utca, ahová a legjobb régiségkereskedők települtek. A rendszerváltozás óta nagyon megnőtt az értékmegőrző antikvitások iránti kereslet, a BÁV monopolhelyzete megszűnt, helyette ma már híres aukciósházak és bemutatótermek szolgálják a gyűjtőket és a futó vevőket. A Falk Miksa utcában találhatók a híresebb aukcióházak közül a Kieselbach, a Nagyházi, a Mű-Terem Galéria, és a BÁV is itt működteti 2 legismertebb üzletét. A hagyományos körúti és belvárosi zóna újabb színfoltja lett ez a galéria-üzletnegyed, ahol minden vevő megtalálhatja a pénztárcájának, ízlésének leginkább megfelelő valódi vagy álrégiséget.

Hasonló jelenségnek lehetünk tanúi az inkább külső kerületnek minősíthető XIII. kerületben. Három jól ismert út által határolt területen (Róbert Károly körút – Reitter Ferenc utca – Lehel út) találhatók a bútorkereskedők, amelyek nagyban is értékesítenek. A bútornegyed elérte az Árpád híd körzetét, ahol a Sconto Bútoráruház található, a korábban magányos Domus áruház új kis- és nagykereskedőkkel egészült ki, és a vevők kényelmét szolgálva megjelentek a lakásfelszereléshez, építéshez szükséges termékeket, szolgáltatásokat kínáló üzletek sorai.

Szükséges megemlíteni a hagyományos fővárosi kereskedelmi zóna egyik prominens területét, a Múzeum körút két oldalát, ahol az egyik oldalt szinte teljesen elfoglalja az egyetem és a Nemzeti Múzeum épülete, míg a másikon tömörülnek az antikváriumok, amelyek itt újraéledtek, mert korábban is számos használtkönyv-kereskedő bonyolított nagy forgalmat az egyetemi hallgatók és tanárok körében. Talán nem véletlen, hogy *az Astoria Múzeum körúti oldalán lévő vendéglátó vállalkozások szinte mindegyike rövid életű volt*, és hasonlóan jártak az élelmiszer- és cipőboltok is. Helyüket ma ismét a könyvek töltik be, s csupán néhány kisebb ajándékbolt próbálkozik a megkapaszkodással.

A kínálat koncentrációja kedvez a vevőnek is, mert egy helyen találhatja meg a legszélesebb áruválasztékot, nem kell keresnie a város különböző pontjain ahhoz, hogy optimális vásárlási döntést hozzon. Ez az elgondolás marketingszempontból is üdvözölhető, hiszen a kereskedő a potenciális vevő érdekeit azzal is szolgálja, hogy lehetővé teszi az összehasonlítást. Az is egyértelmű, hogy más termékcsoportokban is a vevők érdekeit szolgálja a több eladó közeli jelenléte, mert a nagy értékű cikkek beszerzése kockázatos, a választék ma már a minőség, az ár és a szolgáltatások szempontjából erősen differenciált, vagyis az optimális döntéshez ajánlatos az összehasonlítás még akkor is, ha a vásárló bizonyos márkához ragaszkodik.

Megkockáztatható az a kérdés, hogy vajon a bevásárlóközpontok költséges eladótere felel-e meg a kereskedő és a vevő érdekeinek, vagy racionálisabb az olcsóbb, nagyobb eladóteret és raktárlehetőséget biztosító külső körzetbe koncentráltan telepíteni terjedelmes, differenciált termékeket kínáló áruházakat? Ezekre a kérdésekre talán az idő adja majd meg a választ.

A koncentrált kínálat egyik jól ismert példája az athéni kereskedelmi zóna, amelyben cipő-utcák, csillár-utcák, nőiruha-utcák, öltözékkiegészítő-utcák stb. találhatók. A ma is kiváló kereskedő görögök nagy valószínűséggel azért alakítottak ki – vagy tartanak fenn kereskedelmi kultúrájuk kezdetei óta – „szakutcákat", mert időben figyeltek fel a vevők igényeire, az összehasonlításból származó nagyobb döntési biztonságra és a konkurensek jelenléte nyújtotta, kényelmes információforrásra. Az elégedett vevő és a friss információ mindennél fontosabb a vállalkozás túléléséhez.

Az egymás mellé települt szaküzletek segítenek a vevőnek a választásban, nem kényszerítik keresésre, a fogyasztó megismerheti sok üzlet kínálatát anélkül, hogy járnia kellene a várost. A bevásárlóközpontok éppen ezt az előnyt kínálják, de teljesen nem tudják helyettesíteni a szaküzletek koncentrált kínálatát, különösen terjedelmes áruk esetében. A szakosodott kiskereskedelem jövője tehát a többi között azon is múlik, mennyire képes olyan üzletnegyedek létrehozására, amelyben a konkurensek nem ellenségként, hanem a vevő érdekeit előnyben részesítő szolgáltatóként élnek egymás mellett.

Ide kívánkozik a főváros kiemelt kereskedelmi zónájával kapcsolatos megjegyzés is. A kutatók alig figyeltek még fel a Rákóczi út két oldala közötti különbségekre, holott megfigyelhető, hogy az Erzsébet híd felé vezető jobb oldalra települő üzletek életképesek, a baloldaliak viszont nem. Az üzemeltetők, a profilok igen gyakran változnak, a vevők valamilyen ok miatt nem látogatják azokat a boltokat, amelyek az út baloldalán helyezkednek el, s ez vonatkozik az élelmiszer-, a cipő- és a ruházati üzletekre is a Keleti pályaudvartól a Kiskörútig.

A 2002. év a fővárosi kiskereskedelmi üzletek gyarapodásában kerületenként nagyon eltérő eredményt hozott. 10.000 lakosra 169 bolt jutott, míg országosan 156. 1998 és 2002 között Budapesten évente átlagosan 1500–2000 új kereskedelmi egység nyílt meg. A gyarapodás nem az egyéni vállalkozók által működtetett boltok számát növelte, sőt az 8500-ról 8000-re, s arányuk az összes bolton belül 35%-ról, 28%-ra csökkent. Országosan az üzletek 50%-át még egyéni vállalkozók működtetik.

A fővárosban növekszik azoknak a vállalkozónak az aránya, akik 2-8 üzlettel rendelkeznek, s ők 2001-ben 80%-kal javították arányukat a piacon. A kiskereskedelmi üzletek száma, a változás mértéke 1998-hoz viszonyítva kerületenként a *3. táblázat*ban közöltek szerint alakult.

A VIII. kerületben van a legtöbb és a XIII.-ban a legkevesebb üzlet. Azokban a kerületekben szaporodott jobban a boltok száma, amelyekben új bevásárlóközpontot adtak át. 2001-ben a fővárosi boltok 7%-a, vagyis több mint 2000 működött a bevásárlóközpontokban. A VI. kerületi üzletek számának az átlagnál nagyobb mértékű gyarapodása az 1999-ben megnyitott WestEnd City Centernek köszönhető. A VIII. kerület kivétel, mert bár itt nincsenek bevásárlóköz-

pontok és hipermarketek sem, mégis 45%-kal több üzlet van, mint 1998-ban volt.

Budapesten a ruházati boltok, az iparcikküzletek száma gyarapodott a leggyorsabban. Ruházati boltból 2002-ben kétezerrel volt több, mint 1998-ban. Az iparcikküzletek száma pedig 784 volt, két és félszer több, mint 1998-ban.

A fővárosi kereskedelmi hálózat fejlődése, a kereslet növekedéséhez illeszkedő bővülése szoros kapcsolatot mutat a bevásárlóközpontok létesítésével.

3. táblázat

A kiskereskedelmi üzletek száma, változása 1998-hoz viszonyítva 2001 végén

Kerület	Boltok száma (db)	Változás (%)	10 000 lakosra jutó boltok száma (db)
I.	455	126,4	177
II.	1392	135,5	154
III.	2082	123,6	161
IV.	1971	115,5	118
V.	1456	105,6	510
VI.	1836	151,5	424
VII.	2080	117,7	335
VIII.	2702	145,5	331
IX.	162	126,4	266
X.	110	123,7	140
XI:	1553	119,3	111
XII.	566	128,3	95
XIII.	2113	117,2	192
XIV.	1328	115,4	111
XV.	1194	118,2	142
XVI.	856	126,4	122
XVII.	828	103,0	104
XVIII.	1209	113,7	127
XIX.	1074	116,2	170
XX.	901	121,1	139
XXI.	941	129,8	118
XXII.	590	142,5	115
XXIII.	349	139,0	168

Forrás: KSH Budapesti és Pest megyei igazgatósága, 2002.

Kiskereskedelmi üzletek száma és típusa

Az üzletek számának alakulását 1996-tól követjük nyomon annak érdekében, hogy az egyes profilok időbeni alakulását megfigyeljük. Korábban már utaltunk arra, hogy az élelmiszerkereskedelem az átlagosnál nagyobb mértékben gyarapodott az elmúlt években, amiben fontos szerepet játszanak a bevásárlóközpontokból nem hiányzó, nagy alapterületű élelmiszer-áruházak, valamint a hipermarketek is. A *4. táblázat*ban a hagyományosnak minősíthető bolttípusokat mutatjuk be, s nem terjesztjük ki a vizsgálatot a vendéglátóhelyekre, a gyógyszertárakra és a javító, kölcsönző szolgáltatókra.

4. táblázat

Kiskereskedelmi üzletek számának alakulása 1996 és 2002 között (gépjármű, alkatrész és üzemanyag nélkül)

Év	Élelmiszer-, vegyesbolt	Textil, ruházat és lábbeli	Bútor és műszaki cikk	Iparcikk jellegű vegyes	Vegyiáru-szaküzlet	Használt cikk	Összesen	Változás*
1996	23 402	15 558	13 284	1 229	2 464	3 642	59 849	–
1997	29 936	20 250	11 518	933	4 094	3 472	70 203	117
1998	50 854	23 476	16 089	1 703	1 823	4 209	98 154	140
1999	51 553	26 034	17 509	2 402	1 937	4 795	104 230	106
2000	51 725	28 015	18 890	3 093	2 053	5 178	108 954	105
2001	51 603	28 636	19 775	3 626	2 188	5 402	111 230	102
2002	51 414	28 925	20 130	3 895	2 256	5 452	112 072	101

* Az előző év százalékában.

Forrás: Kiskereskedelmi és Vendéglátóüzlet-hálózat. 1996–1998 adattár. KSH, 1999 és KSH Gyorstájékoztató. Kiskereskedelem 2002. január–augusztus. KSH, 2002. október. 24.

A kiskereskedelmi egységek dinamikus szaporodása 1997–1998-ban vett nagy lendületet, és egy év alatt 40%-kal gyarapodott. 1999-től az éves növekedési ütem 6-10% között változik, ami érthető, mert a 100.000 fölötti boltszám minden százaléka ezer új üzlet nyitását jelenti, vagyis kétszeresét a hat évvel korábbi állományának. Az is természetesnek tekinthető, hogy az adott, a lakosság számához viszonyítva jelentősen megszaporodott boltszám lassuló ütemben növekszik, illeszkedve az igények változásához, a versenyfeltételekhez, a költségek elkerülhetetlen emelkedéséhez.

2002-ben 100.000 lakosra 1200 üzlet jutott (gépkocsi-kereskedések és a gépkocsik üzemeltetéséhez szükséges szolgáltatók nélkül), tehát a vásárlási körülmények és lehetőségek nagyon sokat javultak az elmúlt évtized alatt. A jö-

vőben az elmúlt tíz évhez hasonló mértékű növekedés nem várható, a vállalkozók sokkal inkább a korszerűsödésre helyezik a hangsúlyt. Várható az informatika megjelenése minden ágazatban, a kisebb boltokban vagy az áruházláncokhoz tartozókban is, amely csökkentené a kereskedő és a vevő között ma még meglévő bizalmatlanságot is. A gyarapodás lassulásában szerepe lehet annak a felismert demográfiai helyzetnek is, amely az elkövetkező évtizedben is a lakosság számának csökkenésével, valamint az idős korcsoportok arányainak növekedésével számol. A gazdasági növekedés nyújtotta emelkedő vásárlóerő kevesebb fogyasztó között oszlik meg, tehát akár az ingatlanpiacra is hatással lehet, de az élelmiszer- és napicikk-piacokra biztosan. A beruházók tehát bizonytalan feltételek mellett hoznak döntéseket.

A vizsgált évek alatt az üzletek számának változása együttesen lineáris volt, egyértelműen növekvő, míg profilonként inkább valamilyen, évenként változó irányú külső hatás alatt módosulónak mutatkozik. Az egyik külső hatás a privatizáció, a másik pedig az egyedi kisvállalkozások egy részének előkészítetlensége; utóbbiak a relatíve kevés tőkeigény miatt rövid idő alatt beindíthatók, de éppen a marketingmagatartás hiánya miatt gyorsan tönkre is mehetnek. A multinacionális láncok a 90-es évek első harmadában szerezték meg a korábbi magyar csatornákat, és vásároltak fel egyedi üzleteket, építettek új boltokat. A változásokat és azok irányát 1996-hoz viszonyítva az *5. táblázat*ban mutatjuk be, amelyből látható, hogy az egyes üzlettípusok milyen ingadozásokon keresztül jutottak el a 2002. évi állapothoz.

5. táblázat

Az egyes üzlettípusok változásának tendenciái 1996. évi bázison

Év	Élelmiszer-, vegyesbolt	Textil, ruházat és lábbeli	Bútor és műszaki cikk	Iparcikk jellegű vegyes	Vegyiáru-szaküzlet	Használt cikk	Változás*
2002/1996	220	186	152	317	90	150	187
2001/1996	221	184	149	295	89	148	186
2000/1996	221	180	142	252	83	142	182
1999/1996	220	167	132	195	79	132	174
1998/1996	217	148	121	139	74	116	164
1997/1996	128	130	–13	–24	166	95	117

* Bázisviszonyszámok (bázis = 1996).

Forrás: KSH. Kiskereskedelmi adattár, 1996–1998. KSH, 1999, 17. o. KSH Gyorstájékoztató, 2002. szeptember 4. 3. o.

Az üzletek száma a közölt típusokban 6 év alatt 87%-kal növekedett. A legnagyobb ütemű a gyarapodás az iparcikk jellegű vegyesboltok esetében, ahol az

üzletek száma 2002-ben több mint háromszorosa az 1996. évinek. Az élelmiszerboltok száma 120%-kal gyarapodott, mialatt a vegyi, kozmetikai üzletek száma 10%-kal csökkent. A bázisviszonyszámok (1996 a bázis) igen jól jelzik az *elmúlt években* jellemző ingadozásokat: egyes ágazatokban a gyors csökkenést, másokban a gyors növekedést. Az üzletek arányait típusonként az *6. táblázat* tartalmazza.

6. táblázat

Az üzletek típusonkénti arányai, országosan százalékban (1996–2002)

Év	Élelmiszer, vegyesbolt	Textil, ruházat és lábbeli	Bútor és műszaki cikk	Iparcikk jellegű vegyes	Vegyiáru-szaküzlet	Használt cikk	Összesen (%)
1996	40,0	26,0	22,0	2,0	4,0	6,0	100
1997	42,6	29,0	16,4	1,3	5,8	4,9	100
1998	51,8	23,9	16,4	1,7	1,8	4,4	100
1999	49,4	25,0	17,0	2,3	1,9	4,4	100
2000	47,5	25,7	17,3	2,8	1,9	4,8	100
2001	46,4	25,7	17,8	3,2	2,0	4,9	100
2002	45,8	25,8	18,0	3,5	2,0	4,9	100

Forrás: KSH Kiskereskedelmi adattár, 1996–1998. KSH, Budapest, 1999. KSH Gyorstájékoztató. 2002. szeptember.

Az üzletek arányai az élelmiszer- és a textil-bolthálózatban országosan alig módosultak. Legjelentősebb a csökkenés a vegyi és a kozmetikai bolthálózatban, mindenekelőtt a korábbi KÖZÉRT-profilt felváltó szupermarketek miatt, amelyekben a vegyi és a kozmetikai profil jelentős eladóteret foglal el – elsősorban a megváltozott vásárlási szokások miatt, de a vevőmegtartás sem kevésbé fontos. Ebben jelentős szerepet játszik a boltok nyitva tartása, amely a vasárnapi bértöbbletfizetés miatt a kisebb boltok vagy települések számára olyan hátrányt jelent, ami miatt a versenyt a nagyobb, városi üzletekkel nem tudják felvenni. Kutatások igazolják, hogy a vevők 2002-ben már a napi cikkek beszerzésénél is megkívánják, hogy hétvégén legyenek nyitva olyan üzletek, ahol kényelmesen vásárolhatnak.

A kis boltok védekezése a nagyok ellen

A CBA-sztori a magyar kereskedelemtörténet közelmúltbeli sikeres vállalkozásáról szól, amely azért érdemel figyelmet, mert példát mutatott a nagy csatornákkal szembeni kompromisszumos megoldásokra, a túlélés, sőt a gyarapodás

választható útjára. A multinacionális csatornák terjeszkedése, a bevásárlóközpontok, a hipermarketek és diszkontáruházak térnyerése a kis üzletek kimúlásával fenyegetett még a kisebb településeken is.

A magyar fogyasztó nagyon gyorsan tanulta meg a kereskedelem új formáinak előnyeit, fogadta el a nagy alapterületű boltok széles és differenciált kínálatát és feledkezett meg a korábban kedvelt kis boltokról. A vevőre jellemző változások között találhatók olyanok is, amelyek alapvetően hatnak a kisebb üzletek potenciáljának csökkenésére. Ilyen például az élelmiszer és a háztartási vegyi cikk vásárlásánál a gépkocsihasználat gyakorisága. Kutatási adatok szerint (*Népszabadság* 2002. október 28., GfK) a napi szükségletet szolgáló termékeket vásárlók 15%-a gépkocsival megy bevásárolni, s ennek megfelelően az egy alkalommal vásárolt termékek mennyisége, választéka több, mint amennyit a kisebb üzletek kínálni képesek.

A kisebb üzletek életben maradása a jövőben csak beszerzési szövetségek keretei között képzelhető el, mert a nagy láncokkal szemben beszerzési ár hátrányban vannak, s ez rontja versenyképességüket. A CBA Kft. mellett a Reál Hungária Élelmiszer Rt., a BÉE és a Coop Hungary Rt. üzletek használják ki a társulásból származó előnyöket, számuk 2002-ben már 2300 volt. A társulásban résztvevő üzletek értékesítéspolitikája nem szükségszerűen azonos, az árak is eltérhetnek, de az azonosítást segítő arculati elemeket egységesen alkalmazzák.

A kisboltok a rosszabb infrastruktúrával rendelkező területeken a lakosság szükségleteinek ellátásában meghatározó szerepet játszottak és játszanak ma is. Még a fővárosban és a nagyobb városokban is van szerepük a napi szükségleti cikkek forgalmazásában, árhátrányaikat pedig a szövetkezések segítenek ledolgozni. Kutatások igazolják, hogy a lánchoz tartozó kisboltok (közösen beszerző, azonos néven működő, de nem egy tulajdonos kezében lévő üzletek) 2002-ben növelni tudták piacrészesedésüket.

A nagy alapterületű üzleteket működtető hipermarketek egy év alatt 16%-ról 18%-ra növelték piacrészesedésüket a napi szükségleti cikkek piacain. A kisboltokat összefogó láncok (a CBA Kft., a Coop Hungary Rt., a Reál Hungária Élelmiszer Rt.) 2002-re megkétszerezték piacrészesedésüket, vagyis azt 5%-ról 10%-ra növelték. Ugyanezen idő alatt a szövetségben működő láncokba egyre több kisbolttulajdonos lépett be, ennek következtében az önálló kisüzletek aránya országosan 30%-ról 26%-ra csökkent.

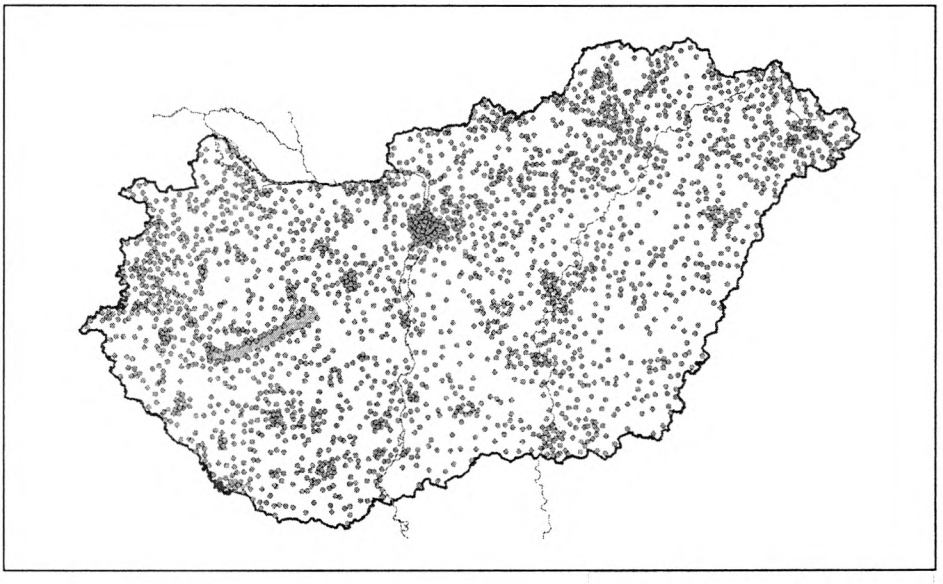
Az elmúlt 10 év alatt a lakosság minden rétegének megváltoztak a vásárlási szokásai. Gyorsan terjedt a heti, kétheti nagybevásárlás, de a napi szükségleti cikkek beszerzésénél a korábbi gyakoriság – a napi vagy kétnapi – változatlanul dominál. Ez utóbbi vásárlások többségét az ország egész területén, a legtöbb nagy alapterületű hiper- vagy szupermarkettel ellátott településeken is lánchoz tartozó vagy nem tartozó kisboltokban bonyolítja a lakosság. Ennek tulajdonítható az is, hogy 2002-ben a közepes méretű szupermarketek és diszkontáruhá-

zak piacrészesedése ezekben a termékcsoportokban kissé csökkent. Ugyanakkor a hipermarketek élelmiszerrészlegeiben és a szupermarketekben az egy vásárlásra jutó költés a kisboltokéhoz képest közel négyszeres.

A Coop Hungary Rt. kb. 3000 üzletet fog össze, és sikereiknek köszönhetően 2002-ben a lánchoz csatlakozott a norvég franchise szerint működtetett Rema, s ezzel 200 üzlettel gyarapodott a társulás (*2. ábra*). 2002-ben sikeresen bővítették a kínálatot, jól szervezett akciókkal növelték a forgalmat, számos olcsó, sajátmárkás terméket is bevontak. A kereskedelmi márkák (saját márkák) egyre gyakrabban jelennek meg a kisboltokat összefogó láncokban értékesített termékeknél is (például CBA tej, Coop tejföl, BÉE sütemény, de tartósított termékek is egyre szélesebb választékban kaphatók).

2. ábra

Coop Hungary Rt. üzleteinek területi elhelyezkedése

A Coop boltok területi elhelyezkedése, 2006

*Coop (2991)

A kicsik fennmaradásának tehát egyik választható útja a szövetkezés, a társulás, a közös márkanév és beszerzés. A sikeres társulások a nagyobb piacrészesedés megszerzése érdekében a közeljövőben várhatóan nagy alapterületű áruházakkal bővítik a láncokat. Ez szükséges a nagybevásárlásokban való részvétel

érdekében csakúgy, mint a lánc ismertségének javításához. A CBA Kft. a növekedési utak közül egyelőre a szomszédos, kevésbé fejlett kereskedelmi hálózattal rendelkező, de a cég emblémáját jól ismerő Románia és Horvátország után Szlovákiát szeretné meghódítani. Erre a CBA legnagyobb tagja sem lenne önállóan képes. A kicsi ugyan gyönyörű, de a nagy több nyereséget hoz.

A hipermarketek helye a magyar kiskereskedelemben

Bevezetésként egy a sok definíció közül: a hipermarket olyan önkiszolgáló kiskereskedelmi létesítmény, amely az élelmiszerek és iparcikkek széles választékát kínálja, alapterülete legalább 2500 m^2 és rendszerint rendelkezik parkolóhellyel.

Az első hipermarket 1995-ben nyílt meg, 35 üzlettel 3804 m^2-en, üzemeltetője Győrben az Interspar. A helyválasztás nem véletlen, hiszen az osztrák-magyar határátkelők többségében a cég hipermarketjeivel lehet találkozni, ahol a határ mentén élők, így a győriek is, korábban is gyakran megfordultak. Az elmúlt hét év alatt az Interspar 13 településen összesen 15-re szaporította hipermarketjei számát, amelyekben 120 üzlet található. A beépített nettó alapterület: 70 600 m^2.

A hipermarketeket Európa más országaihoz hasonlóan négy multinacionális kereskedelmi vállalat – Interspar, Cora, Auchan, Tesco – hozta létre Magyarországon is. Számuk és méretük figyelemre méltó, és az adatok lehetővé teszik, hogy potenciáljukat becsülni tudjuk. A hipermarketek két típusával találkozunk. Az egyik önállóan működik, s egy létesítményben több üzlet is található. A másik számszerűen ma még csak néhány bevásárlóközpontban található. Számuk 2001. december 31-én a *7. táblázat*ban közölteknek felelt meg.

Az adatokból levonható következtetések:

1. a hipermarketek egy tizede található a bevásárlóközpontokban,
2. a hipermarketek állománya nem tükrözi az egyes megyék potenciális vevőinek számarányait,
3. a létesítési területek és a hipermarketek számának összevetéséből nem következtethetünk a beruházás indítékaira.

Azzal kell a fenti adatokat kiegészítenünk, hogy a Tesco 2002-ben 4, az Interspar 2 és az Auchan 1 újabb hipermarkettel gyarapította magyarországi létesítményeinek számát. *2002-ben* tehát *51 hipermarket működött az országban.*

A hipermarketek száma éppen azokon a területeken kevés, ahol bevásárlóközpont sem épült. Ilyen például Nógrád, Heves, Veszprém, Vas vagy Tolna megye – hogy a legkevésbé ellátott körzeteket említsük. A kiskereskedelmi csatornák fejlettsége, az üzletek száma és mérete fontos fejlettségi indikátor. Ma

már a nagy alapterületű üzletek szinte sehonnan sem hiányozhatnának, hiszen a foglalkoztatás mellett fogyasztásösztönző funkciót is betöltenek.

A hipermarketekkel egy címen, gyakran egy fedél alatt sok kisebb kiskereskedelmi egység működik. Ezek együtt nem tekinthetők bevásárlóközpontnak[1] –

7. táblázat

A hipermarketek száma területi elhelyezkedés szerint

Megye, főváros	Bevásárlóközpontban működő	Bevásárlóközponton kívül működő	Összesen
Budapest	3	4	7
Pest	–	7	7
Fejér	–	3	3
Komárom-Esztergom	–	2	2
Veszprém	–	1	1
Győr-Moson-Sopron	–	3	3
Vas	–	2	2
Zala	–	2	2
Baranya	–	2	2
Somogy	–	1	1
Tolna	–	1	1
Borsod-Abaúj-Zemplén	–	3	3
Heves	–	1	1
Nógrád	–	–	–
Hajdú-Bihar	1	1	2
Jász-Nagykun-Szolnok	–	1	1
Szabolcs-Szatmár-Bereg	–	2	2
Bács-Kiskun	–	1	1
Békés	–	1	1
Csongrád	–	1	2
Összesen:	4	39	44

Forrás: Bevásárlóközpontok, hipermarketek, szakáruházak 2001. KSH, Budapest, 2002, 16. o.

[1] A szerzők véleménye szerint a hipermarketek azon csoportja, amelyet több kiskereskedelmi egység egészít ki, a centralizált bevásárlóközpontok típusába sorolható.

KSH-besorolás szerint – még ha méretük együttesen sok tízezer vagy százezer m^2 is. A ma Magyarországon működő hipermarketekkel azonos címen található egységek száma meghaladja az ezret, s közülük 831 kiskereskedelmi üzlet, tehát kb. 80%, amelyből csak 51 árusít élelmiszert. Többségük (712) textil-, ruházati, kulturális, egyéb, máshova nem sorolt iparcikk-, valamint bútor-, műszaki és vasárubolt. Azt mondhatjuk tehát, hogy a hipermarket saját főprofilja mellett a kiegészítő termékcsoportokkal él közös térben, de a vendéglátás (149 étterem) és a javítóműhelyek (18) is megjelennek a forgalmas, nagy alapterületű üzletekben vagy közelükben.

Nem tartoznak a hipermarketek közé a nagy alapterületű *szakáruházak*, amelyek iparcikk-csoportokra szakosodtak, és legalább 2500 m^2 alapterületűek. A szakáruház kategóriába soroljuk az 1974 óta működő Domus és a rendszerváltás óta megjelent Ikea, OBI, Baumax, Brico Store, Praktiker, Media Markt és Sconto Bútoráruházakat. Számuk közel azonos a hipermarketekével (55), közülük 21 Budapesten található, és egy sem épült Veszprém, Zala, Tolna, Heves, Nógrád, Jász-Nagykun-Szolnok és Békés megyében. Ez a megyei lista majdnem azonos azokkal, amelyekben még nem létesültek bevásárlóközpontok vagy/és hipermarketek.

Úgy tűnik, a hátrányos helyzetű megyékben, településeken a korszerű üzlethálózat megteremtése is késésben van. A tőke természetesen ott jelenik meg, ahol biztos (ha nem is gyors) megtérülésre számít. A gyengébben fejlett körzeteket a helyi önkormányzat és a lokális tőke képes a beruházásra váró tőke számára vonzóvá tenni. A kiskereskedelem korszerűsítése nemcsak munkahelyeket teremt, de ösztönzi a kulturált vásárlást, fogyasztást, háztartási készletgazdálkodást, a kiárusítások valós funkcióinak megismerését is. Az összehasonlítással, az önkiszolgálással javítható a vevők ár- és áruismerete, a tájékozottabb vevő pedig előnyös a kereskedelem számára is, hiszen tudja, mit kívánhat, mikor és kitől. A fogyasztók ismereteinek gyarapodásával megindul a kívánatos magatartásváltozás is, amely az új elfogadásához nélkülözhetetlen. A kereskedelem új formáinak megjelenése tehát egy-egy településen, körzetben, kisebb régióban elindít egy tanulási folyamatot, amelyet csak a valóban marketing-gondolkodású vállalkozók ismernek fel és hasznosítanak saját maguk és a kiszolgált vevők elégedettebbé tételére.

A bevásárlóközpontokat lehet szeretni, utálni, csak egyet nem lehet tenni: el nem ismerni kedvező hatásukat, az üzletellátottságban játszott szerepüket egy adott ország, település, régió vagy akár csak egyetlen városi kerület térségében.

Irodalom

Almási M. 1999: Shopertaintment. – *Népszabadság,* december 29. 9. o.
Demeter K. 1999: Most nincs pénz a Corvinra. – *Világgazdaság,* február 4.
Demeter K. 2001: *Világgazdaság,* március 21.
Gál Zs. 1991: Centrumok magánkézben. – *Népszabadság*, augusztus 30.
Gyorstájékoztató (2002). *Kiskereskedelmi üzlethálózat.* KSH, Budapest, szeptember 4.
Karsai G. 1988: *Ellátási felelősség vagy piacorientáció.* Budapest, KJK. 177–178. o.
Karsai G. 1989: „...a mi osztalékunk alapvetően különbözik a többi..." – *Figyelő,* január 5.
Kiss M. 1999: *Marketing példatár.* Budapest, Aula Kiadó. 137–139. o.
Sikos T. T. 2000: *Marketingföldrajz.* Budapest, VÁT. 240 o.
Sikos T. T. 2002: *MTA doktori értekezés tézisei.* Budapest. 8. o.
Sikos T. T. – Tiner T. 2002: *Fejlődési folyamatok Komárom-Esztergom megyében.* Budapest, Geomarket. 104. o.
Sikos T. T. – Hoffmann I. 2004: *A fogyasztás új katedrálisai.* – Budapest, MTA Társadalomkutató Központ. Stratégiai Tanulmányok Sorozat.
Számlap (2002), 2. Budapest, KSH.
Tompa N. 1994: A Centrum privatizációjának története. – *Priminfo,* 23, 26–27. o.

MEGJEGYZÉSEK A FÖLDRAJZ TÁRGYÁRÓL ÉS TAGOLÓDÁSÁRÓL

Becsei József

A földi környezetünkre vonatkozó ismeretek fejlődése

Ha egy tudománnyal meg akarunk ismerkedni, mielőtt a részletekbe merülnénk, célszerű, hogy annak legáltalánosabb vonásairól, tárgyáról, tagolódásáról általános képet nyerjünk, hogy az egyes részismereteket el tudjuk helyezni az egészen belül. Miféle ***tudomány*** is a földrajz? „*Minden tudomány igazolt ismeretek valamilyen rendszere. A* ***földrajz*** *minden időben a földi környezetünkre vonatkozó ismeretek valamiféle rendszere volt.*" Ez a meghatározás minden kor földrajzára ráillik, mert olyan általános a megfogalmazása, tehát éppen úgy ráillik a mai korra, mint a legprimitívebbre. Rá kell világítottunk arra, hogy mit értsünk földi környezetünkön, s arra, hogy mifélék a reá vonatkozó ismeretek. Mert e két részletnek az ősidőktől a jelenkorig óriási fejlődésével találkozunk. A földrajz az idők folyamán rengeteget fejlődött, éppen úgy, mint minden más tudomány, mert maga az emberi társadalom és annak termelőerői is fejlődtek (*Mendöl* 1950).

A földrajz fejlődése kétirányú volt. (Ezért is mondhatjuk, hogy a földrajz minden más tudományszaktól különbözik, s ezért is nevezhetjük Janus-arcúnak.) Egyrészt a környezet, amelyre az ismeretek vonatkoznak, térben egyre tágult, másrészt az ismeretek természete is változott: ugyanarról a területről is egyre többet és többfélét tudunk, gazdagodnak a szempontok, amelyekből a jelenségeket és azok összefüggéseit nézzük, tökéletesedik az a módszer, amelynek segítségével új tényeket és új összefüggéseket ismerünk meg.

A környezet, amelyre az ismeretek vonatkoznak, térben egyre tágult. Ezt a tételt aligha kell bizonygatnunk, hiszen ma már alig akadnak olyan területei a Földnek, ahol ember ne járt volna, sőt már a Földön kívülre is eljutott. *Az ismereteink körébe bevont környezet*, vagy ahogy az ókori görögök nevezték, *az* ***oikumené***, ma már az egész földfelszínt felöleli. Mindnyájan nagyon jól tudjuk, hogy ez nem volt mindig így, hiszen Afrika és Ausztrália belsejét csak a 19. században tárták fel merész felfedező utazók, valamivel több, mint ötszáz évvel ezelőtt pedig senkinek sem volt fogalma Európában Amerika létezéséről. Mind-

addig, amíg az európai és az európai eredetű társadalmak felfedező tevékenysége nem terjedt ki az egész földfelszínre, soha és sehol nem élt a Földön olyan társadalom, amely a földfelszín egészét vagy akárcsak zömét is ismeretének körébe be tudta volna vonni. Nem is egy oikumené volt tehát, hanem igen sok, a Föld különböző részein élő társadalmaknak megfelelően különböző terjedelemmel. A sok évezreddel ezelőtti állapotokat könnyen el tudjuk képzelni, ha tudjuk, hogy a felfedező utazók még a közelmúltban is rábukkantak olyan természeti népekre, amelyeknek oikumenéje csak a szomszéd törzsekig terjedt.

De a fejlődés során nemcsak az ismertek körébe vont környezet, az oikumené területe tágult, hanem ugyanarról a területről is többet tudunk, több szempontból ismerjük a tényeket és összefüggéseket, tökéletesebb módszerekkel gyarapítjuk még tovább az ismereteinket. Ennek az állításnak az igazsága is könnyen belátható. Hiszen ma már evidens, hogy pl. a hazánkról szóló ismeretek halmaza egyrészt rengeteg tényanyag összessége, másrészt számtalan összefüggést és a kiváltó okokat és okozatokat is ismerjük, melyek halmaza napról napra csak gyarapszik, mert tökéletesednek a vizsgálati módszerek és azok az eszközök, amelyek hozzásegítenek a mind alaposabb vizsgálat elvégzéséhez.

Azonban amikor az egész Földön csak *természeti népek* éltek, csak ismeretekről beszélhetünk és nem tudományról, hiszen az utóbbi az ismereteknek már valamiféle rendszerét jelenti, ilyesmiről pedig aligha lehet szó az írástudást messze megelőző időkben. Ha ugyanis nincs írás, az ismeretek egyetlen raktározó helye az emlékezet, az ismeretek összessége pedig, amelyek felett egy egész társadalom rendelkezik, nem sokkal több, mint amit egy-két ember agya be tud fogadni. A természeti nép csak szűk környezetet ismer, alig valamivel többet annál a területnél, ahonnan élelmét és egyéb szükségleteit fedezi. Ebben a szűk környezetben a tények megismerésére semmiféle műszer nem áll rendelkezésre, csupán érzékszerveire támaszkodhat. Amit ezekkel felfoghat, arról tudomást vesz. Így emlékezetében elraktározódik a környezet anyagi valóságainak alakja, nagysága, színe, helye, valamennyinek egymáshoz viszonyított térbeli elhelyezkedése. Ismer mozdulatlan és mozgékony valóságokat: a hegy, a folyó vagy az erdő mindig a helyén marad, de a folyóban mozog a víz, az erdőben a fa virágzik, majd termést hoz, vagy leveleit hullatja, ezt többször ismétli, közben növekszik, azután kiszárad és kidől; hasonlóképpen ismételten váltogatja egymást a nappal és az éjszaka, meleg és hideg, eső és szárazság. Ismer bizonyos összefüggéseket is, pl. az időjárás bizonyos jelenségeire bizonyos meghatározott módon reagál (meleg, hideg, eső, stb.). *A természeti népek környezetismerete szűk területi határok között a topográfiai tények jelentékeny mennyiségét ölelte fel, a közöttük fennálló valóságos összefüggéseknek azonban csak elenyészően csekély hányadát ismerték, helyettük uralkodott a misztikus magyarázat.* Az ismert nyers tények többsége a létfenntartás szempontjából fontos vagy fontosnak vélt, s így kapcsolatban áll a társadalom anyagi életének szükségleteivel.

Ha végigkísérjük a környezetünkre vonatkozó ismeretek fejlődését a társadalom e primitív ismereti szintjétől a mai fejlettségi szintig, akkor megállapíthatjuk, hogy az a tudomány fejlődésének kezdeti szakaszaiban szoros kapcsolatban állt a társadalom anyagi életének szükségleteivel. Így pl. azoknak az ókori földműves társadalmaknak, amelyek a száraz éghajlatú Egyiptomban és Mezopotámiában kénytelenek voltak szántóföldjeiket öntözni, földmérő ismeretei és térképrajzoló tevékenysége azért fejlődött ki, mert a szántóföldeken évről évre meg kellett újítani az árvíztől elmosott birtokhatárjelzéseket. Vagy pl. az a körülmény, hogy a 19. században „gazdasági földrajz" néven új tudományág kezdett kibontakozni, szorosan összefüggött a gyarmatosító kapitalizmus érdekeivel.

Más korokban természetesen más összefüggések is elősegítették a környezetünkre vonatkozó ismeretek fejlődését. Így pl. a 17–18. században, amikor a gazdagodó polgárság már feszegeti a fennálló társadalmi formáció kereteit, az uralkodók pedig, részben éppen a polgárságra támaszkodva, már jórészt megszüntették államterületük korábbi feudális széttagoltságát, az így keletkezett nagy kiterjedésű államok bonyolult kormányzati feladatai szükségessé tették az államterület gazdasági és politikai erőforrásainak számbavételét. Ezért jelentek meg abban az időben az ún. ***„államismék"***, amelyek részben statisztikai adatokra támaszkodva vizsgálták az egyes államokat mint gazdasági és politikai egységeket.

A középkorban a környezetünkre vonatkozó ismeretek általában jóval alacsonyabb szinten mozogtak, mint korábban, az ókorban; ez részben a feudalizmus terménygazdálkodásával (önellátás) és a politikai hatalom ennek megfelelő területi szétaprózottságával függött össze. (Ezek a körülmények nem kedveztek az utazgatásnak, idegen országok felkeresésének, így a felfedezéseknek, az oikumené tágításának sem.) Másrészt azonban összefüggött az egyház uralmával is, ami meg a természeti világ jelenségeinek kutatására, a természeti jelenségek okainak és összefüggéseinek feltárására nézve nem volt kedvező. Érthető ezek után, hogy a kapitalizmus virágzásának korában meg éppen a természettudományok indultak nagy fejlődésnek, és velük együtt természetesen a földi környezetünkre vonatkozó ismeretek is elmélyültek, hiszen a gyáripar és általában az egész termelés, amelyet a tőke szervez, természettudományos ismeretekre támaszkodik.

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a földi környezetünkre vonatkozó ismeretek fejlődése kétirányú volt, mert egyrészt a környezet, amelyre az ismeretek vonatkoznak, tehát az oikumené, térben egyre tágult, fokozatosan kiterjeszkedve az egész földfelszínre, másrészt az ismeretek mennyisége, mind a nyers tényeké, mind az összefüggéseké, szaporodott, a vizsgálat módszere is tökéletesedett.

A földrajzi burok

Ezek után ismét tegyük fel a kérdést, hogy *miféle tudomány a földrajz*? Ehhez nem elég tudnunk azt, hogy földi környezetünk, az oikumené, vízszintes irányban felöleli az egész földfelszínt, hanem azt is tisztáznunk kell, hogy függőleges irányban, tehát egyrészt lefelé, a Föld középpontja felé, másrészt felfelé, az atmoszféra (légkör) és a világűr felé meddig terjed. A földrajz vizsgálatának tárgya mai felfogásunk szerint nem terjed ki a földgömb egész térfogatára, tehát annak belsejére, viszont nem korlátozódik a szoros geometriai értelemben vett földfelszínre sem. A rövidség kedvéért ugyan azt szoktuk mondani, hogy a földrajzi vizsgálatok tárgya a földfelszín, ezen azonban nem kétdimenziós felületet értünk, hanem egy háromdimenziós burkot, amelynek tehát van valamelyes vastagsága is, és így felfelé felölel valamit a légkörből, lefelé pedig a szilárd kéregből is. *A **földrajzi burok*** vizsgálata azonban nem kizárólag a földrajz feladata, az ebben a munkában más tudományokkal is osztozik.

A következő kérdés természetesen az, hogy *mi a földrajzi burok*? A Föld mint egész, mint különböző anyagokból álló, nagyjából gömb alakú test, egy belső mag körül koncentrikusan elhelyezkedő gömbhéjakból vagy szférákból, tehát burokszerű képződményekből tevődik össze. Ezek a burkok elsősorban anyaguk szerint különböznek, mégpedig mind kémiai, mind fizikai értelemben, de az eltérő anyagi minőségeknek megfelelően természetesen más és másféle folyamatok színhelyei is. A legkülső szféra anyaga légnemű, lényegében gázok keveréke. Ez a szféra, *a légkör vagy atmoszféra*, mint megszakítatlan gömbhéj hézagtalanul burkolja a Föld többi szféráját. Az atmoszféra alsó határán részben a *szilárd kéreggel (a litoszférával)*, részben a *víz szférájával (a hidroszférával)* érintkezik, a szárazföldek és tengerek váltakozásának megfelelően. Ezt az érintkező felületet szokás szorosabb értelemben vett földfelszínnek tekinteni. A hidroszféra nem hézagtalan burok, mert összefüggését megszakítják a litoszférához tartozó szárazföldek, még akkor is, ha a szárazföldi álló- és folyóvizeket is a hidroszférához számítjuk. Ezzel szemben a különböző kőzetekből álló litoszféra, noha a földfelszínen megjelenő, tehát az atmoszférával érintkező részei, a szárazföldek jóval kisebb területűek, mint a tengerek felszíne, sőt azt csupán mint szigetek szakítják meg, mégis hézagtalan gömbhéj. A litoszféra ugyanis a tengerek feneke alatt is folytatódik, tehát a Föld belseje felé mint megszakítatlan burok határolódik el. A hidroszféra a litoszféra összefüggő burkának csupán a felszíni mélyedéseit tölti ki.

A felsorolt három szférán – atmoszféra, hidroszféra, litoszféra – kívül létezik még egy negyedik is. Ez *a bioszféra vagy organoszféra, az élet szférája*. Felöleli az egész élővilágot, tehát a növény- és állatvilágot. *Sajátos tartozéka ennek a szférának az ember, aki azzal, hogy társadalomba szerveződötten él, új minősé-*

get teremtett. A fentiek mindenestül a másik három szférán belül helyezkednek el, különösen azok határfelületén, tehát a szorosabb értelemben vett földfelszínen. De nem hiányoznak külön-külön az egyes szférákból sem: nemcsak a tengereket és egyéb vizeket népesítik be élőlények, hanem részben a légkört, sőt még a szilárd kéreg egy részét is.

Összegzésként elmondható, hogy a **földrajzi burok** alatt a Föld három külső szférájának, **a szilárd kéregburoknak** (litoszféra), a **vízburoknak** (hidroszféra) és a ***légkörnek*** (atmoszféra), valamint az előbbiektől elválaszthatatlan **bioszférának** (az élőlények világának, beleértve az **emberi társadalmakat** is) hatáskapcsolataiban és fejlődésében a földfelszínhez kötődő olyan természetes egymásba hatolási övét értjük, amelynek sem a mélységi, sem a magassági határai nincsenek pontosan megállapítva. Felső határának jó közelítéssel a tropopauza tekinthető, mert a légköri folyamatok – időjárási, éghajlati jelenségek, amelyek döntő hatást gyakorolnak a földfelszín természeti viszonyaira, ezen keresztül a társadalom életére is – a troposzférában játszódnak le. Az alsó határát még nehezebb egyértelműen kijelölni. A leginkább elfogadott nézetek szerint a földrajzi burok lefelé addig a mélységig terjed, ameddig a levegő, a körforgásban résztvevő víz és az élővilág (pl. 9,7 km mélységben kimutatott anaerob – csak oxigén hiányában szaporodóképes – baktériumok) lehatolnak a felszín alá. Minden földrajzi jelenség és folyamat ebben a térségben (gömbhéjban) jelenik meg, megy végbe, ezért **a földrajztudomány kutatásának tárgya a földrajzi burok** (*Jakucs* 1995).

A négy szféra mindegyike más és más folyamatok színhelye, hiszen mindegyik más és más anyagból épül fel. Azonban az egyes szférákban kibontakozó folyamatok, vagy másként szólva, az egyes szférák anyagának sajátos mozgásai nem egymástól elszigetelten bonyolódnak le, hanem kölcsönösen hatnak egymásra, mintegy átnyúlnak egymás területére, a mozgások, sőt részben a mozgó anyagok is átmennek egyik szférából a másikba, miközben vagy átalakulnak, vagy kitolják egyik szféra határait a másik rovására.

A földrajz helye a tudományok rendszerében

Az előzőekben tehát megfogalmaztuk a földrajz vizsgálati tárgyának mibenlétét, ezek után az a feladatunk, hogy definiáljuk a földrajztudomány lényegét és annak tagolódását. Ebben a kérdésben azt az álláspontot ismertetem, amelyet az MTA Földrajz I. Bizottság 1999-ben alakított ki a „tudományok nómenklatúra-rendszerével" kapcsolatosan. A népességföldrajz tudományon belüli helyét az alábbi rendszerben határozhatjuk meg.

A tudományok nómenklatúra-rendszere:

I. szint megnevezése: **tudományterület** (társadalomtudományok, élettelen természet- és műszaki tudományok, élettudományok)
II. szint megnevezése: **tudományág** (pl. földtudomány)
III. szint megnevezése: **tudományszak** (pl. földrajz)
IV. szint megnevezése: **tudomány-szakterület** (pl. társadalomföldrajz)
V. szint megnevezése: **tudományszakág** (pl. népességföldrajz)

Miután a földrajz a földtudományok tudományág-csoportjába tartozik, szükséges megadnunk a földtudomány definícióját. A földtudományok definíciója: a Föld fejlődéstörténetét, belső és külső szféráinak anyagát, szerkezetét, a bennük lejátszódó folyamatokat, ezek törvényszerűségeit, a georendszerek működését és kapcsolatrendszereit tanulmányozó tudományág, beleértve a társadalom és környezete rendszerét is.

A földtudomány részdiszciplínái és a földrajz helye a földtudományok körében:

földtan
talajtan
hidrológia
meteorológia
planetológia

szférikus tudományok

földrajz (társadalmi földrajz, természetföldrajz, regionális földrajz)
alkalmazott földtudományok (pl. bányászat)

geodézia
távérzékelés
térképészet
geoinformatika

társtudományok

A földrajznak általában két fő ágazatát szokták megkülönböztetni, az egyik az ágazati alrendszerekre tagolódó ***általános földrajz***, míg a másik a ***regionális (leíró) földrajz***. Az általános földrajzot fel szokták ***osztani természeti és emberföldrajzra (társadalmi földrajzra)***. (A magyar földrajzi szakirodalomban előbb az emberföldrajz megnevezés, majd az 1950-es évektől kizárólagosan a gazdasági földrajz megnevezés volt használatban, ami természetesen szemléleti kérdés és nem csupán szubjektív elhatározás ügye volt.)

A kérdést leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy a *természeti földrajz* vizsgálódásainak körébe tartozik mindaz, ami nem az ember alkotása, pl. a domborzat, a légkör stb., továbbá a növény- és állatvilágnak az a vizsgálata, melyet az ún. *biogeográfia (életföldrajz)* tekint feladatának. Az a kérdés is feltehető, hogy

az emberföldrajz miért nem része ennek a biogeográfiának, hiszen az ember a maga életfunkcióival ugyanúgy eleme a tájnak, mint az állat vagy a növény. Erre a sommás válasz az lehet, hogy ez abból adódik, hogy az ember társadalomban él, és az emberi társadalom, az ennek alapját képező termelőerők fejlettségi szintje állandóan változik, fejlődik. (Megjegyezzük, hogy a biológusok ilyen nevű tárgyként oktatják az emberi rasszok földrajzát.)

1. táblázat

A földrajztudomány rendszere a német geográfiában

Fizikai földrajz	Geomorfológia			Fontos rokontudományok
	Klimatológia			Geológia
	Hidrogeográfia			Meteorológia
				Hidrológia
Biogeográfia	Biogeográfia	Növényföldrajz		Oceonográfia
		Állatföldrajz		Botanika
				Zoológia
		Fizikai emberföldrajz		Antropológia
				Népességtudomány
Emberföldrajz	Társadalmi földrajz	Népességföldrajz	Kultúrföldrajz	Közlekedés és gazdaságtudományok
		Településföldrajz		
		Mezőgazdasági földrajz	Gazdasági földrajz	Orvosi földrajz
		Iparföldrajz		Történeti földrajz
		Kereskedelem- és		Matemetikai földrajz
		Közlekedésföldrajz		Statisztika
		Társadalomföldrajz		Kartográfia
		Vallásföldrajz		
		Politikai földrajz		

Forrás: Kolta 1963.

Az a körülmény, hogy az ember *társadalom*ban él, közbeiktatódik az ember szükségletei és az azok kielégítésére irányuló tevékenységei közé mint módosító tényező. Ez a közbeiktatódó tényezőcsoport természetesen módosítólag hat az ember tevékenységeire, sőt magukra a szükségletekre is. Az alapszükségletek lényegében változatlanok (táplálkozás, lakás, ruházkodás stb.), a legprimitívebb embernek éppen úgy, mint a legfejlettebb társadalomban élő embernek is vannak bizonyos változatlan szükségletei, a részletekben azonban maguk a szükségletek is változnak, aszerint, hogy milyen a gazdasági fejlettség, milyen az a társadalom, amelyben az ember él. Az ember beilleszkedése a földfelszín egyéb életjelenségeinek sorába függ attól, hogy az ember milyen társadalomban él. Minthogy tevékenységei is függvényei ennek, nyilvánvaló, hogy függvényei ennek az ember alkotásai is, vagyis függvénye az a táj, amelyet az ember a maga tevékenysége révén kialakított. Így hát magának az embernek, az emberi tár-

sadalomnak, az általa létrehozott létesítményeknek és az így létrehozott komplex környezetnek a vizsgálata társadalmi szemléletű elemzést követel meg. Ezt a feladatot vállalja magára az *ágazati alrendszerekre tagozódó társadalmi földrajz.*

A földrajz fogalma és tagolódása

Ezek után következzék a ***földrajz definíciója***, amelyet természetesen más szakemberek is megfogalmaztak. Ezekből hármat közlünk e helyen.

1. A földkéreg, a vízburok és a légkör élettel átszőtt érintkezési terében a természeti és társadalmi folyamatok hatására, illetve kölcsönhatására kialakult és tovább formálódó georendszerek fejlődésével, változásaival, térbeli elrendeződésük törvényszerűségeinek feltárásával foglalkozó tudományszak. A földrajz egyidejűleg természet- és társadalomtudomány is (ez a másik ok, amiért Janus-arcúnak mondható a tudományszakunk), mert tárgya, a földrajzi környezet egy olyan sajátos, minőségileg új tértípus, mely társadalmi-gazdasági-infrastrukturális és természeti szférák kölcsönhatásrendszere. Ennek megfelelően a földrajzi környezetet mint funkcionáló egészet és a benne lévő tényezőket együttesen, egymásra hatásukban törekszik értelmezni, és látásmódjának meghatározója a komplexitás (MTA Földrajz I. Bizottság).

2. A földrajz (geográfia – *geo-* gr. szóösszetételek előtagjaként 'a Földdel kapcsolatos', *grafein* gr. 'írni') a szilárd kéreg (litoszféra – *lito-* gr. 'kő-, kőzet-', *szféra* gr. 'gömb, gömbfelület, burok'), a víz (hidroszféra – *hidro-* gr. szóösszetételek előtagjaként 'vízi-, víz-') és a levegő (atmoszféra – *atmo-* gr. 'gőz-') élettel (bioszféra – *bio-* gr. 'élet-') átszőtt érintkezési terében (földrajzi burok, földrajzi környezet, geoszféra, földfelszín) a természeti és társadalmi folyamatok hatására, illetve kölcsönhatására kialakult rendszerek (georendszerek) vizsgálatával, különösen azok térbeli elrendeződésének törvényszerűségeivel foglalkozó tudomány (*Borsy* 1992).

3. A földrajz azokat az összefüggéseket, együttes változásokat elemző tudomány, amelyek a Föld felszínén különböző területi jelenségek és folyamatok között léteznek.

Fő funkciói:

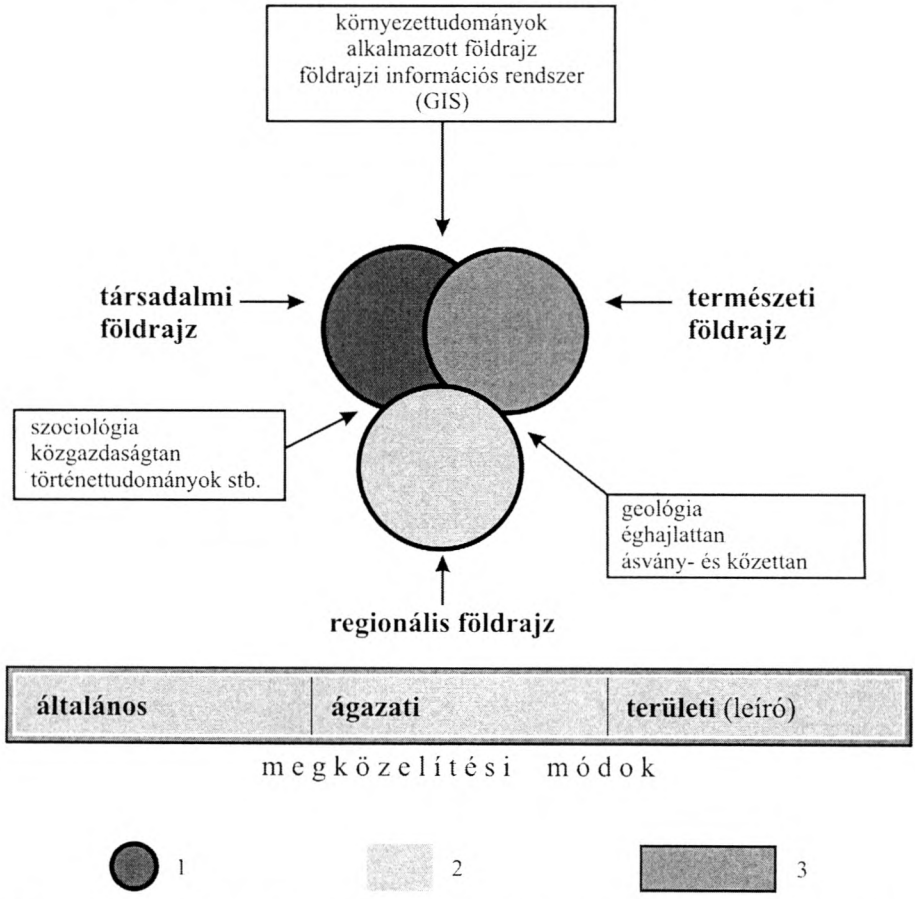
1. tájékoztató és helyzetfeltáró funkció,
2. elméleti és oknyomozó funkció,
3. prognosztikai funkció,
4. tervezési és döntéshozatali funkció,
5. koordináló funkció (*Leszczycki* 1973).

A földrajz (belső struktúráját az *1. ábra* foglalja össze) *egyik alkotóeleme a társadalmi földrajz*, amelyet az alábbiakban definiálhatunk:

1. Az egységes földrajztudomány tárgyát a társadalom felől közelítő tudomány-szakterület, mely a társadalmi-gazdasági jelenségek, folyamatok térbeli eloszlását, egymásra következését és ezek törvényszerűségeit vizsgálja. Megnevezése történetileg és országonként változott: emberföldrajz (humán-, antropogeográfia), kultúrföldrajz, gazdaságföldrajz, társadalmi-gazdasági földrajz, társadalomföldrajz.

1. ábra

A földrajz belső struktúrája és kapcsolata a társtudományokkal

Jelmagyarázat: 1 – a földrajztudomány ágai, 2 – segédtudományok, 3 – megközelítési módok
Forrás: Tóth J. 1997.

Véleményünk szerint a Leszczycki által megadott földrajz-definíciót a társadalmi földrajzra is megadhatjuk:

2. A **társadalmi földrajz** azokat az összefüggéseket, együttes változásokat elemző tudomány-szakterület, amelyeket az ember, az emberi társadalom hozott létre, s amelyek a társadalomban, valamint a Föld felszínén különböző területi jelenségek és folyamatok között léteznek. (E helyen megjegyzem, hogy véleményem szerint különbséget kell tennünk a társadalmi földrajz és a társadalomföldrajz fogalmak között, hiszen a szociálgeográfia is társadalomföldrajzot jelent, de a szociálgeográfia nem a társadalmi szemléletű földrajzi ágazatok összessége vagy helyettesítője. A „társadalmi" kifejezéssel utalni lehet arra, hogy az adott általános földrajzi ágazat milyen jellegű, míg a társadalomföldrajz konkrét tárgyra, nevezetesen a társadalomra utal, így megnevezi a földrajzi vizsgálat tárgyát.)

2. táblázat

A szociálgeográfia helye a földrajzban

<table>
<tr><td colspan="10">FÖLDRAJZ</td></tr>
<tr><td colspan="10">Regionális földrajz</td></tr>
<tr><td colspan="10">A földrajz ágazatai</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Geomorfológia</td><td rowspan="2">Hidrogeográfia</td><td rowspan="2">Klimatológia</td><td rowspan="2">Növényföldrajz</td><td rowspan="2">Állatföldrajz</td><td>Népességföldrajz</td><td>Településföldrajz</td><td>Közlekedésföldrajz</td><td>Gazdasági földrajz</td><td>Politikai földrajz</td></tr>
<tr><td colspan="5">Összehasonlító (szintetikus) szociálgeográfia
Analitikus (elemző) szociálgeográfia</td></tr>
<tr><td colspan="10">Szomszédos tudományok</td></tr>
</table>

Forrás: Bobek 1957.

Végül a társadalmi földrajzot az alábbi tudományszakágakra tagolhatjuk:

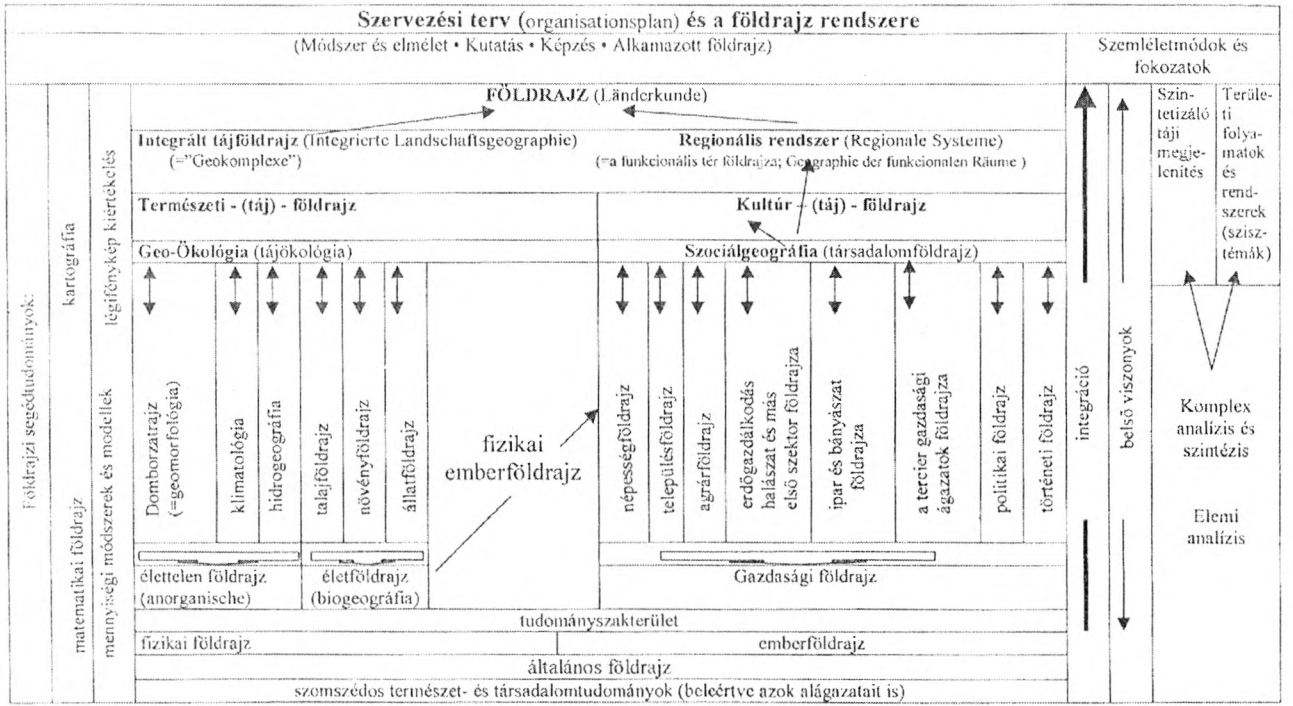
1. Gazdasági földrajz:
   - agrárföldrajz
   - iparföldrajz
   - közlekedés, távközlés földrajza
   - szolgáltatások földrajz
   - turizmus, rekreáció földrajza
2. Népességföldrajz:
   - etnikai földrajz
   - vallásföldrajz
3. Településföldrajz:
   - városföldrajz
   - faluföldrajz
4. Politikai földrajz
   - választási földrajz
   - közigazgatás-földrajz
5. Szociálgeográfia
6. Viselkedésföldrajz
7. Kultúrföldrajz
8. Orvosföldrajz
9. Bűnözésföldrajz
10. Katona- (biztonság-) földrajz
11. Egészségföldrajz

A fentiekről elmondható, hogy a különböző ágazatok kiépültsége nagyon eltérő képet mutat. Egyes területek hosszabb múlttal, valamint jól kidolgozott tematikával és módszerekkel rendelkeznek (pl. a településföldrajz), míg más ágazatok tematikájának és módszereinek kidolgozása részben a jelen, részben a jövő feladata (pl. vallásföldrajz, kultúrföldrajz stb.).

A hazai szakirodalomban a korábbi *emberföldrajz*, majd *gazdasági földrajz* elnevezés helyére egyre inkább a *társadalmi* vagy *társadalomföldrajz* fogalom használata lép *(2–3. ábra)*. Ezért az általános földrajznak azt a nagy területét, amely az ember, az emberi társadalom mindenirányú életmegnyilvánulásait s az ezek által létrehozott alkotásokat földrajzi szempontból vizsgálja, társadalmi földrajznak nevezzük. Vagy más megfogalmazásban: *a társadalmi földrajz azokat az összefüggéseket, együttes változásokat elemző tudomány-szakterület, amelyeket az ember, az emberi társadalom hozott létre, s amelyek a Föld felszínén különböző területi jelenségek és folyamatok között léteznek.*

2. ábra

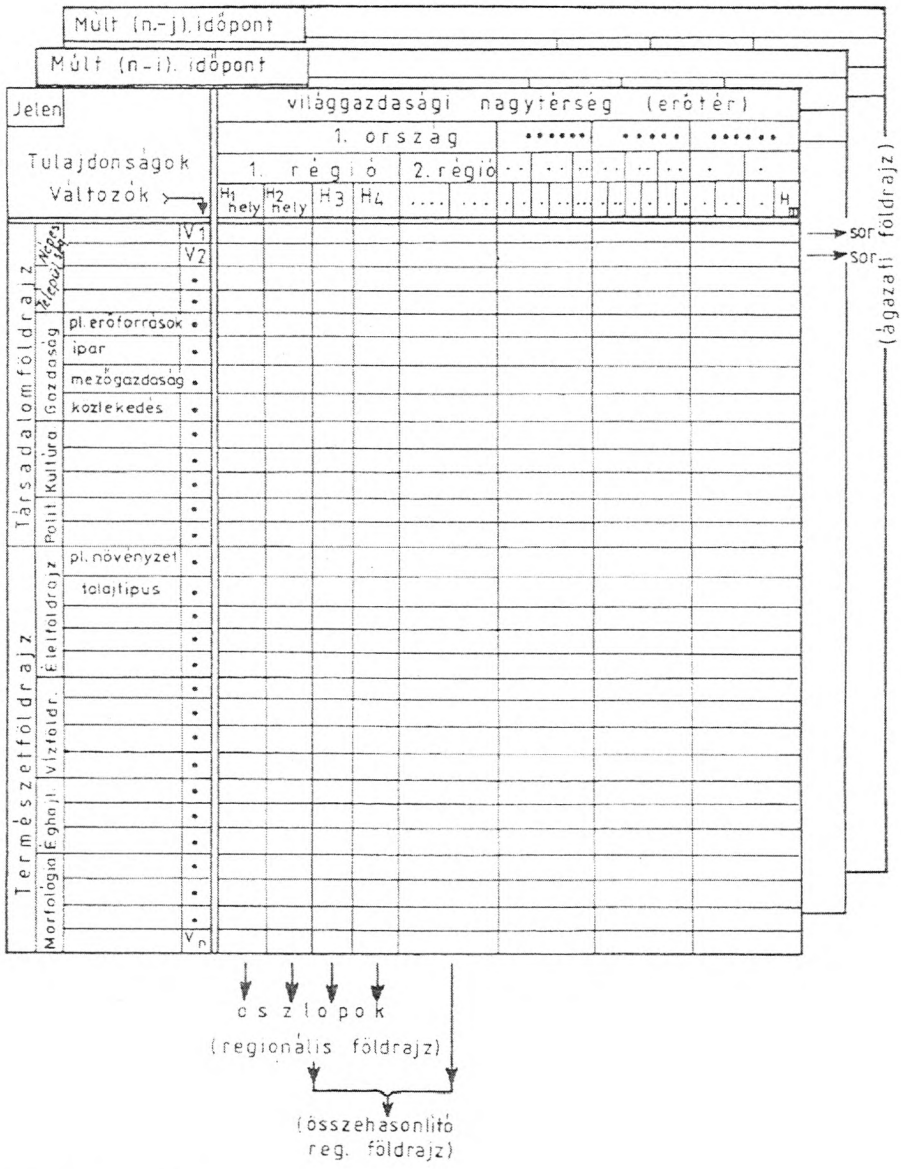
A földrajz rendszere

Forrás: Uhlig 1970.

3. ábra

A földrajzi adatmátrix és a geográfia tagolódása B. J. L. Berry szerint

Forrás: Probáld 1994.

Az általános társadalmi földrajz ágazati tagolódását jól jellemezhetjük *B. J. L. Berry* „A földrajzi adatmátrix és a geográfia tagolódása" című ábrája alapján (*Probáld* 1994). A hazánkban mára kialakult strukturálódást követni nehéz, hiszen ma gyakran valamely vizsgálati tárgy alapján a társadalmi földrajz egy-egy újabb ágazatát vélik meghatározhatónak (nők földrajza, ifjúságföldrajz, kirándulásföldrajz stb.).

Irodalom

Becsei J. 2000: Tűnődés a népességföldrajzról. – *Társadalomföldrajzi vizsgálatok két évezred találkozásánál.* Becsei J. (szerk.) Szeged. 11–33. o.

Becsei J. 2004: *Népességföldrajz.* Békéscsaba, Ipszilon Kiadó.

Beluszky P. 1989: Magánjelentés a (társadalom-) földrajzról. – *Tér és társadalom*, 1. 49–64. o.

Berényi I. 1992: Az alkalmazott szociálgeográfia elméleti és módszertani kérdései. – *Földrajzi Tanulmányok* 22. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Bobek, H. 1957: Gedanken über das logische System der Geographie. *Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien* 99. 122–145. o.

Borsy Z. (szerk.) 1992: *Általános természetföldrajz.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Jakucs L. 1995: *Természetföldrajz* I. *A Föld belső erői.* Középiskolások kézikönyve. Szeged, MOZAIK Oktatási Stúdió.

Kolta J. 1963: A népességföldrajz tárgya, módszere és helye a földrajztudományok rendszerében.– *Dunántúli Tudományos Gyűjtemény* 40.

Leszczycki, S. 1973: A földrajztudományok fejlődési perspektívája. – *Földrajzi Értesítő*, (XXII.), 1. 1–8. o.

Mendöl T. 1949/1950: *Általános emberföldrajz.* (Egyetemi jegyzet.) Budapest.

Mendöl T. 1999: *A földrajztudomány az ókortól napjainkig.* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.

Probáld F. (szerk.) 1994: *Európa regionális földrajza.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Uhlig, H. 1970: Organisationsplan und System der Geographie. – *Geoforum* 1. 19–52. o.

Tóth J. 1995: A földrajztudomány néhány alapkérdéséről. In Golobics P. – Tóth J. (szerk.): *Válogatott fejezetek a társadalomföldrajz köréből.* Pécs.

Tóth J. – Vuics T. (szerk.) 1998: *Általános társadalomföldrajz* I. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

KÖRNYEZETI VÁLTOZÁSOK A KORA ÚJKORI MAGYARORSZÁGON

(KÖRNYEZETTÖRTÉNETI VÁZLAT)

Rácz Lajos

Bevezetés

Az Oszmán Birodalom a szerbek által vezetett balkáni koalíció ellen aratott 1389-es rigómezei győzelem után került a Magyar királyság szomszédságába. A 15. század folyamán többé-kevésbé kiegyensúlyozott küzdelem folyt a déli végvárhálózat mentén. Ám miután 1521-ben (augusztus 29-én) elesett a déli végvárvonal kulcsa, Nándorfehérvár, majd 1526-ban (augusztus 29-én) a II. Lajos király vezette sereg döntő csatát veszített Mohácsnál I. Szulejmán szultán ellenében – ráadásul a király is elesett a csatában –, a Magyar királyság sorsa megpecsételődött. A hódoltság korának szimbolikus kezdő dátuma 1541. augusztus 29., amikor a janicsárok csellel elfoglalták a középkori Magyar királyság székvárosát, Budát. Az ország középső övezete másfélszáz évre hadszíntérré vált. Ennek az időszaknak a legvéresebb korszaka a tizenöt éves háború (1593–1606) volt, amikor a Habsburg hadvezetés kísérletet tett az oszmánok visszaszorítására, ekkor még sikertelenül. A Habsburgok által vezetett közép-európai koalíció seregei csak 1686-ban voltak képesek Budát visszafoglalni, ám a visszahódító háborúk kora eltartott egészen az 1699-ben megkötött Karlócai békéig, amelynek értelmében a délvidék kivételével az ország területi egysége, a Habsburg birodalom keretei között helyreállt. A császári kormányzat kísérletet tett a visszaszerzett területek integrálására, a osztrák örökös tartományok mintájára. Az erőszakos integrációs kísérlet ellenhatásaképpen tört ki a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc (1703–1711), amely a meghosszabbította a hadakozások évtizedeit.

Éghajlati változások Közép-Európában a kora újkor idején

A török háborúk a kis jégkorszak elnevezésű éghajlat-történeti periódus idején zajlottak. A kis jégkorszak a 14. század elején kezdődő periodikus lehűlések időszakát jelöli, a hideg éghajlati szakasz a 19. század utolsó harmadában ért

véget, s adta át a helyét a jelenkori felmelegedés időszakának. A kis jégkorszaknak négy karakteresen hideg periódusa volt, az első a 14. század derekán, a második a 16. század utolsó harmadában, a harmadik a 17. század utolsó harmadában, illetve a 18. század első éveiben, míg az utolsó a 19. század első felében mutatkozott meg (*Pfister* 1999). Tekintettel az éghajlatváltozások makroregionális jellemzőire, illetve a regionális klímatörténeti rekonstrukciók egymást kiegészítő jellegére, vizsgáljuk meg, miként változtak az évszakok éghajlati jellemzői. Viszonyítási pontként pedig, igazodva a nemzetközi gyakorlathoz, az 1901 és 1960 közötti évek hőmérsékleti és csapadék átlagait használjuk fel (*Rácz* 2001).

A telek. A 20. századi referenciaidőszakhoz hasonlóak voltak a telek 1520–1545 és 1602–1650 között Közép-Európában. Ám 1565 és 1595 között Svájcban 1,3 °C-kal, Magyarországon mintegy 0,6 °C-kal maradt el a telek hőmérséklete az 1901-60-as évek teleinek átlagától. Emlékezetesen hidegek voltak még Közép-Európában az 1687 és 1698 közötti évek telei, amikor az évszakos hőmérsékleti értékek Svájcban átlagosan 1-2 °C-kal alatta maradtak a 20. századi referencia-időszak középértékeinek, Magyarországon a lehűlés ugyancsak érezhető volt, ám a hőmérsékleti anomáliák kevésbé voltak erőteljesek. Északnyugat-, Közép- és Kelet-Európában 1675–1715 között a telek általában véve szárazaknak és hidegeknek bizonyultak (*Brázdil* 1996). A zord téli időjárásért a nyomásmezők rekonstruálása szerint a Skandinávia és a Baltikum fölött lévő tartós, nagynyomású légtömegek voltak a felelősek. Ennek az övezetnek a déli peremén nagyon hideg és száraz kontinentális levegő áramlott Közép-Európába. Európa nagy területeit újra és újra jeges, kontinentális légtömegek árasztották el. Ezek a telek még a Földközi-tenger központi térségeibe is hideget és nagy hótömegeket hoztak. A hideg éghajlati rendszer folyamatosan haladt nyugatról kelet felé: 1675-től Angliában, 1680-tól Svájcban és a délnémet területeken, 1685-től kezdve pedig Magyarországon is érezhetővé vált. A felmelegedés, akárcsak a lehűlés, nyugatról kelet felé haladt. 1697-ben Angliában, 1704-ben Svájcban és a délnémet területeken, 1714-ben Magyarországon szakadt meg a hideg telek sorozata (*Pfister* 1999).

A tavaszok. A 16. század második harmadában a tavaszok hőmérséklete összevethető a 20. század tavaszaival egész Közép-Európában. Kifejezetten meleg klímaidőszak jelentkezett Svájcban 1651 és 1686 között, amikor 0,2 °C-kal volt magasabb az átlaghőmérséklet, mint a 20. századi referencia időszakban. Magyarországon azonban egyik említett meleg időszak sem jelentkezett (*Pfister* 1999). Klímatörténeti szempontból azonban sokkal nagyobb jelentősége volt a következő két hideg periódusnak: 1565–1650 és 1687–1717. 1565–1650 között Svájcban 0,5, Magyarországon pedig 0,6 °C-kal volt alacsonyabb a tavaszok át-

laghőmérséklete, mint 1901–60 között. 1687–1717 között Magyarországon 0,4, Svájcban 1,0 °C-kal volt alacsonyabb a tavaszi középhőmérséklet, mint a referencia-időszakban. Úgy tűnik, hogy az Alpok térségében és Közép-Európában általában ezek a tavaszok voltak a legszélsőségesebbek az utóbbi évszázadok során, ami a vegetációs időszak érezhető lerövidüléséhez vezetett (*Rácz* 2001).

A nyarak. A 16. században a nyarakat klímatörténeti szempontból három, megközelítőleg azonos hosszúságú szakaszra oszthatjuk. Az első két évtizedben Dél-Németországban melegebb és hűvösebb nyarak váltották egymást. A referencia időszakénál valamivel hűvösebbek és nedvesebbek voltak a nyarak 1526 és 1531 között. Az évszázad középső harmada két meleg, száraz nyári periódust (1534–1536, 1556–1559) és egy hűvösebbet (1541–1544) foglal magában. Ennek a korszaknak a kiugró anomáliája az 1540. év, amikor is Közép-Európában a folyók elapadtak és kiterjedt erdőtüzek voltak. A 16. század utolsó harmadában lényegesen megváltozott a nyári időjárás jellege, a nyári hőség időtartama évről évre csökkent, a csapadékos időszakok hosszabbak lettek, az Alpokban pedig egyre rövidebb időközönként és egyre alacsonyabban fekvő területeken esett a hó, gyakran júliusban is. Ilyen hosszú és csaknem folyamatosan hűvös nyarak sorozata Svájcban a középkor óta nem fordult elő, ám Magyarországon a szórványos adatok alapján ez a lehűlés nem volt kimutatható. Az Alpokban a gleccserek ebben az időben hatalmasra duzzadtak, a gleccsernyelvek pedig gyorsan leértek a völgyek aljáig, némelyik felduzzasztotta a folyókat, és szörnyű árvizeket okozott. A szőlőtermés Magyarországtól Ausztrián és Svájcon keresztül Dél-Németországig az 1580-as években csaknem minden esztendőben tönkrement, s a szőlővidékek ezeket a csapásokat csak a századforduló után heverték ki. A rossz termések sorozata tönkretette a kistermelőket, a bort megfizethetetlenné és ráadásul még savanyúvá is tette, ami legalábbis Ausztriában fellendítette a sörfőzést (*Pfister* 1999).

1598-tól kezdve a nyarak hőmérsékletjárása újra kiegyensúlyozottá vált, egészen az 1618 és 1628 között időszakig, amikor visszatértek a *nyármentes évek*, Svájcban a gyakori hóesések következtében a gleccserek újabb utánpótlást kaptak. Az 1630-at követő 55 évben meleg és hűvös nyarak váltották egymást mindenhol Közép-Európában, s a fél évszázados átlagok az 1901–1960 közötti periódus szintjén állapodtak meg. Magyarországon a 16. század első évtizedének, és az 1640-es évtizednek a nyarai voltak érezhetően hűvösebbek.

Az 1680-as években kezdődő hőmérsékletcsökkenés az összes évszak közül a nyarat érintette legkevésbé Közép-Európában, sőt Magyarországon ebben az évtizedben a nyarak kifejezetten melegek voltak. Ugyanakkor Nyugat-Európában 1675 és 1715 között a nyári hőmérsékleti értékek 0,1–0,4 °C-kal csökkentek. Mindenekelőtt az 1675–1679, valamint az 1690–1700 közötti évtized nyarainak hőmérsékletcsökkenése volt figyelemreméltó. Északnyugat-Európában és

Közép-Európa északi részein a 20. századinál 1–1,5 °C-kal alacsonyabb hőmérsékleti értékeket regisztráltak. Keith R. Briffa szerint a 17. század utolsó évtizedének legalább három nyara az északi féltekén az utóbbi hatszáz év leghűvösebb tizenegy nyara között foglal helyet (*Glaser* 2001).

A klímaromlás Magyarországon elsősorban a nyári csapadék mennyiségének növekedésében mutatkozott meg. A 16. századtól a 18. század közepéig a nyarak tartósan csapadékosak maradtak. Ám a jobbára esős nyarak idősorán belül is külön figyelmet érdemel az 1640-es évektől az 1670-es évtizedig tartó szokatlanul csapadékos időszak.

Az őszök. Dél-Németországban az 1509–1520 közötti őszök lényegesen hidegebbek voltak, mint az 1901–1960-as referenciaidőszak átlaga. Közép-Európa déli részein az 1530–1560 közötti három évtized viszonylag meleg volt. Az 1560-tól 1630-ig tartó, a nyarak hőmérsékletét csökkentő éghajlati rendszer ősszel jóval kevésbé volt érezhető. Az 1630-tól 1685-ig tartó időszak őszei pedig érezhetően melegebbnek bizonyultak, mint amilyen az 1901–60 közötti évek őszeinek átlaghőmérséklete volt. A tartós őszi felmelegedés mögött a magasnyomású légköri képződmények uralmát lehet sejteni, ami különösen a szeptemberek időjárását határozta meg. A 17. század utolsó 15 esztendejének őszei jobbára hidegek és csapadékosak voltak Közép-Európában. Magyarországon az éghajlattörténeti rekonstrukció hőmérsékleti idősorának évtizedes és fél évszázados átlagai alapján az őszök a 16. század elejétől a 18. század végéig nagyobbrészt hűvösek-hidegek és csapadékosak voltak. A hűvös-hideg éghajlati karakter a 17. század közepéig igen erőteljes volt (*Rácz* 2001).

A természetes évszakok változásai a kis jégkorszak idején Magyarországon. Magyarországon a kis jégkorszak első karakteres időszaka, amely történeti források alapján is nyomon követhető, hozzávetőlegesen 1675 és 1715 közé datálható. Ezt a négy évtizedet a nemzetközi éghajlattörténeti kutatás a „késő Maunder Minimum" időszakaként (utalva a napfoltminimum időszakra: 1645–1715) tartja nyilván. Úgy tűnik, a kis jégkorszaknak ebben az expanzív időszakában megváltozott a természetes évszakok szerkezete Magyarországon. Az igen hideg tél január elején kezdődött, de gyakran eltartott március végéig is. A tavasz április hónappal kezdődött, de valójában a június is tavaszi hónappá vált. A nyár időtartama júliusra és augusztusra zsugorodott. Az ősz átmeneti időjárása azonban szeptembertől egészen december végéig tartott.

A természeti környezet változásai a török háború idején

Erdők. A háborús években az erdők kiterjedése és területi eloszlása jelentékeny mértékben megváltozott a Kárpát-medencében. Amint R. Várkonyi Ágnes (1991, 2000) kutatásaiból ismerjük, mindenekelőtt apasztotta erdeinket a hadi jellegű fafelhasználás. A várépítkezések, a várerődítési munkák, a magyar és török folyami és balatoni flotta számára készült naszádok és sajkák faszükséglete, a bányaművelés, kohászat, ágyú- és ágyúgolyóöntés, salétrom- és lőporkészítés fafelhasználása csakúgy, mint a beszállásolt hadak tűzifaszükséglete. A déli végvárvonal összeomlását követően, a 16. század derekán új végvárvonalat kellett létrehozni az ország középső, nagyobbrészt fában szegény területein. A hirtelen jött tömeges várépítési igénynek a „palánkvárak" feleltek meg legjobban, amelyek fala gerendákból épült, s a gerendák közzé földet döngöltek. A „palánk" a gyakorlatban a leggyorsabb olcsó erődítési módot jelentette, a kővárakat is kiegészítették palánképítményekkel. A török háborúk másfél évszázada során az egyetlen Érsekújvárat leszámítva nem épültek kővárak. A „palánkok" építése viszont hihetetlen mennyiségű tölgyfát emésztett fel, ráadásul ezeket a várakat, évtizedenként gyakorlatilag „újjá kellett építeni". (*R. Várkonyi–Kósa* 1993)

A tüzérség fejlődése és a kézi lőfegyverek széles körű elterjedése folytán nagymértékben megnőtt az ágyúöntő és salétromfőző műhelyek, valamint a lőpormalmok fafelhasználása is. A budai török lőpormalom éves 55–160 tonnás lőportermeléséhez felhasznált salétrom kifőzésekor 500–1500 tonna, a lőporhoz szükséges faszén előállításához pedig további 50–150 tonna fát kellett elégetni, és a budai nem az egyetlen lőpormalom volt az országban.

Nem szabad azt sem elfelednünk, hogy Magyarországon épp ekkoriban lendült fel a bányászat és a kohászat, amihez temérdek faszénre volt szükség, hisz kőszenet Magyarországon csak a 18. század második felétől bányásztak. Bár a faszén átlagosan kétszer annyi kalóriát ad, mint a tűzifa (kilogrammonként mintegy 6500–7000 kalóriát, szemben egy kilogramm tűzifa 2–3000 kalóriájával), mivel egy kilogramm faszén előállításához 5–10 kilogramm fára volt szükség, így a faszén kétszer–ötször jobban pusztította erdeinket. Egy-egy kohóhoz pedig tekintélyes mennyiségű faszén kellett. A selmecbányai kohók faszénszükségletébe enged némi betekintést Sali Konrád bányaszámadása, amely szerint Sali kohói hetente 100 szekér faszenet fogyasztottak. (*R. Várkonyi* 1991)

Igen jelentős volt a magyar és török végvárak tűzifaszükséglete is. A Magyar Kamara kimutatása szerint 1674 telén csak a felső-magyarországi várakban 24 542 szekér fát égettek el. Számolva a többi végvidék váraival, valamint a török végvárakkal is, aligha túlzunk, ha a magyar és török végvárak tűzifaszükségletét egy-egy télen 100 ezer szekér fölé becsüljük.

Magyarországon az erdőpusztulásban új tényező volt a nagyarányú marhatartás, ami a nyugat-európai népességnövekedés biztosította kitágult piac következtében épp a hódoltság első időszakában örvendett tartós konjunktúrának, s ami a legelők bővítését kívánta meg. A könnyen megközelíthető erdei tisztásokat rendszeresen használták legeltetésre, a nehezebben hozzáférhetőket pedig kaszálóként lehetett hasznosítani. Mivel a sűrű erdő nem engedte át a napsugarat, a fákat ritkítani kellett (*Ágoston–Oborni* 2000).

A kultúrtáj átalakulása. Amíg az Alföldön és a végvárak környékén pusztultak az erdők, másutt épp ellentétes folyamat játszódott le. Az elhagyott szántóföldek, rétek helyét bozótos erdőségek foglalták el. A szántóföldek visszaszorulása – amelyre például a gabonatermesztés jelentős visszaeséséből következtethetünk – európai jelenség. A nagy gabonakonjunktúra idején a gabonatermesztésre kevésbé alkalmas földeket is művelés alá fogták, később azonban az időjárás hidegebbre fordulása, a földek kimerülése, de kivált a kereslet csökkenése miatt ezek művelésével felhagytak (*Kósa* 2003).

A hegyvidéki és a folyó menti erdők kiirtása a vizek terjedését segítette. A folyókba ömlő patakok erdőirtásos dombokról érkeztek, sok iszapot hoztak magukkal, a völgyeket feltöltötték, a folyómedreket eltorlaszolták. Sík vidéken, ahol a folyók esése egyébként is csökkent, ilyen torlaszok miatt a folyón kisebb-nagyobb tavak keletkeztek. A korabeli határleírások telis-tele vannak tavakkal olyan helyeken is, ahol ma már hírmondónak sem maradt víz. Mindezt elősegítették a háborús viszonyok is, hisz ezek nem kedveztek azoknak a munkálatoknak, amelyekkel a korábbi századokban a folyómedreket rendben tartották. Sőt épp a háborús közállapotok követelték meg hatalmas területek tudatos elmocsarasítását. A hegyvidéken épült várak védelméről maga a természet gondoskodott. A hódoltság sík vidékein ezt a védelmet úgy próbálták biztosítani, hogy a várakat lehetőleg folyók torkolatában, kanyarulataiban építették, vagy a közeli folyók, patakok, mocsarak vizét vezették a vár köré ásott árkokba. Győr, Tokaj, Szolnok, Gyula és Temesvár, illetve Szigetvár, Kaposvár, Ecsed és Tata várát az ilyen vizek védték.

A 16–17. századi mocsaraink terjedéséhez hozzájárultak a gátas malmok és a halászok rekeszei, *zsallói* is. A folyókat teljes szélességükben átfogó gátak és zsallók a víz szabad folyását megakadályozták, és az így keletkezett mocsártengerben idő haladtával már a folyók medrét sem lehetett felismerni. E gátaknak azonban volt egy jótékony hatásuk is: a folyók ágai és erei, az alacsony gátak, a folyóparti ármentes területek mesterséges átvágásai, az ún. fokok mind azt szolgálták, hogy áradások alkalmával a víz ne rombolva, hanem szétterülve vonuljon le, fölfrissítve a kaszálókat (*R. Várkonyi* 1991, 2000).

Az ország településhálózatának és pusztulása a török háborúk korában

A hódoltság kialakításának éveit viszonylag csekély veszteségekkel vészelte át az ország, s a 16. század második felében még bizonyos rekonstrukció is végbement. A 15 éves háború (1591–1606) pusztításait – emberéletben, javakban – egyes becslések 20%-osra teszik. Még a 17. század is ajándékozott néhány békésebb évet-évtizedet az országnak, valószínűleg épp a felszabadító háborúk okozták a legsúlyosabb veszteségeket. Beluszky Pál (1999, 2001) településtörténeti összefoglaló munkáiból tudjuk, hogy a települések pusztulása igen nagymértékű volt. A felszabadító háborúk után készített felmérések szerint az Alföldön Csanád megyében 96%-os, Békés, Csongrád megyében közel 90%-os, (Békésben még 1715-ben is mindössze 8 lakott települést írtak össze), Bács-Bodrogban 79%-os, Jászkun kerületben kb. 50%-os a pusztulás. De még a hódoltsági területek határzónájában, Veszprém, vagy Borsod megyében is 60–65%-os. Az Alföldön csak Bereg és Szatmár megyékben, s a mocsaras, árvízjárta területektől védett kisebb tájegységeken – Bodrogköz, Rétköz, Kalocsai-Sárköz – maradt fenn sűrűbb településhálózat. Különösen a Maros folyó vonalától délre húzódó terület települései tűntek el szinte nyomtalanul. A képhez természetesen az is hozzátartozik, hogy az elpusztult településeknek többnyire nem pusztult el a teljes lakossága. A bizonyos védettséget élvező, a közvetlen szultáni tulajdonban levő khászvárosok, s a védettebb, félreesőbb tájak népétől eltekintve az Alföld lakossága állandó bizonytalanságban, menekülésre készen, vagy éppen bujdosásban élt. Így – legalábbis egy részüknek – sikerült kitérnie a dúlások elől, életét, javainak kisebb-nagyobb hányadát elmenekítenie. Írásos források tanúsítják azt is, hogy egy-egy felprédált falu menekülő lakossága mindenestől beköltözött valamely mezővárosba. Az is kétségtelen, hogy a pusztán maradt falvak határa bérletként gyakran került a mezővárosok használatába, s így a pusztafalvak újratelepítése nem állt sem földesuruk, sem használójuk érdekében. Mindezzel együtt megdöbbentő a statisztika, amely a 17. század végén, a 18. század elején az Alföld településállományáról adható, a 100 ezer km^2 kiterjedésű területen mindössze mintegy két tucat mezőváros, 7 szabolcsi hajdúváros, 45 kunsági-jászsági település, és néhány török helyőrség (pl. Kalocsa, Gyula, Szolnok, Hatvan) adott otthont a lakosságnak. Ugyanakkor a védettebb peremterületeken (Bodrogköz, Bereg, Szatmár, Szabolcs keleti sávja, a Sárrétek) fennmaradt a megritkult faluállomány.

A török háborúk korának humán ökológiai mérlege

A török háborúk másfélszáz éve a magyar történelem talán legnagyobb próbatétele volt. Elegendő tekintetbe venni, hogy a mohácsi csatavesztéssel megszűnt az önálló magyar államiság, s az ország tartósan hadszíntérré vált. A háborús állapotok ráadásul egybeestek a kis jégkorszak két karakteresen hideg és csapadékos időszakával a 16. század utolsó harmadában és a 17. és a 18. század fordulóján. A tartós hadiállapot a gazdálkodási rendszer szélsőséges átalakulásához vezetett, valamint időről időre feltámadó létfenntartási válságokkal járt, amelyeket a kortársak egyszerűen éhínségként és járványok formájában tapasztaltak meg.

A Kárpát-medence népességszáma a török hódoltság másfélszáz évének előestéjén hozzávetőlegesen 3,5 millió fő lehetett. Az 1580-as évekre történeti demográfiai becslések szerint a népesség száma 3,7 millió főre szaporodott, vagyis a háborús pusztítások ellenére szerény növekedés is mutatkozott. A hosszúra nyúlt hadakozások évszázadait lezáró Szatmári béke (1711) idején a Kárpát-medence népességének száma 4 millió fő körül lehetett. Tehát, ha szigorúan a számokat nézzük, akkor a török háborúk évszázadai nem jártak a népesség abszolút számának csökkenésével, sőt bizonyos növekedés is mutatkozott. Azonban az ország veszteségei részint regionális, részint pedig viszonylagos veszteségek voltak.

Nehéz lenne vitatni, hogy a Délvidék és az Alföld tágabb környezetével egyetemben hatalmas árat fizetett mind emberéletben, mind pedig javakban a hadakozások idején. A túléléshez szükséges feltételeket az európai agrárkonjunktúra teremtette meg, amelynek révén a hódoltsági területek is a (közép-) európai gazdaság részei maradtak, amiből ugyanakkor az egész országnak igen komoly haszna származott. Másfelől az újkor kezdete Európában a nagy demográfiai növekedés időszaka. A 16. század idején Anglia és a Németország népessége több mint 70%-os növekedést produkált, a kelet-közép-európai adatok ugyan ettől elmaradtak, de Lengyelországban 36%-kal, Ausztriában és Csehországban pedig 20%-kal nőtt a népességszám egyetlen évszázad leforgása alatt. Ezekkel az értékekkel összevetve a magyarországi 6%-os demográfiai növekedés különösen szerénynek mutatkozik, bár a háborús helyzet ismeretében magyarázatra nemigen szorul. A 17. század már a népesedési válság és a demográfiai stagnálás időszaka egész Európában, amelytől a magyarországi adatok sem tértek el érdemben. Ily módon a török háborúk korában az ország legnagyobb demográfiai veszteségét részint a Kárpát-medence középső és déli területeinek elnéptelenedése, részint pedig a várható természetes népességnövekedés elmaradása jelentette.

Irodalom

Ágoston G. – Oborni T. 2000: *A tizenhetedik század története*. Budapest, Pannonica.

Beluszky P. 2001: *A Nagyalföld történeti földrajza*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

Beluszky P. 1999: *Magyarország településföldrajza. Általános rész*. Budapest– Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

Brázdil, R. 1996: Reconstructions of Past Climate from Historical Sources in the Czech Lands. – *Climatic Variations and Forcing Mechanisms of the Last 2000 Years*. Jones, Ph. D.–Bradley, R.S.–Jouzel, J. Berlin–London–New York. 409–432. o.

Glaser, R. 2001: *Klimageschichte Mitteleuropas. 1000 Jahre Wetter, Klima, Katastrophen*. Darmstadt.

Kósa L. (szerk.) 2003: *Magyar művelődéstörténet*. Budapest, Osiris.

Pfister, C. 1999: *Wetternachhersage. 500 Jahre Klimavariationen und Naturkatastrophen*. Bern.

Rácz L. 2001: *Magyarország éghajlattörténete az újkor idején*. Szeged, JGYF Kiadó.

Várkonyi Á. R. 1991: *Pelikán a fiaival*. Budapest, Liget.

Várkonyi Á. R. – Kósa L. (szerk.) 1999: *Európa híres kertje: történeti ökológia tanulmányok Magyarországról*. Budapest, Orpheusz Kiadó.

Várkonyi Á. R. (szerk.) 2000: *Táj és történelem: tanulmányok a történeti ökológia világából*. Budapest, Osiris.

A KÁRPÁT-MEDENCE ÉS A MAGYAR ÁLLAMTERÜLET KÖZÖTTI KAPCSOLATOK ELEMZÉSE A MAGYAR FÖLDRAJZTUDOMÁNYBAN 1863–1947 KÖZÖTT

(A tájállam és államtáj fogalmi megközelítései és konzekvenciái a Kárpát-medencére vonatkozóan)

Hajdú Zoltán

Bevezetés

A XIX. század 60-as éveitől formálódó modern földrajztudomány egyik folyamatosan újrafogalmazódó filozófiai jellegű alapkérdése a természetföldrajzi környezet és a társadalom közötti viszony meghatározása volt. E kölcsönviszony determinisztikus, nihilista, avagy posszibilista felfogása messze ható következményekkel bírt a földrajztudományi megközelítések egészére. Ezen a kérdéskörön belül vetődött fel a társadalom legfontosabb politikai szervezete, az állam, és a földrajzi környezet kölcsönhatásának meghatározása is.

Az 1870-es évektől kezdve kialakuló, majd fokozatosan egyre inkább teret nyerő modern tájelmélet kezdetben elsődlegesen természeti-természetföldrajzi kategóriaként fogalmazta meg a tájat, majd fokozatosan társadalmi, gazdasági és politikai tartalmú elemekkel bővült a táj fogalma, míg végül egyfajta totális értelmező és rendszerező kategóriává vált.

A „tájállam" és az „államtáj" kategóriái a nemzetközi földrajztudomány több tájelméleti iskolájában (német, angolszász, francia) megjelentek, s ezzel párhuzamosan többféle elméleti tartalommal ruházódtak fel. A magyar földrajztudományra az 1870-es évek elejétől kezdve elsősorban a német iskola hatott erőteljesen, de időszakonként, főleg egy-egy jelentős személyiség esetében direkt francia és angolszász hatásokkal is kell számolnunk.

A táj és az állam közötti viszony kérdéskörének kronológiailag sajátos vonatkozásai vannak a magyar földrajztudományban. 1918-ig elsősorban elméleti-tudományos vonatkozásokban vetődött fel a kérdés, bár volt egyfajta osztrákellenessége. 1918–1920 között a történelmi Magyarország területi integritása megvédésének egyik meghatározó tudományos, illetve politikai kategóriájává

vált a tájállam fogalma. 1920–1945 között főként a politikai elemek kerültek előtérbe, a tájállami gondolatkör a területi revíziós politika legfontosabb tudományos háttere, bázisa lett. Az 1945–1948 közötti időszakban végbemegy egy sajátos, külső hatalmi és politikai kényszerek nélküli tudományos önrevízió, hangsúly- és stílusváltás. Az államszocialista korszakban (1949–1989) a földrajztudományon belül nem jelenhetett meg a tájállamiság kérdése. 1990 után nagyrészt a földrajztudományon kívül, kisebb részben azon belül ismét megfogalmazódnak a kölcsönviszony összefüggései.

Ebben a rövid tanulmányban elsősorban azt vizsgáljuk, hogy az elméleti megközelítések, az elméleti konstrukció milyen gyakorlati következtetésekkel járt, akár az államtér egészét, akár pedig annak belső politikai-közigazgatási tagolódását illetően. Nem a tájelmélet egésze vizsgálódásunk köre, elemzésünk csak a tájelmélet és a táj politikai földrajzi áttételeire terjed ki. Lényegében Hunfalvy János 1863-as és Bulla Béla – Mendöl Tibor 1947-es monográfiája jelöli ki vizsgálódásunk határait.

A tájelmélet és a politikai tér közötti kölcsönhatások elemzése a modern magyar földrajztudományban

A táj, mint olyan nem a földrajztudomány, hanem a köznapi gondolkodás fogalmaként jelent meg. (A magyar nyelvtörténeti kutatások szerint a szó a magyar nyelv legrégibb, ural-altáji rétegéhez tartozik, írott dokumentumban pedig 1435-ben jelent meg először.) A táj mindig nyitott, s többtartalmú kategóriaként volt jelen a közgondolkodásban, a szépirodalomban (a tájköltészetben), a közbeszédben, valamint a tudományos szóhasználatban is. A földrajztudománynak mindenkor tisztáznia kellett a tudományos kategóriává vált tájkategória tartalmát, s mindenkor meg kellett határoznia az értelmezés érvényességi körét.

Nemcsak nyelvi, de elméleti és térszemléleti kérdés is, hogy a történelmi Magyarország területét a magyarok és a bennlakó nemzetiségek (németek, románok, horvátok, szlovákok stb.) mellett külföldiek (németek, franciák, s kisebb részben angolok) is kutatták, s az ország térstruktúrái így többféle szemléletben nyertek megfogalmazást.

A magyar tájelmélet kialakulása, fejlődése és a politikai térhez való viszonya 1918-ig

A magyar történeti fejlődés, s benne a tértörténeti fejlődés meghatározó sajátossága, hogy a 895/896-os honfoglalástól kezdve kialakult egy „eredeti ország" területi tudata, illetve a magyar hatalmi-uralmi pozícióknak megfelelően egy

„birodalmi tértudat". Egy-egy időszakban a magyar uralmi tér rendkívül jelentőssé vált 1526 előtt. Mind a magyar politikának, mind pedig a közgondolkodásnak folyamatosan kezelnie kellett ezt a kettősséget, részben a törvényalkotás, részben pedig a területi identitás szintjén.

A formálódó magyarországi „földrajztudomány" (latin, német, magyar nyelvű) a XVI. századtól kezdve elsődlegesen a politikai keretekhez igazodott, az ország vált a földrajzi elemzés legfontosabb keretévé. A belső struktúrákat illetően a közigazgatási egységek szerinti feldolgozás uralkodott, de Oláh Miklós 1536-ban, Brüsszelben írt történeti, földrajzi, nemzetpolitikai, nemzetstratégiai művében (a középkori magyar nagyhatalom 1526-ban tragikus vereséget szenvedett a törököktől Mohácsnál) már tudatosan, a négy nagy folyóhoz igazodva tagolta négy részre az ország területét (*Oláh* 1985). Az ország három részre szakadásakor a nagy, gazdag, erős Magyarország képét fogalmazta meg, visszatekintő jelleggel, de előrelátó politikai céllal. Területi terminológiájában nem a „táj", hanem a „vidék" jelent meg meghatározóan.

A három részre szakadt ország történelmi időszakában (a XVII. század végéig) a magyar politikai elit és a formálódó magyar tudomány fenntartotta a virtuális országegység gondolatát, sőt nem csak virtuálisan, de lehetőségei szerint kísérleteket tett az ország valóságos egységének a helyreállítására is.

Ha megnézzük az egyes magyar nagytájak térfogalmának, megnevezésének a kialakulását, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a legtöbb egység megjelölése, tulajdonnévként való írásbeli használata legalább a XIV–XV. századra megy vissza (*Kiss* 1978).

Szepsi Csombor Márton tudományos igényű európai útleírásában 1620-ban az országok jelentek meg elemzési keretként, de az országokon belül többféle területi struktúrában elemzett. Megjelent a táj, a vidék, a környék, sőt a környezet fogalma is (*Szepsi Csombor* 1979). E munkának az a jelentősége, hogy – bár nem Magyarországgal foglalkozott – ezzel vette kezdetét a magyar földrajzi tudományos nyelv kialakulása.

A Bél Mátyás (1684–1749) és tanítványa, Tomka-Szászky János (1700–1762) által megalapozott, sajátos magyar történeti földrajzi iskola kitüntetett szerepet tulajdonított az államnak, illetve az államterület tértörténeti elemzésének. Szemléletükben a közjogi kapcsolatok jelentek meg irányadóként a területi kérdések kutatása és a területi struktúrák megfogalmazása során.

Az első modern magyar nyelvű földrajzi monográfiában (melyet a szerző németül is megjelentetett) Szaller György lerakta a magyar földrajztudomány későbbi szemléleti alapjainak jelentős részét:

- Magyarország Európa legszebb, egyik leggazdagabb, legkedvesebb országa,
- Magyarország egy természeti javakban rendkívül gazdag ország,

- Magyarország határai a Kárpátokban természetesek, ezért stabilak,
- a korabeli Magyarországnál történetileg volt egy nagyobb Magyarország, (Nagy Magyar Ország), mely a korabelihez képest még szebb, gazdagabb stb. volt,
- Magyarország belső földrajzi elemzésére a természeti struktúrák tekintetében megjelennek a folyóközök, mint természetes földrajzi egységek, de az ország egészének feldolgozása a közigazgatási egységek keretei között történt (*Szaller* 1796).

A munka jelentősége sok tekintetben meghatározó lett a későbbiekre nézve:

- a magyar földrajzban a felvilágosult abszolutizmussal szembeni küzdelem elemeként megjelent az osztrákellenesség,
- a magyar földrajztudomány a nemzeti ébredés időszakában, a Habsburg felvilágosult abszolutizmussal szemben fogalmazta újra önmagát, s részben ezért erőteljesen hazafias szellemű lett.

Fényes Elek – a jogász végzettségű statisztikus és geográfus – 1847-ben megjelent monográfiájában alapvető problémaként fogalmazta meg, hogy a sajátos magyar történeti-közjogi fejlődés és a Habsburg-házhoz fűződő viszonyok miatt az ország közjogi és területi fogalma is bizonytalan a kor szereplői számára. Az ország fogalmát legalább négyféle (legszűkebb, szűk, tágabb, legtágabb) értelemben használják, s ezért statisztikailag, politikailag stb. is alapvető gondok vannak Magyarországra vonatkozóan (*Fényes* 1847).

Egészében véve azt mondhatjuk, hogy a magyar földrajztudomány korai fejlődési szakaszában a közjogi államterület volt a meghatározó kérdés, a természeti földrajzi környezet elemzése ezen belül jelent meg, az országterület földrajzi sajátosságának megragadása másodlagos jelentőségű kérdés volt. A két struktúra közötti kapcsolatok elemzése alig jelent meg.

A XIX. századi tájköltészet (Petőfi Sándor, Arany János) sok vonatkozásban hamarabb ragadta meg a magyar tájak, mindenekelőtt az Alföld természeti, társadalmi, gazdasági sajátosságait, mint a földrajztudomány. A magyar tájköltészetben jelent meg a földrajzi táj esztétikuma, a tájlélek és tájkarakter problematikája is. A tájköltészet jelentős szerepet játszott a táji identitás kialakulásában. Az Alföld esetében egyfajta nagyregionális identitásról is beszélhetünk, amely meghaladta a megyék szintjét.

Széchenyi István a reformkorban részletesen foglalkozott a magyar közlekedés fejlesztésének a kérdéseivel, azon belül az ország peremterületeinek és a központ (Budapest) egybekapcsolásának szükségességével. Széchenyi valóságos területfejlesztési, gazdasági országépítési és államépítési térpolitikai koncepciót fogalmazott meg (*Széchenyi* 1848).

1848 forradalmi hevületében született meg Táncsics Mihály országos közigazgatási reformterve. A földrajzot tanító, nagy számú iskolai tankönyvet publikáló Táncsics úgy vélte, hogy a történelmi Magyarországot amerikai és francia minták szerint kell modernizálni, s ezért szinte vonalzóval tagolta az ország területét nagyjából egyforma nagyságú négyzetekre és téglalapokra, s ezt tekintette az új magyar közigazgatási beosztás objektív és tudományos alapjának. Ettől az időponttól kezdve a magyar földrajztudományban alapkérdéssé vált: hogyan kapcsolható össze elméletileg és gyakorlatilag az ország mint egész és a belső közigazgatási felosztás, mint a részek hálózata (*Hajdú* 2001).

A modern magyar földrajztudomány megteremtésének tudatos, az MTA által jóváhagyott intézményesülési folyamatában (a mű megírására az MTA adott megbízást Hunfalvy János (1820–1888) részére) a „Magyar Birodalom" természeti, s nem is csak természetföldrajzi viszonyainak leírása (*Hunfalvy* 1863) meghatározó kiindulópontot jelentett. A „Magyar Birodalom" megnevezés egyértelműen osztrákellenességet fejezett ki, nevezetesen, hogy Magyarország valójában birodalmi jellegű, így paritásos viszonyban van az „Osztrák Birodalommal".

Hunfalvy elkészítette a monográfiát, amelyben először foglalta össze Magyarország földrajzi megismerésének és kutatásának addigi történetét. Hunfalvy tételesen számba vette, hogy az ország megismerésében a magyarok mellett a németek, az angolok és a franciák is jelentős szerepet játszottak. Fontos szerepet tulajdonított az ország megismerésében a francia Beudant, F. S (1787–1852) tudományos tevékenységének, aki 1818-ban 9 hónapos tudományos utazást tett Magyarországon, 1822-ben Párizsban megjelent három kötetes munkájában az elsők között tett kísérletet Magyarország földtani térképének a megalkotására, az ország hegységeinek a csoportosítására (*Beudant*, 1822). Beudant monográfiája abból a szempontból is fontos, hogy hozzájárult a modern magyar földrajzi szaknyelv megteremtéséhez. Az ő munkája nyomán honosodtak meg a magyar földrajztudományban a relief, a plateau stb. kifejezések. Hunfalvy korszakzárónak tekintette Beudant monográfiáját: „Az ő munkája némi tekintetben befejezi az első korszakot, melyet hazánk földisméjének fejlődésében megállapíthatunk" (*Hunfalvy* 1863, I. 25–26).

Hunfalvy számára is kérdéses volt még, hogy valójában milyen nagyságú területet ölel fel a Magyar Birodalom, mi tartozik hozzá. Hunfalvy elsősorban az orográfiai viszonyok elemzése révén jutott arra a következtetésre, hogy: „A magyar birodalom általában véve természeti viszonyaiban világosan kifejezett jellemmel bíró, földirati egység; határai tehát, kevés kivétellel természetesek, azaz hegygerinczek és folyók által jelölvék" (*Hunfalvy* 1863, 112). A Magyar Birodalom déli határai természeti tekintetben a legproblematikusabbak, mivel „Dél felé sem Horvát-, sem Dalmátországok határai nincsenek a természet által kijelölve (...)" (*Hunfalvy* 1863, 113).

A tájelmélet nem jelent meg direkt módon Hunfalvy munkájában, de a természeti viszonyoknak jelentős szerepet tulajdonított a Magyar Birodalom létrejöttében és fennállásában. Az általa gyakran használt „földrajzi egység" fogalom lényegében a táji egység fogalmi körét jelentette. A politikai tér belső természeti viszonyainak a kutatását elsősorban a természeti-topográfiai egységek keretében oldotta meg, de ezek az egységek nem jelentek meg szerves táji entitásként. Életműve későbbi szakaszában sem vált Hunfalvy a tájelmélet és tájföldrajz képviselőjévé, holott minden tekintetben közvetlenül ismerte a nemzetközi földrajztudományban kibontakozó tendenciákat.

Inkább a korábbi földrajztudományi felfogáshoz, az államismerettanhoz kapcsolható Ballagi K. – Király P. monográfiája, melyben a Magyar Birodalom földrajzi leírása a tradicionális államismereti művekhez közelállóan, az újonnan megreformált megyei közigazgatás keretei közé került (*Ballagi – Király* 1878).

Ratzel emberföldrajzának magyar fordításakor a szerző hozzájárult ahhoz, hogy a magyar kiadáshoz egy „ratzeli szellemben készült" Magyarországgal foglalkozó függelék kerüljön (*Ratzel* 1887, 588–596). E függelék Ratzel szellemében fogalmazva megállapítja: „(...) Magyarország jól kifejlődött földrajzi egyéniség. Természetes határai vannak, a melyeken tartósan túl nem terjedt sohasem (...)" (*Ratzel* 1887, 588). Erdély és Horvátország meghódítása „(...) Magyarországot természetes egységgé egészíti ki" (*Ratzel* 1887, 590), ugyanakkor ezeken a területeken megteremtődtek az elkülönült regionális fejlődés keretei is. „E kerületi jelenségek azonban nemcsak a központtól való távolságon alapulnak, hanem a különböző természeti viszonyokon is, a melyek az országot változatossá, egyes tájait különbözőkké teszik, a mi által különböző vidékek, különböző országrészek képződnek, belső határok keletkeznek" (*Ratzel* 1887, 590). A magyar államiság magterülete az Alföld, mely a hegységperem „defensiv" jellegével szemben „offensiv természetű".

Ha az 1873-tól kezdve 1887-ig végignézzük a Földrajzi Közlemények 15 évfolyamát (*Thirring* 1888) akkor a témánk szempontjából, némileg leegyszerűsítve, úgy fogalmazhatunk, hogy a „tájképi szépség", a „tájképi leírás" korán helyet kapott a folyóirat hasábjain, majd megjelent egyes országrészek (Alföld, Kisalföld, Dunántúl, Felvidék, Erdély, Délvidék) valamilyen szempontú elemzése is, ugyanakkor a tájelmélet és tájföldrajz teljes gondolati rendszerében még nem jelent meg.

A magyar állam és tájszemlélet közötti kapcsolatok szempontjából ez az időszak azért fontos, mert először a megállapítások, majd az evidenciák szintjén jelenik meg az, hogy Magyarország határai természetes határok, sőt azokat a természet jelölte ki lényegében. Magyarország határainak nagy része a történeti fejlődés során alig változott, ennek oka a Kárpátok. Magyarország minden tekintetben természeti-természetes földrajzi egység, individuum, egységes termé-

szeti nagytáj. Ez a megállapítás kezdetben csak a földrajztudományon belül érvényesült, majd az oktatáson keresztül fokozatosan nemzeti konszenzussá vált.

Hunfalvy Jánost a budapesti egyetem földrajzi tanszékén felváltó Lóczy Lajos (1847–1920) inkább geológus, s elsősorban természetföldrajzi kutatói mentalitással és felfogással rendelkezett. Műveiben megjelent a természeti, főként a morfológiai tér sokszínűsége, de elméleti rendszer jelleggel nem tett hitet az általa egyébként jól ismert nemzetközi tájelméleti megközelítések mellett. A Balaton-, majd az Alföld-kutatás megindításával és szervezésével mégis kiemelkedő érdemeket szerzett az analitikus tájkutatásban.

A XIX–XX. század fordulójának sajátos hangulata a magyar földrajztudományt is mintegy számadásra és újragondolásra késztette. Czirbusz Géza azzal a szándékkal jelentette meg Magyarország földrajzát (*Czirbusz* 1902), hogy az meghaladja Hunfalvy már teljesen elavultnak tekintett összegzését. Czirbusz többféle összefüggésben használta a „táj" (Európa nagy tájai, Duna melléki buckás táj, kurtafüvű táj stb.) kategóriáját. A táj – belső tartalmában – nyitott kategória maradt Czirbusz számára is.

Czirbusz a belső területi struktúrákat a természetföldrajzi nagytájak szerint elemezte. A feldolgozás során világosan meghatározta a tájak hierarchikus viszonyát is: a Kis-Alföld nagytájat hat kistájra, méghozzá elsősorban vízfolyásokkal tagolt és határolt kistájakra osztotta. A kistájak földrajzi sajátosságainak a megragadásakor első helyen a nagytájhoz való viszonyuk, topográfiai fekvésük jelent meg. Második elemzési szempontot a kistáj felszínének a felépítése adta. A kistáj jellegének megragadásakor megjelent a „tájképi tekintet". A kistájak egyfajta fejlődési pályáját is megrajzolta, sőt kitért az emberi beavatkozás elemzésére (folyószabályozás), valamint a gazdasági használhatóság (búzatermelés, legeltetés) minősítésére is. A jellemzés utolsó elemét a településhálózat rövid bemutatása jelentette.

Czirbusz a Nagy-Alföldet részben Reclus „Nouvelle géographie de l'Europe centrale" műve alapján mutatta be és elemezte. A Nagy-Alföld belső tájszerkezetének elemzésekor Czirbusz megfogalmazta, hogy a talaj földrajzi eloszlása „bizonyos jellegességet ad az Alföld különböző tájainak (...)", s az Alföldön belül „főtájakról" (7) beszélt. Önmaga jelentőségének tudatos felismerését és megfogalmazását jelentette az, hogy az Alföld hét főtájra való felosztását, mely „teljesen új geográfiánkban" saját magának tulajdonította. (A „főtáj" funkcionálisan így az Alföldön mint természeti földrajzi nagytájon belüli középtájként jelent meg.)

Míg a természeti földrajzi elemzésben több-kevesebb rendezettséggel a tájak rendszerében gondolkodott és elemzett Czirbusz, addig a társadalomföldrajzi részben a chorografia keretéül sajátos megoldást (részben természeti földrajzi, részben pedig közigazgatási) választott: az országot két makrorészre (a Kárpátok gyűrűje – Felvidék, Erdély, Délmagyarország, Központi Magyarország –

Dunai dombos vidék, Kis-Alföld, Nagy-Alföld, Horvátország) tagolta. Ezeken belül kizárólagosan a közigazgatási felosztás (megyék, városok) szolgált az elemzés keretéül.

Czirbusz elmélettörténeti és elméleti munkásságának rendkívül jelentős területe volt a földrajzi determinizmus (földrajzi fatalizmus) elméleti elutasítása (*Czirbusz* 1912). A vallásos (piarista szerzetes) Czirbusz számára az ember, a társadalom problematikája, az ember önmeghatározó képessége sokkal fontosabb volt, mint bárki számára az akkori magyar földrajztudományban (*Hajdú* 2001).

Czirbusz három kötetes antropogeográfiája (*Czirbusz* 1915, 1917, 1919) Ratzel szellemében, de folyamatosan vele vitatkozva, tőle elhatárolódva fogalmazta meg a Föld felszínének hatásait, az emberföldrajz alapvető kérdéseit, illetve a geopolitika, s benne a magyar geopolitika meghatározó sajátosságait.

Az 1900-as évek elejétől kezdve – Ratzel hatása mellett – egyre erőteljesebben jelent meg a magyar földrajztudományban a francia és az angol tájföldrajz hatása. Reclus, Brunhes, Vidal de la Blache a magyar földrajzi viták közvetett szereplőivé váltak. Reclus nagy műve (A Föld) megjelent magyarul is. Brunhes elsősorban az emberföldrajz területén hatott, s hozzá köthetjük a magyar földrajzban a táj fogalmának társadalmi jellegűvé (is) válási folyamatának a kezdetét. (Elkészült Brunhes „La Géographie humaine" c. művének a magyar fordítása, de pénzhiány miatt nem jelent meg).

A soknemzetiségű Magyarország demográfiai, etnikai, nemzetiségi, nyelvi, vallási sokszínűségének helyzetéről, állapotáról az 1900-as évek elején – az 1880-as népszámlálás bázisán – átfogó képet adott egy statisztikus-geográfus (*Balogh* 1900). Az óriási munka és térképkötet-melléklete alig váltott ki visszhangot a magyar földrajztudományban, pedig azokat az alapkérdéseket dolgozta fel, melyekhez viszonyulni kellett volna az új körülmények és kihívások között. Balogh többféle értelemben és területi kiterjedésben használta a „népességi táj" fogalmát. A legtágabb körben az országot mindössze két etnikai tájra osztotta, illetve az egyes nemzetiségek szállásterületével azonosította az etnikai tájak problematikáját.

Cholnoky Jenő (1870–1950) első elméleti jellegű politikai földrajzi elemzésében (*Cholnoky* 1911) a tartós államalakulások problematikáját vizsgálta. Úgy ítélte meg, hogy az államalakulások is „(...) kénytelenek engedelmeskedni a természet kényszerének" (*Cholnoky* 1911, 71). Elutasította a „történelmi materializmus" vádját, de földrajzi determinisztikus felfogását egyértelműen megfogalmazta: a tartós államalakulat legfontosabb feltételének a jó, természeti határokat tartotta. Európa két, legszerencsésebben határolt államának Nagy-Britanniát és Magyarországot tekintette.

Magyarország déli természetes határait vizsgálva (*Cholnoky* 1914) arra a következtetésre jutott, hogy a folyók nem jó természetes határok. A „(...) hegység

az igazi jó politikai határ" (*Cholnoky* 1914, 433). Ebből a felfogásból kiindulva úgy ítélte meg, hogy a déli részen is hegységi természetes határra kell szert tennie az országnak, tehát Magyarországnak terjeszkednie kell dél felé, el kell érnie a természetes határokat, melyeket vonalszerűen „ki is jelölt" (*Cholnoky* 1914, 436).

Cholnoky a „medenceállamok" stabilitását mint történeti tényt határozta meg. Szerinte Európa államainak nem egymástól kell félniük, „(...) hanem az ázsiai medencék sokkal nagyobb politikai alakulásaitól (...)" (*Cholnoky* 1914, 437). Európa létérdeke, hogy megakadályozza a nagy ázsiai medencék egységes politikai szervezetének kialakulását.

Prinz Gyula (1881–1973) 1914-ben megjelent Magyarország földrajza monográfiája (*Prinz* 1914) abból a szempontból érdekel bennünket, hogy még az I. világháború előtt készült, s egyben mintegy összefoglalja a táj – állam összefüggésrendszerében a magyar földrajztudomány „még tisztán tudományos" megközelítéseinek a legfontosabb kérdéseit. Prinz a természetföldrajzi elemzésekben tiszta természetföldrajzi, hierarchikus tájszemléletet érvényesített, olyannyira, hogy a „Délvidéki szigethegységek és a Száva medence" nagytáji egységében tárgyalta a Mecseket, a „Frusskagora"-t és a Pozsegai-hegycsoportot, tehát a történelmi Magyarországon belül figyelmen kívül hagyta a magyar–horvát közjogi jellegű közigazgatási határt.

A ország politikai földrajzát tárgyaló fejezetben Prinz kiinduló pontja az, hogy a hegyszerkezet „a Duna kettős medencéjét teszi az állam törzsévé" (*Prinz* 1914, 160). Ettől az időszaktól kezdve az „állami magterület", az „állami törzsterület" táji tartalma Prinznél folyamatosan jelen van.

A természetföldrajzi környezet és a politikai közületek, az államok közötti kapcsolatokat szemlélve arra a következtetésre jutott, hogy: „Földrészünk gazdag és erős vonalakkal kialakult tagosulása sok önálló, szorosan zárt egységes területet létesített. Európa államai a morfológiai területek természetes határai közé kényszerültek" (*Prinz* 1914, 178–179). Prinz földrajzi determinisztikus felfogása így nem csak Magyarország, de egész Európa tekintetében is megjelent.

Prinz elméleti tekintetben tovább lépett akkor, amikor „az Alföld elméleti államának határait" határozta meg (*Prinz* 1914, 163). A magyar természetes határok elmélete szempontjából fontos lépés annak megfogalmazása, hogy az Alföldön keletkező állam természetes határai nem lehetnek folyóhatárok, sőt azokat a medenceállam szempontjából természetellenesnek kell tekinteni, csak a hegységperemen alakulhat ki a medenceállam természetes határa.

Prinz szerint a magyar állam csak az Adria irányában terjeszkedett hosszabb időn túl a „természetes", a „természetföldrajzi optimum" keretein. Ez a túlterjeszkedés azáltal válik magyarázhatóvá, hogy a tenger lett a magyar állam füg-

getlenségének a bázisa. E tekintetben Prinz a történeti-reálpolitika alapjaira helyezkedett.

Prinz korai államföldrajzi munkásságában már megjelenik az a gondolat, hogy a „táj államot szül", s ennek keretében elméletileg elsősorban a „medence-állam", vagy „Alföld-állam", az „Alföldi tájállam" kategóriájával illette. Összességében úgy vélte, hogy története során „(...) a magyar állam belenőtt a természetes geografiai régióba" (*Prinz* 1914, 166).

Az államterület belső politikai tagoltságának vizsgálatakor kénytelen megállapítani, hogy az államhatárok kialakulásával szemben a megyék határainak létrejöttében a domborzatnak szinte alig volt szerepe, bár azt is nyugtázza, hogy „A hegyes vidék a politikai tagolódásnak jobban kedvez (...)" (*Prinz* 1914, 170), s a nagy- és kismegyés területek határát a hegységek és az alföldek érintkezési vonalában húzta meg.

A belső politikai tér tagolódása szempontjából érdekes következtetésre jutott: a természetes államegység nem vezet természetes nagyrégiókhoz az ország területén belül, sőt: „A Duna-medencék természetes politikai egysége azonban lehetetlenné teszi a természettől előírt vidékek kialakulását" (*Prinz* 1914, 191), ezért a belső politikai, közigazgatási felosztás nem támaszkodhat ugyanazon természeti és természetes tényezőkre, mint az állam határai. Prinz szerint az állam természetes módon két nagy egységre, az Alföldre, mint magterületre és a peremvidékekre osztható. A magyar állam természetes vidékekre való felosztása megítélése szerint mindig egyenlőtlen marad, mert az Alföld egységét természetellenes lenne megbontani.

A magyar tájelmélet kialakulása és II. világháborúig való fejlődése szempontjából egészében véve meghatározó Teleki Pál (1879–1941) életműve. Teleki tájfelfogása többosztatúan alakult az életművön belül. Kezdetben teljesen azonosult a német földrajz tájfelfogásával: „Táj alatt értem azt, amit a német a «Landschaft» szóval jelöl. Nem gyűjtőfogalom, hanem organikus, egy magasabbrendű életegység fogalma. Ez az életegység a földfelszín egy-egy része, az ember környezete" (*Teleki* 1917a, 17), majd később sokoldalúbbá válik elméleti megközelítése.

A földrajzi gondolat történetének feldolgozásakor Teleki kitüntetett figyelmet fordított a tájelmélet fő fejlődési irányainak megfogalmazására (*Teleki* 1917b). Szinte minden jelentős irányzat megközelítéseit kritika alá vetve fogalmazta meg saját tájelméletét. Teleki kiinduló pontja, hogy az ember mint egyed nem lehet földrajzi faktor, hanem csak a szocializáció révén válik valójában földrajzi faktorrá és „tájfactorrá, tájalkotó tényezővé" (*Teleki* 1917b, 183). Teleki tájföldrajzi felfogására itt már elsősorban Vidal de la Blache francia tájföldrajzi iskolája hatott, mind elméletileg, mind gyakorlatilag ezt az iskolát értékelte a legmagasabbra (*Teleki* 1917b, 190–191). A magyar geográfiában is szívesebben látta volna Teleki a megyék monográfiái helyett a kis-, közép- és nagytájak

leírását. (Ennek érdekében jelentős pályadíjat tűzött ki még 1916-ban, melynek nyertese Fodor Ferenc lett a Szörénység tájrajza c. monográfiával, amely azonban csak 1930-ban jelenhetett meg).

Teleki felfogásában ekkor a földrajztudomány már „syntetikus tudomány", s úgy vélte, hogy: „Ennek a tudománynak a tájban, mint organikus életegységben, a földfelszín helyi, vagy egész életközösségében sajátos, ismeretelméletileg önálló tárgya van" (*Teleki* 1917b, 204).

A tájelmélet ismeretelméleti kifejtése Dékány István (*Dékány* 1918) nevéhez fűződik. Dékány rendkívül széles nemzetközi elméleti összegzés alapján tekinti át a földrajztudomány teljes elméleti problematikáján belül a tájtényező fejlődésben betöltött szerepét. A földrajztudományt „(...) a Föld tájegységeinek morfostrukturális genetikája"-ként definiálja (*Dékány* 1918, 20). A konkrét tájhatások vizsgálatára ideális területnek tekinti Magyarországot, mert „(...) itt a tájegység kérdése sohasem lesz kérdéses" (*Dékány* 1918, 21). A tájhatások vizsgálata minden tekintetben fontos, hiszen „(...) úgy a gazdasági politikában, mint a világpolitika nagyobb összefüggéseiben a földrajzi kapcsolatok, tájproblémák viszik az első szerepet" (*Dékány* 1918, 22).

Az I. világháború rendkívül jelentős hatást gyakorolt a földrajztudományra és a politikai földrajzi gondolkodás fejlődésére. Szinte minden jelentős geográfus eljutott a világháború katonai, politikai jelentőségének elemzéséhez. Fodor Ferenc úgy ítélte meg, hogy a világháború „(...) politikai egységeknek földrajzi egységekre való kiegészítésért folyik" (*Fodor* 1917, 338), s így végeredményben földrajzi tényezők mozgatták az élethalálharcot.

Lóczy Lajos 1913-ban kapta feladatul a Magyar Szent Korona országainak sokoldalú feldolgozását, s a külfölddel történő megismertetését. A mű nemcsak földrajzi, hanem teljes képet (földrajzi, társadalomtudományi, közművelődési, közgazdasági) kívánt adni a Magyar Szent Korona Országairól. Mivel közjogi egységet dolgozott fel szemlélete elsősorban történeti, a belső struktúrák feltárásakor és leírásakor pedig történeti és természetföldrajzi területi egységekben egyaránt mozgott (*Lóczi Lóczy* 1918). A mű hangneme rendkívül korrekt, ugyanakkor a közjogi felfogás elfogadásával rossz időben reprezentálta, hogy mit ért a magyar politikai és geográfiai elit 1918-ben a Magyar Szent Korona Országai térfogalmán, s ezt a külső tényezők egyértelműen imperialisztikus megnyilvánulásként kezelték.

A magyar földrajztudomány, s azon belül a politikai földrajz a háború előtt, s különösen a háború alatt, rosszul mérte fel, s rosszul fogalmazta meg az ország esélyeit a háború kimenetelét illetően. A magyar földrajztudomány a háború alatt „győzelemre készült", s a vereség pillanatában alig volt válasza az új helyzetre.

A magyar tájelmélet és tájföldrajz fejlődése első szakaszának meghatározó eleme, hogy nem alakult ki egységes tájfelfogás, de a magyar földrajztudomány

minden jelentősebb egyénisége követte a nemzetközi földrajztudomány elméletileg sokszínű fejlődését. A magyar megközelítésekben a táj inkább természetföldrajzi kategóriaként jelent meg, bár egyes kutatók megfogalmazták az ember tájtényező mivoltát is. Közös elemként jelent meg a „medenceállamiság" és a hegységperemi természetes határok tudományos favorizálása.

A természeti egység (a Kárpát-medence és a Magyar Királyság területének egybeesése) sokoldalú elemzése azt a célt szolgálta, hogy a magyar földrajz bemutassa azt, hogy a magyar államterület objektív módon meghatározott, természeti-természetes egység, s ehhez képest másodlagos lehet csak az emberi tényező, pl. a nemzetiségi sokszínűség.

A magyar földrajztudománynak 1918 előtt csak áttételes hatásai voltak a politikára. Ezek a hatások elsősorban a középiskolai földrajzoktatáson keresztül érvényesültek. A magyar földrajzoktatásban az Osztrák–Magyar Monarchia részeként élő Magyar Királyság természeti erőforrásokban gazdag, gazdasági teljesítőképessége alapján emelkedő, önálló hatalmi politikai tényezőként jelent meg.

Tájelmélet és a trianoni békeszerződés

1918 őszén – a világháborús vereség árnyékában – a magyar földrajztudomány meghatározó egyéniségei – a Magyar Földrajzi Társaság nevében – egy kiáltvánnyal fordultak a Világ földrajzi társaságaihoz a történelmi Magyarország területi épsége védelmében (*Anon* 1918). A kiáltvány a magyar földrajztudományban rendkívül fontos szerepet játszott több okból:

- a magyar földrajztudomány egésze állást foglalt a mellett, hogy az új, modern földrajztudomány nem más, mint „az egységes szerves földfelszín élettudománya",
- a földrajztudomány nem csak szintetikus élettudomány, hanem a földi terek szintézistudománya is, így eredményeit és véleményét figyelembe kell venni a békeszerződések előkészítésekor, s különösen az államhatárok megvonásakor,
- a magyar földrajztudomány megemlítette a német földrajztudomány eredményeit is, de részletekbe menően a „győztesek földrajztudományi képviselőitől vett idézetekkel" érvelt az ország egysége fenntartása mellett,
- Reclus- és Brigham-idézetekkel bizonyították, hogy a háború előtt a francia és angolszász földrajztudomány jeles képviselői is Magyarország csodálatos természetföldrajzi egységét emelték ki elemzéseikben, Magyarországot valós morfológiai, geológiai, tektonikai, orográfiai és tökéletes táji egységként határozták meg.

– Vidal de la Blache idézetekkel érveltek a mellett, hogy egy geográfiai egyéniség nemcsak a geológiai és klímarégiók eredményeként jön létre, hanem abban jelentős szerepet játszik az ember, a társadalom. Az ember az, aki az évszázadok során kitermeli, megteremti a táj individualizmusát. A Kárpát-medence individualitását a magyarság ezer éves tevékenysége jelentős részben meghatározta, sajátos magyar tájjá alakította.

A kiáltvány a francia földrajz szemlélete alapján fogalmazza meg és elemzi Magyarország természeti tájait, s a természeti egységre épülő egységes nagy gazdasági régiót. A kiáltványban szinonimaként használják a magyar földrajzban korábban meghonosodott „természeti táj" és a most megjelenő „természeti régió" megnevezéseket. (Ettől az időponttól mindmáig a táj és a régió vitában ez a kérdéskör állandóan előjön). A történelmi Magyarországot 10 természeti régióra osztva mutatták be. A természeti régiók jellemzésekor a természetföldrajzi struktúrákon túl megjelentek gazdasági, társadalom-földrajzi elemek is.

A kiáltvány szerzői a természeti régiók lehatárolásán túl is mentek akkor, amikor kimondták: „A Magyarországot alkotó természeti régiók ma egy közös magasabbrendű gazdasági életet élnek (...)". A természetes és gazdasági életegység széttörése minden területre nézve hátrányokkal járhat, fogalmazták tovább az érvelést.

A Magyarországot alkotó régiók együttese autarchikus gazdasági életre képes. Az egyes régiók keskenyebb – szélesebb átmeneti övekben mennek át egymásba. Az átmeneti övek rendkívül fontosak, mert ezekben a vásárövekben létesült a magyar városok jelentős része.

Az „egyes tiszta földrajzi tájak népessége nemzetiségileg homogénebb", a vásáröv egyben a legvegyesebb etnikai összetételű területet is jelenti. A nemzetiségi területi követelések a várásövig terjednek. A nemzetiségi követelések alapján való országfelosztás mindenkire káros gazdaságilag, különösen a magyarságra. A kiáltvány szerzői következetesen végigvitték a nemzetiségi elv területi-közigazgatási alkalmazásának a politikai következményeit: arra a következtetésre jutottak, hogy a történelmi Magyarország a nemzetiségi elv következetes alkalmazása esetén 34 részre lenne tagolható.

A magyar geográfia eme tájelméleti és térszervezési fordulatában szerepet játszott a nemzetközi földrajzi felfogásokhoz való alkalmazkodás, másrészt csak ezzel a felfogással tudta a „győztesek" földrajztudományban elfogadott (ezt szemléltette az idézetek nagy része) gondolatmenetnek megfelelően elérni politikai célját, nevezetesen a Kárpát-medence természeti, gazdasági, történeti és politikai egysége szükségességének igazolását. A kiáltvány elméletileg a történelmi Magyarország természeti, társadalmi és politikai földrajzi szintézisét is adta egyben, méghozzá úgy, hogy a terminológia tekintetében keveredett a hagyományos magyar megfogalmazások rendje (természeti táj, gazdasági táj, politikai táj) és a francia régió elmélet nagyon sok fogalmi és terminológiai eleme.

1918. október elején Teleki Pál szinte egyéni elhatározásból megkezdte a békekonferenciára való tudományos felkészülés munkáinak szervezését. Világosan látta, hogy az alapkérdés a nemzetiségi probléma kezelése lesz, ezért megkezdték az 1910-es népszámlálás alapján az ország részletes nemzetiségi térképének elkészítését.

A megalakuló Békeelőkészítő Iroda keretei között korábban soha nem látott intenzitással és tudatossággal dolgozták fel az ország területi problematikájának minden elemét, összefüggését. A magyar békeküldöttség tudományos anyagának nagy részét Teleki irányításával készítették el, s Teleki maga is a magyar békeküldöttség tagjaként tevékenykedett 1920 januárjától Párizsban (*Cholnoky* (szerk.) 2000, *Hajdú* 2001).

A trianoni béketárgyalásokra készült földrajzi jellegű elemzések, illetve a béketárgyalások alatt született memorandumok (*Cholnoky* 1920b) kivétel nélkül az ország integritásának szükségességét igazolták, s a történeti Magyarországot egy természeti-természetes, történeti és gazdasági államegységként mutatták be.

A béketárgyalásokra való készülődés során megszületett a modern magyar földrajztudomány, azon belül a társadalom- és gazdasági földrajz, valamint a gazdasági és politikai kartográfia is más minőségi szintre emelkedett (*Bátky–Kogutowicz* 1921, *Edvi Illés–Halász* 1921).

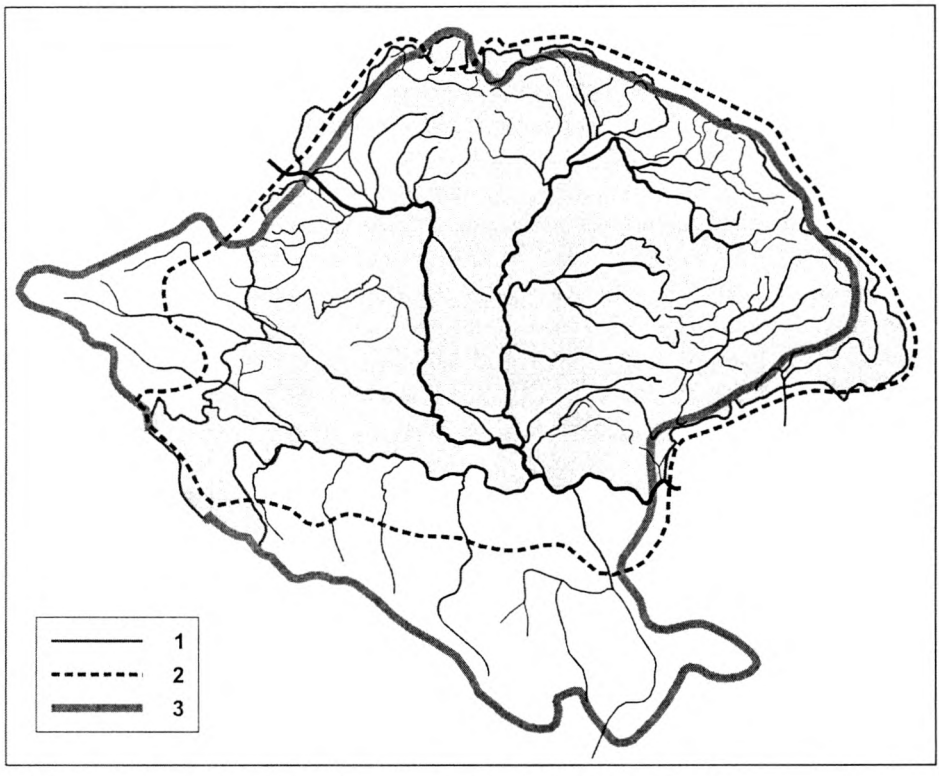
Az atlaszok elsődleges feladata a régi és az új államterület összehasonlítása volt, kiemelve a történelmi államterület természeti egységét, természeti erőforrás-gazdagságát, s ahhoz képest az új államterület kicsiségét, szegénységét, természeti-táji lehetetlenségeit. Kogutowicz Károly külön térképet szentelt az ország természetes és politikai határainak ütköztetésének (*1. ábra*), s véleménye az volt, hogy Magyarországot nem megcsonkítani, hanem természetes határáig terjedően kiegészíteni kellett volna.

A béketárgyalások időszakában a magyar békeküldöttség a történeti és földrajzi előkészítésre támaszkodva az ország területi integritásának a megőrzését tekintette feladatának, még akkor is, amikor nyilvánvalóvá vált számukra, hogy a területi kérdések jelentős részében már korábban döntés született. Nem volt felkészülve sem a békeküldöttség, sem pedig az ország közvéleménye az etnikai-szállásterület megvédésére, azt „kicsinek" tartották volna.

Az 1918 novemberében életre hívott „Magyarország Területi Épsége Védelmi Ligája" (TEVÉL) elsősorban propagandaszervezet volt. A szervezet földrajzi megalapozottságú tevékenységet fejtett ki – külföldre irányulóan – az ország integritásának megőrzéséért vívott harcban, s nem csak azon oknál fogva, hogy Lóczy Lajos volt a Liga elnöke, Teleki Pál pedig főtitkára, szellemi megalapozója, mozgatója, hanem azért is, mert úgy ítélték meg, hogy csak az ország földrajzi egységének elfogadtatásával lehet a történeti államterület egységét megindokolni.

1. ábra

Magyarország természetes határai

Jelmagyarázat: 1 – politikai határ, 2 – természetes határ, 3 – vízgyűjtő határ.
Szerkesztette: Kogutowicz K. 1921.

A béketárgyalásokon a magyar földrajztudomány felfogása és álláspontja rendkívül erősen hatott a magyar delegációra. A hatás részben az óriási mennyiségű tudományos dokumentáción, részben pedig Teleki Pál személyén keresztül érvényesült. A béketárgyalások során egyetlen hatalom sem volt kíváncsi érdemben a magyar tudományos megközelítésekre, más elvek alapján darabolták fel a történelmi Magyarországot.

A magyar földrajztudománynak végig kellene gondolnia, szembe kell néznie azzal a kérdéssel, hogy a történelmi Magyarország egységének földrajzi determinisztikus felfogás vezetett-e el ahhoz, hogy a magyar társadalom és a békedelegáció sem volt képes az új helyzetben új módon politizálni. A magyar társadalmat és a békedelegációt is „lebénította" a számára evidens történeti és földrajzi érvek figyelmen kívül hagyása.

Tájelmélet és politikum a két világháború közötti magyar földrajztudományban

A két világháború közötti időszak magyar földrajztudományát alapvetően a Trianonhoz való viszony, a békeszerződés területi döntéseinek elutasítása, a területi revízió tudományos alapjainak kidolgozása határozta meg. Sem szakmailag, sem pedig érzelmileg a magyar földrajztudomány nagy része nem tudta, s nem is akarta elfogadni az új országkereteket. A két világháború közötti magyar földrajztudomány egésze arra az álláspontra helyezkedett, hogy a trianoni békeszerződés által megvont határok ellenkeznek a természetföldrajzi tényezők által követelt természetes állapotokkal, ezért ezek a határok csak ideiglenesek lehetnek, ezért Magyarország földrajza alatt mindenkor a történeti Magyarország földrajzát írták meg.

Teleki Pál személyén keresztül a két világháború közötti időszakban a magyar földrajztudomány szemlélete minden korábbinál erőteljesebb hatást gyakorolt a társadalom egészére, s Teleki 1941-ben bekövetkezett haláláig a politikai elitre is.

Cholnoky Jenő egész két világháború közötti politikai földrajzi szemléletét meghatározta az alapállása, mely szerint „(...) a földrajz és történelem, különösen a földrajz könyörtelen igazságai abszurdnak minősítik a párisi határozatot (...)" (*Cholnoky* 1920, 285). Cholnoky szerint a történeti Magyarország „zárt geografiai egység"-ként jelent meg mindig a nemzetközi földrajztudományban. Új elem Cholnoky szemléletében: „Nem a közös nyelv, nem a közös vallás, nem a közös faj teszi a medence lakosságának összetartozandóságát, hanem csakis a gazdasági egymásra-utaltság. S ez olyan törvény, amely ellen nincs apelláta." (*Cholnoky* 1920, 291).

Teleki 1921-es amerikai tudományos előadó körútján fejtette ki tájközigazgatási elméletét, illetve alkalmazta az elmélet legfontosabb kitételeit – már felbomlása után – a történelmi Magyarországra. Teleki úgy látta, hogy az etnikai elv a területi struktúrákat illetően rendkívül fontos, de kizárólagossá tétele ugyanolyan hibákhoz vezethet, mint bármely más kizárólagosság. A hagyományok, a természeti földrajzi és gazdasági adottságok, az egyéb érdekek figyelmen kívül hagyása rendkívül negatív következményekkel járt Európában.

Ha Magyarországot csak nemzetiségi többségi alapokon szervezték volna közigazgatási egységekbe, akkor az ország közepén egy nagy kiterjedésű magyar közigazgatási egység jött volna létre, mintegy 8,8 millió lakossal. A peremeken pedig létrejött volna a vegyes, vagy egyes területi többséggel rendelkező kisebbségek által lakott területek mozaikrendszere.

A közigazgatás képtelen lett volna ilyen – egyelvű – keretek között működni. Racionális közigazgatási beosztást csak a nemzetiségi elvet is figyelembe vevő természetes tájak rendszerére lett volna szabad építeni. A természetes tájak

lehatárolásakor figyelembe vett természeti földrajzi tényezőket, közlekedésföldajzi, település-földrajzi, gazdaságföldrajzi tényezőket, s egyfajta komplexitás alapján törekedett lehatárolni az igazgatható területi egységeket.

A német földrajztudomány mellett Teleki folyamatosan nyomon követte az angolszász természeti regionalizációs kísérleteket is. Nagyra értékelte Herbertson, Dyer, Taylor, Unstead kísérleteit a világ természeti régióinak meghatározását illetően, valamint a természeti régiók tipizálási törekvéseit is. Teleki harmadik orientációs tudományos bázisát Vidal de la Blache munkássága képezte. Mindenkor kritikus figyelemmel követte, hogy Magyarország hogyan jelent meg a különböző globális regionalizálási kísérletekben.

Teleki az 1920-as években két tudományos intézetet hozott létre: az Államtudományi és a Magyar Szociográfiai Intézetet. Az előbbi intézet elsődleges feladata az utódállamok mindenre kiterjedő kutatása, a másiké pedig az ország belső kutatása lett. Mindkét intézet rendkívül jelentős tevékenységet fejtett. A Magyar Szociográfiai Intézet hosszú települési kistáji kutatások után új módon fogalmazta meg (jelentős részben társadalmi töltettel) Magyarország tájait, határolta le egységeit (*Gróf–Niklai* 1941).

A trianoni szerződés után Prinz úgy látta, hogy egy dolog a földrajztudomány ítélete Trianonról, de csak a létező államterületet lehet, és kell valódi közigazgatási egységekre felosztani. A közigazgatási térszervezés csak valós terekkel foglalkozhat, nem történeti ideákkal. Prinz elsősorban a „közlekedési tájakra", valójában izokron egységekre tagolta volna a megyei szintű közigazgatást. A megyék székhelyét a közúti és vasúti csomópontokba kívánta helyezni. Ugyanezen az alapon fogalmazta meg a regionális felosztás lehetséges térszerkezeti alapjait is. Megítélése szerint az új, kis területű Magyarországon nincs létjogosultsága a regionális közigazgatási felosztásnak, de a politika valamilyen okból szükségesnek látja, akkor legyen tervezet, melyről dönthet.

Fodor Ferenc a béketárgyalásokra elkészült, minden korábbinál gazdagabb forrásanyag birtokában jelentette meg Magyarország első modern gazdasági földrajzi monográfiáját (*Fodor* 1924), s ebben direkt módon megfogalmazta, hogy mindvégig a csonkítatlan Magyarországot tárgyalja, hiszen: „Csonkamagyarország gazdasági földrajzának megírása önmagában való ellentmondás" (*Fodor* 1924, 9) lenne. Ennek ellenére Fodor írta meg a trianoni Magyarország legteljesebb földrajzát a két világháború közötti időszakban (*Fodor* 1925).

Fodor a magyar tájelméletben új fogalmat honosított meg, a „gazdasági táj" fogalmát. Fodor felfogásában a gazdasági földrajz a gazdasági élet fizikai feltételeinek, a gazdasági javaknak és az azokat termelő és felhasználó embernek az egyes gazdasági tájakban való szimbiózisát feltáró tudomány. A Fodor által felfogott gazdasági táj egy harmonikusan kialakult „gazdaságföldrajzi egység".

Teleki tájelméleti munkássága az 1930-as évekre minden tekintetben kikristályosodott és bonyolultságában is letisztult. Témánk szempontjából a politikai

földrajz meghatározása kapcsán (*Teleki* 1931) direkt módon kifejtette álláspontját: A földfelszín a legnagyobb táj. Ezt a teret a domborzat és a tengerek kamrákra osztják, amely nagykamrák sem a tradicionálisan felfogott kontinenseknek, sem a világtörténelem eddigi államainak nem felelnek meg, még nagyságkategóriáinak sem. A nagykamrákat széles, lakatlan átmeneti zónák választják el egymástól. A nagykamrák jellegét a klíma adja meg, az egyes nagykamrák befelé önálló, saját fejlődéssel rendelkeznek. Minden nagykamrában egy életegység fejlődik ki, s a nagykamrák államai kénytelenek együtt élni és fejlődni.

A kamrákban megfigyelhető az államok között az egyensúlyra való törekvés: „Domborzatilag adott nagytájak szabták meg az európai nagyhatalmak méretarányát: a Brit-szigetek, az Ibériai- és Appennini-félsziget, a Párizsi-medence a periférikusan hozzásímuló tájakkal és a Középduna magyar medencéje" (*Teleki* 1931, 190).

A XIX–XX. század technikai fejlődése jelentős változásokat hozott a földrajzi tér szempontjából, a globalizáció felerősödését: „(...) az egész földfelszín, mint legnagyobb táj életegysége mindinkább előtérbe lép a regionális tájegységekkel, országtájakkal és szubkontinentális nagytájakkal, nagykamrákkal szemben" (*Teleki* 1931, 191).

Telekinél az „imperialismus" is sajátos földrajzi, sőt táji tartalmat kap: „A geográfus szemében az imperialismus dominantiára való törekvés az ember részéről. Dominantia a táj felett s magában a tájban az imperialismusnak egy neme a többi földrajzi faktorokkal szemben. Az, amit a politikában imperialismusnak nevezünk s amit a geográfus szemében emberközi, vagy államközi imperialismusnak neveznénk, az egy népnek és a tájnak, amelyben az emberi faktor már magasabb dominantiára jutott, tehát egy művelt nemzetnek és egy magasabb berendezkedésű tájnak, államnak dominantiára való törekvése más tájak, azok természeti kincsei és azok népei felett" (*Teleki* 1931, 198).

Teleki a természeti táj és az állam közötti kapcsolatokat a magyar földrajztudományban meghonosodott leegyszerűsítő felfogásokhoz képest árnyaltabban fogalmazta meg: „A táj, mint termelő egység, az államnak, mint nagyobb termelőegységnek fontos része. Az egyik azonban a természeti adottságok alapján kialakuló életegység és kategória, a másik emberi, és pedig politikai akarat alapján kialakuló" (*Teleki* 1931, 201). Ugyanakkor összességében arra a következtetésre jut Teleki, hogy: „A táj és így a politikai táj, az állam is, mint életegység a földfelszíni élet összességének faktora" (*Teleki* 1931, 201). Teleki életművében az itt is megfogalmazott „politikai táj" problematikája jelentős helyet foglal el.

Teleki tájfelfogásának szintézisében (*Teleki* 1936a, 289–201) a tájat a következőképpen határozta meg: „A táj, – a földfelszíni élet természettől való synthesise – a természet, az élet úgy, amint van – megfigyelhető és még meg nem figyelt összes jelenségeivel, tulajdonságaival, – a föld egy bizonyos pontján, területén (...)" (*Teleki* 1936a, 292).

A tájat egyedi, unikális entitásnak tekintette Teleki, s az egyes tájak között széles határövet tételezett. „Az Alföld, mint táj" ábrája (*Teleki* 1936a, 293) a nemzetközi földrajztudomány egyik fontos analitikus tájmeghatározási kísérlete, melyben domborzati, éghajlati, települési, történeti és etnikai tájalkotó tényezőket egyaránt figyelembe vett (*Hajdú* 2004).

Teleki szerint a „(...) tájfelosztások sohasem lehetnek élesek, – sőt egyedüli érvényűek sem" (*Teleki* 1936b, 437). Így szinte természetes, hogy: „A magyar medence tájait helyenként a természeti tényezők szerint is nehéz lehatárolni" (*Teleki* 1936b, 438). Ha a gazdasági, települési és politikai tényezőket is figyelembe kívánjuk venni, akkor csak széles átmeneti övek mellett határolhatjuk le viszonylagos módon a tájakat. A „Magyarország természetes tájai és népsűrűsége" ábráján VIII nagytájat és átmeneti öveket határolt le.

A táj és az állam fogalmi kölcsönhatása sokszor rendkívül összetetten jelent meg Telekinél: „Magyarország (...) Európának egyik államalkotó nagy tája. Nagyhatalmi táj, – bár hátránya a többiekkel szemben, hogy a tengertől el van zárva és kissé keletre fekszik már" (*Teleki* 1936b, 441). Az I. világháborúig „(...) a középső és legnagyobb Dunamedence természetes élettere és a magyar nemzet államának élettere összeesett" (*Teleki* 1936b, 452). Azt is megfogalmazta Teleki, hogy a világháborús összeomlás után rendkívül problematikus lett a természeti nagytér és a politikai térszervezés viszonya: „A Dunamedence egysége amilyen felkiáltójel természetileg oly kérdőjel politikailag" (*Teleki* 1936b, 453), de nem változik meg azon meggyőződése, hogy: „A mi Dunamedencénk is Európa nagy államalkotó tájai közé tartozik" (*Teleki* 1936b, 453).

Teleki a táj és nép kölcsönhatásának és együttélésének problematikáját vizsgálva halála előtt arra a következtetésre jutott, hogy „(...) az a táj, amelyet a nép magáénak vall, tehát a kettőnek, tájnak és népnek a symbiosisa, az összefonódása, szóval az, amit úgy nevezünk, hogy «haza»" (*Teleki* 1941, 5).

Teleki tájszemléletének jelentős hatása volt a jogtudomány közigazgatási térszervezési elméletére (*Csizmadia* 1936, *Rusznyák* 1938, 1940). Teleki tájközigazgatási felfogása sok tekintetben hatott a két világháború közötti időszak magyar közigazgatási reformtörekvéseire.

Az 1930-as évek elején Prinz ismét bekapcsolódott ismét a magyar közigazgatás területi reformja körüli vitákba. Kidolgozta a közigazgatási területszervezés földrajzi módszerét (jelentős részben Christallerre támaszkodva), s most már nem csak a közlekedési tájakra, hanem a komplex földrajzi terek hierarchikus rendszerére kívánta felépíteni mind a járási, mind pedig a megyei területi beosztást.

Teleki tanítványai és munkatársai a táji problematika sok vonatkozását vizsgálták a két világháború között. Rónai András elsősorban az államhatárok és a táj kérdéskörét (*Rónai* 1935, 1939, 1941, 1942, 1945), Kádár László a népi tájszemléletet, valamint a „magyar ember" és „magyar táj" kölcsönhatását (*Kádár*

1941, 1943), Korpás Emil a „települési tájakat" (*Korpás* 1934). Elek Péter az 1940-es években továbbfejlesztette Teleki tájközigazgatási elméletét, s mind az általános közigazgatást (*Elek* 1940), mind pedig a mezőgazdasági közigazgatást (*Elek* 1942) táji alapokra kívánta helyezni. Elek az „üzemi táj" kategóriájának megfogalmazásával új fogalmat hozott a tájelméletbe is.

Prinz Gyula két világháború közötti államföldrajzi és közigazgatásföldrajzi tevékenysége sok tekintetben töretlenül tovább hordozta az 1914-ben lefektetett alapfelfogását, de tovább is lépett jó néhány tekintetben. A legfontosabb szemléleti továbblépés, hogy úgy ítélte meg 1926-ban, hogy: „A geológiai eredmények az analizáló tájtan eredményeivel összeolvadtak a táj szintézisében. Ebben a szintézisben egyenesen létcélját találta meg a földrajztudomány" (*Prinz* 1926, 1). Prinz tudatosan felvállalja, hogy továbblép Lóczy korának egyoldalú hegyszerkezeti szemléletén is „(...) helyébe a természeti tájegységek keresése lépett" (*Prinz* 1926, 2).

Prinz kiindulópontja, hogy a Magyarország-fogalom „(...) nem politikai terület, hanem földrajzi területegységet jelent" (*Prinz* 1926, 3), mely minden politikai határváltozástól függetlenül „élő területegyén", s „Magyarország a természettől predesztinált államföldrajzi területegység iskolai példája" (*Prinz* 1926, 3). „Magyarország, mint tájfogalom tehát nem olyan erőszakolt üvegházi termés, mint a még nemrég annyit hangoztatott Középeurópa (...)" (*Prinz* 1926, 4), „(...) Magyarország tájegységjellege is független a politikai sorstól" (*Prinz* 1926, 5). Prinz felfogásában tehát 1926-ban az ország, mint térkategória jelent meg „tájegység"-ként. A „Magyarország tájrendszertani (alaktani) térképvázlatán" egy sajátos „Magyarország" jelenik meg, amely nem azonos sem az „Anyaországgal", sem pedig a történeti Magyarországgal, hanem a kettő között van: a Pannonföldhöz sorolta Prinz a Zágrábi-, a Zagorjei-medencét, a Szávasíkságot, a Pozsegai-hegységcsoportot, az Almus-hegységet, de a Stiriai-dombságot is.

Az 1930-as évek második felében elkészült „Magyar Földrajz" (*Prinz–Teleki–Cholnoky* é. n.) szervesen illeszkedett a korszak nagy szellemtörténeti összefoglalásainak a sorába. A három kötet egy-egy rövid fejezetet leszámítva Prinz munkája. Prinz „(...) hideg tárgyilagossággal csak egy földrajzi országot (...)" tekint kutatási területének, nem a történeti, politikai teret, egy „(...) természeti tájegység határvonalait (...)" keresi, s abban azt, hogy „(...) meddig ér benne a magyarság, meddig töltötte ki és meddig alakította ki magyar földdé" (*Prinz–Teleki–Cholnoky* é. n., I. 10).

A történetiség sajátos módon befolyásolta Prinz szerint a tértudat alakulását: „Mióta Attila ebben a medencében megalapította az első történetileg szerepet játszó nagyállamot, azóta bizonyosan él Európa népeiben az ország tájrajzi egységének képzete. A Hungária név sohasem politikai területet jelentett, hanem annak a földrajzi területegységnek fogalomjele volt, mely Reclus, Ratzel és

Kjellén szerint a legindividuálisabb államföldrajzi területegységek egyike" (*Prinz–Teleki–Cholnoky* é. n., I. 17).

„Magyarország tizenöt tája" c. ábráján Prinz a történeti Magyarországot tagolta sajátos nagyságú, alakú és elnevezésű tájakra. Ezeket az egységeket a tudományos földrajz produktumainak tekintette, s úgy ítélte meg, hogy a „népi tájszemlélet" nem állja ki a tudományos kritika próbáját.

A „Magyar Földrajz" III. kötete mindmáig a legterjedelmesebb „államföldrajzunk". Az „államföldrajzi kép" megrajzolásakor Prinz mindvégig érvényesítette a tájelméleti és tájföldrajzi megközelítést, akár a „nagyvárost a tájban", akár „a térszín államalakulásra gyakorolt hatását" vizsgálta. Mindvégig a történeti Magyarország a feldolgozás kerete, a természeti és az államtér harmonikus egységének a bizonyítása.

Prinz erősen determinisztikus szemlélete bontakozik ki a következő megállapításából: „Kétségtelen tény, hogy az állam térbeli alakját a földfelszín maga írta elő, mert a magyar állam csakis az országhoz, mint egységes élettartományhoz és annak természetes határaihoz alkalmazkodott kiterjedésében" (*Prinz–Teleki–Cholnoky* é. n., 344).

Teleki Pál – vallás és közoktatásügyi miniszterként – 1938 októberében létrehozta a Táj- és Népkutató Központot. A Központ a földrajzi, a néprajzi és a közigazgatási tájkutatásokat volt hivatott összehangolni. A Központ elsődleges célnak tekintette az egyetemi hallgatók és fiatal oktatók bevonását a tájkutatásba.

A Központ fiatal kutatói 1938 novemberében egy tájkutatási kiállítást rendeztek, amely politikai viták keresztтüzébe került. (A kiállítás térképei azt bizonyították be mind a kutatók, mind pedig a valamilyen szempontból érintett tulajdonosi körök számára, hogy az ország tulajdoni szerkezetének táji megoszlása hihetetlenül egészségtelen, kevesek kezén van, s területileg rendkívül koncentráltan helyezkedik el a tulajdon döntő része.) Senki nem vitatta a kiállítás térképein szereplő adatok hiteles voltát, de az eredmények megdöbbentették mind a nagy agrárgazdaság, mind pedig a pénzvilág képviselőit. Teleki Pál a tervezettnél hamarabb bezáratta a kiállítást, majd 1938. december 9-én a Központot rendeletileg megszüntette. (Mindenki számára kiderült, hogy Magyarországon a belső tájkutatás is politikai konfliktusokat okozhat.)

Az 1942-es Magyarország földrajzában minden korábbinál egyértelműbben fogalmazott Prinz: „Az ország természetes területegységet, az államterület ellenben adott időpontban való uralmi terület egységet jelent. „(...) A magyar országhatár, a természetes magyarországi területegység határa, köröskörül és mindvégig természetes határ is (...)" (*Prinz* 1942, 15).

Prinz úgy ítélte meg, hogy: „ az ország területén a Föld egyik legállandóbb és részben legmozdulatlanabb határú ezeréves állama él (...), az ország az egye-

temes műveltség szemében minden politikai sorsfordulatban megmaradt tájrajzi-politikai kettős országfogalomnak, Hungáriának" (*Prinz* 1942, 143).

A két világháború időszakában a magyar földrajztudomány – elsősorban Teleki személyén és politikai munkásságán keresztül – jelentős hatást gyakorolt a politikára és a közgondolkodásra. Mind a háború előtt, mind pedig a háború alatt a területi revízió határozta meg a magyar földrajztudomány törekvéseit. Az ország és a földrajztudomány tragédiája is, hogy ismét rosszul mérték fel a nemzetközi folyamatokat és erőviszonyokat, s Magyarország ismét a vesztesek között találta magát.

A magyar földrajztudomány jelentős mértékben hatott a történeti gondolkodásra. Baráth Tibor alapvetően tájföldrajzi alapokból kiindulva fogalmazta meg a Kárpát-medencei magyar országépítés filozófiáját (*Baráth* 1943).

A II. világháború végétől 1947-ig

A világháborús vereség új helyzetet teremtett a magyar földrajztudomány számára is. Rónai András a háborús viszonyok között jelentette meg az Államtudományi Intézet több éves munkájával készült Közép-Európa atlaszt. Az atlasz a legteljesebb áttekintést adja a térségről, s hangneme a korábbiaktól erőteljesen különbözik, kifejezetten óvakodott a durva, szélsőséges minősítésektől. Az atlasz politikai földrajzi ábrái tényszerűek és korrektek (*Rónai* 1945). A térség két világháború közötti problémáinak megértéséhez ma is nélkülözhetetlen az atlasz eredményeinek a figyelembe vétele.

Rónai részt vett a „Dunatáj" államai megbékélését szolgáló, háromkötetes nagy munka elkészítésében is (*Radisics* 1946), mégpedig „földrajzpolitikai tanulmányaival". A magyar földrajz gondolkodói 1945 után is úgy látták, hogy a természetföldrajzi-táji alapok erőteljesen befolyásolják a politikai folyamatokat, így megkonstruálták a „Dunatáj" térkategóriát, mint a népek baráti együttműködésének táji keretét. (Rónai „Dunatáj"- és „Közép-Európa"-ábrája pontosan ugyanazt a teret fedte le, a változás oka az, hogy 1946-ban már nem látta időszerűnek a Közép-Európa kérdést.)

Az új, 1947-es párizsi békeszerződés előkészítésében csak esetlegesen vettek részt geográfusok. Rónai András kiutazott ugyan a béketárgyalásra, de már senki sem volt kíváncsi a magyar földrajz véleményére. 1947-ben Közép-Európa területi problémáit elemezte (*Rónai* 1947), később pedig a politikai földrajzi összegzésében foglalt állást a térség megbékélését illetően (*Rónai* é. n./1948).

A korszak – témánk szempontjából – legfontosabb monográfiája Bulla Béla és Mendöl Tibor Kárpát-medence földrajza (*Bulla–Mendöl* 1947). A mű megírása már 1945 előtt megkezdődött, s befejezése és megjelentetése a háború utáni időszakra esett. A szerzők szükségét érezték – részben a megváltozott tör-

ténelmi helyzet miatt – hogy az előszóban részletesen megmagyarázzák a területválasztás indítékait. A legfontosabb szempontjuk az volt, hogy: „Államterületünk többféle természetes tájból részesedik, határaik nem egész tájakat, hanem ilyen tájaknak darabjait fogják össze politikai egységgé (...) A Kárpát-medence az a legkisebb természetes egység, amelynek tág keretein belül a magyar állam területe, egyéb államokkal osztozkodva, mindenestől elfér" (*Bulla–Mendöl* 1947, VI).

A szerzők állást foglaltak a történeti-területi fejlődés folyamatossága és megszakítottsága tekintetében is, nevezetesen, hogy az akkori állam- és területi struktúrákat csak történeti változásaikkal együtt lehet megérteni. Ez vonatkozik a magyarság tájalakító és tájformáló szerepének térségi meghatározottságára is.

A szerzők szinte mindenre kiterjedően – a politikai-állami területi struktúrát leszámítva – a korábbi hagyományoknak és a tényeknek megfelelően bizonyították a Kárpát-medence egységét. Ez az egységtudat kiterjedt mind a természeti, természetes, mind pedig a „műtájra". Mendöl Tibor fogalmazta meg a mű igazi alapcélját és egyben alapértékét: a „magyar táj" elemzésének feladatát. S e megközelítésben a „magyar táj" egybeesik a történeti Magyarország területével (*Bulla–Mendöl* 1947, 73).

A szerzők óvakodtak attól, hogy a Kárpát-medence és a magyar államterület egybeesését szorgalmazzák, de a monográfia néhány megfogalmazásából kiérezhető ennek „reménylése" a jövőre nézve.

Összegzés

A magyar tájföldrajz és a politikai tér közötti kapcsolatok alakulásának és fejlődésének szakaszait áttekintve azt állapíthatjuk meg, hogy a földrajztudomány részben a közgondolkodás és a köznyelv differenciálatlan „táj" fogalmát használta kezdetben, majd a nemzetközi földrajztudományban végbement fejlődés eredményeként a táj fokozatosan földrajztudományi tartalommal töltődött meg. Kezdetben elsősorban természeti földrajzi kategóriaként szerepelt, majd pedig – részben a francia emberföldrajz hatására, részben pedig az I. világháborús veszteségek következtében – politikai, közigazgatási tartalommal töltődött meg.

A táj-állam, az állam-táj kölcsönviszonynak és kölcsönhatásnak megragadása és elemzése részben elméleti problematikaként, elsősorban azonban a magyar állam és a Kárpát-medence egymáshoz való kapcsolódásának problematikájaként jelent meg a magyar földrajztudományban. Az I. világháború után a magyar földrajztudományban erősödött az a felfogás, hogy nem a földrajztudománynak kell igazodnia a politikai, közigazgatási beosztáshoz, hanem a köz-

igazgatási beosztást kell a földrajztudomány objektív térkategóriájára, a természetes életegységre, a tájra, illetve a tájak hierarchiájára alapozni.

Az 1918-as világháborús vereség után a magyar tájföldrajz szembetalálta magát több alapkérdéssel:

- ha megszűnt a Kárpát-medence és a történelmi magyar állam területi egysége és egybeesése, akkor az új államhatárok között hogyan lehet lehatárolni a természeti nagytájakat, közép- és kistájakat,
- ha az ország nem természeti földrajzi egység, akkor a határain belüli területeket lehet-e természeti földrajzi táji mivoltukban megragadni, illetve szemlélni,
- milyen formában létezhetnek egy mesterséges politikai alkotásban természeti földrajzi tájak,
- kell-e és lehet-e az új államhatárokhoz igazodva természeti földrajzi tájbeosztást készíteni, avagy – mint ahogyan a legtöbben állást foglaltak – a történelmi Magyarországot kell kutatni, feldolgozni, elemezni, s nem a trianoni államot.

A két világháború között kiépült az a korábban is létező megközelítés, hogy az ország az természeti – természetes egység, az állam pedig a mindenkori nemzetközi hatalmi erőviszonyok alapján alakuló terület, így a földrajztudomány feladata elsősorban a természeti – természetes terület kutatása.

A táj és a politikai tér kölcsönviszonyát a korszak magyar geográfusainak többsége elméletileg a földrajzi determinizmus álláspontjáról ítélte meg, többségükben a mechanikus természetföldrajzi meghatározottság álláspontjára helyezkedtek. Teleki Pál volt az, aki a táj – állam, természetföldrajzi környezet – társadalmi térszervezés kölcsönhatását dialektikusan ítélte meg. (Magyarország és a Kárpát-medence kölcsönhatása elemzésekor már többször hajlamos volt a determinisztikus megközelítésre).

A magyar geográfia legjelentősebb személyiségei egy alapkérdést szinte kivétel nélkül azonos alapállással válaszoltak meg, nevezetesen, hogy a Kárpát-medence természetes egységébe belenőtt magyar állam ezeréves történetének és egységének legszilárdabb bázisa maga a természeti tér volt.

Irodalom

Anon 1918: A Magyar Földrajzi Társaság szózata a világ Földrajzi Társaságaihoz. – *Földrajzi Közlemények*. XLVI. 289–320. o.

Ballagi K. – Király P. 1878: *A Magyar Birodalom leírása, különös tekintettel az 1876. XXXII. törv. cikkre*. Budapest, Athenaeum.

Baráth T. 1943: *Az országépítés filozófiája a Kárpátmedencében.* Kolozsvár, Nagy Jenő és Fia.
Bátky Zs. – Kogutowicz K. (szerk.) 1921: *Kogutowicz zsebatlasza az 1922. évre.* Budapest, Magyar Néprajzi Társaság Emberföldrajzi Szakosztálya.
Beudant, F. S. 1822: *Voyage mineralogique et geologique en Hongrie pendant l,anné 1818*, Paris, Vol. I–III.
Bulla B. 1934: Einige Züge zum geopolitischen Bild des ungarischen Beckens. – *Ungarische Jahrbücher.* (14.) 3. 249–253. o.
Bulla B. 1938: Az új határ. – *Magyar Szemle.* 4. (136.) 38–319. o.
Bulla B. 1941: A trianoni Délvidék. – *Magyar Szemle.* 6. (166.) 346–354. o.
Bulla B. – Mendöl T. 1947: *A Kárpát-medence földrajza.* Budapest, Egyetemi nyomda.
Cholnoky J. 1911: A tartós államalakulásokról. – *Magyar Figyelő.* I. 71–76. o.
Cholnoky J. 1913: Modern földrajzi törekvések. – *Magyar Figyelő.* III. 345–350. o.
Cholnoky J. 1914: Magyarország természetes déli határa. – *Magyar Figyelő.* IV. 432–437. o.
Cholnoky J. 1920a: Magyarország területének épsége tudományos földrajzi szempontból. – *Új Magyar Szemle.* 3. 285–293. o.
Cholnoky J. (szerk.) 1920b: *A magyar béketárgyalások.* I–III. Budapest, M. Kir. Külügyminisztérium.
Cholnoky J. 1921: *Az emberföldrajz alapjai.* – Magyar Földrajzi Értekezések. 4. Budapest.
Cholnoky J. 1923: A földrajz fejlődése az utóbbi években. In Teleki P. – Bezdek J. – Karl J. (szerk.): *Zsebatlasz az 1923. évre.* Budapest, Magyar Földrajzi Intézet Rt.
Cholnoky J. (é. n.): *Hazánk és népünk egy ezredéven át. (A magyarság hajdan és most).* Budapest, Somló Béla könyvkiadó.
Cholnoky J. (é. n.): *A Kárpátoktól az Adriáig. (Nagy-Magyarország írásban és képben).* Budapest, Somló Béla Könyvkiadó.
Cholnoky J. é. n. (1937): *Magyarország földrajza. A Föld és élete.* Budapest, Franklin-társulat.
Csizmadia A. 1936: Tájkultúra és közigazgatás. – *Országút.* (2.) 6–7. 31–33. o.
Czirbusz G. 1902: *Magyarország a XX. évszáz elején.* Temesvár, Polatsek.
Czirbusz G. 1912: *A nemzeti művelődés geográfiája és a geográfiai fatalisták.* Budapest, Eggenberger.
Czirbusz G. 1915: *Antropo-geografia I. A föld felületi formáinak hatása.* Budapest, Franklin-társulat.
Czirbusz G. 1917: *Antropo-geográfia II. Az ember geográfiája.* Budapest, Franklin-társulat.
Czirbusz G. 1919: *Antropo-geográfia III. Geopolitika.* Budapest, Franklin-társulat.
Dékány I. 1918: A földrajz tudományos módszere és ismerettana. (A tájtényező a fejlődésben). – *Földrajzi Közlemények.* XLVI. 1–22. o.
Dékány I. 1922: A politikai földrajz jelen állása. – *Föld és Ember.* 2. 42–53. o.
Dékány I. 1922: Kritikus fejezetek az államföldrajzban. – *Föld és Ember.* 2. 114–129. o.
Dékány I. 1924: Az ember és környezete viszonyának új elmélete. (Az anthropogeográfia alapvetéséhez). – *Földrajzi Közlemények.* LII. 1–23. o.
Dékány I. 1941: Nép, nemzet, állam viszonya ma. – *Társadalomtudomány.* 21. 5–28. o.

Edvi Illés A. – Halász A. 1921: *Magyarország gazdasági térképekben.* VI. kiadás, Budapest.
Elek P. 1937: Az egyke és a táj. – *Válasz.* (4.) 10. 616–624. o.
Elek P. 1940: Terület és közigazgatás. – *Dolgozatok a közigazgatási reform köréből.* Budapest, Magyar Közigazgatástudományi Intézet.
Elek P. 1942: A mezőgazdasági közigazgatás területi beosztásának reformja. – *Közigazgatástudomány.* 5. 241–260. o.
Fodor F. 1917: A turáni államok jövendő békéjének földrajza. – *Turán.* 5. 337–458. o.
Fodor F. 1924: *Magyarország gazdasági földrajza.* Budapest, Franklin-társulat.
Fodor F. 1925: A trianoni Magyarország földrajza. In Pethő S. *Világostól Trianonig.* Budapest, Enciklopédia Kiadó. 249–324. o.
Fodor F. 1928: A trianoni békeszerződés földrajzi megvilágításban. – *Igazságot Magyarországnak.* Budapest, Magyar Külügyi Társaság. 347–386. o.
Fodor F. 1941: Erdélyi államhatárok. – *Földrajzi Zsebkönyv 1941.* Budapest, Magyar Földrajzi Társaság.
Fodor F. 1948/1950: *A magyar földrajztudomány története.* Kézirat. MTA Könyvtár, Kézirattár.
Gróf I. – Niklai P. 1941: *Magyarország tájegységei.* Pécs, Magyar Szociográfiai Intézet.
Hajdú Z. 1980: Prinz Gyula közigazgatásföldrajzi munkássága. – *Földrajzi Értesítő.* 29. 1–18. o.
Hajdú Z. 1982: Területrendezési törekvések a magyar földrajztudományban a két világháború között. – *Földrajzi Közlemények.* 30. (106) 89–106. o.
Hajdú Z. 1995: A magyar államtér változásainak történeti és politikai földrajzi szemlélete a magyar földrajztudományban 1948-ig. – *Tér és Társadalom.* 3–4. 111–132. o.
Hajdú Z. 1996: Az „államtáj" és a „tájállam" problematikája a magyar földrajztudományban 1948-ig. – *Földrajzi Közlemények.* CXX. (XLIV) 137–150. o.
Hajdú Z. 2004: Carpathian Basin and the Development of the Hungarian Landscape Theory Until 1948. – *Discussion Papers.* 44. Pécs, Centre for Regional Studies of HAS.
Halmos B. 1935: *Középeurópai tájszervezés.* Budapest, Apolló Könyvtár, No. 1.
Hassinger, H. 1932: Der Staat als Landschaftsgestalter. – *Zeitschrift für Geopolitik.* 9. 117–122. o., 182–187. o.
Hézser A. 1922: Az emberföldrajz fogalma és tárgyköre. – *Föld és Ember.* 2. 16–34. o.
Hódy B. 1932: Tájorganizáció I. – *Korunk.* 7. 1–5. o.
Hódy B. 1932: Tájorganizáció II. – *Korunk.* 7. 95–100. o.
Hunfalvy J. 1863: *A Magyar Birodalom természeti viszonyainak leírása. I. kötet.* Pest, Emich Gusztáv.
Kalmár G. (é. n.): *Magyar geopolitika.* Budapest, Stádium.
Kádár L. 1941: *A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei.* Budapest, Országos Táj- és Népkutató Intézet.
Kádár L. 1943a: Térszemlélet és történelmi sors. – *A Magyar Kir. Keleti Kereskedelmi Főiskola Évkönyve az 1943–44. tanévről.* M. Kir. Keleti Kereskedelmi Főiskola Újvidék. 14–21. o.
Kádár L. 1943b: A Szent István-i eszme földrajzi alapjai. – *Délvidéki Szemle.* (2.) 10. 467–475. o.

Kádár L. 1943c: Magyar ember a magyar tájban. In Bartucz L. (szerk.): *A magyar nép.* A művelődés könyvtára, No. 9. Budapest, Singer és Wolfner, 69–90. o.

Kogutowicz K. 1930: *Dunántúl és Kisalföld írásban és képben I.* Szeged, M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem.

Korpás E. 1934: Magyarország települési tájegységei. – *Földrajzi Közlemények.* 62. 193–195. o.

Láng S. 1970: A földrajzoktatás múltja az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1870–1970 között. In Láng S. (szerk.): *A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Földrajzi Tanszékeinek Centenáriumi Évkönyve.* Budapest, ELTE, 9–49. o.

Lóczi Lóczy L. (szerk.) 1918: *A Magyar Szent Korona Országainak földrajzi, társadalomtudományi, közművelődési és közgazdasági leírása.* Budapest, Magyar Földrajzi Társaság kiadása.

Magyary Z. 1939: A Táj- és Népkutató Központ rövid fennállásának története. – *Közigazgatástudomány.* II. 53–70. o.

Mendöl T. 1932: *Táj és ember. (Az emberföldrajz áttekintése).* Budapest, Kincsestár, Magyar Szemle Társaság.

Mendöl T. 1940: *A Felvidék.* Budapest, Kincsestár, Magyar Szemle Társaság.

Milleker R. 1917: *A politikai földrajz alapvonalai.* Debrecen, Csáthy nyomda.

Oláh M. 1985: *Hungaria.* Budapest, Magvető Könyvkiadó.

Pécsi A. 1934: A tájak elhatárolása a gazdasági földrajzban és grafikai ábrázolásuk. – *Földrajzi Közlemények,* 62. 161. o.

Prinz Gy. 1914: *Magyarország földrajza. (A magyar föld és életjelenségeinek oknyomozó leírása).* Budapest, Magyar Földrajzi Intézet Rt.

Prinz Gy. 1926: Magyarország földrajza. (A magyar föld és életjelenségeinek oknyomozó leírása I. Magyarország földjének származása, szerkezete és alakja). – *Tudományos Gyűjtemény.* 15. Pécs, Danubia Kiadó.

Prinz Gy. 1942: *Magyarország földrajza.* Budapest, Renaissance Könyvkiadó.

Prinz G. – Teleki P. – Cholnoky J. (é. n.): *Magyar Földrajz I–III.* Budapest, Kir. Magy. Egyetemi Nyomda.

Radisics E. (szerk.) 1946: *A Dunatáj. (Történelmi, gazdasági és földrajzi adatok a Dunatáj államainak életéből, I–III.* Budapest, Gergely.

Ratzel F. 1887: *A Föld és az Ember. Anthropo-geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai. Fordította Simonyi Jenő.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

Rónai A. 1935a: Tartós államterületek Kelet-Közép-Európában. – *Országút.* (1.) 2. 23–27. o.

Rónai A. 1935b: *Keletközépeurópa államhatárainak életrajza. (Határtörténeti és politikai földrajzi tanulmány).* Kézirat. MTA FKI Könyvtár.

Rónai A. 1939: Nemzetiségi problémák a Kárpát-medencében. – *Földrajzi Közlemények.* 67. 461–473. o.

Rónai A. 1941: Gondolatok a politikai földrajz témaköréből. – *Országos Magyar Sajtókamara Könyvtára.* 5. Budapest, Stádium. 77–125. o.

Rónai A. 1942: *Hazánk.* Budapest, Országos Közoktatási Tanács.

Rónai A. 1945: *Közép-Európa Atlasza.* Budapest–Balatonfüred, Államtudományi Intézet.

Rónai A. 1947: Területi problémák Közép-Európában. – *Földrajzi Zsebkönyv, 1947.* Magyar Földrajzi Társaság, Budapest. 65–85. o.
Rónai A. (é. n.) 1948: *Fejezetek a politikai földrajzból.* Budapest, Püski nyomda.
Rusznyák Gy. 1938: Tájszempontú falukutatás. – *Társadalomtudomány.* 18. 40–46. o.
Rusznyák Gy. 1940: A tájszempont érvényesülése a közigazgatás területi alapon való szervezésében. – *Közigazgatástudomány.* 3. 89–97. o.
Szaller Gy. 1796: *Magyar Ország földleírásának...* Pozsony.
Szepsi Csombor M. 1979: *Europica varietas.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
Széchenyi I. 1848: *Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezésérül.* Pozsony, Balnay.
Teleki P. 1917a: Táj és faj. – *Turán.* (5.) 1. 17–30. o.
Teleki P. 1917b: *A földrajzi gondolat története. Essay.* Budapest, Kilián Frigyes.
Teleki P. 1931: Időszerű nemzetközi politikai kérdések a politikai földrajz megvilágításában. In Asztalos M. (szerk.): *Jancsó Benedek emlékkönyv.* Budapest, 183–202. o.
Teleki P. (é. n.) 1934: *Európáról és Magyarországról.* Budapest, Athenaeum.
Teleki P. 1936a: *A gazdasági élet földrajzi alapjai I.* Budapest, Centrum Kiadó.
Teleki P. 1936b: *A gazdasági élet földrajzi alapjai II.* Budapest, Centrum Kiadó.
Teleki P. 1937: A tájfogalom jelentőségéről. – *Budapesti Szemle.* 247. 129–141. o.
Teleki P. 1941: *Szent István birodalma 1941-ben.* Magyar férficserkészek 1940–1941. évi nemzetnevelő előadássorozata, Budapest.
Thirring G. 1888: *A Földrajzi Közlemények I–XV. kötet (1873–1887) név- és tárgymutatója.* Budapest, Fanda József nyomda.

EGYSÉGES MAGYAR ÁLLAMTÉR ALATT EGYSÉGES KŐZETALAP: A TISIA-MASSZÍVUM MÍTOSZA

Keményfi Róbert[1]

„... mint ahogy adós (a földrajz) szinte az egész korai történetének, a századforduló körüli évtizedeknek, a két világháború közötti időszak «emberföldrajzi» hagyatékának feldolgozásával..."

Beluszky Pál[2]

Bevezetés

A múlt század fordulója magyar nemzetiségi politikájának eszmei hátterét – a jogi alapokat tekintve – „elvileg" még mindig az 1868. évi nemzetiségi törvényben megfogalmazott politikai nemzetfelfogás („oszthatatlan, egységes magyar nemzet") határozta meg: „(...) a magyarok, románok, szlávok, szerbek, oroszok és németek egyenjogú országos nemzeteknek ismertetnek el, amelyek számára a nemzetiség és nyelv politikai egyenjogúsága az állam területi épségének és politikai egységének korlátai közt alaptörvényileg biztosíttatik." (*Schlett* 2002, 191) Habár a „kisebbségi magyar variáns" (*Szarka* 1995, 27), a kulturális-nyelvi egyenlőséget középpontba helyező liberális Deák–Eötvös-elgondolás érvényesült a nemzetiségi törvényben, az államnemzet eszméje fokozatosan megváltozott, és a gyakorlati politikában a magyar dominanciát hirdető elképzelések jelentek meg. A nemzetiségi törvény elfogadását követő évtizedek összegyűjtött kormányzati iratai pontos látleletet adnak a nemzetiségi együttélést szabályzó törvénykezés bonyolultságáról, a '68-as alapelveknek az egymásnak feszülő nemzeti (magyar), nemzeti kisebbségi érdekekből fakadt meghasonlásáról (*Kemény* 1985; *Kemény–Szarka–Szász* 1999; *Balogh* 2002). A dualizmus

[1] Itt köszönöm meg Rózsa Péter földszerkezettani kérdésekben nyújtott segítségét, szíves közléseit és lektori figyelmességét.

[2] Beluszky 1989. 62.

kormányainak nemzetiségi fel- és leirataiból, törvényeiből, rendeleteiből kirajzolódó háló árnyalt képet ad a kor nemzetiségi politikájának súlypontjairól. Nevezetesen arról, hogy az államigazgatás és a társadalmi élet különböző szálain a magyar uralkodó elit és az ország nemzetiségei között folyamatos érdekellentét feszült. A (nemzeti kisebbségi) pénzintézeteket, oktatást, sajtót, kivándorlást, egyházakat, egyesületeket, választásokat, választójogot, politikai mozgalmakat, pártokat, kereskedelmet, nyelvhasználatot, demográfiát, katonaságot érintő intézkedések, parlamenti, kormányzati viták azt mutatják, hogy a fő politikai irányvonalat tekintve a magyarság a huszadik század első évtizedére lényegében feladta az 1849-es kisebbségi törvényben gyökerező, majd az 1868. évi törvényben megfogalmazott államnemzeti koncepciót, és helyette kultúrnemzeti elgondolások léptek határozottan előtérbe. Ebből a koncepció-váltásból/változásból logikusan következik, hogy a („most már alapvetően") magyar nemzetállam területén élő nem magyar nyelvű kisebbségek – az 1868-as államnemzeti elgondolással szemben, amely a kisebbségeket éppen az államalkotó nép részévé „emelte" – elvi egyenjogúságukat elvesztve nemzeti kisebbségi státusba „süllyedtek". E társadalmi/nemzetiségi folyamatot számos, a fent felsorolt területeket érintő dokumentumból tudjuk rekonstruálni.

Jóllehet a múlt század fordulójának uralkodó képzete az volt, hogy a magyarság magas természetes szaporodási mutatójával és asszimiláló erejével képes lesz kitölteni a rendelkezésére álló egész államteret, tehát „nincs ok félni" a nemzetiségek területi terjeszkedésétől (*Katus* 1980, 270–289; *Katus* 1995, 13–21; *Nagy* 1997, 295–307), a magyar kormányzatok *mégis* „figyeltek" a nemzetiségek demográfiai, statisztikai és ebből kimutatható *térbeli mozgására*, változó térszerkezetére, az országon belüli *„térfoglaló erejére"* is (a dokumentumokat lásd *Keményfi* 2004a, 119–131). A kormányzati leiratok azt mutatják, hogy a magyar adminisztráció gyakorlatilag túllépve az 1868-as kisebbségi törvény alapelgondolásán, két évtizeddel az első világháborút lezáró békerendszer előtt már területvesztési veszélyt látott az országban élő nemzetiségek törekvéseiben (*Katus* 1988, 1003–1063). Mi sem természetesebb, hogy ezeknek a térbeliségre irányuló kérdéseknek (mondjuk inkább érdekeknek) az elemzésében megjelent és egyre nagyobb szerepet kapott maga a tértudomány, a geográfia: egymás után készültek az ország etnikai térszerkezetét bemutató térképek, statisztikai elemzések (összegezve ld. *Kocsis* 1996, 167–180).

Jóllehet tehát a földrajz palettáján fokozatosan feltűntek a nemzetiségek térbeli megoszlását elemző alapkutatások, kartográfiai szerkesztések, a huszadik század első évtizedeiben az állam „tökéletesen szerves" területi egybetartozását megkérdőjelező komolyabb érv nem jelenhetett meg. A korszak földrajzi tankönyvei *természetes* egységként láttathatták a magyar államot, amelynek alakja, határainak futása megközelíti az „ideálist" (*Prinz* 1914, 163–178). Ezt a „kellemes", az „önmagát geográfiailag is legitimáló" államalakulat-helyzetet rengette

meg a trianoni döntés, hiszen a békeszerződés alapjaiban törte össze az állam területi formációját is.

A geográfia új szerepkörben találta magát, hiszen a trianoni döntés megfosztotta az országot földrajzi „tömegétől", „tömörségétől", „lét- és látterétől", középhatalmi státusától (*Strömpl* 1922, 27–32). A honi földrajzot a Kárpát-medencében megszerveződő új államrendet megteremtő béke egyre markánsabb érvrendszer kidolgozására kényszerítette. Alapvető céllá vált az egységes (tehát megbonthatatlan) magyar nemzeti és államtér-idea minél szélesebb geográfiai érvrendszeren nyugvó kidolgozása. Több, egymást hol kiegészítő, hol egymásra épülő szál térképzetei mozaikszerűen, hol konkrét politikai elvárásokra, „megrendelésekre" született, hol pedig a tudományos alapkutatások eredményeit aknázták ki politikai döntéshozók. (Példaként említhető erre az összefonódásra maga Teleki Pál [1879–1941], aki egy személyben volt többször miniszterelnöki pozícióban [1920–21, 1939–41] és vezette mindemellett azokat a térképészeti munkálatokat, amelyek eredményeit kifejezetten politikai céljai számára igyekezett felhasználni.)

Ennek az új szerepkörnek, elvárásnak az eredményeképpen a földrajz felsorakozott a magyarságtudományok közé. Jóllehet a magyarságtudományok központi magját a néprajz mint a „hamisítatlan, gyökeres magyar kultúra" letéteményesét, a parasztságot vizsgáló tudomány képviselte (*Kósa* 1989, 198–210), illetve a magyarságtudományok elsősorban társadalmi/kulturális diszciplínák együttesét jelentik, a két világháború közötti időszak honi geográfiáját is idesorolhatjuk. Hiszen a földrajz mindkét ága olyan érvrendszert dolgozott ki, amely a társadalomföldrajzi érvekkel (emberföldrajz) párhuzamosan *természettudományi szigorúsággal* (fizikai földrajz) igyekezett igazolni a magyar államtér és a magyar államhatárok sérthetetlenségét, *a magyar kultúrának szinte a természeti környezetbe való mély beágyazottságát.* Amint a magyarságtudományok a magyar nemzet „kulturális állapotának" válságából keresték a kiutat, úgy a geográfia – szintén mintegy sorstudományként (*Bibó* 1986, 553) – a magyar kultúra szétesett létterét igyekezett töretlenül egységben láttatni, és e kultúra térkereteinek ismételt legitimációt szerezni:

„A geográfia egyben nemzeti és nemzetközi tudomány is; általános tudományos célkitűzései mellett vannak tisztán nemzeti feladatai is: a hazai föld tudományos feltárása és nemzet és ország egymással való mindennemű kapcsolatának megvilágítása, valamint a nemzeti műveltség tudományai közötti méltó hely betöltése." (*Fodor* 1948–51, 208)

Ha végigtekintjük a kor földrajzi szakirodalmát, kirajzolódnak *a magyar nemzeti/államtér megszerkesztésének egyes szálai* annak a törekvésnek a következményeként, amely *szimbolikus* társadalmi jelenségekből (elsődlegesen az etnikai, nyelvi hovatartozásból) igyekezett *reális* tereket fogalmazni. A modern nemzetállamok kialakulásának folyamatában feléledő nacionalizmus fokozato-

san „fedezte fel" a nemzeti intézmények kiépülésével párhuzamosan, a nyelv és a kultúra kérdése után a „saját nemzeti tér" kiterjedését és e tér határának fontosságát. Megjelentek azok az érvrendszerek, amelyek igyekeztek a nép és a fizikai tér (természeti környezet) közötti kapcsolatot keresni, a kettő nehezen megfogható rejtélyes viszonyát (nép–tér) történeti távlatokba helyezve feloldani, elvitathatatlan képzetként felmutatni (mitologizálás).

Természetes, hogy ez „a térképzési folyamat" megteremtette a maga fogalmi és módszertani készletét is. A magyar politikai tér tájelméleti indokoltságára, a kettő – politika és táj – közötti szoros összefüggés bizonyítására a kor geográfusai számos természetföldrajzi érvet sorakoztattak fel (részletesen, számos idézettel ld. *Hajdú* 1996, 137–150; *Hajdú* 2001a, 51–64; 2001b, 62–76.). Sőt. Az egységes államtér jogossága a „jól látható" és alapvetőnek vélt domborzati és folyórendszer mellett a „mélyben" gyökerezik, azaz *földszerkezeti alapokon* nyugszik.

Az elgondolás

Nemzetközi (Suess, Mojsisovics) és hazai (id. Lóczy) gondolati előzményekre támaszkodva 1926-ban fogalmazza meg Prinz Gyula (1882–1973) Tisia-elméletét, majd egy évtizeddel később, A *Magyar föld, magyar faj* című négykötetes mű első könyvében fejti részletesen ki (Prinz maga a Tisiáról: *Prinz* 1926, 16–36; *Prinz* 1936, 97–121; *Prinz* 1958. 213–225):

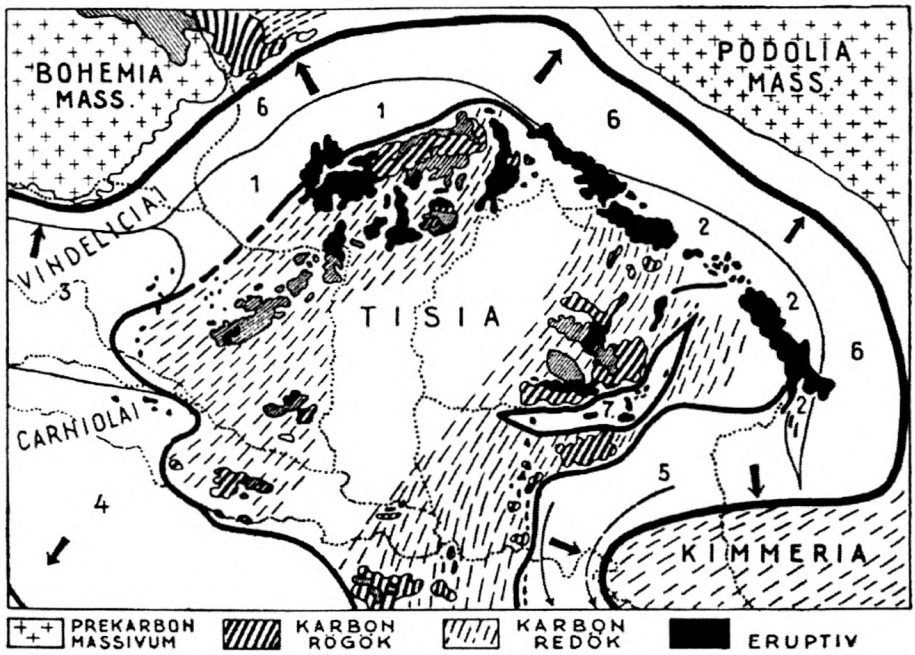
„A Magyarország keletkezését előidéző Tisia-tömb a kréta-korszakban szakadt ki a határai mentén lemélyedt hosszú teknők között. Már a triász-tengerből is kiemelkedett egy nagy sziget (Mojsisovics „Keleti szárazulat"-nak nevezte), de ez a Balkán-félsziget nagy pillére volt, s tőle északra itt nálunk, a tenger akkor még többször elöntötte, mint szárazon hagyta a területet. (...) Csak a nagy, új hegyrendszerek keletkezésének első megindulásakor, a megindulást közvetlenül megelőzve, állott elő az új tömb, ez a Tisia, délen keskeny nyakkal hozzátámaszkodva idősebb testvéréhez, a Balkán-félszigeti Trák-masszívumhoz. A kettő együtt alkotja ezen túl azt a belső, közbenső, lánchegységekkel körülvett hegytömeget, amely a maga rendkívüli erejű szilárdságával ellent tudott állani a harmadkor nagy hegygyűrődéseinek" (*Prinz* 1936, 96–97).

Prinz elgondolásában tehát a Tisia, az Alföld helyén emelkedő *kristályos tömb* kaptafaszerűen kényszerítette a Kárpátokat a jellegzetes koszorú formájú felgyűrődésre. Prinz képzetében a Kárpát-medence geológiai múltja négy fő korszakra osztható.

Az *első főkorszak* a Variszkuszi-hegységrendszer felgyűrődésének korszaka hazánk területén is (karbon), majd e hegységláncolat nagy gyorsasággal a földtörténeti ókor végére lepusztult.

1. ábra

A Tisia-tömb

A magyar föld történelmi képe. 1 = A Felföld maghegységeinek redőzeti sávja. 2 = Erdély keleti redőzete. 3 = Az Alpoknak az alaptömegre rátolódott takaróredőzete. 4 = A Dinárák redőzete. 5 = Erdély déli (balkáni) redőzete. 6 = A legfiatalabb, az Alpokat és Kárpátokat ismét összefonó redőzet. 7 = A Maros-menti kis redőzet. A karbon-rögöket elboritó mészkőtáblákat a legfinomabb vonalkázás jelzi.

Forrás: Prinz 1936, 93.

A *második főkorszak* a földtörténeti középkorral azonos (triász–kréta). Az elmélet szerint ebben az időszakban térségünket tenger borította.

A *harmadik főkorszak* a kréta második fele, amelyben a mély tengerfenék lerakódásai úgy 2000 méter tengerszint feletti magasságig emelkedtek. A mezetaszerű kiemelkedés törésekkel határolt hegytömegekből állt, amelyeken gyűrődések nem jöttek létre.

A *negyedik főkorszak* a medenceidőszak. Fúrási eredmények hiányában Prinz úgy vélte, hogy a Tisia-tömb – a közepét leszámítva – egységesen süllyedt (oligocén).

Tudományos elméletek szerkezete: az elgondolás használhatósága

Prinz elméletét a következő évtizedek földtani kutatásai fokozatosan megdöntötték. Elképzelésének lényegében csupán első főkorszaka tartható változatlan formában. A tengeri üledékek nem statikus lerakódás, hanem lemezmozgások eredményeként kerültek jelenlegi helyükre (*második főkorszak*). „Az Alföld medencealjzatában a fúrások alapján ugyancsak meggyűrt és valószínűleg áttolódott üledéktömegek valószínűsíthetők. Ilyen értelemben tehát a Prinz-féle Tisiát, amely kaptafául szolgált a Kárpátok felgyűrődése idején az üledékek számára, egyáltalán nem tekinthetjük valamiféle egységes, csak töréses szerkezetű tömegnek. Tudomásul kell vennünk, hogy benne a kárpáti környezeténél ugyan kisebb mértékű, de azért jelentős vízszintes térrövidülések, áttolódások, gyűrődések is végbemehettek." (*Juhász* 1987, 156) (*harmadik főkorszak*). Ma már tudjuk, hogy későbbi (miocén) és *nem* egységes süllyedés eredménye a medence (*negyedik főkorszak*).

„A lemeztektonika alapján elképzelhető, hogy a Prinz-féle merev kaptafa két – távolról egymás közelébe csúszott – kőzetlemezdarabból állt össze, de ezek korántsem voltak annyira merevek, mint Prinz Tisiája. A kaptafa egyik része eredetileg Afrika, a másik része Európa tartozéka lehetett. A rajtuk felgyülemlett triász, jura, alsó kréta sekélytengeri üledékekkel együtt ezek a kőzetlemezek a kréta időszakban erőteljes vízszintes erőhatások kíséretében emelkedtek a magasba. A „kaptafa" tehát nem egységes és merev, mint azt korábban hitték. Lezökkenése, süllyedése sem egységesen történt. A medence süllyedésének a két legfőbb időszaka – ellentétben a korábbi elképzelésekkel – a pannonra és a pleisztocénra esett. A töréses mozgások ma sem fejeződtek be (...)" (*Juhász* 1987, 157). (Az elmélet társadalomkutatók számára is közérthetően megfogalmazott bemutatását részletesen ld. ugyanitt, *Juhász* 1987, 152–157.)

Igen. Az elgondolás megdőlt, de az idea mégis nagyszerű volt. Egyrészt Prinz *mélyfúrások nélkül* tudta *plasztikusan, világos lépések sorozatával* magyarázni a Kárpát-medence szerkezeti kialakulását. Jóllehet már Prinz is érezte, hogy nem tud vele minden földszerkezeti kérdést tisztázni (*Prinz* 1936, 111), illetve a kortársak is felhívták a figyelmet az elv elfogadása mellett a gondolat hiányosságaira (*Telegdi Roth* 1929), Prinznek mégis sikerült egységes földtani elméletet formálnia egy olyan korszakban, „amikor a fiatal harmadkori üledékekkel takart magyar medencék mélyszerkezetéről még nem álltak rendelkezésre adatok és így azt a környezetet jól feltárt geológiai szerkezete alapján kellett extrapolálni." (*Szádeczky–Kardoss* 1978, 305).

Prinz az eredeti elképzelését (1926) Telegdi Roth hatására maga is módosította: a teljesen egyben mozgó tömb elvét feladta a részletes és átdolgozott Tisia-elméletében (1936). Az elv megfogalmazását követő évtizedek geológiai mélyfúrási eredményei fokról fokra háttérbe szorították Prinz elképzelését (a

Tisia-elmélet feladásához vezető út részletes bemutatását ld. *Fülöp* 1989, 148–211; *Dudich* 1998; *Karátson* 2002[3]). *Ám a Tisia-tömb gondolata hiányosságaival együtt hosszú évtizedeken át jelen volt a földszerkezettanban. Jelentőségét csupán a hetvenes években, a globális lemeztektonikai elméletek kidolgozásával vesztette véglegesen el* (*Szederkényi* 1984, 14–16). Jóllehet az elméletnek megvoltak az előzményei (ld. fentebb), és többen ezért el is vitatják Prinztől az eredetiséget, Prinz először alkotott egyetemes „csúcsszintézist", azaz képes volt *átfogó, teljes földszerkezettani képet adni* a Kárpát-medence kialakulásáról. Nyugodtan leírhatjuk, hogy Prinz elmélete magában hordozta a nagy (mondjuk ki: zseniális) tudományos elgondolások jegyeit: egyrészt az idea eléggé újszerű és meggyőző volt ahhoz, hogy tartósan követőkre találjon, ugyanakkor eléggé nyitott is volt az elképzelés ahhoz, hogy mindenfajta megoldandó problémát hagyjon hátra a következő kutatói generációnak (*Kuhn* 2000, 24). Klasszikus párhuzamot kínál a Tisia-elmélet értékeléséhez a geocentrikus világmagyarázat és annak tulajdonképpeni tökéletessége. Ámbátor a geocentrikus világmagyarázat *spekulatív* úton született, de újabb és újabb korrekciók (pl. az epiciklusok) beépítésével minden pályamozgást, látszólagos csillagászati jelenséget *tökéletesen* le tudott írni (*Szabó–Borsy* 1988, 97–102): „Amikor Arisztarkhosz gondolata megszületett, a mérhetetlenül ésszerűbb geocentrikus rendszer nem szorult rá arra, hogy esetleg egy heliocentrikus rendszerrel helyesbítsék." (*Kuhn* 2000, 84) A heliocentrikus világkép megalkotásához viszont *matematikai méréssorozatok* (a Tisia feladásához ugyanezt ld. „mélyfúrások") elvégzésére volt szükség, olyannyira, hogy ezek hiányában Arisztarkhosz napközpontú elképzelését a kora el is utasította (*Szabó–Borsy* 1988, 100).

Ugyanez az elv érvényesült a Tisia-gondolat több évtizedes fennmaradásában: plasztikus és átfogóan értelmez. A Kárpát-medence *tényleges* nagyszerkezeteit magyarázó globális lemeztektonika által feltárt mikrolemezek és ezen alkotórészek szerkezeti, egy időben történt több irányú mozgásai (el- és oldalirányú tolódások, vetődések) sokkal komplexebb szemlélet eredményeként állhatnak össze egységes, átlátható magyarázati hálóvá (*Fülöp* 1989, 191–210). Jól jelzi Prinz Tisia-elgondolásának jelentőségét, elnevezésének telitalálatát, hogy a hazánk nagyszerkezeti felépítését értelmező, ma elfogadott magyarázatban *is* használják a Tisia nevet („Tisia Nagyszerkezeti Egység", „Tisia Összetett Terrénum" – *Szederkényi* 1997, 135). Természetesen nem egységes, „kaptafa"-masszívum értelemben, hanem a név alatt a DNY-ÉK irányban futó Közép-Magyarországi törési övtől (ma) délre elhelyezkedő különböző fejlődéstörténetű nagyszerkezetei egységek tömbjei szerepelnek (*Körössy* 1963, 165; *Fülöp* 1989, 198–199).

[3] Lásd még ehhez: A Tisia-elmélet és a lemzetektonika: http://foldrajz.ttk.pte.hu/termeszet/letoltes/magyarorszag_felszinfejlodese_i.pdf

A Tisia-elgondolás másodlagos üzenete: az államtér-olvasat

Prinz Gyula többször, át- és átdolgozott formában adott kötetformátumú összefoglalást Magyarország földrajzáról (*Prinz* 1914; 1926; 1942). Az 1914-es kiadásban még a saját logikai rendjében és helyén, a természetföldrajzi részeket követő önálló fejezetben (*Magyarország politikai földrajza*) „természetes kerekded egészként" beszélhetett Prinz az államterületről, és mutathatta be a természeti tájhoz igazodó politikai határok futását (*Prinz* 1914, 163–178.). Az 1926-os kiadásban viszont *megfordult* a helyzet. Az államforma fontossága, fizikai földrajzi indoklása mintegy felütésként, a kötet bevezetőjében már helyet kap annak ellenére, hogy a kétkötetesre tervezett munka megjelent első része az ország földtani szerkezetével, felépítésével, morfológiájával, és nem az ország ember- és benne annak államföldrajzával foglalkozik. (A második könyv, azaz az emberföldrajzi részek tíz évvel később, tulajdonképpen önálló kötetterjedelmekben, nagylélegzetű összegzésekként a *Magyar föld, magyar faj* című kötetsorozatban jelentek meg [részletesen ld. alább – *Prinz* 1937, 1–341; *Prinz* 1938].)

Szembetűnő persze az is, hogy az 1920-as trianoni döntés ellenére – jóllehet a korszellemnek megfelelően (ld. alább) – Prinz 1926-ban Magyarországról továbbra is a Kárpát-medence *egészeként* beszél. Habár tehát az államföldrajzi kérdések taglalása a második, az emberföldrajzi kötet fejezeteire maradt volna, Prinz az első könyv jellegének megfelelően fontosnak tartotta egy olyan földtani, morfológiai bevezető megírását, amely szerint „Magyarország (...) minden népben élő fogalom jegye, mely nem politikai területet, hanem földrajzi területegységet jelent". Illetve „(...) Magyarország minden politikai határalakulástól függetlenül élő területegyén (...)" (*Prinz* 1926, 3). A szerző természettudományi érvrendszere a geofaktorok teljes hálózatát magában foglalja, hiszen „Magyarország egészében egy organizmus, egész szervület, részeinek együttműködése egymást kiegészítő, védő, támogató, élettel tápláló. Szerkesszen a geografus bármiféle kartogrammot vagy térképet, *fizikai* vagy emberföldrajzi *természetűt,* egyenlőségi görbéi mindig és mindig *kifejezésre juttatják a területegység plasztikai jellegét."* (kiemelés tőlem – K. R.) (*Prinz* 1926, 4) Prinz e fizikai államterületi elgondolásának mintegy „mélybeli alappillére" a Tisia-tömb, amelyre a többi, az államtér egységét tovább bizonyító, látható felszíni formák épültek.

Feltehetjük azt a kérdést, hogy *vajon a Tisia-elgondolásban, egy egységes Kárpát-medencei tömb kidolgozásában szerepet játszott-e az ország területének szétszakadása?*

Úgy vélem, hogy az elmélet földtani alapja Suess és id. Lóczy előkutatása alapján az idea megfogalmazása (1926) előtt majd két évtizeddel a „levegőben

lógott". Prinz 1923-as *Európa természeti földrajza* című kötetében már kéregszerkezeti tájrendszertanban tárgyalja a kontinens és benne a Kárpát-medence felépítését. Fokozatosan jut tehát el Prinz a Tisia-tömb kimondásáig. A kérdésre tehát a választ úgy fogalmaznám meg, hogy a békeszerződés legfeljebb *„rásegített"* az új földtani idea megszületésére, egy *„kicsit meglökte"*, felgyorsította az elmélet megfogalmazását.

A trianoni döntés az országot minden tekintetben átalakító hatásának kibontakozásához és ezzel párhuzamosan a békeszerződés horderejének felismeréséhez persze több időre volt szükség. A kezdeti (a húszas évek első felében lezajlott), jobbára „tűzoltó" etnikai térképészeti munkálatok, statisztikai adatsorok, memorandumok összeállítása után kezdődhetett meg az új helyzet aprólékos tudományos feldolgozása. (A békeszerződésre adott geográfiai válaszlépések összegzését ld. *Hajdú* 2000, 224–233.) 1920 „elemi erejű sokk"-jára a magyar geográfia átfogó szintézisek, aprólékos gonddal szerkesztett tematikus (jobbára etnikai) térképek formájában, a harmincas években adta meg a részletes választ. Ezeknek a földrajzi válasz-köteteknek egyik fontos darabja a *Magyar föld, magyar faj* (1936–1938) című, a magyar nemzeti eszme jegyében született négykönyves mű geográfiai darabjai (I–III). A kötetsorozat előszava igen összetetten hangolt:

A szerzők „hideg tárgyilagosságot", érzelemmentes tárgyi megközelítést ígérnek, amely hangvétel eredményeként ki kell, hogy rajzolódjanak a térséget át- és átszelő sok-sok határvonal szintéziséből az ország élettartományának *tényleges* határai (*Prinz* 1936, 10). Azaz „(...) a kiszabott terület (...) nem politikai uralmi terület, nem történeti regnum és nem politikai törekvés eszményi országa (...), hanem a természettudományos szigorúsággal elemzett adatok, jelenségek kényszerítik ki a Kárpát-medence egységét, amely térségről eddig minden elődünk Magyarország földrajz [-aként írt]." (*Prinz* 1936, 10) „Senkinek sem kellett magyarázni, hogy ez az ország milyen határokig terjed, meddig ér. Éles vonalakkal körülszabott, világos, pontos térfogalom állott ezerkilencszáztizenkilencig szemeink előtt. Mindaddig, míg be nem következett ennek a kristályszerűen éles határvonalú országnak második felosztása." (*Prinz* 1936, 9)

Az 1926-os, tisztán természetföldrajzi kötetével ellentétben – ahol Prinz még ki tudta kerülni az „új államterület" térképi felvázolását, sőt egyszerűen hallgatott mindennemű területi változásról – a harmincas években már szaktudománya egészével együtt kénytelen saját viszonyát is megfogalmazni az előállt helyzethez. Ezt az állásfoglalást úgy összegezhetjük, hogy tulajdonképpen *nincs megváltozott állapot*. Semmilyen fizikai és/vagy emberföldrajzi ok nem indokolja a geográfia számára, hogy a kimetszett új államtérről mint földrajzi egészről beszéljen. Ez a hozzáállás azt is jelenti, hogy („nekünk, a trianoni helyezettel szembesülő geográfusoknak") *fordítva kell* gondolkodnunk:

Nem az új országot kell leírnunk, térbeli folyamatait elemeznünk, hanem az előző állapot stabilitását, egységét kell további érvrendszerekkel és az előállt helyzet tarthatatlanságával bizonyítanunk. A földrajznak az a feladata, hogy egyszerűen „túlnézzen" a mai (kisszerű) állapoton, és ezzel párhuzamosan nagyobb geográfiai összefüggések nézőpontjából láttassa a terület és az állam megfeleltetését. Ne engedje tehát, hogy az állam a területében birtokot, és ne a néppel elválaszthatatlan egészet alkotó *testet* lásson (*Prinz* 1938, 360). Ezért ad például Prinz a kötete elején *Magyarország a földrajzban* címmel majd negyvenoldalas átfogó, a későbbiekben, önálló fejezetekben részletesen kifejtendő vázlatot a Kárpát-medence egységéről (*Prinz* 1936, 15–63). Prinz a *Magyar föld, magyar faj* harmadik kötete számára, mintegy előtanulmányokként, folyóiratcikkekben helyezi le a tájszemléletről és az államtérről vallott nézetei alappilléreit (*Prinz* 1935a, 35–61; *Prinz* 1935b, 332–339). A periodikákban megfogalmazott tételeket Prinz Gyula a négykötetes műben terjedelmi korlátok nélkül szintetizálhatta.

Csakhogy! Prinz Gyula ezekkel a fentebb idézett elvekkel párhuzamosan másként is viszonyult a békekötéshez, pontosabban mégiscsak reagált a trianoni döntés térbeli következményeire.

A második világháborút követő években Prinz méltatói éppen azt emelték ki munkásságából baloldali értékként, hogy kortársaitól eltérően tárgyilagos, az új helyzethez azonnal alkalmazkodó geográfiai szigorúsággal írt már 1923-ban (!) az új államtér „csonka-közigazgatásának" tarthatatlanságáról, és azonnali, a megváltozott államtérhez igazodó változtatásokat sürgetett (*Prinz* 1923, 154–157). Sőt! 1933-ban, az egy évtizeddel korábban tézisszerűen megfogalmazott közigazgatási koncepcióját részletesebben bemutató cikkében szikár objektivitással indokolja a Trianonban átszabott ország belső területi működésének azonnali átformálását:

„Az emberiség annyira politikai szervezeteinek igája alatt él, hogy a földrajzot is belekényszerítette földfelszínnek a politikai tehát láthatatlan határoktól megrajzolt területrendszerébe. [...] Szinte valamennyi politikai szervezetek határai között adja elő mondanivalóját és rögtön átadja helyét az újnak, ha e határok megváltoznak" (*Prinz* 1933, 69 – Prinz közigazgatási elképzeléseinek elemzését ld. *Hajdú* 2001b, 152–163).

Ezzel szemben a *Magyar föld, magyar faj* könyvnyi fejezeteiben a hatalmas munkabírású tudós átfogó, *önálló földrajzi képként* nagy ívű, a *volt(!) országtér egységét bizonyító geográfiai érvrendszert fejt ki.* Szó sincs már a Trianonban átrajzolt ország közigazgatásáról, hanem visszaköszön Prinz „táj államot szül" gondolata (*Hajdú* 2001b, 66), és Magyarország (mint a Kárpát-medence) tájrajzi felosztása.

A sorozat harmadik, *Az államföldrajzi kép* című kötetében Prinz például, ahol csak lehet, kerüli az új országhatárok térképi ábrázolását. (A beköszönő

tömbszelvénnyel és a mellékelt színes térképpel együtt az ötszáz oldalas műben csupán hét ábrán jelöli a trianoni határokat [*Prinz* 1938, 69, 76, 273, 257 299], de ezen esetekben is fordított a békekötés területi következményeinek a megközelítése. Úgy jelennek meg, mint a természetes Egész [pl. vasúti, közúti hálók] tartósságát „zavaró" vonalak, hiszen „[...] minél behatóbb tárgyalásunk, annál inkább *szólalnak meg azok az összefogó erők* [kiemelés tőlem – K. R.], melyek mind az ország természeti és államföldrajzi egységét hirdetik, amelyek az ország népeinek összekovácsolódását okozták [...]" [*Prinz,* 1938, 321]. [Az új államhatárok ábrázolásának hiánya jellemzi persze *A magyar munka földrajza* című kötetet is, csupán egyetlen ábra szerepel benne az 1920-as országhatárokkal... – *Prinz,* 1938, 361.])

A *Magyar föld, magyar faj* a múlt század harmincas éveinek második felében jelent meg. A mű célja egyrészt az volt, hogy a nagyközönség számára is érthető formában képet adjon a „magyar föld" geográfiájáról (*Fodor* 1948–51, 242). Másrészt azonban ez az „elvárt földrajzi ország-kép" ezekben az években egyértelmű szándékokat hordozott. A területi felülbírálat két elkötelezett híve, Cholnoky Jenő és Teleki Pál közreműködésével megszületett kötetek olyan külpolitikai időszakra estek, amelyben már a revíziós törekvések esetleges (bár persze részleges) sikerrel kecsegtettek (részletes háttérként ld. *Zeidler* 2001; *Zeidler* 2002; *Sallai* 2002). 1938 (*Az államföldrajzi* kép című kötet megjelenésének éve) az Anschluss, a Müncheni szerződés esztendeje. A külpolitikai mozgástér látszólagos szélesedése (hiszen ez a lehetőségbővülés egyben egyoldalú [tengelyhatalmi] elkötelezettséget, azaz kényszerpályát is jelentett az ország számára – *Zeidler* 2005, 162–205) az év novemberére elvezetett a majd két évtizede várt területi revízió kezdeti állomásáig, az első bécsi döntésig. E korszellemben fogalmazhatott a geográfia (ismét) egyre magabiztosabban Magyarország geopolitikai helyzetéről, létteréről (*Lackó* 1981, 298–340). Sőt! A földrajz a magyarság felé éppen az első bécsi döntésben játszott szerepével sikerüzenetet is küldött, hiszen a politikus és geográfus Teleki Pál vezetése alatt álló Államtudományi Intézet etnikai térképei, adatbázisai alapján megvalósult „etnikai egyenlő államhatár"-elv szinte maradéktalanul érvényesült a határozatban (részletesen ld. *Rónai* 1989). Azaz a földrajz mintegy „be tudta társadalmi szerepét hasznosan tölteni", és képes volt legitimálni a harmincas évek végén egyre karakterisztikusabban (ld. *Magyar föld, magyar faj*) kifejtett államföldrajzi elképzeléseit.

Ebben a gondolatkörben fogalmazza meg Prinz Gyula markánsan a Tisia-idea korábban csupán látens államföldrajzi olvasatát.

Amint arról már fentebb szó volt, egyrészt a négykötetes sorozat legfőbb szerzőjének van helye és újabb szakirodalmi forrásbázisa, hogy a tíz évvel korábban elgondolt képzetének földtani részét aprólékosan kifejtse (részletesen ld. feljebb és a tájrajzi kötet jegyzetapparátusát – *Prinz* 1936, 381–382), másrészt

az eltelt évtizedben a magyar földrajz a Tisia-masszívumnak nem csupán a fizikai, hanem az államföldrajzi jelentéstartalmát is fokozatosan felerősíti. Cholnoky már 1929-es, *Magyarország földrajza* című művében a szerinte kifejezőbb „Magyar-masszívum" nevet igényli a tömb számára (*Cholnoky* 1929, 15). Egy évtizeddel később véleményét karakterisztikusan meg is fogalmazta:

„Ezt a kemény földkéregdarabot Prinz Gyula, a hegyszerkezetek kitűnő ismerője «Tisia» néven nevezte el, a Tisza-folyó nevéből. (...) Az ilyen ellenálló, nagyon kemény kéregdarabot masszívumnak is szokás nevezni, azért nevezhetjük Magyar-masszívumnak is, ha a Duna-medencének legnagyobbikát nem akarjuk a Tiszáról elnevezni, mert hisz hallottam azt az elnevezést is, hogy a Dunántúlnak semmi köze a Tiszához, tehát a név «pars pro toto»." (*Cholnoky* 1937, 23)

Kogutowicz Károly pedig egyenesen „Magyar-Ősmasszívumról" (nagy „M", nagy „Ő"!) beszél, annak ellenére, hogy így a megnevezés félreérthető, hiszen a Tisia – az elgondolás szerint egy karbonkori hegységrendszer kiszakadt tagja – nem tartozik az őspajzsok közé (*Kogutowicz* 1930, 21–22).

A szakirodalom nem csupán a Tisiát, hanem egy korábbi, a Prinz elképzelésének egyik gondolati előzményeként értékelhető id. Lóczy tömegét („közbenső tömeg" – *Böck* 1930, 111–112) is többször nevezi Magyar-masszívumnak, de ez a megnevezés csak „visszadatálva", a Tisia fogalmának bevezetése *után* bukkan fel (*Kogutowicz* 1930, 21; *Prinz* 1958, 232). (*A Magyar föld, magyar faj* című kötetsorban Prinz az esetleg lehetséges névváltozatok megadása mellett [Borbás Vince [1844–1905] – botanikai alapú Ősmátra, Őstisza – *Prinz* 1936, 97; *Prinz* 1937, 62] továbbra is Tisiaként beszél elgondolásáról, viszont a tartalomjegyzékben már *„A magyar őstömb. A Tisia."* néven szerepel az idea [*Prinz* 1936, 392]. A név korszakbeli népszerűségét, kifejezőerejét mutatja az is, hogy a Debreceni Tisza István Tudományos Társaság III. szakosztálya a folyóirata [1936–43] számára adta a *Tisia* címet.)

A Tisia-tömb államföldrajzi olvasatának magját már Prinz 1935-ben írt cikkében is olvashatjuk. Ezt a tételt emeli át és fejti ki részleteiben a három évvel később megjelent kötetben:

„A Pannoniai-tenger (...) a Tisia-tömb berogyott rögeit és rajtuk régebben lerakódott kőzet-táblák megbillent töredékeit nyugalomban fekvő takaróval borította be (...) A Pannonia-tenger üledékje lett a *legmagyarabb* föld, s tájrendszertani egységének legjobb kifejezője" (*Prinz* 1935a, 44). „Származástani nézőpontból nyilván mindazon terület, mely a Tisia-tömb tetején van, szorosan összetartozik, s velük ugyancsak egységesen szemben áll a redőkeret. (...) A Tisia-tömb területét nevezhetjük Belső-Magyarországnak, a redőkeretét Külső-Magyarországnak. Semmi sem nyugszik mélyebben a magyar föld milliárdos történetében, mint ez a kettéosztás. Belső-Magyarországot teljes joggal nevezhetjük az ország törzsének vagy anyaországnak (...)" (*Prinz* 1936a, 46).

E bevezető mondatok után következményként, összegző tételként Prinz kimondja a Tisia-masszívum államföldrajzi olvasatát:

„Az igazi Magyarország azonban Belső-Magyarország. Ennek a fogalomjelnek tartalma nem azonos az anyaországéval. Belső-Magyarország a tájrendszertanban a Tisia-tömb felszíne, az anyaország a népesedéstanban a magyarságnak tömören, zártan birtokba vett törzsterülete. *De utóbbiban sok olyan jellemvonás van, ami arra utal, hogy kiterjedése és alakja az előbbinek természetéből kihatásként keletkezett* (kiemelés tőlem – K. R.). Valóban a Tisia-tömb, a természeti Belső-Magyarország és István király országa csak egy helyet foglalnak el a földgömbön. Ahol pedig eltérés van, ott pontosan egy szerkezeti elváltozás területe csábít." (*Prinz* 1935a, 47. – szó szerint ugyanez nagyobb térbeli összefüggésekben: *Prinz* 1936. 275–276.) „A magyar államot a nemzet teremtette meg, a magyar «ország» ellenben azon esemény által keletkezett, hogy a triásztengertől elborított kambriumi hegyrendszernek területéből kihasadt egy kemény tömb (a Tisia – K. R.)." (*Prinz* 1936, 96)

„A Pannoniai-tenger üledékje lett a *legmagyarabb* föld, s tájrendszertani egységének legjobb kifejezője (...)" (*Prinz* 1935a, 44).

Prinz a *Magyar föld, magyar faj* harmadik, államföldrajzi kötetében összegzi végül a Tisia által kirajzolt „Belső- és Külső-Magyarország" politikai földrajzi tartalmát:

„Belső-Magyarország igazi anyaország volt, Külső-Magyarország pedig az eredetileg lakatlannak mondható határövből kifejlődött határvidékek sorozata. Az anyaország társadalma egészen más vonalon alakult ki, mint a határövé (...) Az anyaország (...) egységes magyar terület lett. Külső-Magyarország ellenben legfőbb jellegében az lett és sok tekintetben az is maradt, amit a nép általában határvidékeinek és a szláv kölcsönszóval granicsárnak nevez." (*Prinz* 1937, 283–284)

A szerző a kötet előszavában mintegy felvezeti e földszerkezettani elv politikai olvasatát:

„Elvitathatatlan tény (...), hogy nemcsak a magyar föld lakói éltek mindig abban a tudatban, hogy ez az ország természettől adott tájegység földrajzi értelemben is, igazi ország, nem pedig hatalmi úton keletkezett birodalom. A világ összes népei úgy tudják, legalább a X. század óta, hogy Hungária a nagy Dunavölgy középső szakaszát elfoglaló ország (...)" (*Prinz* 1936, 17). Prinz szerint az emberföldrajz sem kerülheti meg a földtant: „(...) Képzeletben is alig elérhető időtartamokat, évmennyiségeket hallottunk a földtanból, s ebből azt következtetjük, hogy még ezeréves államaink és népeink életét sem befolyásolják a nagy ciklusok. Meg kell győződnünk arról, hogy ez tévedés. Ezek a ciklusok hatalmas tényezői már az évszázadoknak is." (*Prinz* 1937, 46)

Cholnoky Jenő ugyanezekben az években írt munkájában egyenesen *természeti törvényként* értékeli a Kárpát-medencét kitöltő Magyarország egységének szükségességét:

„(...) Magyarországnak fogjuk nevezni a Kárpátok koszorújában azt a területet, ami ezer esztendeig a mienk volt s föltétlenül megint a mienk lesz a *természettörvények* (kiemelés tőlem – K. R.) kérlelhetetlen következetességével." (*Cholnoky* 1937, 5) (Némi malíciával jegyezhetjük meg tehát, hogy év-százmilliókkal ezelőtt a „Teremtő" is úgy alkotta ezt a felszínt, hogy majdan egy egységes állam területének legyen anyaméhe, hiszen – mondja Prinz – „A Tisia-tömb ilyen módon egy kerekded szigetország keletkezésének lett okozója" [*Prinz* 1936, 97]. – Igen, persze! Tegyük fel, a gepidák számára...)

Ugyanez a gondolat európai horizontban:

„[...] a földtani masszívumok (...) egyenkint és külön egy-egy *természetrajzi ország* alapja lett. Mindegyik ilyen országnak (...) attól függ alaktani és felszíni jellege, hogy milyen függőleges irányú helyzetben van az alapépületet alkotó tömb (masszívum). (...) Az eredetileg egységes Trák-tömb kétfelé osztódott (...) Ennek megfelelően két nagytájat alakított ki, *Magyarországot* és (...) *Balkánországot* (sic!)." (*Prinz* 1935a, 42)

Természetesen nem lehet a mai kor mércéjével és értelmi-érzelmi világának szűrőjén át nézni a majd háromnegyed évszázada született tudományos elméleteket, fogalmakat. Az egykori elképzelések pontos értelmezéséhez átfogó eszmetörténeti kép felvázolására – pl. a korszak földrajzi vitáinak, kutatási témáinak, a geográfusok személyes motivációinak (ld. *Hajdú* 2000, 224–233), szakmai kritikáinak értékelésén keresztül – lenne szükség. Annyit azonban a jelen tanulmány keretei között is ki kell emelnünk, hogy Prinz államföldrajzi elképzelései egyrészt (1.) a korszak általános vélekedését tükrözték, másrészt (2.) viszont a *Magyar föld, magyar faj* harmadik kötetének (*Az államföldrajzi kép*) kritikai fogadtatása felrója Prinznek (*Hantos* 1938, 171–185), hogy államföldrajzi elképzelése megkérdőjelezhető. Tudománytörténeti munkájában a korabeli kritikákat Fodor Ferenc is összegzi: „Ebben a kötetben áll Prinz leginkább ingatag talajon, s ehhez talált a legkevesebb pozitív anyagot is. Itt még mellette leginkább helytfoglaló kritikusai is azt állapították meg, hogy legkevésbé sikerült a másik két kötethez viszonyítva is, s vannak egészen nem földrajzi fejezetei is." (*Fodor* 1948–51, 285)

(1) A személyi ellentétek (ld. *Keményfi* 2004b, 259–260) nem befolyásolták a magyar geográfia egységes államtér-szemléletét. Bulla Béla (1906–1962), Cholnoky Jenő (1870–1950), Fodor Ferenc (1887–1973), Kogutowicz Károly (1886–1948), Mendöl Tibor (1905–1966), Rónai András (1906–1991), Teleki Pál (1879–1941) monográfiáikban, tanulmányaikban éppen úgy egységében kezelték a Kárpát-medencét és sorakoztattak fel az „Egész" bizonyítására tájtényezőket, gazdasági okokat, mint Prinz Gyula. Ha idézzük a korszak bármely

geográfiai kötetéhez írt előszót, bevezetőt, továbbra is „kvázi" egységes magyar államtérről olvashatunk, pl: „Könyvem egész fonalán mindvégig a csonkítatlan Magyarországgal foglalkozom. Geográfusok előtt nem is szükséges okadatolnom, hogy miért. (...) Csonkamagyarország gazdasági földrajzának megírása önmagában való ellentmondás." (*Fodor* 1924)

(2) Jóllehet fentebb a Tisia-gondolat államterületi olvasatának legszélsőségesebb változatát említettem, a magyar államtér mély természeti beágyazottságának gondolata nem volt idegen a korszak honi földrajzától (ld. *Hajdú* 1996, 137–150). Ám a kritika úgy látja, hogy Prinz szemléletét túlságosan áthatotta a német geográfia (*Hantos* 1938, 182).

Illetve: „Prinz «Magyar földrajz»-át több oldalról is érte vád, hogy nemzeti szempontok helyenkint erős kidomborítása mellett is, szerencsétlenül német tájékozottságú, s úgy kulturális, ahogy gazdasági jelenségek is minden bizonyíték nélkül erősen igazodnak a «Nyugati kapuhoz», illetve e jelenségek egyenlőségi és intenzitási «görbéinek» ez a középpontja." (*Fodor* 1948–51, 208)

Úgy vélem, hogy ezeket a kritikákat óvatosan kell értékelünk. Prinz viszonya a német geográfiához kettős. Egyrészt Prinz már 1943-ban határozottan visszautasította azokat a vádakat, amelyek szerint elgondolásait túlságosan befolyásolják német földrajzi tantételek (*Prinz* 1943, 278–288). Ugyanitt veti el például a német alapú, téves nemzeti/faji táj fogalmát, azaz a nyelv és a táj összekapcsolását (*Prinz* 1943, 282. – a kritikát ld. *Keményfi* 2002, 93–108). Egy korábbi művében pedig élesen elutasítja Közép-Európának a német népi, művelődési, gazdasági hegemóniával történő azonosítását (*Prinz* 1937, 23). Másrészt viszont a németül is publikáló, német szakirodalmat rendszeresen olvasó és használó Prinz Gyula átvesz a német geográfiától olyan *eszközöket*, amelyekkel a német geográfia a versailles-i békeszerződés utáni Németország területi egységét hirdette. Ide sorolhatjuk például a folyóhálózat művelődésre gyakorolt befolyásának elemzését (Magyarország mint mezopotámikus ország – *Prinz* 1938, 68, 177), a nép és relief, nép és éghajlat, illetve nyelv és felszíni tagoltság közötti összefüggések bemutatását (Prinz 1936, 15–40). *Tudomásul kell azonban vennünk, hogy ezek az eszközök/ideák a századforduló német geográfiájának még csupán leíró és akkor még nem „geopoltiziáló", ám a harmincas években már a geo-, népesség-, agrárpolitikai elemekből szőtt „Blut und Boden"-mítosszal átitatott Heimatkunde-jából származnak.* Ebben a német földrajzi érvrendszerben látott a honi geográfia a trianoni sokkot átélt magyar államtér egységére *is* alkalmazható földrajzi bizonyítékokat. (A „Blut und Boden"-ről ld. *Götz–Heim* 1990. – A két világháború közötti magyar–német földrajzi kapcsolatokról ld. *Fischer* 1995, 291–352. – A két világháború és benne a nemzetiszocializmus időszakának német fölrajzáról részletesen ld. *Heske* 1988; *Rössler* 1990).

***

A második világháború után a Tisia-masszívum elképzelését a geológiai kutatások (ld. fentebb) fokozatosan cáfolták. A Tisia-gondolat szaktudományi elvetésének az egyik állomása volt a kérdésről tartott, fentebb már említett 1958-as vita. Prinz az ülésen továbbra is kiállt elgondolása mellett: „Én 43 évvel elméletem felállítása után kénytelen vagyok azt mondani, hogy eddig még nem láttam más elméletet" (Prinz 1958, 235), amely magyarázni tudná a Kárpát-medence és a hegységkeret kialakulását.

De vajon elvárhatjuk-e egy nagyformátumú, széles látókörű tudóstól, hogy 76 téves korában felülvizsgálja, vagy legalábbis finomítsa az újabb kutatási eredmények alapján élete legnagyobb hatású elméletét? Főként egy olyan átmeneti korszakban, amelyben még a szélesebb szakmai közösségben sincs egységes álláspont a Tisia-elmélet helyességéről vagy módosításáról?

Óvatos válaszomban én nem csupán arra a kritikára utalnék, amelyet az akadémiai vitában élesen fogalmaztak meg, nevezetesen arra, hogy Prinz a Tisia-elgondolása óta megjelent geológiai szakirodalmat nem követte nyomon (ld. Schmidt Eligius Róbert, Szabó Pál Zoltán, Bulla Béla, Somogyi Sándor hozzászólásait – *Prinz* 1958, 228–234). Úgy vélem, hogy a kérdésnek Prinz részéről van egy, a szigorú természettudományi vitában és történeti korszakban persze ki nem mondhatott látens háttere is.

Prinz egészen a második világháború végéig egységében művelte a geográfiát, sőt igyekezett a fizikai földrajzi folyamatokat és emberföldrajzi jelenségeket összefüggésükben láttatni (aminek egyik produktuma a jelen írás tárgya is). A második világháborút követő társadalmi fordulat azonban kihúzta a talajt az ilyen szemlélet létjogosultsága alól, hiszen, Mendöl Tibor szavaival élve, az emberföldrajz a „szocialista tudomány által nem ismert" geográfiai ággá vált (*Mendöl* 1963, 38), hiszen a társadalomvizsgáló szemlélet a geográfiában is – hasonlóan a szociológiához, a társadalomtörténethez, a társadalomnéprajzhoz, a pszichológia egyes ágaihoz – „okafogyottá" vált. Az uralkodó politikai ideológia azt hangsúlyozta, hogy a szocialista társadalomban az alapvető osztályfelépítésen túl nincsenek vizsgálandó rétegek, szubkultúrák, társadalmi devianciák, vagyoni különbségek, illetve a közösségszervezésben nem játszanak szerepet etnikai, pláne vallási különbségek. Teljesen értelmetlen tehát az e kérdésekre irányuló tudományokat fenntartani.

Mendöl Tibor 1963-as szemlélete természetesen a világháború előtti felfogásához képest nem változott. Jóllehet kötetében tehát diplomatikusan emberföldrajzról nem beszél, továbbra is kulturális, térbeli, szociális, történeti egységben láttatja a településeket, azaz a művén átüt az író komplex emberföldrajzi szemlélete.

Egyetlen, a Szovjet Földrajzi Társaságról írt ideológiai felhangokkal terhelt írása (*Földrajzi Közlemények,* 1953) nem jelenti azt, hogy Prinz Gyula korábbi, holisztikus emberföldrajzi *gondolkodásmódja* is megváltozott volna. (Társadalmi tevékenysége, publikációi alapján úgy fogalmaznék, hogy Prinz az 1948 utáni új helyzetet *„tudomásul vette"*. Munkásságának méltatói a második világháború után tapintatosan hallgatnak politikai földrajzi elgondolásairól, emberföldrajzi nézeteiről – *Szabó* 1955, 119–126; *Miklós* 1982, 173–178; *Somogyi* 1974, 85–88; *Somogyi* 1984, 5–9.) Prinz, hasonlóan Mendölhöz, a második világháború után az emberföldrajzi szemlélet képviseletéhez még mindig a geográfia legalkalmasabb és a korban is a legitim ágára, a településföldrajzi kutatások területére húzódik vissza.[4] Amint Mendöl településföldrajza is néprajzi, történeti, geográfiai eredményeket szintetizáló „színtiszta" emberföldrajzi mű, úgy azt *valószínűsítem*, hogy Prinz karakteres államföldrajzi elgondolásai sem változtak a második világháború után. Ennek tükrében úgy vélem (megkockáztatom), hogy nem csupán az elmélet egyszerűsége, plasztikussága miatt (ld. fentebb) ragaszkodott Prinz a Tisia létezéséhez. Ebben a konzervativizmusban benne *lehetett* több évtizedes emberföldrajzi munkásságának fel nem adása is, azaz a Kárpát-medencének mint egységes fizikai és társadalmi életterületnek a láttatása. Az évtizedekkel korábban megfogalmazott Tisia-gondolat ennek az érvrendszernek egyik, ha nem is a legfontosabb szála volt.

Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy a Tisia-tömb államtér-olvasata a fizikai földrajzi elgondolásnak csupán *másodlagos* üzenete. De vajon a másodlagos jelentés nélkül Prinz nyitottabb lett volna-e az újabb kutatások felszínre hozott eredményei alapján a Tisia-képzet finomítására? (Sőt. Egy teljesen megválaszolhatatlan – és tudománytalan – kérdés kedvéért azért csak fordítsuk meg az előzőeket: Ha olyan földszerkezeti elmélet bukkant volna fel, amely még a Tisia-masszívumnál is világosabban, kétséget kizáróbban képviselte volna a medence egységét, akkor vajon Prinz rábólintott volna-e a Tisia elvetésére...?)

***

Az „államtér egyenlő Kárpát-medence"-elv megjelenítésének csupán egyik vékony szála a Tisia-gondolat emberföldrajzi értelmezése. A geográfia államhatár-tartóssági térképei, etnikai és szakrális tájfogalmai, a magyar gyepű, a ma-

[4] A Prinzet még személyesen ismerő Pinczés Zoltán (1926–) elmondta, hogy Prinz a második világháború után is „kemény" és komoly ember maradt. Addigi magyarságcentrikus elvein nem változtatott. Amint a német hatalmi törekvésekben, úgy a szovjet befolyásban is veszélyt látott, bár gyakorlati politikai kérdésekben nem nyilvánított véleményt. Mint mondta: „amint egyre jobban elmélyültem a Kárpátok tanulmányozásában, úgy tiszteltem egyre jobban Prinzet." Itt köszönöm meg Pinczés Zoltánnak a szíves beszélgetést (2006. 08. 17.).

gyar élettér, a magyar nyelvsziget elképzelései, tájbeosztási kísérletei, a „kettős határvonal" ideája a kor tértudományának olyan elképzelései, amelyek végül egységes hálóvá összeállva azonos célt szolgáltak.[5]

Irodalom

Balogh S. (főszerk.) 2002: *A Magyar Állam és a nemzetiségek 1848–1993.* Budapest, Napvilág Kiadó.

Beluszky P. 1989: Magánjelentés a (társadalom)földrajzról. – *Tér és társadalom.* 3. 1. 49–64. o.

Bibó I. 1986: A magyarságtudomány problémája. – Bibó I.: *Válogatott tanulmányok 1945–1949. II.* Budapest, Magvető Kiadó. 553–568. o.

Böck H. 1930: Lóczy Lajos és a magyar geológia. – *Földrajzi Közlemények.* LVIII. 4–6. 106–115. o.

Cholnoky J. 1929: *Magyarország földrajza.* Budapest, Danubia Könyvkiadó.

Cholnoky J. 1937: *Magyarország földrajza.* A föld és élete. 6. Budapest, Franklin-Társulat Kiadása.

Dudich, E. 1998: *From the Median Mass to the Microplates.* Kézirat (Magyar Állami Földtani Intézet. Országos Földtani Múzeum).

Fischer, H. 1995: Deutsch-ungarische Beziehungen in der Geographie der Zwischenkriegszeit. In Fischer, H. – Szabadváry, F. (szerk.): *Technologietransfer und Wissenschaftsaustausch zwischen Ungarn und Deutschland. Aspekte der historischen Beziehungen in Naturwissenschaft und Technik.* (Südosteuropäische Arbeiten 94). München, Oldenbourg. S. 291–352. o.

Fodor F. 1924: *Magyarország gazdasági földrajza.* Budapest, Franklin-Társulat.

Fodor F. 1948–1951: *A magyar földrajztudomány története.* Kézirat.

Fülöp J. 1989: *Bevezetés Magyarország geológiájába.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Götz, A. – Heim, S. 1990: Vordenker der Vernichtung : Auschwitz und die deutschen Pläne *für eine neue europäische Ordnung.* Hamburg, Hoffmann und Campe.

Hajdú Z. 1996: Az „államtáj" és a „tájállam" problematikája a magyar földrajztudományban 1948-ig. – *Földrajzi Közlemények.* CXX. (XLIV.) 2–3. 137–150. o.

Hajdú Z. 2000: A magyar földrajztudomány és a trianoni békeszerződés. 1918–1920 – *Kisebbségkutatás* 9. 2. 224–233. o.

Hajdú Z. 2001a: Teleki Pál tájelméleti munkássága. – *Földrajzi Közlemények.* CXXV. (XLIX.) 1–2. 51–64. o.

Hajdú Z. 2001b: *Magyarország közigazgatási földrajza.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

Hantos Gy. 1938: Prinz Magyarországa. – *Földrajzi Közlemények.* LXVI. 171–185. o.

[5] A tanulmány az OTKA T 046185, T 049349 és az NKFP 5/025. számú pályázat támogatásával készült az MTA DE Néprajzi Kutatócsoport tudományos programja keretében.

Heske, H. 1988: *„...und morgen die ganze Welt..." Erdkundeunterricht im Nationalsozialismus*. Giessen, Focus Verlag GmbH.

Juhász Á. 1987: *Évmilliók emlékei*. Budapest, Gondolat.

Karátson D. (főszerk.) 2002: Pannon enciklopédia. *Magyarország földje*. Budapest, Kertek 2000.

Katus L. 1980: A demográfiai átmenet kérdései a Magyarországon a 19. században. – *Történelemi Szemle* 2. 270–289. o.

Katus L. 1988: A nemzetiségi kérdés és Horvátország története a 20. század elején. In Hanák P. (főszerk.): *Magyarország története 1890–1918. II.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1003–1063. o.

Katus, L. 1995: Hungarians and National Minorities: A Demographic Survey (1850–1918). In Glatz, F. (szerk.): *Hungarians and Their Neighbors in Modern Times 1867–1950.* New York, Columbia University Press. 13–21. o.

Kemény G. G. (szerk.) 1985: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. I–VI.* Budapest, Tankönyvkiadó.

Kemény G. G. – Szarka L. – Szász Z. (szerk.) 1999: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918.* Budapest, MTA Történettudományi Intézet.

Keményfi R. 2002: Az „etnikai táj" kultúrnemzeti mítosza. – *Regio* 13. 4. 93–108. o.

Keményfi R. 2004a: „...A magyar nyelvhatárok, nyelvszigetek és szórványok védelme ügyében..." In Kovács N. – Osvát A. – Szarka L. (szerk.): *Tér és terep III.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 119–131. o.

Keményfi R. 2004b: *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.

Kocsis K. 1996: Adalékok az etnikai földrajzi kutatások és etnikai Térképezés történetéhez a Kárpát-medence területén. – *Földrajzi Közlemények*. CXX. (XLIII.) 2–3. 167–180. o.

Kogutowicz K. 1930: *A Dunántúl és a Kis-Alföld írásban és képekben. I.* Szeged, M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Földrajzi Intézete.

Kósa L. 1989: *A magyar néprajz tudománytörténete.* Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

Körössy L. 1963: Magyarország medenceterületének összehasonlító földtani szerkezete. – *Földtani Közlemények*. XCIII. 153–172. o.

Kuhn, T. S. 2000: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest, Osiris Kiadó.

Lackó M. 1981: A társadalomtudományok szerepe a magyar szellemi életben a két világháború között. In Lackó M.: *Szerep és mű*. Budapest, Gondolat Kiadó. 298–340. o.

A Magyar Földrajzi Társaság szózata a világ Földrajzi Társaságaihoz. (1918) – *Földrajzi Közlemények* XLVI. 7–10. 289–320. o.

Mendöl T. 1963: *Általános településföldrajz*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Miklós Gy. 1982: Emlékezés Prinz Gyulára, társaságunk örökös tb. elnökére. – *Földrajzi Közlemények*. XXX. (CVI) 2. 173–178. o.

Nagy I. 1997: Rákosi Jenő és a harmincmilliós magyar impérium. In Hanák P. (főszerk.): *Híd a századok felett.* Pécs, University Press. 295–307. o.

Prinz Gy. 1914: *Magyarország földrajza*. Budapest, Magyar Földrajzi Intézet Részvénytársaság.

Prinz Gy. 1923: Térképek az állam szolgálatában. *Zsebatlasz.* Budapest, Magyar Földrajzi Intézet. 154–157. o.
Prinz Gy 1926: *Magyarország földrajza.* Budapest, Danubia Kiadás.
Prinz Gy. 1933: A földrajz az államigazgatás szolgálatában. – *Földrajzi Közlemények.* LXI. 4–6. 69–81. o.
Prinz Gy. 1935a: Magyar tájszemlélet. – *Pannonia.* 1. 1–3. 35–61. o.
Prinz Gy. 1935b: Az államterület. – *Pannonia.* 1. 9–10. 332–339. o.
Prinz Gy 1936: Magyarország tájföldrajza. – *Magyar föld, magyar faj. Magyar Földrajz 1.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 1–341. o.
Prinz Gy 1937: A munka földrajza. – *Magyar föld, magyar faj. Magyar Földrajz 2.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 1–442. o.
Prinz Gy 1938: Az államföldrajzi kép. – *Magyar föld, magyar faj. Magyar Földrajz 3.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
Prinz Gy. 1942: *Magyarország földrajza.* Budapest, Renaissance Könyvkiadó Vállalat.
Prinz Gy. 1943: Visszapillantás a magyar emberföldrajz negyven évére. – *Földrajzi Közlemények.* LXXI. 4. 278–288. o.
Prinz Gy 1958: Az országdomborzat földszármazástani magyarázata. – *Földrajzi Közlemények.* VI. (LXXXII.) 3. 213–236. o.
Rössler, M. 1990: *Wissenschaft und Lebensraum", geographische Ostforschung im Nationalsozialismus : ein Beitrag zur Disziplingeschichte der Geographie.* Berlin–Hamburg, Reimer.
Sallai G. 2002: *Az első bécsi döntés.* Budapest, Osiris Kiadó.
Schlett I. (szerk.) 2002: *A nemzetiségi törvényjavaslat országgyűlési vitája 1868.* Budapest, TTFK – Kortárs Kiadó.
Somogyi S. 1974: Búcsú Prinz Gyulától. – *Földrajzi Közlemények.* XXII. (XCVIII) 1. 85–88. o.
Somogyi S. 1984: Prinz Gyula, a földrajztudomány egyetemes művelője. – *Földrajzi Közlemények.* XXXII. (CVIII) 1. 5–9. o.
Strömpl G. 1921: A geografia mibenléte. – *Földrajzi Közlemények* XLIX. 100–105. o.
Szabó J. – Borsy Z. 1988: *Csillagászati földrajz.* Budapest, Tankönyvkiadó.
Szabó P. Z. 1955: Prinz Gyula tudományos munkásságának 50 éve. – *Földrajzi Közlemények* III. (LXXIX.) 2. 119–126. o.
Szarka L. 1995: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika.* Pozsony, Kalligram.
Szádeczky-Kardoss E. 1978: Tisia és lemeztektonika – *Földrajzi Közlemények* XXVI. (CII.) 4. 305–315. o.
Szederkényi T. 1984: Prinz Gyula, a geológus. – *Földrajzi Közlemények* XXXII. (CVIII.) 1. 14–16. o.
Szederkényi T. 1997: A Tiszai egység (Tisia összetett terrénum) magyarországi részének Metamorf képződményei és korrelációjuk. In Haas J. (szerk.): *Fülöp József-emlékkönyv.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 133–147. o.
Telegdi Roth K. 1929: *Magyarország geológiája.* Budapest, Danubia Könyvkiadó.
A Tisia-elmélet és a lemeztektonika. http://foldrajz.ttk.pte.hu/termeszet/letoltes/magyarorszag_felszinfejlodese_i.pdf (2006. augusztus)
Zeidler M. 2001: *A revíziós gondolat.* Budapest, Osiris Kiadó.

Zeidler M. 2002: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Budapest, Teleki László Alapítvány.

Zeidler M. 2005: Mozgástér a kényszerpályán. A magyar külpolitika „választásai" a két háború között. In Romsics I. (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Budapest, Osiris Kiadó. 162–205. o.

A MAGYAR FÖLDRAJZ – DOKTORISKOLAI TÜKÖRBEN

Probáld Ferenc

Túl a régi átkokon

„A magyar (társadalom-)földrajz helyzetét korántsem tartom megnyugtatónak. Bárminő tekintélyes eredménylista ellenére alig-alig vagyunk jelen a magyar társadalomtudomány színpadán... Számos alapvető feladatunkat évtizedek óta nem teljesítettük; társadalmunk földrajzi műveltsége silány s romló; a «gazdasági földrajz» presztízse értékelhetetlenül alacsony." – írta *Beluszky Pál* (1989, 49) nagy visszhangot kiváltó „magánjelentésében". Tudományágunkat *Beluszky* (1989, 50) szerint három átok kárhoztatta periférikus helyzetre: az „udvari tanácsosi" szerep, a természetföldrajz genetikai örökségének terhe, valamint a kutatógárda szerény mérete. Az utóbbi másfél évtized társadalmi változásai és felsőoktatási reformjai nyomán azonban e régi átkok sokat veszítettek erejükből, sőt meglehet, végképpen szerte is foszlottak. A geográfia udvari tanácsosi szerepe már a múlté: a köztársaság kormánya – melyet nem övez tudományos udvar (legföljebb holdudvar) – láthatóan igen jól elvan a földrajz tanácsai nélkül. Az egyetemi oktatásban megszűnt az eufemisztikusan természetföldrajznak nevezett felszínalaktan hajdani túlsúlya, sőt a mérleg mind határozottabban a társadalomtudományi oldal javára billen. Az 1990-es évek elején végre-valahára zöld utat kapott a geográfusképzés, amelynek keretében mostanáig közel másfél ezren szereztek diplomát; így a szakmai utánpótlás létszámára, a kutatói pálya merítési bázisára sem lehet panasz. Miért van hát mégis, hogy *Beluszky* idézett megállapításai ma is nagyjában-egészében érvényesnek tűnnek, és a magánjelentésben elősorolt szakmai feladatok nem csekély része mindeddig megoldatlan maradt? – A válasz alaposabb elemzést igényelne annál, amit e tanulmány szűk keretei megengednek. Így az alábbiakban a „magánjelentés" gazdag kritikai anyagának csupán néhány problémakörét érintjük majd, amelyek látókörünkbe kerülnek, midőn figyelmünket doktori iskoláinkra, a hazai geográfiának a fejlődési irányok és távlatok szempontjából meghatározó jelentőségű új tényezőire összpontosítjuk.

Öt egyetemünkön (Budapest-ELTE, Debrecen, Miskolc, Pécs, Szeged) a földtudományi doktori iskolák *földrajzi programjainak* keretében 2006-ig – bő

egy évtized alatt – mintegy 140-en szereztek PhD-oklevelet.[6] Az éppen csak megindult geográfusképzés alapjaira épülő doktori iskolák létrehozása és fenntartása összességében joggal tekinthető szakmai sikertörténetnek; ebben az érintett tanszékek törzsgárdáján kívül számos kiváló akadémiai kutatónknak is jelentékeny része van. A nappali (ösztöndíjas) vagy levelező képzésbe beiratkozott, valamint az abszolutórium után értekezésük benyújtására készülő doktorjelöltek száma arra enged következtetni, hogy a következő években egyre többen és többen fognak geográfusként tudományos fokozatot szerezni.[7] A magyar földrajztudomány humán erőforrásainak szűkös voltából eredő gondokat tehát rövid idő alatt meg lehet szüntetni; ám ehhez az is szükséges, hogy a fiatal kutatók *képzettségüknek megfelelő álláshoz* jussanak, és pályafutásuk során végig megőrizzék *szakmai összetartozásuk* tudatát. A Magyar Földrajzi Társaság megerősítése vagy egy hatékony érdekérvényesítésre képes új geográfus társadalmi szervezet létrehozása igencsak sürgető feladat lenne. Jelenleg ugyanis a földrajztudomány „imázsa" halványabb, hatása, tekintélye jóval kisebb annál, amit az egyes kutatók teljesítménye alapján elvárhatnánk; furcsa módon az *egész* kevesebbnek látszik, mint részeinek összege. Ennek egyik – talán legfőbb – okát ott gyanítjuk, hogy a geográfia nem képes önmagáról a külvilág – az akadémiai közösség és a laikus nagyközönség – számára egységes, *határozott körvonalakkal rendelkező arculatot* megjeleníteni. Igen régi keletű, de a tudomány „piacosodása" folytán kiváltképp veszedelmessé váló hiba ez, amelynek orvoslására doktori iskoláink tevékenységének formálásakor is törekedni kellene.

Miről szól a mai földrajz?

A földrajztudomány profiljának elmosódását, tematikus és ágazati elaprózódásának veszélyét már a 19–20. század fordulóján felidézte az ún. *elterjedéstani irányzat,* amely különösen az angolszász geográfiában szerzett híveket; e felfogás szerint ugyanis a földrajz tárgyát képezheti bármi, aminek elterjedését térké-

[6] 2006 júniusáig a legtöbb új geográfiai PhD-oklevelet (56 db) a Pécsi Tudományegyetem, a legkevesebbet (2 db) a Miskolci Egyetem Mikoviny Sámuel Doktoriskolája adta ki, míg a többi közel arányosan oszlik meg a három másik egyetem között. – Összehasonlításul: 1986-ban az akadémiai kutatóintézetekben, az egyetemeken és főiskolákon összesen 138 geográfus dolgozott, s közülük 58-an rendelkeztek tudományos fokozattal. (Forrás: A földrajztudomány helyzete c. jelentés, Földrajzi Közlemények XXXIV. 255). – Az Országos Doktori és Habilitációs Nyilvántartás (www.mab.hu) szerint 2006. jún. 16-ig a földtudományokban (a földrajzzal együtt) 237, a történelemtudományokban 359, a szociológiában 92 személy szerzett fokozatot megvédett PhD-értekezés alapján.

[7] Legnagyobb létszámú a pécsi Földtudományok Doktori Iskola, ahol a 2005/2006. tanévben a posztgraduális képzés három évfolyamán összesen 19 nappali és 119 levelező – majdnem kizárólag geográfus – hallgatót regisztráltak. (Forrás: www.földrajz.ttk.pte.hu).

pen be lehet mutatni.[8] Bár a későbbiekben a földrajzi érdeklődés homlokterébe a tájak komplex jellemzése került, a különböző ágazati kutatások súlyának növekedése és egymástól való távolodása tovább folytatódott. A 20. század derekától a nemzetközi földrajztudományban két-három évtizedre egyeduralkodóvá vált spatializmus – elméleti és módszertani szempontból kétségkívül korszerűbb köntösben – megint csak az elterjedéstani tradíciót folytatta, most már a *térbeliség* kutatását emelve a földrajz kizárólagos princípiumává. A parttalanná válás, az ezernyi szerteágazó témában való elmerülés ebből egyenesen következett. Jogos aggodalommal állapíthatta meg *Beluszky* (1989, 61): „a társadalmi földrajzot az ágazati földrajzokra való szétesés fenyegeti." Ráadásul az utóbbi évtizedekben kialakult „posztparadigmatikus állapot" (*Mészáros* 2000, 12) a társadalmi elkötelezettségüket jelzőkkel kinyilvánító (marxista, humanisztikus, kritikai, radikális, feminista stb.) vagy különféle posztmodern filozófiai áramlatokhoz kötődő földrajzértelmezések (divatok?) egész sorát hívta életre. Hovatovább majdnem mindennek, sőt mindenkinek megvan a maga „geográfiája"... A kritikai földrajz egyik kiemelkedő képviselője, *Neil Smith* már-már kérkedve jegyzi meg (*Timár* 1993, 45): „Senki sem tudja igazán, mi is a geográfia. Ezért aztán senki sem írhatja elő, mi az, amit földrajzként művelnünk kell." Ez ugyan jól hangzik, ámde nem igaz; a tudományos munkához megfelelő *intézményi keretekre* s pénzre (új keletű divatszóval: forrásra) van szükség, és a társadalom mindenkori döntéshozói bizony hajlamosak a kutatások értelmét firtatni. Márpedig ha a tárgykör és a cél nem világos, akkor nehéz versenyre kelni azokkal az újonnan előtűnő diszciplínákkal, amelyek friss, tetszetős neveket írnak lobogóikra.

Legújabb elemző tanulmányában *Mészáros* (2006, 21) hűvös tárgyilagossággal igyekszik az érem mindkét oldalát megvilágítani: „A nemzetközi geográfus közösségekben egyesek mindig úgy vélik, hogy a földrajz ismét homályos, sőt ellentmondó irányzatok kuszaságává vált, (...) darabjaira hullott, (...) sürgősen újjászervezésre volna szüksége. Mások éppen egy új, izgalmas sokszínűség jeleit vélik felfedezni", amelyből nagyfokú vitalitás és alkalmazkodóképesség

[8] Ma is megfontolásra érdemes, amit *Teleki Pál* (1917, 1996, 92–93) az elterjedéstani irányzatról írt: „Aligha szükséges bizonygatni, hogy e felfogás, következetesen végiggondolva, lehetetlenséghez vezet. Elvégre mindennek van elterjedése és az kutatható. Talán nem szükséges banális és nevetséges példákat felhoznom, de vannak gazdaságilag jelentős faktorok – mondjuk például a jegybankok, vagy a mindennapi gazdasági élethez még közelebb álló Raiffeisen-szövetkezetek –, amelyek elterjedése igen érdekes, nagy fontosságú és könnyen térképezhető; mégis, e jelentőségükben és elterjedésük vonatkozásaiban alig van földrajzi elem... Sőt, ha az elterjedés tudománya tovább megy egy lépéssel – és ezt manapság mindenütt megteszi –, amidőn a *miért* kérdését veti fel, okozati kapcsolatokat talál más jelenségekkel és ebben határozottan közeledik a földrajzi felfogáshoz, akkor sem földrajztudomány csak ezért." – (A bankföldrajz se új találmány – tűnik ki mellesleg az idézetből.)

fakad, de ugyanakkor bizonytalanság: *voltaképpen miről is szól ma a földrajz?* – *Mészáros* kérdésére – úgy véljük – elsősorban doktoriskoláink háza táján, a jelenlegi és volt PhD-hallgatók kutatási témáinak áttekintésével kereshetünk választ.

Első lépésként – minthogy pusztán a tervezett vagy elkészült disszertációk címe alapján mélyreható tartalmi vagy módszertani elemzésre nem vállalkozhattunk – a kutatási tárgykörök osztályozására tettünk kísérletet (*1. táblázat*). Évégből a posztgraduális képzés kezdete óta földrajzi PhD-fokozatot vagy abszolutóriumot szerzett, továbbá a jelenleg nappali és levelező tagozatra beiratkozott hallgatók teljes létszámának mintegy 85–90 százalékára vonatkozóan sikerült információt összegyűjteni.[9] Míg a Debreceni Egyetem, a Pécsi Tudományegyetem és az ELTE doktoriskoláiról ilyen módon csaknem hiánytalan témajegyzék készült, a Szegedi Tudományegyetem anyagát – hézagos volta miatt – végül ki kellett hagyni a számszerű összesítésből. Nem szerepel az alábbi feldolgozásban a Miskolci Egyetem sem, ahol a geográfus posztgraduális képzés súlya a többi doktoriskolához képest elenyésző.

Mivel az inter-, multi- és transzdiszciplináris kutatások térnyerése közepette legföljebb mesterségesen lehet a különböző tudományszakok és -ágak közé határokat húzni, a témák rendszerbe foglalása sok szubjektív hibalehetőséget rejt, és csupán kompromisszumok árán volt megoldható. A táblázat adatai tehát bizonyos fenntartással kezelendők, mindazonáltal leszűrhető belőlük néhány olyan általános következtetés, amelyen a szerkezeti arányok kisebb-nagyobb módosítása se változtatna.

a) Az összes doktori téma jelentékeny részét (kb. 12%-át[10]) a földrajztudomány legtágabban értelmezett keretei közé se lehetett besorolni. Ezek még csak nem is a geográfia köztudottan széles határsávjába, hanem – súlypontjukat tekintve mindenképpen – valamely *más diszciplína* területére esnek. A geográfia védjegye alatt könnyebb sikert remélő doktoranduszok és témáik befogadása rövidtávon akár pezsdítő hatású is lehet, ám távlatilag egyrészt a földrajzi PhD fokozat értékvesztésének kockázatát rejti magában, másrészt fokozza a geográ-

[9] A doktorjelöltekről és témáikról nyomtatott formában csak a pécsi Földtudományok Doktori Iskola „Almanach 1994–2002" c. kiadványa (szerk.: Tésits Róbert és Tóth József) közölt mintaszerűen részletes – ám az utóbbi négy évet természetesen nem felölelő – összeállítást, minden egyéb információ nagyrészt publikálatlan egyetemi nyilvántartásokból származik. A táblázat anyagában a Debreceni Egyetem 84, az ELTE 83, a Pécsi Tudományegyetem 249 adattal szerepel.

[10] A tévedés kockázata itt a legnagyobb, mivel a földrajzban gyökerező transzdiszciplináris kutatási tárgykörök és az „idegen" témák csak nehezen különíthetők el egymástól. Az utóbbiak arányát valószínűleg inkább alábecsültük, hiszen a tervezett disszertáció vázlatának és címének megadásakor a jelöltek nyilván igyekeznek legalább formálisan igazodni a képzési program jellegéhez.

fia tartalmi szétaprózódásának régóta kísértő veszélyét. Véleményünk szerint ugyanebbe az irányba hat az elterjedéstan hagyományait folytató néhány marginális kutatási téma („bűnözésföldrajz", „sportföldrajz", „nyelvföldrajz") felbukkanása, ami viszont a társadalmi változásokhoz és igényekhez való rugalmas alkalmazkodás jeleként is felfogható (*Mészáros* 2000, 12).

1. táblázat

A földrajzi doktoriskoláinkban kutatott témák (DE, PTE, ELTE 1993–2006)

A téma ágazati besorolása	Esetek száma	Százalék
Geomorfológia	28	6,7
Talajföldrajz	9	2,2
Vízföldrajz	8	1,9
Klimatológia	10	2,4
Tájökológia, tájvédelem	15	3,6
Környezetvédelem	24	5,8
Egyéb természetföldrajz	10	2,4
Természetföldrajz összesen	*104*	*25,0*
Településföldrajz	41	9,9
Népességföldrajz, etnikai f.	44	10,6
Gazdaságföldrajz	43	10,3
Turizmus földrajza	32	7,7
Politikai földrajz	12	2,9
Történeti földrajz	6	1,4
Térségfejlesztés	53	12,7
Egyéb társadalomföldrajz	14	3,4
Társadalomföldrajz összesen	*245*	*58,9*
Kutatásmódszertan, elmélet	12	2,9
Oktatásmódszertan	4	1,0
A földrajz rendszerébe nem illeszthető	51	12,2
Mindösszesen	**416**	**100,0**

Forrás: Saját szerkesztés.

b) Az összes kutatott téma negyedrésze sorolható a természetföldrajzhoz, a geomorfológia aránya pedig csupán 7%, ennek is a java recens, antropogén felszínalaktan. Az egyes geoszférákra irányuló analitikus vizsgálatok zöme is valamiképpen a tájökológia, tájhasznosítás problémakörébe illeszkedik vagy a kör-

nyezet védelmének megalapozását szolgálja. A *korszerű környezetföldrajz térnyerése* egyértelműen pozitív fejlemény, amely összhangban van a nemzetközi tendenciákkal, és az aktuális társadalmi igények kielégítésén túl a földrajztudomány *belső kohézióját* is erősíti; erről tanúskodik, hogy viszonylag nagy számban fordulnak elő a geográfia két részterületének határmezsgyéjén mozgó kutatási témák. A tájökológiai vizsgálatok legerősebb kontúrokkal a Debreceni Egyetem programjában vannak jelen, míg a térinformatika természetföldrajzi alkalmazásai és a klasszikus geomorfológiai témák főként Szegeden és az ELTE-n képviseltetik magukat.

c) A társadalomtudományi oldal tárgykörei közül népszerűségénél fogva kiemelésre kívánkozott a *turizmus* földrajza, valamint az ágazati felosztásba nem illeszthető *területfejlesztési* problematika; mindkettő eredendően gyakorlatias, alkalmazott jellegű kutatásokat, döntés-előkészítő elemzéseket ölel fel. A település-földrajzi (településfejlesztési) és népességföldrajzi (jelentős részben a munkaerőpiac különböző területi aspektusaira irányuló) tanulmányok is gyakran közvetlenül a regionális politika kérdésfeltevéseihez kapcsolódnak. Az *alkalmazott kutatások* – amelyeknek súlyát a geográfián belül *Beluszky* (i. m. 56) már 1989-ben túlzottnak ítélte – igazán csak akkor öregbíthetik szakterületünk tekintélyét, ha az elkészült munkák elméletileg jól megalapozottak, módszertani igényességük vitán felül áll, és eredményeik a *földrajztudomány égisze alatt* jutnak el a felhasználókhoz s kapnak *széles nyilvánosságot.* Sajnos ezeken a pontokon merülhet föl a legtöbb kétség, és itt érheti legtöbb kritika a doktoriskolákat, valószínűleg nem is csak földrajziakat.[11]

d) A korábbi évtizedekhez képest talán túlságosan is nagy teret veszített a gazdaságföldrajz, amelybe – a turizmust ezúttal nem számítva – a doktori kutatásoknak kb. tizedrésze sorolható. A táblázatban külön nem szereplő társadalom-földrajzi ágazatok között található pl. a szociálgeográfia vagy a kultúrföldrajz, amelyeknek a problémaköre és szemlélete a népesség- és településföldrajzhoz utalt témák egy részében is megjelenik. A doktori kutatások széles ágazati színképén belül halvány árnyalattal, alig láthatóan tűnik fel a történeti földrajz, és csak kissé erőteljesebben – főként a PTE jóvoltából – a politikai földrajz.

[11] A kételyek fő forrása: a doktori munkák tekintélyes mennyiségéhez, az eddig megvédett kb. 140 értekezéshez képest kevésnek látszik a köztudatban megjelenő s *a geográfia nevéhez köthető* eredmény, és talán túlontúl sok rejtőzik örökre kézirat formájában vagy sikkad el alkalmi, helyi kiadványok lapjain. A tárgyilagos megítélést segítené, ha a disszertációk – miként az számos jó nevű külföldi egyetemen megszokott – nyomtatásban, a tézisek pedig – lehetőleg még a védés előtt – a *világhálón* is megjelennének. (Ez utóbbi kívánalom teljesítése még csak pénzbe se kerül.) A villámposta révén könnyű lenne megteremteni a védések *legszélesebb körű nyilvánosságát*, és a lezajlott vitákról a szakmai folyóiratok is rendszeresen tudósíthatnának. – (Ezek persze cseppet sem új ötletek, kár, hogy mégis jámbor óhajként kell megfogalmazódniuk.)

A vizsgált tárgykör elméleti hátterének felvázolása és a célnak leginkább megfelelő módszertani eszköztár alkalmazása minden doktori értekezéstől elvárható. Figyelembe véve azonban a kutatás metodikai lehetőségeinek gyors bővülését, szerénynek minősíthető azon témák aránya, amelyek kifejezetten az új módszerek (pl. távérzékelés, térinformatika, számítástechnika) geográfiai felhasználásának kérdéseit állítják a középpontba. A Nemzeti Alaptanterv Földünk-környezetünk műveltségi területének (ez az iskolai földrajz újmagyar neve) sanyarú helyzetéhez képest az oktatásmódszertan (tantárgypedagógia) sem ébreszt elegendő érdeklődést.

e) A doktori kutatások túlnyomó része érthető módon Magyarország területére irányul. Emellett azonban mintha még mindig nem lennének kellőképpen kiaknázva azok a lehetőségek, amelyek a geográfusok számára hazánk határainak nyitottságából, a külföldi utazások, tanulmányutak számának bővüléséből, a sokasodó nemzetközi tudományos kapcsolatokból és a világháló által biztosított gyors információáramlásból erednek. Ráadásul nem pusztán lehetőségekről van szó: a földrajz vizsgálódási körébe tartozó számos folyamat csak tágabb, európai vagy globális keretek között értelmezhető, és semmi sem indokolja, hogy az emberiség sorskérdéseinek elemzéséből a magyar geográfusok ne vegyék ki a részüket. A lehetőségekhez és a feladatokhoz mérten a *külföldi tárgyú doktori témák* száma egyelőre nagyon csekély (11-12%), bár az utóbbi években – főként a PTE doktoriskolájának köszönhetően – némi növekedést mutat. Örvendetes a tágabb környezetünkre, a Kárpát-medencére irányuló figyelem föléledése és egyes témáknak az Európai Unió keretei között történő tanulmányozása. Ennél messzebbre azonban még ritkán terjed a PhD-hallgatók horizontja; a globalizációval összefüggő egyes kérdéskörök (multinacionális vállalatok, nemzetközi tőkeáramlások) vizsgálata az ELTE doktoriskolájában inkább csak a szabályt erősítő kivételnek látszik. A Pécsi Tudományegyetem elismerésre méltó Balkán-kutatási kezdeményezésétől és néhány más, inkább véletlenszerűnek látszó disszertációs témájától eltekintve kevés jel utal arra, hogy fiatal magyar geográfusok valamely külországra vagy makrorégióra összpontosító tanulmányokba fognának, így azután a „térségspecialisták" hasznos és időnként nagy publicitást kínáló szerepköre továbbra is történészek vagy közgazdászok privilégiuma marad. Még sivárabb a kép, ha magyarországi regionális földrajzi feldolgozások után kutakodunk.

Amit hiába keresünk: a regionális szintézis

Tóth József több alkalommal is publikált rendszertana szerint az egységes földrajztudomány hármas osztatú: természeti, társadalmi, valamint regionális földrajzra tagolódik; mindhárom részterületen belül alkalmazható az általános, ága-

zati és területi megközelítés. A hazai doktoriskolai kutatások csaknem kivétel nélkül – még ha meghatározott településre, régióra vagy az egész országra irányulnak is – kifejezetten *ágazati, analitikus jellegűek*. A regionális geográfia viszont – *Tóth* (2002, 21–22) definícióját idézve – „a földrajz tárgyával a társadalmi-gazdasági-infrastrukturális-természeti tér (a földrajzi környezet) fejlődés során elkülönült egységei (régiók, tájak, térségek) oldaláról közelítve komplex természeti-társadalmi földrajzi szemlélettel foglalkozik." Nos, az ilyen komplex szemléletű – ill. akár a természeti, akár a társadalmi szempontot előtérbe állító, de mégis valamiféle területi *szintézist* célul kitűző – művek teljesen hiányoznak a doktori értekezések palettájáról.[12] Vizsgálódásunk e tekintetben csalódást keltő eredményének (pontosabban eredménytelenségének) hátterében részint tudománytörténeti, ill. tudományelméleti, részint praktikus okok húzódhatnak meg:

a) A 20. század első felében széleskörű egyetértés jött létre a geográfusok között abban, hogy a földrajztudomány feladata a komplex módon értelmezett tájak vizsgálata és a bennük megnyilvánuló ok-okozati összefüggések, kölcsönhatások feltárása. A század közepére azonban a rendszerint merev tárgyalási sablont követő, még mindig erősen enciklopédikus, topografikus jellegű hagyományos *tájföldrajz (regionális földrajz)*[13] elveszítette intellektuális vonzerejét. A földrajznak az a tradicionális igénye, hogy szintézisbe foglalja valamely táj (régió, hely[14]) sok tekintetben egyedi sajátságait és belső összefüggéseit, merev elutasításba ütközött az angolszász „klasszikus modernek" részéről, akik a neopozitivista ismeretelmélet talaján a mennyiségi módszereken nyugvó általánosítást, a törvények felismerését, a modellalkotást tekintették a tudományosság kizárólagos ismérvének, és világszerte a földrajz hegemón vonulatává emelték a spatializmust. A földrajzi területjellemzés a perifériára szorult, és bizonyosan végképp megszűnt volna, ha a társadalmi érdeklődés és igény életben nem tartja.

A spatializmus alkonyával beköszöntő posztparadigmatikus állapot ismét tágabb teret nyitott a regionális geográfia előtt, amelynek számos új irányzata jelent meg (*Benedek* 2000, 35–41). Ezeknek közös vonása, hogy nagy súlyt helyeznek az egyes térbeli entitásokat formáló belső társadalmi, gazdasági s politikai interakciókra, és a régiót inkább szubjektív konstrukcióként, mintsem objek-

[12] A pontosság kedvéért: egyetlen (!) doktorjelölt tűzte ki céljául közelebbről meg nem nevezett kistérségek komplex földrajzi feldolgozását, és további két példa akadt valamely kistérség társadalom-földrajzi jellemzésére.

[13] A „regionális földrajz" elnevezést a 20. század elején *Cholnoky Jenő* a leíró földrajz, *Hézser Aurél* a (komplex) tájföldrajz szinonimájaként használta. A tájföldrajz az utóbbi évtizedekben inkább természettudományi, a regionális földrajz pedig társadalomtudományi tartalmat hordozott, ezért írunk általánosabb értelemben földrajzi területjellemzésről.

[14] A *hely* objektív és szubjektív értelemben is egyedi sajátságokkal rendelkező térbeli entitás.

tív realitásként értelmezik. Mindez azonban nem tette fölöslegessé a komplex földrajzi területjellemzést, amelynek hagyományos eszköztára nagymértékben kibővült. A regionális földrajz hosszan tartó mellőzésének következményeire ráébredve művelésének fontosságát az utóbbi időben leginkább éppen a spatializmus egykori élharcosaiként ismert amerikai geográfusok hangsúlyozzák (pl. *Abler* 1993, 215–238, *Murphy* 2006, 2–3).

A korszerű földrajztudományi területjellemzés a vizsgált régió (tájegység, hely) számtalan sajátsága és összefüggése közül a lényegeseket kiemelve, a valóság egyszerűsítésével és leképezésével az absztrakció és a modellalkotás alapvető lépcsőfokát jelenti a geográfiai kutatásban (*Wirth* 1979, 168). A tények, információk összegyűjtésére, szelektálására és értékelésére támaszkodó szemléletes leírás továbbra is nélkülözhetetlen a regionális földrajzban, de immár a mennyiségi módszerek ésszerű alkalmazása sem idegen tőle. Az egykor szinte kötelező sablonos tárgyalási sorrendet többnyire a fő összefüggések feltárására és bemutatására alkalmasabb problémaközpontú megközelítés váltotta fel. Az eddigieknél is határozottabban érvényesül a változást, a fejlődést folyamataiban megragadó, a tendenciák bemutatásával már a prognózis irányába mutató dinamikus szemlélet (*Probáld* 1995, 49). A földrajzi területjellemzés tehát messze túlmutat valamiféle regionális adattár vagy útikönyv összeállításán, és *sokféle kutatási módszer* felhasználásához kínál alkalmas keretet. Mindazonáltal sokan a művek színvonalától függetlenül eleve nem tartják „tudományosnak" a komplex földrajzi területjellemzést, ami valószínűleg annak szintetizáló jellegével, ill. általában a szintézis megítélésével függ össze.

b) A *szintézis* különböző kutatási anyagoknak és információknak meghatározott elvek alapján történő, rendszerezett egységbe foglalása. A szintézisalkotás fontos tudományos tevékenység, amely meglévő ismeretanyag elemeiből építkezik ugyan, de ezekhez képest minőségileg újat hoz létre; eredményeként az adott területről átfogó kép alakul ki, s ennek révén új összefüggések tárulnak fel. Bőséggel idézhetők olyan definíciók – a legújabb például *Csatári* (2006, 1–2) tollából – amelyek a földrajz egyik alapvonásaként éppen szintetizáló voltát emelik ki, ami persze nem jelenti, hogy a geográfia tudományos feladatköre kizárólag a szintézisalkotásra korlátozódna. Ez utóbbinak a szükségessége legmarkánsabban a komplex földrajzi területjellemzésben mutatkozik; ez mindig nagy számú analitikus jellegű, ágazati kutatásra épül, amelyeknek legfeljebb kis részét végezheti el a szintézis készítője.[15] Az is nyilvánvaló, hogy minél na-

[15] Maga a földrajzi szintézis is lehet finoman összehangolt team-munka eredménye, ám ez a megoldás gyakran nem annyira az ismeretanyag áttekinthetetlen mennyiségével, sokkal inkább a határidők szorításával magyarázható. A földrajzi területjellemzés időigényes vállalkozás, és *minden nemzedék geográfusainak új feladatot ad*, mivel eredménye viszonylag gyorsan elavul, ill. történeti földrajzzá lényegül át.

gyobb területi egységre irányul a kutatás, annál nagyobb mértékben kell különböző írott forrásokra (tanulmányokra, térképekre, statisztikai adatbázisokra) támaszkodnia; ezeknek körét, ill. hozzáférhetőségét az internet óriási mértékben kibővítette. Így az információk megválogatása, rendszerezése, összefoglalása, vagyis az ágazati vagy regionális földrajzi szintézisek megalkotása egyre komolyabb felkészültséget, több munkát, s – legfőképpen – holisztikus látásmódot kíván.

Az elaprózott, kicsiny résztémákra irányuló kutatások szaporodása következtében *a földrajz szintetizáló feladatköre ma fontosabb, mint valaha.* A geográfusok körében mégis viszolygás tapasztalható a monografikus művek *tudományos teljesítményként* való elismerésétől, ami a doktoriskolai témák meghatározásakor is érvényesül. Ez az ellenszenv, amely csakis szakterületünk természettudományi-földtudományi környezetének hatásával, ismeretelméleti örökségével magyarázható, végső soron a földrajz értelmetlen öncsonkításához vezet. Hiszen ha az írott forrásokra épülő szintézisalkotást másfajta kutatómunkához képest ab ovo alacsonyabb rendű tevékenységnek minősítjük, akkor – egyebek között – a nagy tekintélynek örvendő történettudományt is száműznünk kellene az akadémia berkeiből.

c) Míg az eddigiekben vázolt tudományelméleti kételyek vagy előítéletek inkább a doktoriskolák vezető oktatóit befolyásolhatják, a PhD-hallgatók valószínűleg idő- és munkaigényessége miatt nem választanak szívesen regionális földrajzi (tájföldrajzi) témát, s fordulnak ehelyett a gyorsabb sikerrel kecsegtető és „divatosabb" részkutatások felé. Gyakori érv, hogy az átfogó szintézisre való képesség sok kutató pályafutása során éppen az aprólékos elemző munkák tapasztalataiból alakul ki – csakhogy ezzel párhuzamosan fennáll a látókör beszűkülésének, a részletekben való elmerülésnek a veszélye is. A nagy geográfus elődök közül *Mendöl Tibor* vagy *Fodor Ferenc* ifjúkori szintézisremekei (Szarvas földrajza, Táj és ember, ill. A Szörénység tájrajza) bátorító példaként szolgálhatnának doktorjelöltjeink számára.

„Akár hazardírozva is, de vállalni kell a földrajzi alapkutatások prioritását s földrajzi szintézisek készítését! Szintézist!" – sürgette *Beluszky* (1989, 61), és látómezőnket szélesebbre tágítva nem állíthatjuk, hogy felhívása pusztába kiáltott szó maradt. Az utóbbi másfél évtizedben a magyar földrajztudomány – elsősorban a geográfusképzés növekvő igényeitől ösztönözve – egész sor kitűnő monográfiát, ágazati és regionális földrajzi egyetemi tankönyvet, kézikönyvet publikált, amivel olykor több évtizedes mulasztást sikerült pótolnia. Tágabb közönséghez szól, és *kulturális jelentősége* miatt is kiemelésre kívánkozik a 2005-ben *Beluszky* által útjára indított „Tájak-települések-polgárok" sorozat: ez végre-valahára igen részletes, magas színvonalú, főként társadalomföldrajzi szempontú tájleírást ígér hazánkról. Harmadik kötetéhez érkezett a „Kárpát-medence

régiói"-nak úttörő jellegű monografikus feldolgozása, amely a klasszikus regionális földrajz alapelveit és szerkezeti logikáját követi,[16] s tágabb kontextusba helyezett, gazdag tartalmú szintéziseivel a területfejlesztés gyakorlati céljait és a közművelődés ügyét egyaránt jól szolgálja. Az összkép tehát sokkal kedvezőbb, mint azt a disszertációs témák számbavétele alapján feltételeznénk; így viszont még nehezebb megérteni – és talán fenntartani is – a komplex területjellemzés hiányát doktoriskoláink tevékenységében.

Záró következtetések

Az utóbbi évtized fejleményei korábban soha nem tapasztalt mértékben gyarapították a magyar földrajztudomány rendelkezésére álló szellemi erőforrásokat. A honi geográfia jövőjének letéteményesei a doktori iskolák; miután kísérletet tettünk kutatási témáik áttekintésére, az alábbi következtetéseket és javaslatokat fogalmazhatjuk meg:

a) A doktori iskolák működése, kutatási témáik gazdag választéka, valamint tudományos eredményei még a szűkebb szakmán belül sem kapnak megfelelő nyilvánosságot. Az internetes *honlapok* tartalmának bővítésén túl kívánatos lenne az alkalmi fórumokon megjelenő előzetes publikációk szaporítása helyett a *disszertációk teljes anyagának közreadására* és minél szélesebb körben való megismertetésére törekedni.

b) A kutatott témák helyenként túlságosan széles *ágazati spektruma* nem szolgálja kellőképpen a hazai földrajztudomány s ezen belül az egyes doktoriskolák határozott arcélének kialakítását. A geográfia tekintélyének emelése és a tudományos minősítés értékének megóvása a doktori képzésbe vont hallgatók *létszámát* illetően is inkább az ésszerű mértéktartást, semmint a további bővítést indokolná.

c) A doktoranduszok – különösen az ösztöndíjasok – nem külső megrendelésre végzik munkájukat, ami lehetővé tenné az *alapkutatások* (pl. általános földrajzi, tudományelméleti, kutatásmódszertani, valamint nemzetközi – nagytérségi és globális léptékű – témák) fokozott ösztönzését, arányuk egyébként is régóta kívánatos növelését.

d) A doktoriskolai munkában megfelelő helyet kellene biztosítani a *komplex geográfiai kutatások* számára, és célszerű lenne előmozdítani olyan művek

[16] Ehhez képest furcsának tűnhet, hogy a monográfiasorozat első, Székelyföldről szóló kötetének bevezetése pontosan hatszor ismétli el: a *regionális tudomány* alkotásáról van szó. A tudományrendszer-tani ráolvasás persze irreleváns a mű értéke szempontjából; értelme az imázsépítésben, a tudomány-marketingben keresendő.

megalkotását, amelyek közvetve vagy közvetlenül a földrajznak az utóbbi időben meglehetősen elhanyagolt *közművelődési feladatkörét* hivatottak szolgálni.

Bár tanulmányunkat konkrét tények számbavételére alapoztuk, a földrajzi doktoriskolák tevékenységét biztosan eltérő szemszögből, más megközelítésben, másféle eredménnyel is lehet értékelni. Megállapításaink tehát vitathatók, és tárgyuk fontossága miatt érdemes is lenne vitatkozni róluk. Általában véve üdvös lenne, ha az emlékezetes Beluszky-féle magánjelentés példájára minél többen s gyakrabban tartanának tükröt – akár görbe tükröt is – a földrajztudomány műhelyei elé.

***

Köszönetnyilvánítás: Csorba Péter dékánhelyettes és Szabó György adjunktus (Debrecen), Tésits Róbert docens és Németh Júlia koordinátor (Pécs), valamint Lengyel Tamás doktorandusz (Budapest) kollégákat köszönet illeti az önzetlen segítségért, amelyet e tanulmány elkészítéséhez a doktoriskolai kutatási témákra vonatkozó információk rendelkezésre bocsátásával nyújtottak.

Irodalom

Abler, R. F. 1993: Desiderata for Geography. An Institutional View from the United States. In Johnston, R. J. (szerk.): *The Challenge for Geography.* Oxford, Blackwell. 215–238. o.

Beluszky P. 1989: Magánjelentés a (társadalom)földrajzról. – *Tér és Társadalom.* III./1. 49–64. o.

Benedek J. 2000: *A társadalom térbelisége és térszervezése.* Kolozsvár, Risoprint.

Csatári B. 2006: Adalékok egy szép hivatás megújításához I. – *Javaslat az MTA Földrajz I. Bizottsága részére.* Kézirat, 1–2. o.

Mészáros R. 2000: *A társadalomföldrajz gondolatvilága.* Szeged, SzTE Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Tanszéke.

Mészáros R. 2006: A társadalomföldrajz és a regionális tudomány Magyarországon. – *Magyar Tudomány.* LI./1. 21–28. o.

Murphy, A. B. 2006: Enhancing Geography's Role in Public Debate. – *Annals of the Association of American Geographers.* 96. 1–13. o.

Probáld F. 1995: A regionális földrajz helye a geográfiában (háttérvázlat). – *Regionális Tudományi Tanulmányok.* 2. 35–62. o.

Teleki P. 1996: *A földrajzi gondolat története.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó (első kiadás: 1917).

Timár J. 1993: Interjú Neil Smith egyetemi tanárral az amerikai földrajz és a feminista geográfia néhány kérdéséről. – *Tér és Társadalom.* VII./1–2. 43–49. o.

Tóth J. 2002: *Általános társadalomföldrajz.* Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

Wirth, E. 1979: *Theoretische Geographie.* Stuttgart, Teubner Verlag.

Az „örökifjú” és „élő klasszikussá vált” **Beluszky Pál** 2006. decemberében ünnepli 70. születésnapját. Olyan életmű-résszel (várjuk a további jelentős alkotásokat) ünnepel, mely minden tekintetben kiemelkedő és közmegbecsülésnek- és elismertségnek örvend. Munkatársai, pályatársai és tisztelői egy sokszerzős kötettel köszöntik az ünnepeltet. A szerzők között többségben vannak a geográfusok, de történészek, néprajzosok, szociológusok, közgazdászok is találhatók a köszöntők között. A kötet szerteágazó tematikával, különböző földrajzi téregységet bemutatva kapcsolódik Beluszky életművének meghatározó szegmenseihez, sajátos kutatói korszakaihoz. A kötet tanulmányait ha egyetlen szóval szeretnénk jellemezni, akkor a „sokszínűség” lehet a leginkább egyértelmű.

Ez a fajta sokszínűség egyaránt szól az ünnepelt munkásságának, valamint a Kárpát-medence sajátosságainak.

Győri Róbert PhD (szerk.) az MTA RKK (Budapest)
Hajdú Zoltán DSc (szerk.) MTA RKK (Pécs)

ISBN 963 9052 70 1